

genootschap
voor 136 1999
geschiedenis
handelingen

ARTIKELS

- M. Carnier, *De middeleeuwse parochie in het graafschap Vlaanderen tijdens de volle middeleeuwen. Een overzicht.* 3-31
- O. Mus, *De localisatie van de Ieperse 12de-eeuwse vesting.* 33-101
- D. Thys, *De heffing van het superaratum in Vranckx Ambacht (gemeente Middelkerke) : De betekenis van enkele ruimtelijke gegevens op Testerep tussen de 9de en de 12 de eeuw.* 103-119
- L. Devliegheer, *De Blijde Intrede van Prins Filips in Brugge in 1549.* 121-160
- J. Vanhoenacker, *Moppen in de Brugse almanakken uit de achttiende eeuw.* 161-211
- M. Vandermaesen, *Bronnen voor de geschiedenis van West-Vlaanderen op het Rijksarchief te Brugge. Bekende en onbekende toegangen.* 213-246

BOEKBESPREKINGEN

- J. Dumolyn, *De Brugse opstand van 1436-1438.* (O. Mus) 247-249
- F. Vanhemelryck, *Het gevecht met de duivel. Heksen in Vlaanderen.* (M. Cloet) 249-252
- C. Lis en H. Soly (eds.), *Werelden van verschil. Ambachtsgilden in de Lage Landen.* (A. Vandewalle) 252-255
- L. François, *De Boerenkrijg. Twee eeuwen feiten en fictie.* (J. Vannieuwenhuyse) 255-259
- H. Stynen, *De onvoltooid verleden tijd. Een geschiedenis van de monumenten- en landschapszorg in België, 1835-1940.* (L. Devliegheer) 259-260
- R. Van Landschoot, *Kapelaan Verschaeve, biografie.* (A. Van den Abeele) 261-264

KRONIEK

265-316

HANDELINGEN VAN HET GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS

gesticht onder de benaming
«Société d'Emulation» te Brugge

Driemaandelijks tijdschrift voor de studie van de
geschiedenis en oudheden van Vlaanderen

JAARGANG 136

1999

De middeleeuwse parochie in het graafschap Vlaanderen tijdens de volle middeleeuwen. Een overzicht.

Marc Carnier

De middeleeuwse parochie kan bezwaarlijk het geliefde onderzoeks-terrein van generaties kerkhistorici worden genoemd. Zowel in binnen- als buitenland kregen bisdommen en op lager niveau abdijen en kapittels een veel ruimere aandacht¹. Deze instellingen lieten een meer homogeen bronnenmateriaal na en konden dan ook in al hun facetten bestudeerd worden. Middeleeuwse parochies lieten geen bronnen na. De inlichtingen over middeleeuwse bidplaatsen en parochies komen dan ook steeds uit bestanden die ons maar secundair hierover inlichten. In concreto gaat het hier, althans tot in de dertiende eeuw, over archieven afkomstig van de bezitters van de parochie : abdijen en kapittels. De inlichtingen zijn evenwel niet schaars, wel dispaaraat en verborgen achter een zekere techniciteit van de terminologie. Tenslotte werd en wordt de middeleeuwse parochie nog altijd bekeken vanuit haar huidige of in het beste geval haar posttridentijnse werking, waardoor een aantal actoren hetzij onderbelicht blijven (bv de bezitter) of te sterk benadrukt worden (bisschop en kerkelijke hiërarchie in het algemeen). Dit is deels te begrijpen door het feit dat bijna alle functies en niveaus die toen bestonden ook nu nog bestaan : parochie, bisschop, deken, pastoor, kerkfabriek, parochianen. Het verschil is echter dat de invulling van deze begrippen sterk verschilt, vooral omdat de verhoudingen tussen de verschillende actoren anders lagen.

Het is de bedoeling om in deze bijdrage voor de regio van het graafschap Vlaanderen na te gaan wat het onderzoek naar de parochies heeft opgeleverd en tegelijk een kader mee te geven aan de onderzoeker die met de oudste kerkelijke situatie geconfronteerd wordt. Hiervoor maak ik vooral gebruik van de eigen bevindingen tijdens met doctoraatsonderzoek². Geografisch beperk ik me tot de bisdom-

1 Cf. bijvoorbeeld de zeer geringe plaats die de parochie in het overzicht van DE MOREAU inneemt: *Histoire de l'église en Belgique*, 5 delen, Brussel, 1945-52.

2 M. CARNIER, *Bidplaatsen en parochies in het bisdom Terwaan vóór 1300: een institutionele studie*, 2 delen, onuitgegeven doctoraatsverhandeling K.U.Leuven, 1996. Het spreekt voor zich dat hier in deze bijdrage het notenapparaat noodgedwongen beperkt werd.

men van het graafschap Vlaanderen, de bisdommen Terwaan, Doornik en Atrecht en in mindere mate Kamerijk.

Het graafschap Vlaanderen heeft in tegenstelling met het hertogdom Brabant voor zijn onderzoek naar parochies geen Verbesselt gekend. De programmaverklaring waarin Verbesselt de krachtlijnen voor zijn latere magnum opus formuleerde, dateert van 1950 en hij is hierin vooral schatplichtig aan het werk van kanunnik Laenen uit 1924³, die zelf voor de oudste periode in de traditie van Stutz en vooral Imbart de la Tour werkte⁴. Verbesselt zelf besteedde onder andere veel aandacht aan de geografie waarin hij elementen meende te zien die over de ouderdom van de parochie konden beslissen. De hele cyclus van Verbesselt brengt een schat aan gegevens naar voor en is in die zin zeer verdienstelijk, maar enig dogmatisme in zijn redeneringen is hem niet vreemd. Het aantal merovingische parochies bijvoorbeeld dat Verbesselt kon onderscheiden is ongetwijfeld een krachttoer. Het is echter problematisch om de ouderdom van parochies te meten door het optellen van een aantal elementen (vorm van de parochie, patroonheilige, eerste vermelding, tiendenverdeling...), nog los van het feit of er in onze streken überhaupt iets bestond als merovingische parochies. In ieder geval is een dergelijke systematische behandeling van de parochies voor het graafschap Vlaanderen nooit gebeurd. Het beperkt zich meestal tot een aantal, zij het vaak verdienstelijke, pagina's in een dorpsmonografie⁵.

3 J. LAENEN, *Introduction à l'histoire paroissiale du diocèse de Malines. Les institutions*, Brussel, 1924.

4 P. IMBART DE LA TOUR, *Les paroisses rurales du 4e au 11e siècle*, Parijs, 1900; U. STUTZ, *Die Eigenkirche als Element des mittelalterlich-germanischen Kirchenrechts*, Berlijn, 1895 (herdruk, Darmstadt, 1955).

5 O.a. J. VAN ACKER, *Geschiedenis van Adinkerke tot in de 19e eeuw*, in: N. DESIERE, red., *1000 jaar Adinkerke, 992-1992*, s.l., 1993, 11-29; M. COORNAERT, *Dudzele en Sint-Lenaart. De geschiedenis, de topografie en de toponimie van Dudzele tot omstreeks 1914, met een studie over de Sint-Lenaartsommegang*, Dudzele, 1985; M. DENDUYVER red., *Gestella 1988: duizend jaar Gistel*, Gistel, 1988; E. HUYS, *Geschiedenis van Gheluwe*, Kortrijk, 1891; A. VERVENNE en A. DHONT, *Geschiedenis van Loppem*, Loppem, 1974; A. VERVENNE, *De parochie Sint-Martinus en haar pastoors van 1300 tot heden*, Loppem, 1980; B. MEIJNS, *De stad Oudenburg. Een synthese van haar eerste tien eeuwen*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven, 1993; P. VANDEPITTE, *Tielt, spuren naar heden en verleden van Tielt, Aarsele, Kanegem en Schuiferskapelle*, Tielt, Weesp, 1985; L. RUBBRECHT, *Geschiedenis van Watou*, Handzame, 1983 (anast. herdruk van 1910); V. PIL, *Zonnebeke, Heerlijk verleden en zonnig heden*, Langemark, 1962; J. COLPAERT, *Avelgem voor 1500*, Avelgem, 1965.

Internationaal hebben middeleeuwse parochies echter de laatste twee decennia de nodige aandacht gekregen, vooral in Frankrijk en in iets mindere mate in Duitsland en Italië⁶. Een aantal internationale colloquia hebben het onderzoek sterk bevorderd⁷ en tegelijk verschenen verscheidene syntheseswerken⁸. De grootste vooruitgang gebeurde echter in het kader van het onderzoek naar middeleeuwse bisdommen, vooral in Frankrijk en meestal in het kader van een *doctorat d'état*. Het gaat ondermeer om de studies van Michel Aubrun voor het bisdom Limoges (1981), van Jacques Avril voor het bisdom Angers (1984) en belangrijker voor ons Bernard Delmaire voor het bisdom Atrecht (verdedigd 1988, gepubliceerd 1994)⁹. De Rijselse hoogleraar Bernard Delmaire bestudeerde voor zijn *doctorat d'état* het religieus leven van het bisdom Atrecht in al zijn facetten, dus ook het parochiale niveau. Als bijlage gaf hij ondermeer een repertorium van alle parochies van het bisdom Atrecht. Net als voor de andere bisdommen die door zijn collega's werden bestudeerd, is een diepgaander onderzoek naar de parochie binnen het bisdom echter nog steeds mogelijk¹⁰. Naar aanleiding van een colloquium in het Henegouws Saint-Ghislain over de parochie gaf Delmaire verder nog een stand van het onderzoek voor de bisdommen Atrecht, Kamerijk, Terwaan en Doornik; zowel deze bijdrage als zijn studie over het bisdom Atrecht zullen in dit overzicht steeds als referentiekader worden gebruikt¹¹.

6 De aandacht in Groot-Brittannië daarentegen was minder groot.

7 *Le istituzioni ecclesiastiche della società cristiana dei secoli XI-XII. Diocesi, pievi e parochie. Atti della sesta settimana internazionale di studio, Milano 1-7 settembre, 1974*, Milaan, 1977; *Christianizzazione ed organizzazione ecclesiastica delle campagne nell'alto medioevo: espansione e resistenze. Settimane di studio del centro Italiano di studi sull'alto medioevo, XXVIII, 10-16 aprile, 1980*, Spoleto, 1982; *L'encadrement religieux des fidèles au Moyen-Age et jusqu'au Concile de Trente. La paroisse, le clergé, la pastorale, la dévotion. Actes du 109e congrès national des sociétés savantes, Dijon, 1984*, Parijs, 1985; *La paroisse en Languedoc (XIIIe-XIVe s.)*. Cahiers de Fanjeaux 25, Toulouse-Fanjeaux, 1990.

8 M. AUBRUN, *La paroisse en France, des origines au XIVe siècle*, Parijs, 1986; V. BO, *Storia della parrocchia*, 4 delen, Rome, 1990-92.

9 M. AUBRUN, *L'ancien diocèse de Limoges des origines au milieu du XIe siècle*, Clermont-Ferrand, 1981; J. AVRIL, *Le gouvernement des évêques et la vie religieuse dans le diocèse d'Angers (1148-1240)*, 3 delen, Rijsel, 1984; B. DELMAIRE, *Le diocèse d'Arras de 1093 au milieu du XIVe siècle. Recherches sur la vie religieuse de la France au Moyen Age*, 2 delen, Atrecht, 1994.

10 Cf. M. CARNIER, *Het bisdom Atrecht: tien jaar historiografie*, in: Signum, X (1998), 51-56 met verwijzing naar een paar recensies.

11 B. DELMAIRE, *Les paroisses rurales du 11e au 15 siècle dans les diocèses d'Arras, Cambrai, Tournai en Théroouanne: état de la question*, in: *La paroisse en questions. Des origines à la fin de l'ancien régime. Actes du colloque de Saint-Ghislain, 25 novembre 1995*, Ath, Bergen, Saint-Ghislain, 1998, 49-92. Voor het bisdom Luik cf. de studies van

1. Wat is een parochie ?

Historici en canonisten zijn het erover eens dat vier elementen noodzakelijk zijn om over een parochie te kunnen spreken. Een parochie moet ten eerste beschikken over een eigen bidplaats, een parochiekerk die zich door de diensten die er plaats vinden duidelijk onderscheidt van een afhankelijke bidplaats (kapel). Aan deze parochiekerk is bovendien een eigen patrimonium verbonden. Het tweede element is dat een parochie een eigen vrij nauwkeurig afgelijnd territorium is. Deze afbakening was in de eerste plaats nodig om de inning van de tienden zonder al te veel conflicten te laten verlopen. Een parochie bezit ten derde vast kerkelijk personeel, met name de parochiepriester die soms werd bijgestaan door één of meerdere helpers. Deze priester werd in principe door de bisschop benoemd en werd door hem met de zielzorg belast. Tenslotte bestaat iedere parochie uit een gemeenschap van gelovigen, de parochianen, waarvan het grootste deel er van doop tot begrafenis de religieuze diensten volbracht¹².

Deze sluitende definitie is echter in het onderzoek naar de middeleeuwse parochie moeilijk te gebuiken. Het bronnenbestand laat vooreerst niet toe deze vier elementen cumulatief na te gaan. Het is namelijk onmogelijk om deze definiëring voor het einde van de middeleeuwen toe te passen op een individuele, mogelijke parochie. Voor een aantal parochies belanden we zelfs al diep in de zeventiende eeuw vooraleer alle elementen met zekerheid kunnen worden geattesteerd. Bovendien is deze statische definitie, die zeker opgaat voor de dertiende eeuw, weinig geschikt om de lange evolutie van het parochiaal systeem daarvóór aan te duiden.

Het is belangrijk om voor ogen te houden dat er geen middeleeuwse definitie van een parochie bestaat. Ook het canonieke recht verstrekt hierover maar disparate informatie. Pas met het concilie van Trente kreeg het begrip parochie zijn eigen kerkrechtelijke invulling. De parochie is dus een instelling die in de praktijk is gegroeid

A. DIERKENS, *Abbayes et chapitres entre Sambre et Meuse (VIIe-XIe siècles). Contribution à l'histoire des campagnes du Haut Moyen Age (Beihefte der Francia 14)*, Parijs, Sigmaringen, 1985 (Het deel van zijn doctoraat dat hij in 1983 aan de ULB verdedigde dat over de parochies gaat is hierin echter maar partieel opgenomen), van M. VAN REY, *Die Lütticher Gaue Condroz und Ardennen im Frühmittelalter zur Pfarrorganisation*, Bonn, 1977 en nog steeds te gebruiken L. HALKIN, *Introduction à l'histoire paroissiale de l'ancien diocèse de Liège. Les institutions*, Brussel, 1935.

12 Cf. J. GAUDEMET, *Le gouvernement de l'église à l'époque classique, IIe partie. Le gouvernement local*, Parijs, 1979, 224.

en die praktijk werd slechts gedeeltelijk door het kerkelijk recht gevolgd¹³.

Er zijn echter een aantal andere elementen die ons gegevens over het statuut van de bidplaats kunnen verschaffen. Zo worden bidplaatsen die doop- en begrafenisrecht hebben door veel auteurs als parochiekerken aanzien. Dopen en begraven in een bidplaats zijn zeker belangrijke aanwijzingen, maar vormen geen sluitend criterium. Geschreven gegevens over dooprecht en archeologische over doopkapellen zijn voor het graafschap Vlaanderen zeer zeldzaam¹⁴. Bovendien zijn er ook elders voorbeelden gevonden van parochiekerken die geen dooprecht hadden. Normaal zijn er meer gegevens te vinden over kerkhoven, over het begrafenisrecht en vooral over de conflicten daarrond, maar die zijn zelden van vóór de veertiende eeuw. In een niet gering aantal bidplaatsen werd overigens begraven zonder dat ze een parochiaal statuut hadden. Denken we maar aan de vele abdij- en kloosterkerken.

Een ander criterium om parochies te onderscheiden is het tiendrecht of de tiendplicht¹⁵. Binnen het territorium van een parochie werden de tienden gebruikt voor de materiële uitbouw van de parochie. Binnen dit territorium kon de priester zijn jurisdictie laten gelden en kon hij beschikken over zekere inkomsten. Dat was althans de bedoeling van de karolingische machtshebbers die het systeem van de tiendeninning verplicht stelden. Vermeldingen van tienden op lokaal vlak zijn voor de elfde eeuw eerder zeldzaam, maar daarna worden ze overvloedig. In de elfde en twaalfde eeuw is de band tussen tienden en parochie echter zo los geworden dat het als criterium om een parochie te onderscheiden nog weinig betrouwbaar is. Inning van tienden blijft een belangrijk criterium maar er zijn voorbeelden van tiendengebieden die zich over twee of meerdere

13 Cf. J. AVRIL, *Quelques aspects de l'institution paroissiale après le IVe concile du Latran*, in: *Crises et réformes dans l'église, de la réforme Grégorienne à la pré-réforme. Actes du 115e congrès national des sociétés savantes*. Avignon, 1990, Parijs, 1991, 93-94.

14 In tegenstelling met bijvoorbeeld grote delen van het bisdom Luik, cf. A. DIERKENS, *Les paroisses rurales dans le nord de la Gaule pendant le haut moyen âge. État de la question et remarques critiques*, in *La paroisse en questions. Des origines à la fin de l'ancien régime. Actes du colloque de Saint-Ghislain, 25 novembre 1995*, Ath, Bergen, Saint-Ghislain, 1998, 31-33.

15 Cf. infra.

16 Het was zelfs geen bezwaar dat één tiende zich over twee bisdommen uitstreckte zoals een tiende die deels in Zonnebeke (bisdom Terwaan), deels in Passendale (bisdom Doornik) lag (M. CARNIER, *Parochies en bidplaatsen in het bisdom Terwaan vóór 1300. Een repertorium van de parochies van de dekenijen Veurne en Ieper en een overzicht van alle bidplaatsen van het bisdom*, Brussel, 1999, 277).

parochies uitstrekten of van een tiendengebied dat tot een blijkbaar niet meer functionerende parochie behoorde¹⁶.

Misschien kan de toen gebruikte terminologie ons verder helpen. De term *parrochia* (*paroisse*, *prochie*) werd zoals bekend aanvankelijk gebruikt om het hele bisdom weer te geven. Die betekenis bleef in hele Westen lange tijd actief, maar geleidelijk werden alle kerkelijke territoria hiermee benoemd. Vanaf de tiende, elfde eeuw werd het nog quasi uitsluitend voor het laagste kerkelijke niveau, de huidige parochie, gebruikt. Voor het bisdom Terwaan is dat bijvoorbeeld circa 960 in een narratieve bron en 1040 in een oorkonde¹⁷. *Parrochia* werd in Terwaan, Doornik en de omringende bisdommen echter vrij weinig gebruikt en dan nog bijna uitsluitend in de betekenis van een territorium waarin iets gelokaliseerd moest worden. De termen die in onze regio in het bronnenmateriaal gebruikt werden, verwijzen eerder naar de bidplaats. Het gaat om termen als *altare*, *ecclesia* en in mindere mate *capella*. *Altare* is in de Noordfranse bisdommen van de elfde tot het midden van de dertiende eeuw de meeste gebruikte term voor een bidplaats en had een specifieke betekenis. De bezitter van dit *altare* had recht op één derde van de tienden en een deel van de offergaven. Het complement van dit *altare* was het *bodium* of de twee overige derden van de tienden (*duae partes decimae*). Deze terminologie is ook topografisch te begrijpen. Het *altare* of het koor van de kerk was het deel waar de geestelijkheid het voor het zeggen had, het *bodium* of het schip van de kerk was dat deel dat tot de leken behoorde, *in casu ab origine* de dorpsheer¹⁸. Het feit dat met deze termen expliciet de inning van tienden wordt aangeduid, is, zoals gezegd, een belangrijke aanwijzing dat het om een parochiekerk gaat. Toch zijn er voorbeelden van *altaria* te vinden die geen parochiekerk waren¹⁹. *Ecclesia* is een term die voor alle niveaus en voor alle instanties binnen de Westerse kerk werd gebruikt. Op lokaal niveau kan *ecclesia* zowel een abdij of een kapittel of gelijk welke bidplaats aanduiden. Het is in die gevallen meestal een neutrale term die ons weinig over het statuut van de bidplaats leert. De term verschijnt dan ook vooral in bronnen die niet in de Noord-Franse bisdommen zijn opgesteld of die er althans niet mee ver-

17 FOLCUINUS, *Gesta abbatum Sancti Bertini Sithiensium*, O. HOLDER-EGGER ed., in: *MGH, SS, XIII*, 1881, 617; D. HAIGNERÉ ed., *Les chartes de Saint-Bertin d'après le grand cartulaire de Dom Charles-Joseph Dewitte*, I, Saint-Omer, 1886, 23 (nr. 70).

18 L. VOET, *Bodium-Redecima*, in *Archivum Latinitatis Medii Aevi*, XX (1950) 207-44; A. VERHULST, *Ieper in de 11de-12de eeuw*, in R. OPSOMMER red., *Van Ieperse scho-len en lenen, schilderijen en criminelen, uit velerlei eeuwen*, Ieper, 1999, 350-351.

trouwd zijn. *Ecclesia* had in het graafschap Vlaanderen echter ook nog een heel specifieke technische betekenis die we ondermeer in de bekende oorkonde van het Sint-Donaaskapittel van Brugge van 1089 terugvinden²⁰, namelijk als de optelling van *altare* en *bodium*. De bezitter van het *ecclesia* had zo recht op de drie derden van de tienden, op het presentatierecht en op een deel van de offergaven (*altare + bodium = ecclesia*)²¹. *Capella* is een term die bijna altijd werd gebruikt voor een afhankelijke bidplaats, hoewel er ook hier een paar uitzonderingen bekend zijn. Een probleem kan bijvoorbeeld zijn dat *capella* (of het variant in de volkstaal) tot een vast deel van het toponiem was versteend²². Andere termen die ook nog gebruikt werden voor een afhankelijke bidplaats zijn *membrum*, *appendicium* en *succursus*.

In het algemeen geeft de terminologie die voor de bidplaats werd gebruikt belangrijke aanwijzingen, maar geen enkele term is als criterium volledig betrouwbaar. Ook de terminologie van de parochiepriester kan een aantal aanwijzingen geven. In de bisdommen Terwaan, Doornik en Atrecht wordt de bedienaar aanvankelijk doorgaans simpelweg *presbyter* genoemd²³. In de dertiende eeuw wordt dit geregeld *presbyter parochialis*²⁴, zodat er in dit geval geen discussie meer is of het om de parochiepriester gaat. Termen als *sacerdos*, *plebanus*, *rector* en *pastor* worden vóór 1300 eerder zelden gebruikt²⁵. *Curatus* verschijnt pas vanaf het midden van de dertiende eeuw, maar wordt vanaf dan frequent gebruikt²⁶. Ook het middelnederlandse

19 DELMAIRE, Arras, 64.

20 M. GYSSELING en A. KOCH ed., *Diplomatica belgica ante annum millesimum centesimum scripta*, Brussel, 1950, 295-298 (nr. 170).

21 CARNIER, *Repertorium*, 40, 59-63, 102-106 en 248.

22 Cf. de vele "kapelle"n in de polderregio: bv. Armbouts-Cappel, Avekapelle, Eggewaartskapelle, Sint-Jacobskapelle, Wallon-Cappel, Wemaers-Cappel, Zegerscappel.

23 Bijvoorbeeld M. VLEESCHOUWERS-VAN MELKEBEEK ed., *Documenten uit de praktijk van gedingbeslissende rechtspraak van de officialiteit van Doornik. Oorsprong en vroege ontwikkeling (1192-1300)*, Brussel, 1985, 14 (nr. 8: *magister Philippus, presbiter de Ostborg*) en 32 (nr. 21: *presbiter de Morselede*) en 33 (nr. 22: *magister Johannes, presbiter de Beverna*) en verder CARNIER, *Repertorium*, passim en DELMAIRE, Arras, 146.

24 B.v. VLEESCHOUWERS-VAN MELKEBEEK ed., *Documenten*, 29 (nr. 19: *presbiter parochialis Sancti Mauricii Insulensis*) en CARNIER, *Repertorium*, 63, 159, 221, 229, 254.

25 B.v. CARNIER, *Repertorium*, 91 (*plebanus*); 159, 161, 225, 227, 271 (*rector*); 227, 241 (*sacerdos*).

26 B.v. VLEESCHOUWERS-VAN MELKEBEEK ed., *Documenten*, 73 (nr. 56: *Jacobus, ipsius ecclesie curatus*), 88 (nr. 67: *presbiteri curati Sancti Michaelis Gandensis*) en 56; CARNIER, *Repertorium*, 46, 73, 74, 119, 141, 159, 161, 164, 172, 180, 186, 188, 222, 229, 241, 247, 271.

pape wordt vanaf het einde van de dertiende eeuw vrij veel gebruikt²⁷. Een zekere vertrouwdheid met de terminologie geeft in ieder geval belangrijke aanwijzingen of het om een parochiepriester gaat, maar ook hier is er zelden een absolute zekerheid²⁸.

Al deze elementen tezamen geven uiteraard een zeer sterke aanwijzing of een bepaalde bidplaats een parochiekerk is, zonder dat er weliswaar één absoluut en steeds geldig criterium bestaat. Voorzichtigheid is in de beoordeling dus steeds geboden. Pas met de eerste *pouillés* hebben we meer zekerheid. Dit zijn taxatielijsten van de beneficiés van een bisdom waarvan de oudste voor de Noord-Franse bisdommen van het midden van de veertiende eeuw dateren²⁹. Hierin zijn in principe ook alle parochies opgenomen. Nu zijn deze *pouillés* niet volledig foutloos noch perfect uitgegeven en niet altijd even gemakkelijk te interpreteren, maar globaal geven ze toch een nauwkeurige lijst van alle parochies van een bisdom. Daarvóór is het onmogelijk om het aantal parochies van een bisdom te kennen. Vertrekkend vanuit de *pouillés* kunnen we regressief teruggaan tot minstens de helft van de twaalfde eeuw. In de bronnen van de twaalfde en dertiende eeuw duiken echter vele bidplaatsen op die op dezelfde manier werden benoemd als de andere, maar die niet in de *pouillés* terug te vinden zijn.

Wanneer en hoe zijn parochies ontstaan ?

We kunnen stellen dat uit de bronnen van het einde van de elfde eeuw, begin twaalfde eeuw ongetwijfeld blijkt dat er een "parochiaal systeem" bestond. Hoe lang dit in onze streken reeds bestond en onder welke vorm is veel moeilijker te zeggen, want dit hangt nauw samen met het voorgaande deel, namelijk hoe moeten we een parochie definiëren en hoe kunnen we dit in de bronnen verifiëren ? Het is voor de regio van het graafschap Vlaanderen in het beste geval na te gaan of er een bidplaats bestond, niet of er een parochie was. Om de schaarste van het bronnenmateriaal aan te tonen, is het misschien goed om te vermelden dat er voor de Karolingische periode van amper 18 bidplaatsen van het bisdom Terwaan een eigentijdse geschreven bevestiging bestaat. Het bronnenmateriaal is dus ontoereikend om doorgedreven onderzoek te doen vóór het einde van de

27 vb CARNIER, *Repertorium*, 132 en 208, 222.

28 Voor de bediening cf. infra.

29 Uitgegeven door A. LONGNON ed., *Pouillés de province de Reims*, I, Parijs, 1887.

elfde eeuw. Vlaanderen is bovendien een regio waarin ook de archeologische gegevens over kerken zeer zeldzaam zijn omdat men aanvankelijk in hout bouwde en we zelden de ouderdom van de bidplaats langs deze weg kunnen achterhalen.

Onderzoek naar de ontstaansperiode van een bidplaats is mogelijk langs een aantal wegen, maar het weze duidelijk dat het resultaat eerder op het niveau van mogelijkheid dan van zekerheid zal liggen. De resultaten moeten steeds met de nodige terughouding bekeken worden. Tenslotte zullen de resultaten eerder informatie over de bidplaatsen van een bepaalde regio verschaffen dan over aparte bidplaatsen. Het gebrek aan geschreven bronnen kan deels gecompenseerd worden door de gegevens die de studie van de patroonheilige van de kerk, de toponymie, de historische geografie en de archeologie verschaffen. De studie van de patroonheiligen of *Patrozinienforschung* heeft ook hier zijn bestaansrecht verworven, hoewel er tot nog toe weinig systematische studies zijn gebeurd. Baanbreker voor het graafschap Vlaanderen was Geert Berings met zijn studie over de patroonheiligen van het Scheldebekken³⁰. Zijn onderzoek en eigen onderzoek voor het bisdom Terwaan brengt een aantal interessante gegevens over de christianisatie³¹ aan het licht, maar de individuele patroonheilige van een kerk dateren is niet mogelijk. De meeste patroonheiligen bleven te lang actief en voor de mogelijke keuze zijn er verschillende verklaringen mogelijk. Patroonheiligen als Sint-Maarten en Sint-Pieter zijn interessant om de christianisatie na te gaan, maar zijn niet te gebuiken als datering voor een individuele bidplaats. Zo verwijst het Martinusvocabel vaak naar kerken die door de frankische adel gesticht zijn en het Petrusvocabel eerder naar monastieke stichtingen, maar beide bewegingen zijn sterk gelijklopend en in geen geval tegenstrijdig. Andere patrocinia zijn preciezer te dateren. Het bekendste voorbeeld is Sint-Niklaas, dat in het Westen pas na 1087 (de translatie van zijn relieken naar Bari) actief werd. Sint-Niklaaskerken zijn in principe nooit ouder. Kerken veranderden echter ook vroeger wel eens van patroonheilige. In het algemeen zijn patroonheiligen van kerken vrij

30 G. BERINGS, *Les patronages de saints dans la vallée de l'Escaut. Esquisse d'une méthode de recherche sur la christianisation*, in *Revue du Nord*, LXVIII (1986) 433-444.

31 Sint-Maarten was zowel in het bisdom Terwaan als in het bisdom Atrecht goed voor één zesde van alle patroonheiligen van de kerk, Sint-Pieter in Terwaan 10%, in Atrecht 7,5%; O.L.V. in beide bisdommen voor 10%. (DELMARE, Arras, 90). De volledige lijst van de patrocinia voor het bisdom Terwaan zijn te vinden in CARNIER, *Repertorium*, 381-385.

consistent, maar wijzigingen kwamen desalniettemin voor en misschien wel meer dan men tot nog toe aanneemt³². De studie wordt tenslotte ook bemoeilijkt door het ontbreken van systematisch onderzoek naar verspreiding en datering van de verering van de heiligen.

Toponymisch en geografisch onderzoek levert op zijn beurt elementen over de nederzettingsgeschiedenis en over de bidplaats die daar eventueel bij verbonden was. Nadeel is dat dit zeer arbeidsintensief onderzoek geen bevredigende resultaten garandeert³³.

Archeologische resten zijn zoals gezegd in deze steenarme streek zeer zeldzaam. Bovendien zorgde de relatieve rijkdom van het graafschap in latere episoden ervoor dat de kerken ook vrij veel verbouwd en vergroot werden. De opgravingen in de kerken die tot nog toe werden verricht, brengen maar heel zelden gegevens van vóór 1000 aan het licht. Zelfs de archeologische resultaten van de bisschopsstad Terwaan zijn op kerkhistorisch gebied teleurstellend³⁴.

In andere, zelfs naburige regio's, worden ook elementen voor het bepalen van de ouderdom van de bidplaats en de vorming van het parochiaal systeem uit het latere statuut van de bidplaats gehaald en uit de grootte en de vorm van de latere parochie. Vooral in het bisdom Luik zien we dat de bidplaatsen waren ingedeeld in *ecclesia integra*, *ecclesia dimidia* (of *media*) en *quarta capella*³⁵. Dit is echter in de eer-

32 In 1735 wist men bijvoorbeeld niet meer wat de oorspronkelijke patroonheilige van de kerk van Balinghem was (bisdom Terwaan, dekenij Guines) (G. BELLART e.a., *Paroisses et communes de France. Dictionnaire d'histoire administrative et démographique. Pas-de-Calais*, Rijsel-Parijs, 1975, s.v.).

33 De betere voorbeelden zijn G. BERINGS, *Het oude land aan de rand van het vroeg-middeleeuwse overstromingsgebied van de Noordzee. Landname en grondbezit tijdens de middeleeuwen*, in *Handelingen der maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, XXXIX (1985) 37-84 en IDEM, *Landschap, geschiedenis en archeologie in het Oudenaardse*, Oudenaarde, 1989; A. WAEGEMAN, *Een onderzoek naar het ontstaan van Zonnebeke en haar kerk*, in *Het Zonneheem*, III (1985) 66-79 en IV (1986) 16-30, 49-60 en 82-90.

34 R. DELMAIRE, *Étude archéologique de la partie orientale de la cité des Morins (civitas Morinorum)*, Atrecht, 1976. Voor de architecturale resten cf. B. FIRMIN, *De romaansche kerkelijke bouwkunst in West-Vlaanderen*, s.l., 1940; L. DEVLIEGHER, *De opkomst van de kerkelijke gotische bouwkunst in West-Vlaanderen gedurende de XIIIe eeuw*, in *Bulletin van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen*, V (1954) 177-345 en VII (1956) 7-121; IDEM, *De kerkelijke romaansche bouwkunst in Frans-Vlaanderen*, in *Bulletin van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen*, 9 (1958), 3-125. Franse résumé: IDEM, *L'architecture romane de la Flandre française au nord de la Lys*, in *Mélanges offerts à René Grozet*, Poitiers, 1966, 499-506.

35 DIERKENS, *Paroisses rurales*, 42-45.

ste plaats een economisch onderscheid, gemaakt op basis van de hoogte van de taks die men aan de bisschop of de aartsdiaken moest, en zonder noodzakelijke consequentie voor de juridische status van de kerk. Het is wel zo dat men er op basis van deze indeling in geslaagd is, moeder- en dochterparochies van elkaar te onderscheiden. Zo zijn *ecclesiae integrae* zelden dochterkerken en *quartae capellae* zelden moederkerken. Het is moeilijk om deze kerken absoluut te dateren, maar een relatieve datering is wel vaak mogelijk. Deze benamingen als weergave van een economische onderscheid bestaan echter niet voor de bisdommen Terwaan, Doornik en Atrecht. Het zoeken naar moeder- en dochterparochies is hier eerder delicaat. Een paar kunnen we achterhalen via het bestaande bronnenmateriaal, maar van het grootste deel hebben we geen enkel idee. Ook gegevens op basis van de vorm van de parochie waarmee bijvoorbeeld Aubrun voor de studie van het bisdom Limoges³⁶ tot mooie resultaten kwam, zijn voor noordelijke bisdommen amper te gebuiken. Hoe noordelijker gelegen, hoe minder de vorm van de latere parochie belang heeft. Dit is te verklaren door het feit dat christianisatie er vaak samenviel met kolonisatie en dus een stuk later en minder systematisch is gebeurd. Een 'parochiale' structuur is in onze streken vermoedelijk niet ouder dan de Karolingische periode. Het zoeken naar Merovingische parochies in onze streken heeft dan ook weinig zin³⁷. Het onderzoek naar afhankelijke bidplaatsen is bovendien iets dat in een ruimer kader moet worden onderzocht. We kennen tot nog toe te weinig van de oudere domaniale structuren waarvan we kunnen veronderstellen dat de bidplaats op deze domeinen de latere parochiale kerk is geworden, om een idee van de afhankelijkheid van de bidplaatsen te krijgen. En om iets over de stichters van de bidplaatsen te weten, zouden we ook veel beter de vroegmiddeleeuwse sociale structuur moeten kennen. In datzelfde kader lijkt het onderscheid dat sommige auteurs in navolging van Imbart de la Tour zoeken tussen *villa* en *vicuskerken* mij voor de noordelijke bisdommen met een geringe Romeinse invloed weinig zinvol³⁸. Dit onderscheid werd gemaakt in de besluiten van de concilies en synoden van de zesde en zevende eeuw en verwees dus naar de toenmalige toestand van het geromaniseerde en dus gechristianiseerde deel van Gallië.

36 Cf. supra noot 9.

37 J. NOTERDAEME, *De fiscus Snellegem en de vroegste kerstening in het westen van Brugge*, in *Handelingen der maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, XI (1957), 49-130.

38 LAENEN, *Introduction*, 50-63.

Het is voor deze zuidelijke delen al moeilijk om dit normatieve kader in de praktijk te toetsen, laat staan voor het noordelijke deel dat nog amper gechristianiseerd was. In Noord-Gallië was zeker een sterke domaniale structuur, maar het bestaan van juridisch onafhankelijke dorpen is al veel moeilijker te attesteren³⁹. Bovendien hebben vele auteurs uit onze streken geprobeerd om dit schema van Imbart de la Tour blindelings toe te passen op lokale situaties zonder dat het bronnenmateriaal daar enige aanleiding toe gaf. Het schema van Imbart, namelijk dat er aanvankelijk één moederkerk was voor het hele bisdom, de kerk van de bisschop zelf, en dat met de christianisatie van het platteland een aantal parochiekerken zich van de bisschopskerk loskoppelde, wordt om één of andere reden nog steeds niet ter discussie gesteld. Er is bovendien nog een praktisch probleem in verband met het onderzoek naar de vorm van de parochie, dus naar de grenzen van de parochie. Gemakkelijkshalve kan in grote lijnen uitgegaan worden van de gemeentegrenzen zoals die in de Franse tijd ontstonden en grotendeels tot aan de fusies bleven voortbestaan. Het is alleen de vraag of dit wel aan de middeleeuwse realiteit beantwoordde. Waren parochiegrenzen bovendien wel zo belangrijk tijdens de volle middeleeuwen en beantwoordden ze aan de vroegere domaniale structuren? Het traceren van de vroegere parochiegrenzen is een arbeidsintensief onderzoek dat grondige kennis van de lokale toponymie vereist en bovendien -alweer-niet noodzakelijk tot succesrijke resultaten leidt. Het is dus onderzoek waarin vooral lokale historici de nodige aanzetten moeten geven.

Globaal kunnen we stellen dat de bisdommen Terwaan, Doornik en Atrecht qua bronnenmateriaal zeker niet ideaal zijn om naar de onderlinge afhankelijkheid van de bidplaatsen te zoeken. De vraag is bovendien of het eigenlijk wel zo belangrijk is om vanuit de studie van een parochiaal systeem de onderlinge afhankelijkheid te achterhalen, als blijkt dat deze afhankelijkheid in de bestudeerde bisdommen geen enkele invloed had op de juridische positie van de bidplaats, en dus op de diensten die er in die bidplaats plaats vonden. We ontmoeten in het bronnenmateriaal van de elfde, twaalfde eeuw een bestaand 'parochiaal' systeem, waar zich nog enkel een paar kleinere wijzigingen zullen voordoen. Over die kleinere aanpassingen aan het systeem zijn we beter ingelicht. Het gaat met name over het ontstaan van de polderparochies en van de parochies op andere

39 In tegenstelling met bijvoorbeeld J. FOSSIER, *La terre et les hommes en Picardie jusqu'à la fin du XIIIe siècle*, Parijs, Leuven, 1968. In de Karolingische concilies en capitularia worden vicuskerken nog amper vermeld.

woeste grond⁴⁰ in de bisdommen Terwaan en Doornik en over de parochievorming binnen de steden. Ook tijdens de twaalfde en dertiende eeuw werden door de bisschoppen geen 'officiële' stichtingsoorkonden van een parochie opgesteld. Het blijft dus steeds gaan om informatie uit secundaire bronnen. Voor de polders zijn vooral de studies van Boterberge en Berings belangrijk⁴¹. Op basis van het oorkondelijk materiaal over de kerkelijke situatie en de historische gegevens over de inpoldering slaagde Boterberge erin om de parochiale ontwikkeling van de polders rond de IJzermonding weer te geven. Spijtig genoeg hield hij echter geen rekening met de bezitters van de parochies, waardoor hij een aantal fouten niet kon vermijden. De bezitter van de moederparochie werd namelijk ook steeds de bezitter van de dochterparochie. Voor een aantal afhankelijkheden gaf hij zelf geen bewijzen, zodat zijn schema verder gaat dan de bestaande informatie dit toelaat⁴². In ieder geval zien we dat in de Veurnse polders het initiatief voor een nieuwe parochie bij de lokale grootgrondbezitters lag zoals de familie van Lampernisse. De naam van de initiatiefnemers leeft of leefde bovendien vaak verder in de naam van de nederzetting : Sheerwillemskapelle, Volcravenkinderskerke (Oostkerke), Avekapelle, Eggewaartskapelle, Reinilinkapelle (Oudekapelle)...

De bezitter had geen problemen met een nieuwe parochie op voorwaarde dat zijn inkomsten er niet door verminderden. De pastoor van de oude moederparochie stemde toe als hij op zijn beurt voldoende compensatie kreeg en de bisschop kwam enkel tussenbeide als er problemen waren en beperkte zich verder tot het inwijden van de nieuwe bidplaats. De krachtlijnen voor het ontstaan van stedelijke parochies zijn gelijkaardig. Ook hier kwam het initiatief vanuit de basis, van één of meerdere burgers die zelf de inkomsten voor de

40 Cf. o.a. A. VERHULST, *Woesten: een dorpsstichting van Diederik van de Elzas, graaf van Vlaanderen (1161)*, in *HEm*, CXXVIII (1991) 47-62.

41 R. BOTERBERGE, *Historische geografie van het overstromingsgebied van de IJzer in de Middeleeuwen*, in *Handelingen der maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, XVI (1962) 77-142; BERINGS, *Het oude land*.

42 Hij verdeelde de bezittingen van het OLV-kapittel van Saint-Omer tussen die van de Sint-Bertijnsabdij en die van het Brugse Sint-Donaaskapittel. Zo ontstonden volgens hem Alveringem uit Steenkerke en Oudekapelle en Nieuwkapelle uit Esen. In de realiteit was Alveringem een oud bezit van het kapittel van Saint-Omer, vergat hij Lampernisse te vermelden die tot hetzelfde kapittel behoorde en die vermoedelijk de moederparochie was van Oudekapelle (BOTERBERGE, 88-91). Nieuwkapelle ontstond tenslotte vanuit Lo. Ook de rol van Wulpen als moederparochie van Oostduinkerke, Nieuwpoort en Ramskapelle is niet hard te maken.

bouw en de werking van de nieuwe bidplaats bijeen brachten. Zo kunnen we voor de Ieperse Sint-Janskerk enkele begunstigers onderscheiden. De Ieperse Sint-Kruiskerk was hoofdzakelijk het werk van één inwoner⁴³. Ook hier stemde de bezitter, in Ieper het Sint-Maartenskapittel, in zolang aan zijn inkomsten niet geraakt werd. Een houding die de bezitter overigens ook aannam tegen de vestiging van niet-parochiale bidplaatsen⁴⁴. Toch bleef een verdere indeling van de parochies in een aantal steden steken, omdat de bezitter een verdere uitbreiding tegenhield. Onderzoek naar de stedelijke parochiale ontwikkeling is dus mogelijk, maar ook hier krijgen we zelden een volledig beeld. Vooral de vraag naar de oudste kerk en moederparochie van de nederzetting is zeer moeilijk op te lossen. Deze vraag heeft zowel voor Ieper, Brugge als Gent reeds veel inkt doen vloeien⁴⁵. De archeologie kan ons hier wel helpen om de ouderdom en de functie van de bidplaats te achterhalen, maar vertelt ons niets over haar juridisch statuut.

Men kan hier dus stellen dat de bisdommen Terwaan en Doornik vanaf de zevende eeuw een net van bidplaatsen kregen, maar dat het meest noordelijk deel zijn christianisatie pas tegen de late achtste eeuw voltooid zag. Wanneer er bij ons sprake was van een 'parochiaal' systeem is onduidelijk, maar in ieder geval niet vóór de negende eeuw. Wanneer de bronnen vanaf de tweede helft van de elfde eeuw talrijker en diverser worden, stellen we vast dat er een parochiaal net bestaat, dat nog relatief weinig wijzigingen zal ondergaan⁴⁶. Enkel op die plaatsen waar een bevolkingstoename een uitbreiding van het net toelaat, zullen er tijdens de twaalfde en dertiende eeuw nog enkele nieuwe parochies ontstaan, zoals in nieuw ontgonnen gebieden als de polders en in de steden.

43 M. CARNIER, *Het parochiewezen te Ieper tot 1300*, in *De Sint-Maartenscathedraal te Ieper, 60 jaar kerkwijding 1930-1990*, Ieper, 1990, 102-104.

44 M. CARNIER, *De houding van het Ieperse Sint-Maartenskapittel tegenover de vestiging van niet-parochiale bidplaatsen vóór 1300*, in *Wevend aan het verleden, Liber Amicorum O. Mus*, Veurne, 1992, 59-68.

45 Cf. M. RYCKAERT, *Van ruraal hulpkerkje tot stadskerk. Stichting en oudste geschiedenis van de parochie*, in *De Onze-Lieve-Vrouwekerk te Brugge*, Brugge, 1997, 9-17 versus B. MEIJNS, *Een 'valse start' en een omstreden erfenis uit het verleden. De bewogen ontstaans-geschiedenis van het kapittel (1091-einde 12de eeuw)*, in *Ibidem*, 19-50. Voor Ieper in laatste instantie VERHULST, *Ieper in de 11de en 12de eeuw*.

46 Delmaire stelde vast dat minstens 80 % van de parochiekerken in het bisdom Atrecht in de elfde eeuw reeds bestonden (DELMAIRE, Arras, 72).

Wie bezat een parochie of bidplaats ?

De vraag naar het bezit van de parochie of bidplaats is essentieel, maar deze problematiek is complex en moeilijk op een paar bladzijden met alle nodige nuances weer te geven. We zullen ons hier dus noodgedwongen beperken tot een aantal krachtlijnen. De gevolgen van dit bezit waren verreichend, maar tegelijk ook moeilijk in te schatten. De hele discussie wordt bovendien bemoeilijkt door een inflatie aan termen die te pas en te onpas worden gebruikt om dit bezit weer te geven : eigenkerk, patronaat, personaat, *pastor primitivus*, incorporatie... Deze termen worden te vaak gehanteerd vanuit een statisch en anachronistisch idee die men van de parochie heeft en waarbij men voorbijgaat aan de grote dynamiek en de lokale diversiteit die het systeem tot zeker de twaalfde eeuw kenmerkte.

Het vertrekpunt is dat in de laat- en postkarolingische tijd bidplaatsen ofwel in handen waren van kerkelijke, vooral monastieke instanties, of van leken. De bezitter van de grond bezat namelijk ook de bidplaats die erop stond. Deze kerken kregen in de Duitstalige literatuur de term *Eigenkirche* mee en in de Franstalige literatuur *l'église privée*. De oudere literatuur zag deze constellatie bovendien als een abnormale situatie, met name als een usurpatie van goederen die per definitie kerkelijk waren en waarvan het dus de bedoeling was dat die ooit eens naar de Kerk zouden terugkeren. Het volstaat om een aantal stukken na te lezen om de negatieve termen vast te stellen waarmee het parochiewezen in de late negende en de tiende eeuw wordt beschreven⁴⁷. Nu is het inderdaad wel zo dat de bidplaatsen van de monastieke domeinen van de abdijen van Sint-Bertijns, Sint-Pieters en Sint-Baafs van Gent bijvoorbeeld aan belangrijke 'usurpaties' waren onderworpen. We moeten wel voor ogen houden dat de kerkelijke en de wereldlijke sfeer in die periode en dit tot de late elfde eeuw sowieso niet onderscheiden waren. De chaotische politieke toestand van de late negende en de eerste helft van de tiende eeuw zorgde ervoor dat de abdijen gewoon niet in staat waren hun bidplaatsen te laten functioneren. Het 'overnemen' van vele bidplaatsen door leken was dan ook het beste en het meest logische dat

47 Als voorbeeld een vulgariserend werkje van kanunnik Laenen, *Eenige Bladzijden uit de Geschiedenis van het Parochiewezen (Verhandelingen van de Algemeene Katholieke Vlaamsche Hoogeschooluitbreiding nr. 181)*, Antwerpen, 1920, 19-21: *Omstreeks het jaar 1000 is er verandering op til. Rust en vrede vervangen in zekere mate de bandeloosheid der vorige eeuwen, en het godsdienstig gevoel herleeft. Vele heeren, zoo kleine als groote, dorpspotentaten, hertogen en keizers, die onbeschroomd de kerkelijke inkomsten hadden opgestreken, krijgen nu rouwkoop.* (p. 21).

deze bidplaatsen in deze periode kon overkomen. Een aantal domeinen en bidplaatsen keerden dan ook bij een sterker centraal, grafelijk bestuur naar de oorspronkelijke bezitter terug. Zo was in de vroege twaalfde eeuw bekend dat het domein van Poperinge door graaf Arnulf de Grote aan de Sint-Bertijnsabdij werd gerestitueerd⁴⁸. Globaal mogen we vermoedelijk wel stellen, hoewel het bronnenmateriaal absoluut geen zekerheid biedt, dat in de tiende eeuw het grootste deel van de bidplaatsen in lekenhanden was. Zij streken zeker de inkomsten van de kerk op, maar zorgden er tegelijk ook voor dat de bidplaats functioneerde.

In de elfde eeuw zien we echter een eigenaardig en geografisch beperkt fenomeen opduiken : het systeem van de *persona*. De eerste serieuze aanzet voor het onderzoek naar de *persona* dateert uit de jaren twintig, maar pas in het laatste decennium kreeg het onderzoek een belangrijke stimulans door een artikel van de Duitser Wolfgang Petke en door de bisdomsstudie van Bernard Delmaire⁴⁹. Daarvóór werd de *persona* wel door een hele reeks Belgische historici vermeld, maar de resultaten waren nogal uiteenlopend en door het gebruik van een te beperkt bronnenmateriaal te fragmentair⁵⁰. Het systeem van de *persona* is geografisch beperkt tot de Noordfranse bisdommen en Neder-Lotharingen. Het bronnenmateriaal kent dus dezelfde beperking. Verder duikt de *persona* vooral in het bronnenmateriaal op, op het moment dat het systeem over zijn hoogtepunt heen is en geleidelijk wordt opgedoekt. We hebben zo goed als geen bronnen die ons over het ontstaan en de bloei van het systeem inlichten. Deze beperkingen bepalen in belangrijke mate ook de perceptie van dit systeem.

De eerste vermelding van het systeem dateert van de jaren 1020-1030⁵¹, de eerste namen van *personae* dateren van 1040. Zonder exhaustief te zijn, vinden we voor de bisdommen Terwaan, Atrecht,

48 F. D'HOOP ed., *Recueil des chartes du prieuré de Saint-Bertin à Poperinghe*, Brugge, 1870, 5 (nr. 3).

49 W. PETKE, *Von der klösterlichen Eigenkirche zur Inkorporation in Lothringen und Nordfrankreich*, in *Revue d'histoire ecclésiastique*, LXXXVII (1992) 34-72 en 375-402; DELMAIRE, Arras, 108-112.

50 Bijvoorbeeld LAENEN, *Introduction*, 355-368; N. HUYGHEBAERT, *Examen d'une charte non datée de l'évêque Hardouin de Tournai pour l'abbaye de Saint-Bertin*, in *Bulletin de l'Institut de Recherche et d'Histoire des Textes*, XV (1967-1968) 277-280; B. JANSSENS DE BISTHOVEN, *De houders van het patronaatsrecht in Westvlaamse parochies*, Leuven, 1946, 4-5.

51 HUYGHEBAERT ed., *Examen*, 290-291; GUÉRARD ed., *Cartulaire de l'abbaye de Saint-Bertin*, Parijs, 1875, 175-176; DELMAIRE, Arras, 40.

Doornik en Kamerijk gemakkelijk een 150-tal namen van *personae* terug voor de periode van 1040 tot 1200⁵². Het gaat steeds om clerici, meestal kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders die vaak verbonden waren aan een kapittel. Het gaat ook steeds om seculiere geestelijken. In de bronnen vonden we tot nog toe geen reguliere kanunnik noch een monnik en ook geen leken als *persona* terug. In de gevallen waarin we iets over de sociale achtergrond van deze *personae* konden achterhalen, gaat het steeds om personen die gelieerd waren met de lokale adel, bijvoorbeeld zonen van burggraven, of met de hoge adel, bijvoorbeeld zonen van de graven van Boulogne en Guînes⁵³.

Deze *personae* waren in het bezit van één of zelfs meerdere bidplaatsen en het spreekt vanzelf dat zij deze bidplaats(en) niet zelf bedienden⁵⁴. Ze streken een deel van de inkomsten op en wanneer een *persona* wegviel, dan stelde de bisschop in ruil voor een echt verheffingsgeld (*redemptio altaris*) een nieuwe aan. De rol van de bisschop was hierbij niet anders dan die van een leenheer waarvan een leen va-cant was geworden: met andere woorden een effectief keuze-recht of aanstellingsrecht had hij dus niet. De ontstaansgrond van dit systeem is door een groot tekort aan bronnen moeilijk te achterhalen en blijft enigszins hypothetisch. Het lijkt waarschijnlijk dat er een dubbele ontstaansgrond is die twee soorten *personae* voortbracht. Vooreerst waren er bidplaatsen die door de leken zelf werden overgedragen aan een familielid of een vertrouweling die tot de geestelijke stand behoorde. Het ging met andere woorden om een vreedzame 'restitutie' van bidplaatsen aan de Kerk, hoewel deze *persona* de bidplaats ten persoonlijke titel behield (onafhankelijke *personae*). Een tweede ontstaansreden is te zoeken bij de kerkelijke instanties zelf, met name dat zijzelf aandrongen om een *persona* bij hun bidplaatsen te voegen. Wanneer bisschop Drogo van Terwaan in 1040 de bezittingen van de Sint-Bertijnsabdij opsomde, voegde hij er ook de namen van de *personae* van die bidplaatsen aan toe opdat de abdij de *altaria* (...) *absque ullius inquietudinis molestia* zou kunnen houden, zolang de *personae* leefden. Met andere woorden voor de Sint-Bertijnsabdij was de toevoeging van *personae* aan hun *altaria* eerder

52 M. CARNIER, *Bidplaatsen en parochies in het bisdom Terwaan vóór 1300: een institutionele studie*, I, onuitgegeven doctoraatsverhandeling K.U.Leuven, 1996, 126-136.

53 LAMBERTUS ARDENSIS, *Historia comitum Ghisnensium*, J. HELLER ed., in MGH, SS, XXIV, 1879, 595 en 603; DELMAIRE, Arras, 106.

54 Hoewel Petke misschien een aantal voorbeelden heeft gevonden van *personae* die zelf hun bidplaats bedienden: PETKE, 379.

een gunst, ondanks het feit dat deze *personae* een deel van de inkomsten afroemden. De *personae* konden dus blijkbaar steunend op een lokale machtsbasis de werking van de bidplaatsen verzekeren, wat de grote abdijen in die periode zonder steun niet meer konden (bijgevoegde *personae*). Bij het ontstaan van het systeem van de *persona* mogen we vermoedelijk ook de termen *altare* en *bodium* voegen. Ze duiken namelijk tegelijkertijd en in dezelfde regio op en gaan over de scheiding van de goederen van de bidplaatsen tussen leken en geestelijken. De scheiding tussen de inkomsten van het *altare* en de inkomsten van het *bodium* bestond volgens Abbo van Fleury reeds rond het jaar 1000⁵⁵. Het is niet onwaarschijnlijk dat van zodra een bidplaats een *persona* kreeg, hetzij door toevoeging, hetzij door overdracht, de lekenheer graag twee derden van de gemakkelijk te innen tienden behield en de *persona* één derde en de moeilijker te innen inkomsten zoals de offergaven kreeg⁵⁶. Het systeem van de *persona* voogd verspreidde zich vrij snel en spontaan in de Noord-Franse bisdommen. Leken stonden hun bidplaatsen aan de kerkelijke sfeer af, zonder dat die echter uit het familiebezit verdwenen. Zonen van lokale heren kregen bij voorkeur deze goederen mee als ze een clericale carrière uitbouwden. Andere *altaria* bleven echter gewoon in lekenhanden en werden zelfs aan andere leken beleend. Grote druk vanuit kerkelijke hoek om deze bidplaatsen over te dragen, was er in ieder geval niet. Wanneer een 'personaatschap' vacant werd, was het in theorie en ceremonieel de bisschop die een nieuwe aanstelde en daarvoor een hoog verheffingsgeld kreeg. Het is onduidelijk hoe de opvolging in de praktijk verliep. *Personae* konden zelf voor hun opvolging zorgen. Ze werden opgevolgd door familieleden, indien mogelijk, door hun zonen⁵⁷. Zo ontstonden er in de elfde eeuw misschien zelfs een aantal families van geestelijken bij wie zich een ruim bezit

55 DELMAIRE, *Arras*, 110-111.

56 Delmaire overschat in mijn ogen echter de bisschoppelijke slagkracht als hij deze splitsing ziet als een soort wapenstilstand tussen kerk en leken. Het *altare* werd zo door de kerk gerecupereerd (volgens hem door de *persona* als een bisschoppelijke vertrouweling), het *bodium* bleef in handen van de leken (IBIDEM). Het is echter onwaarschijnlijk dat de bisschop circa 1000 massaal leken kon overtuigen om vrijwillig een deel van hun parochiale inkomsten af te staan.

57 *Personae* waren clerici, maar hadden niet noodzakelijk de hogere wijdingen ontvangen. Bovendien was er tijdens de elfde eeuw geen eenduidige celibaatsverplichting. Weriboldus en zijn zoon Airulfus waren bijvoorbeeld tezamen *personae* van Angre (bisdom Kamerijk) (J.M. DUVOSQUEL, *Les chartes de donation émanant des évêques de Cambrai au XIe-XIIe siècles éclairées par les obituaires. A propos d'un usage grégorien de la chancellerie épiscopale*, in *Hommages à la Wallonie*, Brussel, 1981, 150 en 152).

van kerkelijke goederen centraliseerde. Zoals een leenheer kon de bisschop wel beschikken over de personaatschappen die geen vanzelfsprekende opvolger hadden.

Omdat bij het herstel van een sterker wereldlijk en bisschoppelijk gezag de oorspronkelijke beschermingsfactor overbodig werd, werd het systeem naar het einde van de elfde eeuw steeds meer als parasitair beschouwd. Geestelijken streken als *persona* belangrijke inkomsten op zonder veel tegenprestaties. Daarenboven werden de lokale kerken financieel reeds sterk bevroegd. Per slot van rekening konden zowel bezitter, de leenheer, de *persona*, de parochiepriester en de bisschop (via het verheffingsgeld) inkomsten uit deze kerken halen. Vanuit kerkelijk 'Gregoriaanse' hoek werd er tegen het systeem geageerd. Dit vond onder andere zijn neerslag in een aantal concilieteksten (vooral het concilie van Clermont van 1095 is belangrijk), maar het systeem zelf werd nooit van hogerhand afgeschaft. Het doofde gedurende de twaalfde en dertiende eeuw spontaan bijna volledig uit omdat de meeste partijen er geen voordeel meer bij hadden. De abdijen hadden geen bescherming meer nodig en de bisschop mocht door het concilie van Clermont geen verheffingsgeld meer innen. De onafhankelijke *personae* hadden wel nog een zekere toekomst. Gedurende de twaalfde en dertiende eeuw attesteren we ze zoals gezegd nog frequent. Alleen gebeurt dit meestal juist in die oorkonde waarin ze hun *altaria, liber*, aan een kapittel of een abdij overdroegen, m.a.w. wanneer die bidplaats daarna geen *persona* meer had. De snelheid waarmee het systeem verdween, verschilde van bisdom tot bisdom en binnen een bisdom van regio tot regio. Het gebeurde het snelst in de hervormingsgezinde bisdommen van Terwaan, Kamerijk en Atrecht, maar blijkbaar een stuk trager in Doornik. Tegen de veertiende eeuw, zo blijkt uit de *pouillés*, was het systeem marginaal geworden. Kamerijk had er nog circa 55, Atrecht 16, Terwaan 19 en in Doornik, dat zijn achterstand volledig had opgehaald, was het zelfs volledig verdwenen. Voor Terwaan moet dit cijfer reeds circa 1200 bereikt zijn (een kleine 4% van alle bidplaatsen). Vaak lagen de kerken met *personae* gegroepeerd. In het bisdom Terwaan bleef de regio van Fauquembergues lange tijd vrij resistent. In het bisdom Kamerijk waren het vooral de noordelijke dekenijen waar de *persona* lang actief bleef (Antwerpen, Aalst, Halle, Brussel). De bidplaatsen waren dus in de eerste helft van de elfde eeuw in handen van leken, *personae* of kapittels en abdijen vaak onder voogdij van een *persona*. In de tweede helft van de elfde eeuw en tijdens de twaalfde eeuw zou er een nieuwe wijziging in het bezit optreden. Heel wat

bidplaatsen werden overgedragen, wat onder andere de talrijke overdrachtsoorkonden in de abdij- en kapittelarchieven getuigen. De klassieke thesis in de literatuur verdedigde een overdracht, eigenlijk een echte restitutie van de meeste bidplaatsen door de berouwvolle lekenbezitters aan de kerk. Chevalier stelde voor het bisdom Tours echter vast dat de vele overdrachten niet samenvielen met de 'Gregoriaanse' hervormingsperiode en dat 'Gregoriaanse' motieven al evenmin van tel waren⁵⁸. Duvosquel heeft bovendien aangetoond dat het bronnenmateriaal dat op het eerste zicht de bisschop bij deze overdrachten een grote rol toekent, weinig betrouwbaar is en zelfs ronduit misleidend⁵⁹. Achter een overdracht die procedureel door de bisschop gebeurde, zat meestal een derde persoon, vaak een *persona*. Deze opmerkingen blijken voor alle Noordfranse bisdommen te gelden.

Voor het bisdom Terwaan hebben we tussen 941 en circa 1250 weet van 240 overdrachten van 233 verschillende bidplaatsen⁶⁰. De tendens van verandering van bezitter startte er vanaf circa 1060, kende zijn hoogtepunt in de eerste helft van de twaalfde eeuw, bleef ook voor de tweede helft zeer hoog, in tegenstelling tot bijvoorbeeld het bisdom Atrecht, en doofde tenslotte geleidelijk uit tijdens de dertiende eeuw⁶¹. De overdrachten waren in de praktijk vooral schenkingen, zeker tijdens de elfde en de eerste helft van de twaalfde eeuw. Daarna duiken ook andere vormen van overdracht op zoals overdrachten tegen een jaarlijkse cijns, verkopen of verpandingen. Het resultaat van deze overdrachten in het bisdom Terwaan was dat rond 1200, zoals gezegd, de *personae* (3,8%) en de leken (3,2%) nog slechts een marginale groep bezitters van bidplaatsen waren. Het was vooral de *ordo canonicus* (49,4%) die de grootste bezitter was geworden, netjes opgedeeld tussen seculiere en reguliere kapittels. Het kathedraalkapittel was de grootste bezitter van *altaria* (ca 15%), de andere seculiere kapittels hadden gemiddeld relatief weinig bidplaatsen in bezit. De reguliere kapittels hadden gemiddeld meer bidplaatsen (7,7 per instelling). De benedictijnen hadden iets meer dan een derde van alle bidplaatsen en per instelling ook een groter aantal bidplaatsen (gemiddeld 14,8). De bisschop tenslotte had circa

58 B. CHEVALIER, *Les restitutions d'églises dans le diocèse de Tours du Xe au XIIe siècle*, in *Mélanges offerts à Edmond-René Labande*, Poitiers, 1975, 129-145.

59 DUVOSQUEL, *Chartes*.

60 Dus nog niet de helft van het aantal bidplaatsen die er in het bisdom Terwaan bestonden. (CARNIER, *Repertorium*, 285).

61 DELMAIRE, *Arras*, 104 en 114.

1200 een 27-tal bidplaatsen (5,2 %), maar hij had zijn aantal anderhalve eeuw later wel opgedreven tot 67 (12,5%). Globaal kunnen we stellen dat iedere *ordo*, met uitzondering van de cisterciënzers belangstelling had voor het bezit van bidplaatsen⁶². Het groot aantal verschillende religieuze instellingen binnen het bisdom drukte zich ook uit in het bezit van de bidplaatsen. Het bezit was met uitzondering van de grote instellingen zoals de Sint-Bertijnsabdij, de bisschop en het kathedraalkapittel ook vooral lokaal geconcentreerd. De abdij van Sint-Winnoksbergen bezat bijvoorbeeld 18 bidplaatsen die allemaal in de dekenij Sint-Winnoksbergen lagen.

De redenen voor deze overdrachten zijn niet makkelijk te achterhalen, al blijkt wel dat zogenaamde '*Gregoriaanse*' motieven, namelijk een schuldgevoel of een druk door de Kerk nauwelijks meespeelden. Verwijzingen in de overdrachtsoorkonden naar canonieke rechtsregels om een overdracht te verantwoorden komen niet voor. Wel zien we een correlatie tussen de overdracht van bidplaatsen en het ontstaan van nieuwe kapittels of abdijen. Het bisdom Terwaan en de omringende bisdommen kenden namelijk in de tweede helft van de elfde eeuw en tijdens de eerste decennia van de twaalfde eeuw een enorme toename van het aantal religieuze instellingen⁶³. Een paar voorbeelden. De abdij van La Capelle ontstond circa 1095 en had circa 1100 reeds 5 bidplaatsen, de abdij van Andres was omstreeks 1084 ontstaan en had in 1110 7 bidplaatsen. Het kapittel van Voormezele, ontstaan in 1069, had bij zijn regularisatie in 1100 7 bidplaatsen. Het reguliere kapittel van Waten, gesticht circa 1072 had circa 1100 13 bidplaatsen. Het reguliere kapittel van Veurne, ontstaan circa 1120 en later aangesloten bij Premontr  had circa 1150 7 bidplaatsen in bezit, de premonstratenzers van de Sint-Augustinusabdij bij Terwaan, opgericht in 1131 hadden circa 1150 5 bidplaatsen. Het groot aantal overdrachten had dus in belangrijke mate te maken met het leggen van een voldoende materiële basis voor de nieuwe instellingen. Een bidplaats was met andere woorden het goed bij uitstek om de materiële basis van een nieuwe abdij of kapittel te verzekeren. De verantwoordelijken voor deze overdrachten moeten dus bij de begunstigers of stichters van de nieuwe abdijen of kapittels gezocht worden, met andere woorden bij de toenmalige wereldlijke en kerkelijke elite: graven, hogere adel, bisschoppen en hogere geestelijkheid vaak in hun hoedanigheid van *personae*.

62 De cijfers voor het bisdom Atrecht zijn gelijkaardig (DELMAIRE, *Arras*, 93).

63 Een dertigtal voor het bisdom Terwaan.

Voor het schenken van deze bidplaatsen waren vaak voorbereidende transacties nodig. De heer van Ardres moest bijvoorbeeld voldoende compensaties aan de *persona* van Ardres geven, vooraleer die zijn rechten wou opgeven op het *altare* dat de heer aan het nieuw op te richten kapittel van Ardres wou schenken⁶⁴. De bisschop speelde bij deze overdrachten meestal geen doorslaggevende rol, maar hij was globaal wel bekommerd om de leefbaarheid van de abdijen en kapitels van zijn bisdom en trad af en toe vanuit deze optiek op.

De bediening

Het is moeilijk om vóór de dertiende eeuw een profiel van de bedienaar van de parochies op te stellen. Over een aantal uiterlijk aspecten zijn we iets beter ingelicht. Zo was de aanstelling van een pastoor procedureel vrij eenvoudig. De bezitter koos hem en de bisschop stelde hem aan. Zeker vanaf het concilie van Clermont (1095) was het spirituele en het temporele ook op parochiaal vlak strikt opgedeeld. De bedienaar was voor het materiële van zijn functie afhankelijk van de bezitter, voor het spirituele van de bisschop. De bisschop verleende de gekozen kandidaat de *cura animarum*. Dit was ook zo indien de bedienaar een kanunnik of een monnik was van de instelling die de bidplaats bezat. Omdat beide sferen in principe weinig raakpunten hadden, was de situatie in de praktijk werkbaar en aan weinig conflicten onderhevig. Enkel bij benoeming en afzetting vonden beide sferen elkaar. De bisschop waakte erover dat de kandidaat geschikt (*idoneus*) was, in de eerste plaats of hij wel priester was of het binnenkort zou worden en of hij wel de geschikte leeftijd had⁶⁵. Aangezien de bisschop sowieso de priesters wijdde, had hij langs deze weg nog een zekere invloed. Globaal kunnen we echter stellen dat de invloed van de bisschop eerder klein was. Een aantal belangrijke instrumenten om zijn parochiepriesters onder controle te krijgen en te houden, bezat hij niet. Hij leidde ze niet op, hij koos ze niet en een priester afzetten was weinig vanzelfsprekend. Bisschop en bezitter konden maar bij uitzondering een seculier priester vervangen: bij te grote excessen, zinsverbijstering of indien zou blijken dat hij geen priester was.

64 LAMBERTUS ARDENSIS, 616-617.

65 Traditioneel 30 jaar, maar het derde concilie van Lateranen (1179) schreef 25 jaar voor.

Over de opleiding van de parochiepriesters weten we weinig. Het graafschap Vlaanderen was een gebied met een grote dichtheid aan abdijen en kapittels en dus met veel abdi- en kapittelscholen, maar voorbeelden van parochiepriesters die er een opleiding kregen, zijn er niet. Dit lijkt echter plausibel, temeer daar het voor de bezitter een ideale gelegenheid was om de bedienaars van haar kerken zelf te vormen en een stevige band met hen te leggen. De parochiepriesters die we vanaf de dertiende eeuw attesteren, waren in ieder geval voldoende geletterd. In het bisdom Terwaan en ook in het bisdom Doornik werden een aantal als *magister* bestempeld⁶⁶ en dat zowel op het platteland als in de stad⁶⁷. Parochiepriesters stelden verslagen op voor de bisschop en maakten akten van de transacties die voor hen hadden plaatsgevonden. De parochiepriester van Ardres stelde overigens een kroniek op die gebaseerd was op een stevig bronnenonderzoek en getuigt van een grote eruditie⁶⁸. Deze voorbeelden tonen aan dat het om een groep gaat die naar de normen van de tijd een goede intellectuele vorming had genoten. In hoeverre de pastoor theologisch en pastoraal goed opgeleid was, is dan weer een andere vraag. De belangrijkste toenmalige instrumenten om dit te realiseren, waren de bisschoppelijke en decanale synoden, die zeker reeds tijdens de elfde eeuw bestonden, maar vermoedelijk pas na het vierde Lateraans concilie door de bisschop effectief als element van centralisatie werden gebruikt⁶⁹. De concrete werking en de doorstroming naar het lokale niveau blijft echter moeilijk te achterhalen. De sociale positie van de parochiepriester is door gebrek aan bronnen moeilijk te achterhalen. Over het economische draagvlak worden we af en toe ingelicht. We zien pastoors geregeld in eigen naam betrokken bij transacties van onroerende goederen. Het spreekt voor zich dat het bronnenmateriaal hierover per definitie eenzijdig is. Parochiepriesters zonder veel middelen zullen we hier natuurlijk niet zien verschijnen. In ieder geval, zelfs pastoors van onooglijke plattelandsparochies verdeelden een behoorlijk bezit in hun testament⁷⁰, anderen stichtten jaargetijden of zelfs kapelanieën⁷¹. De pas-

66 Delmaire stelde voor het bisdom Atrecht echter een miniem aantal *magistri* vast (DELMAIRE, *Arras*, 144 noot 20).

67 Een paar voorbeelden: Diksmuide, Esen, Langemark, Waasten, Oostvleteren (CARNIER, *Repertorium*, 46, 63, 119, 172, 241).

68 LAMBERTUS ARDENSIS, o.c.

69 Cf. H. PLATELLE, *La paroisse et son curé jusqu'à la fin du XIIIe siècle. Orientations de la recherche actuelle*, in *L'encadrement religieux des fidèles au Moyen-Âge et jusqu'au Concile de Trente*, Parijs, 1984, 21.

70 De pastoor van Koksijde in 1271 (CARNIER, *Repertorium*, 107).

toor van Langemark had met eigen kapitaal een hospitaal opgericht en probeerde er een clarissenklooster van te maken⁷². Een andere parochiepriester was één van de grote stimulators, ook financieel, van de cisterciënzerinnenabdij van Blendecques⁷³. Het is onmogelijk na te gaan in hoeverre deze 'rijkdom' uit familiebezit kwam, maar in ieder geval is het beeld dat we van de parochiepriester in het graafschap Vlaanderen tijdens de dertiende eeuw hebben dat van een bemiddeld man. De carrière is al even moeilijk te achterhalen. Het ziet ernaar uit dat de meeste pastoors tijdens de dertiende eeuw een lange loopbaan binnen dezelfde parochie uitbouwden⁷⁴. Een aantal parochiepriesters schoven wel door naar seculiere kapittels⁷⁵. Tijdens de twaalfde en dertiende eeuw waren de pastoors ook vooral actief in de regio waaruit ze zelf afkomstig waren.

Over het morele niveau van de pastoor kan vóór de vijftiende eeuw weinig zinnigs verteld worden. Een paar gegevens zijn er wel bewaard, maar die zijn te dispaaraat om over een dergelijk cultuurgebonden fenomeen iets gefundeerd neer te schrijven. Pas vanaf de vijftiende eeuw krijgen we in het bisdom Doornik door de rekeningen van de officialiteit hierop enig zicht⁷⁶. Het is in ieder geval gevaarlijk om het onderhoud van de celibaatsverplichting als lakmoesproef te zien voor de kwaliteit van de parochiepriesters⁷⁷.

De parochiepriester werd in zijn parochie soms bijgestaan door één of meerdere helpers: kapelaans en koster. Onder de benaming

71 De pastoor van Sint-Winnoksbergen in 1215 (A. PRUVOST ed., *Chronique et cartulaire de l'abbaye de Bergues-Saint-Winoc*, Brugge, 1875, 191-192).

72 E.I. STRUBBE, *De Clarissenabdij te Langemark (1255-59)*, in: *HfEm*, LXXXVII (1950) 182-188.

73 G. BERINGS, *Cinq abbayes cisterciennes en Flandre Française. Fondation et histoire des premières décennies*, in: *Cîteaux, commentarii cistercienses*, XLV (1994) 67.

74 Dit is een moeilijk onderzoek door de schaarste van de bronnen en door de vele homoniemen. Een Nicolaas was in ieder geval pastoor van Spycker van 1244 tot 1269 en een magister Johannes de Rexpoede was minstens van 1260 tot 1277 pastoor van Merckeghem. Andere voorbeelden van een carrière van minstens tien jaar in CARNIER, *Repertorium*, 45-46, 105, 164 en 261.

75 Een zekere Nicolaas van Berkel die zeker in 1278 deken van het Sint-Walburgakapittel van Veurne was, was tenminste van 1248 tot 1269 pastoor van Grevelingen.

76 Cf. als voorbeeld voor een van haar vele publicaties hierover: M. VLEESCHOUWERS-VAN MELKEBEEK, *Mandatory Celibacy and Priestly Ministry in the Diocese of Tournai at the end of the Middle Ages*, in: *Peasants and Townsmen in the Middle Ages*. Studia in honorem Adriaan Verhulst, Gent, 1995, 681-693.

77 Het celibaat raakte pas algemeen in voege sedert de eerste helft van de twaalfde eeuw. Lambertus van Ardres had een eeuw later bijvoorbeeld zelf nog zonen die hem opvolgden, terwijl we anderzijds nooit weten wanneer iemand hogere wijdingen had ontvangen.

kapelaan zit een vrij heterogene groep van clerici verborgen die min of meer met de parochiale structuur waren verbonden. Er moet een wezenlijk onderscheid gemaakt worden tussen de helper van de pastoor en de 'echte' kapelaan, die over een eigen beneficie beschikte: de bediening van een kapelanij. De eerste werd door de pastoor zelf betaald, moest de taak van de pastoor verlichten en werd zodoende volledig in het parochiale werk ingeschakeld. De tweede had een eigen beneficie met een strikt omschreven taak, waar hij zich best aan hield om geen problemen met de pastoor of de bezitter te krijgen. In de praktijk waren beide soorten niet altijd even strikt gescheiden: de kapelaan was bijvoorbeeld verantwoordelijk voor een aantal misstichtingen en werd daarvoor door zijn beneficie betaald, maar trad tegelijk ook nog als helper van de pastoor op⁷⁸.

De koster was verantwoordelijk voor de voorbereiding van de misdiensten. Zo had hij bijvoorbeeld ook de zorg over de liturgische voorwerpen, waarvoor hij in principe met zijn eigen vermogen borg stond.

De inkomsten van de parochie

Parochiale inkomsten als dusdanig bestonden eigenlijk niet. Er waren meerdere instanties die inkomsten uit de parochie haalden en die als parochiale inkomsten kunnen worden beschouwd. Zowel de pastoor als de bezitter, de parochianen en in mindere mate de bisschop en zijn vertegenwoordigers streken er inkomsten op. Het gaat hoofdzakelijk om tienden en offergaven, maar ook om legaten en om de dotatie van de parochie. Al deze inkomsten zijn specifiek voor het parochiale niveau, maar de concrete inning en verdeling waren lokaal gebonden.

Tienden waren nog maar gedeeltelijk, en dan nog vooral onrechtstreeks, inkomsten die de werking van de parochie ten goede kwamen. De kerkelijke wetgeving rond de tienden werd goed bestudeerd⁷⁹, de implicaties daarvan op het lokale vlak veel minder. Tienden werden

78 Cf. ook DELMAIRE, *Paroisses rurales*, 72-73.

79 P. VIARD, *Histoire de la dîme ecclésiastique, principalement en France, jusqu'au décret de Gratiën*, Dijon, 1909; IDEM, *Histoire de la dîme ecclésiastique dans le royaume de France au XIIIe et XIIIe siècle (1150-1313)*, Parijs, 1919; G. CONSTABLE, *Monastic tithes from their origin to the twelfth century*, Cambridge, 1964; F.L. GANSHOF, *La dîme monastique, du IXe à la fin du XIIIe siècle. A propos d'un livre récent*, in *Cahiers de civilisation médiévale*, XI (1968) 413-420.

in ieder geval op agrarische producten geïnd. Tiendeninning op producten van handelaars en ambachtslui bleef hier louter theoretisch. In de praktijk ontstond een onderscheid tussen grote en kleine tienden, dat weliswaar nergens kerkrechtelijk was bepaald. Onder de grote tienden verstond men de tienden op grote gewassen, meestal met stengel, of ook kortweg graantienden genoemd. Kleine tienden werden in principe op al de rest geheven: vleestienden (varkens, lammeren), vogeltienden (haantjes en hennen, ganzen, zwanen, eenden), visttienden (vooral haring), tienden op ambachtelijke gewassen (vlas, wol, hop, meekrap, brem, distels), groentetienden (o.a. rapen, bonen, erwten), fruiittienden, tienden op honing en was, en tienden op voedergrassen als hooi en wikke⁸⁰. Wat precies aan tiendenbetaling onderhevig was, was bepaald door de traditie en kon van parochie tot parochie en zelfs van perceel tot perceel verschillen. Vooral de inning van kleine tienden was vaak ingewikkeld.

In de bisdommen van het graafschap Vlaanderen was tijdens de volle middeleeuwen normaal één derde van de grote tienden in handen van de bezitter van de parochie. Deze moest die inkomsten niet rechtstreeks gebruiken voor de werking van de parochiekerk, maar ze kwamen in ieder geval nog ten goede aan een instantie die bij het parochiale niveau was betrokken. De twee andere derden waren meestal in bezit van een externe tiendenheffer. Dit was vaak nog een leek, hoewel in de dertiende eeuw een belangrijk aandeel van deze tienden door de lokale adel of door ridderfamilies wegens geldgebrek aan een kerkelijke instantie (bisschop, kapittel, abdij) werd verkocht, zonder dat die instantie echter enige verantwoordelijkheid had voor de werking van de lokale bidplaats. Deze twee derden van de externe tiendenheffers versnipperden bovendien door vererving en bruidschat meestal nog tot kleinere stukken, soms zelfs tot twaalfde en achttiende delen. Kleine tienden werden vaker nog voor de parochie zelf gebruikt, bijvoorbeeld als deel van het inkomen van de bedienaar. Deze was namelijk beter dan de bezitter in staat om de ingewikkelde lokale situatie te kennen waarop al dan niet tienden konden worden geïnd en om deze regeling ook te laten respecteren. De indeling tussen grote en kleine tienden werd doorkruist door novale tienden die in het graafschap Vlaanderen veel voorkwamen. Dit waren tienden die geïnd werden op gebieden waarvan men zich nog kon herinneren dat ze ooit nog woest waren geweest. Voor novale tienden waren bovendien vaak andere verdelingsprincipes van toe-

80 DELMAIRE, *Arras*, 122-126; CARNIER, *Bidplaatsen*, 250-253.

passing. Dit gebrek aan een stevig criterium zorgde ervoor dat hier-
rond zeer vele twisten werden gevoerd⁸¹.

Tienden waren in de praktijk domaniale inkomsten en werden ook
als dusdanig beschouwd. Het waren belangrijke bronnen van inkom-
sten en daarom oorzaak van vele twisten. De tienden waren bovendien
volledig ingebed geraakt in de toenmalige familiale en feodale
realiteit, wat vooral voor kerkelijke instanties een probleem vormde.
Die konden namelijk wel beschikken over mooie privileges waarin
hun tiendenbezit in bevestigd was, maar in de praktijk was het vaak
bijzonder moeilijk om deze aanspraken ook in de praktijk om te zet-
ten. Vaak was er namelijk een adellijke familie of diens leenman die
reeds sinds mensenheugenis deze tienden inde en die dan ook niet
van plan was om die zonder slag of stoot af te geven aan een abdij of
een kapittel die met een rechtstitel kwam aangezwaaid⁸². Ondanks
het feit dat in de praktijk tiendenbezit niet als iets wezenlijks ver-
schillend werd beschouwd dan ander goederenbezit, hadden tien-
den echter een dubbel statuut. Zowel het wereldlijk als het kerkelijk
recht pretendeerden hierop geldingskracht te hebben. De pogingen
van canonisten om tienden als een spiritueel goed te beschouwen,
had in de praktijk echter weinig invloed. Het waren en bleven in de
eerste plaats domaniale goederen met groot economisch belang. In
de praktijk bleef er dan ook niets meer over van de oorspronkelijke
bestemmingen van de tienden, namelijk bedienaar, fabriek, armen
en bisdom. In de Noord-Franse bisdommen was het niet de gewoon-
te dat de bisschop recht had op een deel van de tienden, zodat er
hier ook geen lange conflicten zijn geweest tussen de bisschop die de
controle over zijn canonieke deel van de tienden nastreefde en de
traditionele tiendenheffers. De tienden die de bisschop inde behoorden
dan ook steeds tot zijn eigen domaniaal patrimonium. Enkel de
pastoor had als enige van de traditioneel rechthebbenden nog recht
op een deel van de tienden, maar dit was in iedere parochie door de
gewoonte verschillend geregeld.

Tienden waren tijdens de elfde eeuw bijna volledig in lekenhanden
en zouden vanaf dan geleidelijk in kerkelijke handen komen. Op het
einde van de elfde en tijdens de twaalfde eeuw waren het vooreerst
de tienden die met het *altare* verbonden waren die in kerkelijke han-
den kwamen. Het zou echter tot de dertiende eeuw duren vooraleer

81 Cf. I. SCHOUPS, *Bisschoppelijke aanspraken op de novale tienden: Doornik, 12e -14e eeuw*, in: *HEm*, CXVIII (1981) 153-171.

82 M. CARNIER, *Tienden in het graafschap Vlaanderen tijdens de twaalfde eeuw: het voorbeeld van Reninge*, in: *HEm*, CXXXII (1995) 97-116.

tienden massaal in kerkelijke handen kwamen. Dit blijkt zowel in de bisdommen Atrecht, Luik en Terwaan⁸³. Zeker de helft van de overgedragen tienden werden verkocht. Het profiel van de verkoper is niet eenduidig, maar vaak ging het om een lokale notabele die zijn tienden in leen hield, maar die zelf niet noodzakelijk van adel was of uit een ridderfamilie kwam. De koper was voor deze leek eigenlijk maar van secundair belang. In de praktijk ging het om een kerkelijke instelling die geïnteresseerd was en het nodige kapitaal had⁸⁴. In het noordelijk deel van het bisdom Terwaan waren dit bijvoorbeeld vooral reguliere kapittels die in deze regio veel voorkwamen. Seculiere kapittels en benedictijnerabdijen waren op dit domein tijdens de dertiende eeuw iets minder actief, deels omdat zij op dat ogenblik reeds een belangrijk tiendenbezit hadden.

Offergaven waren de inkomsten die gelovigen zowel in natura als in geld al dan niet vrijwillig aan de lokale kerk gaven. Ze moesten dienen om de werking van de bidplaats te verzekeren of als een soort van betaling voor het krijgen van de sacramenten⁸⁵. Enige tarifiering in verband met de offergaven vaststellen is tijdens de twaalfde en dertiende eeuw door het beperkte bronnenmateriaal niet mogelijk.

Andere parochiale inkomsten waren nog de dotatie van de kerk, maar ook die verschilde van parochie tot parochie. Meestal behoorde de pastorij hierbij. Bij de oprichting van de parochie Sheerwillemskapelle bijvoorbeeld kreeg de pastoor behalve een degelijke woning ook nog 5,5 gemet grond, een koe, drie schapen en een vederbed met twee linnen lakens⁸⁶. Dit patrimonium werd vaak nog uitgebreid door legaten waar tegenover meestal wel een dienst stond, zoals een jaargetijde⁸⁷.

83 C. RENARDY, *Recherches sur la restitution ou la cession des dîmes aux églises dans le diocèse de Liège du XIe au début du XIVe siècle*, in: *Le Moyen Age*, LXXVI (1970) 205-261; Delmaire, *Arras*, 132-135 en 140; CARNIER, *Bidplaatsen*, 273-289.

84 De verkoopprijs van de tiende lag bij de verkoop van een tiende van Vlamertinge in 1257 op 13 geschatte jaaropbrengsten (CARNIER, *Repertorium*, 231-232).

85 Dit is eigenlijk een oneigenlijke vorm van offergaven en worden ook stoolrechten of *jura stolae* genoemd.

86 CARNIER, *Repertorium*, 201.

87 IBIDEM, 192-193 en 277.

Besluit

Het is binnen dit korte bestek onmogelijk om op alle aspecten van het middeleeuwse parochiaal systeem in te gaan. Het blijft een complex fenomeen dat door eenzijdig en weinig homogeen bronnenmateriaal moeilijk te benaderen blijft. Door deze bronnensituatie konden er vrij gemakkelijk interpretaties worden gemaakt die op geen enkele manier door de bronnen worden gestaafd. Vooral een soort van posttridentijns kerkbegrip speelt het onderzoek nog steeds parten, waarbij te veel normatieve elementen werden gebruikt om de reële lokale situatie te benaderen. Doorgedreven lokaal en regionaal onderzoek is dan ook noodzakelijk om dit beeld aan te passen.

Ik wil ook de stof geprepareerd voor de komende jaren van de Trinitarissen. De koop van deze tentatie kan als volgt beschreven worden: van 1500 tot 1510 de Surmonnoien Carthusiërs, van 1510 tot 1515 de Trinitarissen van de Sint-Geertruijk, van 1515 tot 1520 de Trinitarissen van de Sint-Geertruijk, van 1520 tot 1525 de Trinitarissen van de Sint-Geertruijk, van 1525 tot 1530 de Trinitarissen van de Sint-Geertruijk, van 1530 tot 1535 de Trinitarissen van de Sint-Geertruijk, van 1535 tot 1540 de Trinitarissen van de Sint-Geertruijk, van 1540 tot 1545 de Trinitarissen van de Sint-Geertruijk, van 1545 tot 1550 de Trinitarissen van de Sint-Geertruijk, van 1550 tot 1555 de Trinitarissen van de Sint-Geertruijk, van 1555 tot 1560 de Trinitarissen van de Sint-Geertruijk, van 1560 tot 1565 de Trinitarissen van de Sint-Geertruijk, van 1565 tot 1570 de Trinitarissen van de Sint-Geertruijk, van 1570 tot 1575 de Trinitarissen van de Sint-Geertruijk, van 1575 tot 1580 de Trinitarissen van de Sint-Geertruijk, van 1580 tot 1585 de Trinitarissen van de Sint-Geertruijk, van 1585 tot 1590 de Trinitarissen van de Sint-Geertruijk, van 1590 tot 1595 de Trinitarissen van de Sint-Geertruijk, van 1595 tot 1600 de Trinitarissen van de Sint-Geertruijk.

Deze is mogelijk dat de plattengrinder gestreekt door de Trinitarissen verspreiden in 1605 in zijn Atlas de l'histoire Militaire de la ville d'Ypres, als informatiebron voor Des Marets gedurende zijn bezoek op plaat VII van Verreke's Atlas, maar ook plattengrinder van koper tegevoegd 1610, die min of meer overeenstemt met Des Marets' ontwerp van uitwerking van het middeleeuwse kerk-

1. L'ÉPÉE MARTE, Louis, op de plattengrinder gestreekt door de Trinitarissen verspreiden in 1605 in zijn Atlas de l'histoire Militaire de la ville d'Ypres, als informatiebron voor Des Marets gedurende zijn bezoek op plaat VII van Verreke's Atlas, maar ook plattengrinder van koper tegevoegd 1610, die min of meer overeenstemt met Des Marets' ontwerp van uitwerking van het middeleeuwse kerk-
2. L'ÉPÉE MARTE, Louis, op de plattengrinder gestreekt door de Trinitarissen verspreiden in 1605 in zijn Atlas de l'histoire Militaire de la ville d'Ypres, als informatiebron voor Des Marets gedurende zijn bezoek op plaat VII van Verreke's Atlas, maar ook plattengrinder van koper tegevoegd 1610, die min of meer overeenstemt met Des Marets' ontwerp van uitwerking van het middeleeuwse kerk-

De localisatie van de Ieperse 12de-eeuwse vesting.

O. Mus

Wanneer we de traditionele boeken over de ontwikkeling van het territorium van de Vlaamse steden van de Vroege Middeleeuwen tot de Moderne Tijden ter hand nemen en daarbij denken we in de eerste plaats aan de producten van G. Des Marez¹ en van F. Ganshof², dan stellen we vast dat beide auteurs de 12de-eeuwse vesting van Ieper op een min of meer identieke wijze localiseren. Het betreft hier natuurlijk alleen de stad gelegen op de oostelijke oever van de Ieperleet.

De loop van deze vesting kan als volgt beschreven worden: ten noorden de Surmont-en Cartonstraat, ten oosten de lijn van de huidige vesting (Kauwekijn-, Bolling- en Aalmoezenierstraat) gevolgd tot aan de Rijke Klarenstraat; vandaar wordt de Bukkerstraat bereikt tot aan de Patteelstraat; daarna vormen de Patteel- en de Tegelstraat de zuidelijke grens. Hiermede wordt de Ieperleet bereikt, die de westelijke verdediging van de stad uitmaakte. Het resultaat is een halfcirkelvormige nederzetting, waar drie kerken voorhanden zijn nl. de St.-Maartens-, de St.-Jacobs- en de St.-Pieterskerk. Jammer genoeg geeft Des Marez geen opgave van zijn bronnen, zodat niet kan nagegaan worden aan wie of aan wat hij de details voor de samenstelling van zijn plan heeft ontleend. Ganshof daarentegen zal gebruik maken van het ontwerp van Des Marez, zodat beide voorstellingen identiek zijn.

Het is mogelijk dat de plattegronden getekend door J.J.Vereecke, verschenen in 1883 in zijn Atlas de l'histoire Militaire de la ville d'Ypres, als informatiebron voor Des Marez gediend hebben. Immers op plaat VIII van Vereecke's Atlas³ komt een plattegrond van Ieper voor gedateerd 930, die min of meer overeenstemt met Des Marez' ontwerp met uitzondering van de zuidzijde. Zoals

- 1 G. DES MAREZ, *Etude sur la propriété foncière dans les villes du Moyen Age et spécialement en Flandre* (Gand/Paris, 1898. Université de Gand. Recueil de travaux publiés par la faculté de Philosophie et Lettres. Fascicule 20), blz. 203-216 + kaart.
- 2 F.L. GANSHOF, *Over stadsontwikkeling tusschen Loire en Rijn gedurende de Middeleeuwen* (Antwerpen, 1941. Verhandelingen van de Kon.VI. Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, jg.III, n0 1), blz. 79, kaart 17.
- 3 J.J.J. VEREECKE, *Atlas annexé à l'Histoire Militaire de la ville d'Ypres* (Gand, 1858), plaat VIII.

J.J.Vereecke vermeldt, baseerde hij de samenstelling van zijn plan op gegevens verstrekt door verschillende stadskronieken. Daarbij situeert hij in die vesting twee poorten namelijk de Noordpoort (=Torhoutpoort) en de Zuidpoort (=Rijselpoort). Noch Des Marez noch Ganshof nemen dit laatste detail over. Er wordt door hen aanvaard dat Ieper slechts in de loop van de 11de eeuw een voldoende bevolkingsaan groei kende om de stad van een vesting te voorzien. Deze laatste opmerking is inderdaad historisch verantwoord.

In meer recente tijden werden door de historici nieuwe elementen aangevoerd, die de vroegere situering van de 12de-eeuwse vesting een andere locatie gaven. J. Dhondt gebruikt o.m. de etymologie en het verloop van bepaalde straten. Hij kwam tot een nieuw resultaat waarbij de zuidgrens van de vesting gevormd werd door de Volderstraat (nu Lombaardstraat), Wenninck- en Paddepoelstraat; de oost- en noord-grens stemde nog altijd overeen met de voorstellingen van de vorige auteurs⁴.

Dhondt's besluit vertoont echter een onaanvaardbaar gedeelte, namelijk het feit dat zijn ontwerp de St.-Pieterswijk uit de 12de-eeuwse vesting sloot. Toen we zelf een aanvang namen met de opstelling van de geschiedenis van de portus van de St.-Pieterswijk ter gelegenheid van het feest van de St.-Pieterskerk als kerk van de maand in augustus 1991⁵, hadden we het geluk dat Johan Termote in 1989/90 in stadsdienst werd opgenomen als stadsarcheoloog en dat de kliniek van de Zwartusters aan de nieuwbouw van de westervleugel begonnen was. Het resultaat van het graafwerk leverde de duidelijke sporen van een vroegmiddeleeuwse gracht op, die in de loop van de 13de en 14de eeuw zal gedempt worden⁶. De archeologische vondsten waren van groot belang omdat ze aansloten bij de reeds geciteerde historische elementen, namelijk de etymologie van de Wenninck- en de Paddepoelstraat, die uitdrukkelijk verwijst naar waterlopen, gelegen in de onmiddellijke nabijheid van deze straten⁷ en de vermel-

4 J. DHONDT, *Ieper*, in : Belgische steden in reliëf. (Brussel, 1965), blz. 219-220.

5 O. MUS, *Van Sint-Pietersnederzetting tot Sint-Pietersparochie, 9de-10de eeuw-1102*, in : Tien eeuwen St.-Pietersparochie Ieper (Ieper, 1991), blz. 11-38.

6 J. TERMOTE, *Het stadsarcheologisch onderzoek te Ieper in 1988-1989*, in : West-Vlaamse Archaeologica, VI (1990), blz. 68-70.

7 De term "necessarie" wordt niet vernoemd in het Middelnederlands Woordenboek. Het woord "necessarie" vermeld in de Ieperse stadsrekening van 1323 wordt daarentegen door Reine Mantou vertaald als "cabinet d'aisance" (R. MANTOU, *Le vocabulaire des actes originaux rédigés en français dans la partie flammingante du comté de Flandre (1250-1350)*, in : Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie, LIII (1979), blz. 150). De uitdrukking heeft overigens een relatieve hoge ouderdom. De plattegrond van de abdij

ding van het “vetus fossatum” of “oude gracht”, gelegen ten zuiden van het vroegere St.-Catharinagodshuis⁸. Dit godshuis lag aan de westzijde van de Rijselstraat recht tegenover de hogergenoemde kliniek van de Zwartzusters. Het is duidelijk dat dit “vetus fossatum” een verlengstuk was van de gracht gevonden onder de westervleugel van de kliniek, zodat deze gracht met de Ieperleet verbonden was. Ten andere op 5 april 1487 n.s. werd door Bertram Flaheel een huis gekocht aan Winoc Ruebin en zijn vrouw, gelegen west van de Zuidstraat (nu Rijselstraat) tussen het huis geheten “Vriesland” ten zuiden en het huis van St.-Catharinagodshuis noord⁹. De ligging van het “Vriesland” werd reeds door ons bepaald als zijnde het derde huis noord van de Klaverstraat¹⁰. Het aangekochte gebouw strekte zich achterwaarts uit tot aan een doornhaag, die als grens fungeerde met het St.-Catharinagodshuis. Op het erf van het godshuis bevond zich een “necessarie”¹¹, die door de bewoners van het verkochte huis mocht gebruikt worden, mits betaling van hun aandeel in de onkosten. De aanwezigheid “necessarie” bewijst de nabijheid van de stadsriool. Daarmede werd een deel van Dhondt’s theorie overgenomen, waarbij echter niet de Volderstraat, maar de zuidelijke omgeving van het St.-Catharinagodshuis als onderdeel van de oorspronkelijke vesting werd aangenomen.

Intussen had ook de archeoloog Johnny De Meulemeester in zijn studie over de Karolingische Castra en de stadsontwikkeling zich aan de nieuwe ideeën aangepast¹². Aan de hand van teksten van het beleg van de stad in 1127, was het immers evident dat de portus van de St.-Pieterswijk een afzonderlijke vesting had. De omwalling had de vorm van een kwart cirkel : noord de voornoemde gracht gelegen onder de kliniek langs het St.-Pieterskerkhof, oost min of meer het tracé

Christchurch te Canterbury, opgemaakt tijdens het bestuur van prior Wibert (1151-1167), situeert bv. een “necessarium” naast het “Dormitorium” (K.GREWE, *Der Wasserversorgungsplan des Klosters Christchurch in Canterbury (12 Jahrhundert)*, in : *Die Wasserversorgung im Mittelalter* (Mainz, 1991), blz. 235 + kaart.

8 E.FEYS-A.NELIS, *Les Cartulaires de la Prévôté de Saint-Martin à Ypres précédés d'une esquisse historique de la Prévôté* (Brugge, 1880-1884, 2 dln), II, blz. 79, n° 116, datum juni 1230 : “in tota terra sua que jacet juxta hospitale supra vetus fossatum”.

9 Dit gebouw wordt bewoond door de proveniers van het godshuis.

10 E.MUS, *Van Sint-Pietersnederzetting*, blz. 19.

11 Cfr noot 7. (Ieper, Archief OCMW, fonds St.-Catharinagodshuis, oorkonden).

12 J. DE MEULEMEESTER, *Karolingische Castra en stadsontwikkeling : enkele archeo-topografische suggesties*, in : *Ontstaan en vroegste geschiedenis van de Middeleeuwse steden in de Zuidelijke Nederlanden. Een archeologisch en historisch probleem.* (Brussel, 1990. Gemeentekrediet, Historische Uitgaven, reeks in -8°, n° 83), blz. 128-132.

van de middeleeuwse stadsgracht en zuid praktisch tot aan de Rijselpoort¹³.

Meteen wordt het bestaan van een tweede pre-stedelijke kern aangegeven gelegen noord van de voornoemde portus. De grenzen ervan volgen bij J. Termote quasi volledig de lijnen van Des Marez. De Meulemeester daarentegen geeft deze tweede kern eveneens een halve cirkelvorm : de zuidelijke grens ligt in de omgeving van de Lombaard- en de Gouden Poortstraat en volgt daarna een lijn, die het perceelsblok tussen St.-Jacobsnieuwweg en de Paddepoelstraat diagonaal dwarst. De noordelijke grens situeert hij in de omgeving van de Gouden Viool- en de Gevangenisstraat¹⁴. Beide auteurs maken echter geen melding van een eventuele omwalling van dit tweede centrum in de 12de eeuw. Volgens J. Termote zouden de stadsgrachten daar aangelegd zijn tussen 1214 en 1300, waarbij de zuidelijke portus van St.-Pieters in deze nieuwe versterking geïntegreerd werd, terwijl de niet meer functionerende gracht onder de kliniek gedempt werd. Het rapport van deze demping is spijtig genoeg niet zeer gedetailleerd, maar de opmerking dat de vulpakketten ten laatste dateren uit het midden van de 14de eeuw en dat het typisch aardewerk uit de tweede helft van de 14de eeuw ontbreekt, is belangrijk omdat dit aansluit bij de historische evolutie van deze grachten¹⁵.

Over deze evolutie werden tot op heden weinig ideeën verspreid. Men beperkte zich tot de mening dat deze grachten gedempt werden omdat de functie ervan verdwenen was. Men is zich jammer genoeg nooit bewust geweest dat deze opgevolde grachten een nieuwe interessante rol in het stadsleven hebben gespeeld.

Immers de Grauwe Broeders, die sedert 1405 een deel van het klooster van de Begaarden (mannelijke begijnen) gelegen achter de St.-Pieterskerk oost van de Bukkerstraat tussen het Posterne- en het Boenafantenstraatje, hadden bezet en dit klooster in de loop van de volgende decennia voortdurend hebben uitgebreid, legden in 1473 een gracht aan achter hun brouwerij, waarbij een enorme put ontdekt werd¹⁶. Deze put was een "necessarie" (toilet) van het vroegere Begaardenklooster¹⁷. Daarbij hadden de Begaarden het recht om een riool aan te leggen lopend van voornoemde "necessarie" onder het erf van het klooster achter de kapel en noord onder de

13 J. TERMOTE, *Het stadsarcheologisch onderzoek* ..., blz. 69, kaart III.

14 J. DE MEULEMEESTER, *o.c.*, blz. 130-131.

15 J. TERMOTE, *o.c.*, blz. 68-70, blz. 69, kaart II en III.

16 BRUSSEL, Kon. Bibliotheek, hs. II/4881, dl. 5, f° 158v-159r.

17 Cfr noot 7.

Posternestraat (nu Rijke Klarenstraat) naar de stadsriool gelegen in de Bukkerstraat nabij de hoek van de Posternestraat. Deze stadsriool liep langs het St.-Pieterskerkhof naar de Ieperleet. Na een discussie met de Ieperse magistraat en na een onderzoek ter plaatse door de trossiers, kregen de Grauwe Broeders officieel de toelating om deze verbinding met de stadsriool te vernieuwen. En dit is niet de enige verwijzing naar de aldaar gelegen stedelijke afvoerbuis. In 1404 koopt de priester Olivier vander Beike een erfrente van 30 schellingen parisis bezet op een huis gelegen noord van de Posternestraat. Dit huis strekte zich uit achterwaarts - richting Paddepoelstraat - uit tot aan de stadsriool¹⁸. In 1436 worden onder meer herstellingen door de stad uitgevoerd "teenre ryole bij Sijnte Pieters kerchof"¹⁹. De vermeldingen in de Paddepoelstraat nabij de Wenninckstraat zijn talrijk : de naast elkaar gelegen woningen van Jacob Ryckewaert, Guillaume Spanneut en Passchier Desprez strekken zich allen achteraan uit "toter stede ryole". De ligging van het huis van P. Desprez is nader omschreven : het huis heet de "Rebbe up den houck van de nieuwech zo men vande Hondstrate naer de Graeuwe Broeders bachten Ste Pieters gaet, staende metten aenzichte ter Hondstrate waert tusschen Andries Paelding oost ende nieuwech west"²⁰. Deze "nieuwech" dateert uit het begin van de 15de eeuw op een ogenblik dat het stadsbestuur als gevolg van een meer intensieve bewoning van het stadscentrum, de passage in de stad zal vergemakkelijken door een nieuwe verbinding tussen bepaalde straten te creëren o.m. tussen de Bukker- en de D'Hondtstraat²¹. In 1414 wordt de nieuw overdekte "greppe" in de D'Hondtstraat opnieuw vernoemd, die geloosd wordt "inde ryole sprochipapen Ste Pieters"²². Er is zelfs een kleine kans om de hoge ouderdom van deze riolering nader te bepa-

18 BRUGGE, Rijksarchief, fonds Oud Kerkarchief, n° 499, f° 66v, oorkonde van 11 juni 1404 : "sur une maison jadis appartenant à feu Lauwers dele Moere et adressent à Maerx le Hoc, carpentier, estant enle Posterne vers noord entre le maison Arnoud Colves vers west et maison Maerx le Hoc vers hoost, estendant par arriere vers noord jusques ale ryole dele ville...".

19 BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief, fonds Rekenkamer, n° 38660, f° 41v.

20 Ieper, Archief OCMW, n° 286, f° 6r-v (1558).

21 O.MUS, *Het beleg van Ieper in 1383. De vernietiging van de Buitenwijken en de gevolgen voor de binnenstad en de bewoners ervan* in : Verwoesting en wederopbouw van steden, van de Middeleeuwen tot heden. Handelingen van het 18de Internationaal Colloquium. Spa 10-12 september 1996 (Brussel, 1999, Gemeentekrediet. Historische Uitgaven, in -8°, n°100) blz. 32 en noot 59. O. MUS, *Van Sint-Pietersnederzetting...*, blz. 20 en noot 47.

22 BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief, fds Rekenkamer, n° 38640, f° 34v; de "greppe" is een private verbinding met de stadsriool. In een proces voor de Raad van Vlaanderen in 1499 wordt de eiser door de Raad veroordeeld in verband met het

len. De Bukkerstraat ligt achter de St.-Pieterskerk en verbindt het "Posternestraatje" met de Grimminckstraat. Welnu beide straten vormden een onderdeel van de 12de-eeuwse vesting rond de portus van St.-Pieters²³, waar later de riool zou geïntegreerd worden. Het toponiem Bukkerstraat werd in onze bijdrage over de St.-Pietersparochie uitgelegd aan de hand van Verfaillie's licentiaatsverhandeling²⁴. Het werkwoord "bukken" zou ontleend zijn aan het bewerken van ruwe grove stof in het klooster van de Begaarden. Intussen hebben we op twee plaatsen te Ieper de huisnaam "Buc" teruggevonden. Bij een nader onderzoek blijkt dat deze naam verband houdt met watergangen nl. "buc" als bedding van een waterloop²⁵. De term "bukker" zou dus eventueel op dezelfde uitleg kunnen steunen, wat gemakkelijk kan aanvaard worden gezien de straat een verbinding is tussen twee grachten en begrensd wordt door twee beddingen. Het belangrijke element is echter de hoge ouderdom van de oudste vermelding van deze straat nl. 1230²⁶. De straatnaam moet dus minstens uit de 12de eeuw dateren op een ogenblik dat de oude stadsgrachten nog voorhanden waren.

Het is zeer evident dat deze voornoemde stadsriool hetzelfde tracé volgde als de hogergenoemde noordelijke vestingsgracht van de portus van St.-Pieters, nl. het deel lopende tussen de Posterne- en de Paddepoelstraat, tussen St.-Pieterskerkhof en de Wenninckstraat om te eindigen in de Ieperleet nabij het Zaalhof. Deze evolutie te Ieper is geen typisch locale eigenaardigheid. In een groot aantal Franse steden zoals Troyes, Sens, Auxerre, Amiens, Beauvais, Provins, Noyon ontmoeten we hetzelfde verloop namelijk de omzetting van de 12de-eeuwse stadsgrachten, die hun verdedigingsfunctie verloren hebben en die omgevormd worden om de menselijke fecaliën en afvalvees af te voeren. De termen "merde, merderon, merdanson" komen zelfs in de Franse toponymie in de omgeving van deze riolen veelvuldig voor²⁷.

Maar de verwijzing naar de Ieperse stadsriool beperkt zich niet alleen tot de hogergenoemde gracht. In 1516 herstellen de stads-werklieden de riool in de Zuidstraat (nu Rijselstraat) gelegen nabij

maken van een nieuwe "greppe" in de Diksmuidestraat (GENT, Rijksarchief, fds Raad van Vlaanderen, n° 7515, f° 84r-85r).

23 J. TERMOTE, o.c., blz. 69 kaart II.

24 O.MUS, *Van Sint-Pietersnederzetting...*, blz. 28.

25 Middelnederlandsch Woordenboek, s.v. buuc.

26 O.MUS, o.c., blz. 28.

27 A.GUILLERME, *Les temps de l'eau. La cité, l'eau et les techniques* (Seysse, 1983), blz. 114-115.

het huis geheten "Schare"²⁸. Dit huis was gesitueerd west van de Zuidstraat ongeveer rechtover de Grimminckstraat²⁹. Daarbij wijst de naam "Schare" reeds duidelijk op een serieuze wateroverlast ter plaatse³⁰. Meteen krijgt de vroegere 12de-eeuwse gracht van de portus ook een officiële aanwijzing van zijn zuidelijke grens. Deze gracht moet zich gesitueerd hebben in het verlengstuk van de Grimminckstraat om in de Ieperleet te eindigen.

Voorgaande gegevens informeren ons alleen over de omwalling van de portus van de St.-Pieterswijk. We hebben hiermede willen aantonen dat de 12de-eeuwse gracht waarvan het bestaan dank zij de archeologische vondsten duidelijk bewezen is, in de loop van circa een eeuw zal omgevormd worden tot een stadsriool. De aanwezigheid van deze riool was tevens de oorzaak waarom in de nabijheid ervan grote groepen samenwonende mensen zich zullen nederzetten zoals bv. godshuizen, kloosters e.d.m.

En daarbij denken we aan het St.-Catharinagodshuis gesticht in 1225³¹, het Begaardenklooster later vervangen door de Grauwe Broeders en de Rijke Klaren, de Zwarte Begijnen gelegen achter St.-Pieterskerk nabij de Ieperse vesting, het 12de-eeuwse Nazareth in 1337 aangevuld met het godshuis van de Dertien Arme Weduwnaars, de Blauwe Begijnen gelegen nabij het reeds genoemde huis "Schare" en het latere St.-Jansgodshuis³². Aangebracht op het stadsplan, is het duidelijk dat al deze voornoemde instellingen zich localiseren in de onmiddellijke nabijheid van de stadsriool. De aanwezigheid van deze riool was immers een ideale oplossing voor de directe afvoer van allerlei afval, afkomstig van de daar wonende gemeenschap, zodat het voor de hand ligt dat dergelijke instellingen hun woonplaats nabij de riool zullen zoeken. Hieruit kan meteen afgeleid worden dat de aanwezigheid van een dergelijk instituut in een ander stadsdeelte eveneens als bewijs voor het bestaan van een nabije riool kan dienen.

Terwijl de archeologie en een historisch document van 1225 het bestaan van deze 12de-eeuwse vestingsgracht rond de St.-Pieterswijk hebben bewezen, moeten we echter aanvaarden dat we over geen

28 BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief, fds Rekenkamer, n° 38738, f° 12r : "meesters metsers in trepareren vander ryole inde Zuudstrate voor thuus ghenaeht Schare".

29 IEPER, Archief OCMW, n° 280, f° 16r.

30 M. SCHOENFELD, *Nederlandse waternamen* (Brussel, 1955. Nomina Geographica Flandrica, studiën VI), blz. 237: schaar = diepe geul.

31 E.FEYS-A.NELIS, *Les Cartulaires...*, I, blz. 37-39.

32 O.MUS, *Van Sint-Pietersnederzetting...*, blz. 27-29.

dergelijk bewijsstuk beschikken om de aanwezigheid van een 12de-eeuwse gracht en wal rond de nederzetting nabij de grafelijke motte en de St.-Maartenskerk aan te tonen. Het is nochtans normaal aan te nemen, dat deze noordelijke bevolkingsconcentratie een min of meer identieke verdediging bezat als de zuidelijke portus. Laten we daarom eens onderzoeken of er rond dit noordelijk centrum eveneens een stadsriool bestond in de 14de - 15de eeuw, die evenals in het zuidelijk stadsgedeelte ontwikkeld is uit de 12de-eeuwse grachten.

De vermeldingen van deze stadsriool zijn legio. Laten we beginnen met de noordzijde van de stad. In 1436 wordt de riool in de Minderbroedersstraat (nu Cartonstraat) gereinigd. De loop ervan wordt meteen opgegeven als volgt: "de ryole in de Freremeneurstrate an de zuudzijde streckende ter Zuvelmaerct tot in de Ypre te rume-ne"³³. Deze localisatie stemt inderdaad overeen met de ontwerpen van Vereecke, Des Marez, Ganshof, Dhondt en alle volgende historici. We moeten daarbij in overweging nemen dat de oorspronkelijke benaming van de Minderbroedersstraat en de Zuivel-markt (nu Surmontstraat) "Scievel-, Sceuvel- of Scovelgracht" was, een term die minstens tot in de eerste helft van de 14de eeuw zal gebruikt worden³⁴. De term "gracht" bewijst meteen dat er een waterloop bestond in de Carton- en in de Surmontstraat lopend tot aan de Ieperleet, terwijl "schievel, schuvel, scovel" misschien betekent dat de oevers van deze gracht regelmatig afkalfden³⁵. De latere 14de- en 15de-eeuwse vermeldingen van deze gracht tonen expliciet dat deze gracht omgevormd werd tot stadsriool, hetgeen onmiddellijk aansluit bij de reeds ver-noemde historische evolutie zoals bewezen rond de portus van de St.-Pieters-wijk. Er zijn misschien nog mogelijkheden om de eventuele ouderdom ervan te bepalen.

We vragen ons in eerste instantie af of deze riool wel in een directe lijn naar de Ieperleet liep, zoals de stadsrekening van 1436 min of meer laat uitschijnen.

De hogergenoemde ontwerpen vertonen allemaal een rechtstreekse verbinding vanaf de Lange Torhoutstraat tot aan de Ieperleet in de Boezingestraat. Maar diverse vermeldingen wijzen echter op een ander verloop. We stellen bijvoorbeeld vast dat de riool zich in het

33 BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief, Rekenkamer, n° 38660, f° 57v.

34 V. VERFAILLIE, *Schets ener toponymie van Ieper. Historisch bewerkt tot omstreeks 1600* (Leuven, 1948. Verhandeling tot het bekomen van de graad van licentiaat in de Germaanse Philologie), nrs 962, 989.

35 G. DUJARDIN, *Bijdrage tot een hydronymische studie van de arrondissementen Diksmuide en Ieper* (Leuven, 1970. Verhandeling tot het bekomen van de graad van licentiaat in de Germaanse Filologie, 2 dln), I, blz.257.

“Oelaertstraetkin” bevindt³⁶. Dit straatje stemt overeen met de huidige Brakkestraat zijnde een zijstraat gelegen noord van de Surmontstraat³⁷. Daarnaast wordt de riool vernoemd aan de westzijde van de Diksmuidestraat naast het huis van de huidevetter Pieter vander Haghe. De ligging van dit huis kan gesitueerd worden tussen de Surmont- en de Slachthuisstraat³⁸. Daarbij hebben we aan de westzijde van de Diksmuidestraat een verwijzing naar de “Goudine graght”. Volgens een tekst van 1273 lag deze gracht in de onmiddellijke nabijheid van het klooster van de Minderbroeders: “estant en le rue que on claime Goudine Graght devant les Freres Menors, sour le terre Willaume Balgh”³⁹. Het zou ons niet verwonderen dat deze oudere toponiem in de loop van de 13de eeuw nog gebruikt werd om de door een riool vervangen oorspronkelijke stadsgracht aan te duiden. De mogelijkheid bestaat dus dat deze Goudine gracht overeenstemt met de huidige Recollettenpoort en dat deze originele gracht aansloot op de riool aan de westzijde van de Diksmuidestraat tot in de Brakkestraat om vandaar naar de Zuivelmarkt af te draaien. Dat de huidige Recollettenpoort mogelijks een oude stadsgracht was, wordt nog in min of meerdere mate aangetoond in een acte van 7 maart 1538 ns.: Willem van den Bilcke, poorter van Ieper, koopt van Willem vander Camere en zijn vrouw, ook poorters, een groot huis met erf en een achterhuisje, zijnde een huidevetterij met al het materiaal van dit ambacht, gelegen aan de oostzijde van de Diksmuidestraat tussen het huis van Andries Frutier en het eigendom van het klooster van Merkem noord en het huis genaamd “tOudehuis” in het bezit van de verkopers, zuid. Het aangekochte perceel strekte zich oostwaarts uit tot aan de muur van het klooster van de Minderbroeders. Dit verkochte huis had daarbij een “vrijen

36 BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief, Rekenkamer, n° 38661, f° 21v: “ryolle int Oelaertstraetkin”.

37 J.E. CORNILLIE, Ieper door de eeuwen heen (Ieper, 1950), blz. 137: het straatje wordt daar vernoemd als “Hoelaertstraetkin”. In Verfaillie’s Verhandeling wordt het geciteerd als “Toelaerdstraetkin”; deze naam is afgeleid van een persoonsnaam (V.VERFAILLIE, Schets. . . , n° 1130).

38 IEPER, Archief OCMW, n° 284, f° 39r: Jhan Roelin fs Jhans over wijlen Pieter van der Haghe 3 lb. 4 s. up een huus metten cameran ende den hoven houdende an tzelve huus staende ende liggende an de westzijde tusschen eenen cleenen stratetkinne an de zuudzijde ende der ryole vander steide ande noordzijde”. In 1425 zal Pieter van der Haghe 8 roeden 4 voeten (ca. 31,65 m.) muur laten metsen op de oevers van de riool achteraan zijn huis en krijgt hiervoor een subsidie van de stad (BRUSSEL, ARA, Rekenkamer, n° 38650, f° 12v).

39 G. DES MAREZ, *La lettre de foire à Ypres au XIIIe siècle. Contribution à l'étude des papiers de crédit* (Bruxelles, 1901. Overdruk uit: Mémoires couronnés et autres Mémoires publiés par l'Académie royale de Belgique, 1901), blz. 141-142, n° 48.

uitganc ende inganc duer een straetkin ende poorte staende neffens den huuse ende erve ghenaeft ASACK ter vorseider Dixmudstraete uitcommende ende ooc zijnen vrijen waterloop duer ende onder thuus ende erve vande vorseide vercoopers ter voornomde Dixmudstraete uitcommende”⁴⁰.

Om een meer exacte plaatsbepaling van de voornoemde percelen te vinden, hebben we gelukkig nog een document van 28 februari 1566 ns. gevonden, waar het huis “Asack” gelegen was oost van de Diksmuidestraat tussen het erf van Willem vanden Bilcke noord en de poort van het huis Asack zuid. Het huis Asack was eigendom van Hubert van Zwijngelbeke en zijn vrouw Louisa vander Beke⁴¹. Dank zij de lijst van de huizen met namen van eigenaars en huurders, die in 1569 belast werden met de honderdste penning, wordt het huis van Hubert van Zinghelbeke vernoemd als 13de huis vanaf de “Bilcke” (nu H.Geeststraat)⁴². Dat hiermede wel degelijk het huis Asack bedoeld wordt, bewijzen de eigenaars-buurtbewoners nl. de weduwe van Willem vander Bilcke en het klooster van Merkem⁴³. We kunnen dus geredelijk aannemen dat het huis Asack noord van de Recollettenpoort stond en dat een waterloop onder deze huizen richting Diksmuidestraat liep, zodat de oorspronkelijke toestand van de huidige Recollettenpoort als gracht kan aangenomen worden.

Ook de rechtstreekse verbinding tussen de Zuivelmarkt en de Ieperleet is dubieus. In een reeks 15de-eeuwse documenten worden een aantal woningen oost van de Boezingestraat (nu Veemarkt) richting Slachthuisstraat vernoemd, waarbij de plaatsomschrijving verwijst naar de stadsriool, die achteraan deze gebouwen liep. Deze huizen kunnen als volgt gesitueerd worden : het complex van de St. Niklaasgilde gelegen op de hoek van de Veemarkt en de Slachthuisstraat, complex dat in de eerste helft van de 14de eeuw zijn volledige uitbouw zal kennen nl. de oprichting van een kapel en een gasthuis om zieken en reizigers te herbergen⁴⁴. Dit geheel had een serieuze omvang; immers buiten de reeds genoemde gebouwen

40 Ieper, oorspronkelijke oorkonde in privé bezit.

41 Ieper, Archief OCMW, fds Oorkonden zonder verwijzing : “een huerliedier huus ende erfve staende ende liggheende ande oostzijde vande Dixmustraete ghenaeft Asack tusschen den huuse ende erfve van Willem vander Bilcke ande noortzijde ende de Asackpoorte ande zuudzijde”.

42 J. CORNILLIE, *Ieper...*, blz. 134 : de auteur spreekt over de “pestebilk” en beweert dat “bilk” een “beluik” is. Dit is onjuist : “bilk” of “beilk” betekent een omsloten weiland en verwijst hiermede tevens naar een periode waarop dit straatje nog tot het landschap behoorde. Deze naam gaat dus zeker terug op de 12de eeuw.

43 BRUSSEL, ARA, fds Papiers d'Etat et d'Audience, n° 28/618, vol. I, f° 19r-v; vol. II, f° 62v-64r.

omvatte het terrein van deze gilde nog een poort in de Boezingestraat, die toegang verleende tot een straatje met een reeks huizen zoals vier huizen rond de poort, elf kamers noord van het straatje en zes kamers aan de zuidzijde⁴⁵. We kunnen aanvaarden dat het straatje met woningen van de gilde overeenstemt met de nog vóór 1914 bestaande Brielenpoort en het daarachter liggende beluik⁴⁶. Zuidwaarts van het eigendom van de St.-Niklaasgilde lag het huis geheten “Paerdekin”, dat op 13 juli 1421 door de paters Augustijnen aangekocht werd van Joris van Merkem om in geval van oorlog als toevluchtsoord van de kloostergemeenschap te dienen⁴⁷. Zuid van het “Paerdekin” stond het huis geheten “Wielkin” met daarnaast een straatje getiteld “bachten Wielkinne”⁴⁸. De vermelding van dit straatje laat ons meteen toe vast te stellen dat het erf van het “Paerdekin” zich oostwaarts uitstreckte achter het “Wielkin” en aan het voornoemde straatje grensde. Tevens paalde dit deel van het Augustijnen eigendom aan de stadsriool; dank zij de beschrijving ervan wordt tevens aangetoond dat de riool aldaar een draai maakte om langs het “straetkin bachten Wielkinne” naar de Ieperleet op de Veemarkt te lopen. Zuid van het voornoemde straatje lag het huis geheten “Hoorne”, dat in 1418 door Baselis van Hasebrouc en zijn vrouw verkocht wordt aan de Ieperse O.-L.-Vrouwgilde. In de plaatsbeschrijving wordt tevens meegedeeld dat de woning en hof gelegen

44 BRUSSEL, Kon. Bibl., fds Merghelynck, hs. 138ter, f° 45r-49r : “..in eorum capella de novo fundata, constructa et consecrata Ypris in Boesincstrata”; “...poterunt audire confessiones infirmorum jacentium in hospitali dicte confraternitatis contiguo capelle memorate. . .”, tekst van 1358.

45 GENT, privé archief, rentenboek van de St.-Niklaasgilde, ca. 1400, f° 14r : “Ten eersten de husen staende inde Boesincstrate ande zide vander ghilde poorte ande zuudzide; f° 14v : “Dit sijn de husen hier na volghende, die staen inde strate bachter ghilde ande noordzide vander strate”.

46 J.E.CORNILLIE, *Ieper...*, blz. 157-158.

47 Ieper, Archief OCMW, n° 280, f° 8r-v : “Item up eene plaetse lants, daer wijlen cameran up stoeden, die wijlen waren Jan Stiers, baerbier, ende nu toebehoort den Augustijnen. Deise plaetse licht int al hende van der Augustijnen hove van den huus dat nu hemleiden toebehoort dat heet Paerdekin; de cameran stoeden ende camen huute int straetkin dat men bachten Wielkinne up den noordhouc van der riote vander steide. Deise plaetse hout vooren so ic mat ende meine XL voeten (10,9 m.) 2 s.p.”. I.L.A. DIEGERJCK, *Inventaire analytique et chronologique des chartes et documents appartenant aux Archives de la ville d'Ypres* (Bruges, 1853-1868, 7 dln), III, blz. 103, n° 828 : de koopacte van het “Paerdekin” door de Augustijnen dateert van 13 juli 1421.

48 BRUGGE, Rijksarchief, fonds Oud Kerkarchief, n° 500, f° 36r : “supra quamdam domum, fundum, terras et hereditatem....subter ac super omnia et singula dicte domui pertinentia ante et retro, nuncupatam Pardekin, stantem et jacentem in vico Boesingensi ad partem orientalem inter domum kalende seu confraternitatis Sancti Nicolai Yprensis et domum nuncupatam Wielkin”.

achter de "Hoorne" eveneens aan deze gilde toebehoorde⁴⁹. Het geheel werd aan de O.-L.-Vrouwgilde geschonken in 1385 ter gelegenheid van de fundatie van het jaargetijde van meester Jan de Spikere. Dit huis paalde tevens aan de stadsriool : "huus met eenen hove ende de cameran diere toebehorende streckende toter rirole, staende ende liggende in de Boesingstrate an de oostzide bachten den huus gheheeten ten Hoorne, tusschen den stratkine bachten Wiekine. ..." ⁵⁰. In 1434 zal Christoffel de Beer, gevolmachtigde van de O.-L.-Vrouwgilde, drie roeden muur doen metsen in de riool, die gelegen was "jeighen de erve vander ghilde in de Boesincstrate" ⁵¹. Aan de hand van alle voorgaande gegevens is het duidelijk dat de stadsriool de Zuivelmarkt noordwaarts afdraaide in de omgeving van de Kaaistraat om op afstand van de Slachthuisstraat westwaarts te zwenken om in de Ieperleet te vloeien. In het rentenboek van het godshuis van de H.Geest van 1414 vinden we dit eveneens terug. De opsomming van de renten, gehypothekeerd op huizen gelegen noord van de Zuivelmarkt, begint aan de oostzijde van de Boezingestraat. De vermelding van twee straatjes, waarvan het eerste het "Streckeveidstraetkin" (nu Blauwe Leliestraat) en het tweede het "straetkine vanden Beghinen" (Begijnenstraatje bestaat niet meer; wel is er nog toegang tot achteraan liggende garages), volgt daarop, zodat het duidelijk is dat de twee eerste huizen te situeren zijn west van de huidige Kaaistraat, terwijl deze Kaaistraat in de 15de eeuw nog onbestaande was en door de stadsriool werd ingenomen⁵².

49 IBIDEM, f° 40v-41r : "een huus gheheeten den Hooren.. staende ende liggende inde Boesingstrate ande oostzijde tusschen eenen inghanghe, streckende tusschen den huuse vercocht ende den huus van Clais Holebeix weidewe, streckende de vorseide inghanc vander erve vander vorseide ghilde ter Boesijngstrate waert; de welke ganc es ghemeene den huuse vercocht ende den huuse vander vorseider ghilde toter middewaert vanden vorseiden ganghe ende moetene beede zoo verre gheaefdich houden alsoot van ouden tijden ghecostumeirt heift ghezijn tewelijcheiden an deen zijde ende eenen straetkinne streckende bachten Wielkinne, daer in thuus vercocht heift zijn hoziedrop vrij toten resseite an dander zijde, streckende achterwaert derve vanden vorseiden huus vercocht toter erve vande vorseider ghilde daerop de muer tusschen beede staende behoort toe an deene zijde ende an dandere den vorseiden huuse vercocht".
Ieper, Archief OCMW, n° 453, f° llv : "Up thus staende tusschen den huus ghenamt tPardekin noort ende den straetkinne ghenamt bachten Wielkinne zuud, nu Andries Palaerts 40 s.; Up wijlen 4 cameran nu al plaetsen liggende tusschen den huus Andries Palaerts ande westzijde ende der erve vanden Peerdekinne oost, nu dene helt den Augustinen ende dander helt Jan Fierin 32 s."

50 E.FEYS-A.NELIS, *Les Cartulaires...* II, blz. 455-456, n° 614.

51 BRUSSEL, ARA, Rekenkamer, n° 38658, f° 32r.

De verschillende geciteerde huisnamen tonen overigens dat de bovengenoemde omgeving zeer waterzuchtig was. De naam "Wielkin" wijst mogelijks op het bestaan van een draaikolk met een grondeloze diepte, op een poel of moeras of op een doorbraak van een dijk⁵³, terwijl de "Bleetere" gelegen zuid van de "Hoorne" een concrete aanwijzing kan zijn voor eventuele wateroverlast⁵⁴. De huisnaam "Hoorne" daarentegen heeft de betekenis van "hoek, uiteinde", zodat mag aangenomen worden dat deze ruimte het einde van het stadsgrondgebied uitmaakte en de stedelijke omwalling uit de 12de eeuw zich tot hier uitstrekte⁵⁵. De verschillende hogergenoemde gemeenschappen, die in deze omgeving gehuisvest waren, bewijzen daarbij eveneens het bestaan van de riool. Want zoals we geschreven hebben over de toestand van de portus van de St.-Pieterswijk, vinden we hier op de Veemarkt een identieke situatie nl. het gasthuis van de St.-Niklaasgilde, de refuge van de paters Augustijnen en de vereniging van de O.-L.-Vrouwgilde. Hoewel P. Trio in zijn licenti-aatsverhandeling over dit broederschap geen tehuis ervan vermeldt, geeft de expansie van het onroerend goed in en rond de "Hoorne" de indruk dat zij hier een huis geconstitueerd hebben⁵⁶.

52 Ieper, Archief OCMW, n° 59, f° 16r : "Int huus van ser Florens Melgwaerds weduwe tusschen Lauwers Melcwiets ende Jan Folkier 24 s.; In 2 huusen Jan Folkiere tusschen der voorseide vrouwe Melgwaerds ende de Ryole vander steide 24 s.; Int huus Lamsin Baerds tusschen enen straetkine ende Jacob van Boloengen 3 lb. ; Int huus Jans vander Crone tusschen Jacobs Bouderys weduwe ende enen straetkine vanden beghinen 4 s.; Int huus Victoor Dinijnc tusschen enen straetkine dat toebehoort den Beghinen ende Jacob Bouderys weidewe 25 s.; het straatje vernoemd naast het huus van Lamsin Baerd heette "Streckeveidstraetkin", gezien Jacob van Boloengen de voornoemde woning kochte aan Thomas van Morbeke op 6 januari 1390 (E.FEYS-A.NELIS, *Les Cartulaires...*, II, blz.473, n° 629). Dit straatje zal later "Symynckelstraetkin" noemen, gezien het hoekhuis rond 1400 de naam droeg van "Symynkelkin" (BRUGGE, Rijksarchief, Oud Kerkarchief, n° 498, f° 21r : "Up de Zuvelmaerct an de noordzide up een huus gheheeten Symynkelkin up den houc van enen straetkinne, ghecocht ieighen Jhan Hauwenaye, nu es Symoens Raeds 8 s.). Over de etymologie van de naam "Streckeveid", cfr. W. BEELE, *Streckeveidstraat in : Gidsenkring Westland*, 35 (1997), blz.91-94.

53 G. DUJARDIN, o.c., I, blz. 281; Middelnederlandsch Woordenboek, s.v.

54 De "Bleetere" wordt vermeld in een charter van 7 mei 1439 (BRUGGE, RA, Oud Kerkarchief, n° 500, f° 26v-27r : "een huus gheheeten den Bleetere derve der ondere ende al datter toebehoort erdvast ende naghelvast staende ende ligghende inde Boesingstrate ende oostzijde tusschen den huuse wijlen meester Lauwers Melcwieds up eene gemeene ghoote an deene zijde ende enen straetkinne gheheeten bachten Hoorne over ander zijde, streckende dherve vanden voorseiden huuse vercocht achterwaert toten ryole van Rollygheem, hebbende ende behoudende tselve huus vercocht zijnen vrijen wech ende huutganc achterwaert huute). Het woord "bleeten" betekent o.m. janken of schreien wat natuurlijk een tranenvloed veronderstelt of een symbolische watermassa (Middelnederlandsch Woordenboek, s.v.).

55 Middelnederl. Woordenboek (voortaan MNWB), s.v. "horn" = hoek waar twee lijnen samenlopen.

Daarnaast geven deze beschrijvingen nog een aantal details met betrekking tot de omgeving. De "Bleetere" had bijvoorbeeld achterwaarts een vrije uitgang: "tselve huus vercocht zijnen vrijen wech ende huutghanc achterwaert huute alsoot van ouden tijdens ghecostumeird heift ghezijn"⁵⁷. Er is echter geen sprake dat deze uitweg als de Kaaistraat fungeert. Zelfs in een document van 1626 heeft een huis gelegen west van het "Schermynckelstraetkin" (nu Blauwe Leliestraat) een uitgang in het "Papstraetgin", terwijl de Kaaistraat niet vernoemd wordt⁵⁸. In normale omstandigheden zou de bewoner van het vernoemde huis om dat Papstraatje te bereiken de Kaaistraat moeten overgestoken hebben. Vermoedelijk was het Papstraatje het "straetkin bachten Wielkin" of het "straetkin bachten Hoorne", terwijl de latere Kaaistraat als overdekte stadsriool fungeerde, die eerst in 1635 tot aan de Slachthuisstraat doorgetrokken werd⁵⁹. Daarom is de theorie van J. Cornillie, die de zone gelegen tussen de huidige Kaaistraat en de Veemarkt identificeert als de 12de-eeuwse heerlijkheid "van den voocht ofte van den vleeschhuuse", die in 1301 door de Franse koning genoemd wordt "in vico dicto kastrata et in carnificio" onjuist. Noch de "Kastrata" noch het Vleeshuis bevinden zich daar⁶⁰.

Tenslotte wordt in een oorkonde van 1439 waarbij Andries de Brievere en zijn vrouw de "Bleetere" aan de O.-L.-Vrouwgilde verkopen, vermeld dat dit huis zich achteraan uitstreckte "toter ryole van Rollygheem"⁶¹. De stadsriool ontvangt hier de bijnaam van Rollegem, wat erop zou kunnen wijzen dat deze riool de natuurlijke grens vormde met de heerlijkheid van Rollegem. De afwijkingen van de traditioneel rechtlijnig ontworpen noordelijke stadsgracht bewijzen meteen waarom de twee heerlijkheden van Rollegem in het noordelijk deel van de stad op een dergelijk eigenaardige wijze begrensd

56 P. TRIO, *De O.-L.-V.-Broederschap van de Scholieren van Parijs te Ieper gedurende de late Middeleeuwen (ca. 1330-1600)* (Leuven, 1981, 2 dln. Verhandeling tot het bekomen van de graad van licentiaat in de moderne geschiedenis), I, blz.290.

57 Cfr. noot 54.

58 Ieper, privé archief, oorkonde van 12 mei 1626: "een huus ende erfve staende ende liggheende ande noortzijde vande groote zuvelmarct ghenaeemt de Blauwe Lelie met het hof liggheende achter woornomde huus int Schemynckelstraetgin metghaders een huuseken daerneffens an aboutterende van noorden jeghen een ghemeen privael ende van zuuden dher Jan Meze hebbende eenen uitganck int Papstraetgen met condicie van op het voornomde hof ende beede de cleene huusekens te bezetten".

59 J. CORNILLIE, *o.c.*, blz. 139.

60 IBIDEM, blz. 139.

61 Cfr. noot 54.

waren. We hoeven slechts het heruitgegeven stadsplan van Thevelin en Destrée van 1562, bijgewerkt door H. Hosdey in de verzameling van Ch. Ruelens, na te slaan om vast te stellen dat de heerlijkheid van "Princen Rolleghem", gelegen noord van de huidige Cartonstraat zich westwaarts uitstrekte tot aan de huidige Recollettenpoort (vroegere Goudine Gracht) om vandaar noordwaarts de "Beile" (nu H.Geeststraat) te bereiken⁶². Volgens de kaart van Des Marez reikte de zuidgrens van "Stede Rolleghem" niet tot aan de Surmontstraat⁶³, zodat we kunnen aannemen dat ook hier de riool de natuurlijke grens van dit leengoed vormde namelijk de doorstroming van de voornoemde "Goudine gracht" (Recollettenpoort) naar de westzijde van de Diksmuidestraat om vandaar de Brakkestraat te bereiken, af te draaien naar de Surmontstraat tot aan de Kaaistraat, die de westgrens van "Stede Rolleghem" zal uitmaken. Dit laatste is een compleet nieuwe voorstelling van dit Rollegemse leengoed.

Deze conclusie is belangrijk, omdat op deze manier de ouderdom van de oorspronkelijke stadsgracht min of meer berekend wordt. Wanneer we immers de theorie van V. Pil aanvaarden over het ontstaan van de heerlijkheden Rollegem binnen en buiten de stadsmuren door toedoen van Theobald III (1116-1123), burggraaf van Ieper⁶⁴, dan is meteen bewezen dat deze 14de-15de-eeuwse riool gelegen noord van de stad, teruggaat op een vroeg 12de-eeuwse stadsgracht, die als natuurlijke grens van de voornoemde heerlijkheid zal fungeren. Dat ook de huizen gelegen west van de Lange Torhoutstraat - zoals te zien op de kaart van H. Hosdey⁶⁵ - niet behoorden tot "Princen Rolleghem", heeft een min of meer identieke oorzaak namelijk de aanwezigheid van het "Groen Gewad". Deze doorwaadbare waterplas strekte zich uit tussen de Kauwekijn- en de helft van de Lange Torhoutstraat, waarvan ook een oostelijk stuk van de Korte Torhout-, de Oude Houtmarkt- en de Cartonstraat deel uitmaakte. Vandaar dat de oostgrens van "Princen Rolleghem" niet tot aan de huidige Lange Torhoutstraat reikte.

De juiste begrenzing van het "Groen Gewad" is echter onbekend. Het wordt zelfs niet vernoemd in Verfaillie's thesis over de Ieperse toponymie. Het woord "gewad" is nochtans een algemeen gebruikte

62 H. HOSDEY, *Ypres*, in : Atlas des villes de la Belgique au XVIe siècle. Plans du géographe Jacques de Deventer, édité par Ch. Ruelens, E. Ouverleaux, J. van den Gheyn (Bruxelles, 1884-1924), fasc. VI.

63 G. DES MAREZ, *Etude sur la propriété foncière...*, blz. 216-217, kaart.

64 V. PIL, *Zonnebeke. Heerlijk verleden en zonnig heden* (Langemark, 1962), blz. 206.

65 H. HOSDEY, *o.c.*, n0 XXXV.

term om een waadbare plaats aan te duiden⁶⁶. Het adjectief “groen” wijst erop dat deze waterplas begroeid was met eendenkroos of algen⁶⁷. Het is nochtans niet te vergelijken met de vier middeleeuwse “waddingen”, die prof. Gyseling in zijn “Toponymie van Oudenburg” vermeldt en beschrijft. Deze “waddingen” waren gelegen aan de uitgangen van de stad. Het waren door de stad gebouwde en onderhouden badgelegenheden voor paarden met een stenen vloer en muren⁶⁸. Wel waren er in de 14de-15de eeuw ook dergelijke badplaatsen te Ieper aan de verschillende stadspoorten : “ten ghewade buuter Thoroutporte; buter Boesincporte ten ghewade; ten ghewade bij sBleckers-brigghe”⁶⁹. Het is quasi zeker dat het “Groen Gewad” geen dergelijke functie had. Het geeft meer de indruk van een strook grond, die door zijn laag niveau in min of meerdere mate overspoeld werd door regenwater, dat van de hoogte op de huidige Bascule naar de stad vloeide om in de Ieperleet te verdwijnen⁷⁰. Het is duidelijk dat de overvloedige watermassa zich onderweg in depressieve landerijen zal verspreiden. De middeleeuwse “Crombeke”, die o.m. water afvoerde van de verheven regio rond de huidige Bascule naar het centrum van de stad bewijst deze gebrekkige toestand. Het middeleeuwse woord “crom” heeft de betekenis van “gebrekkig”⁷¹. Waarschijnlijk heeft men deze waadbare plaats in de loop van de 12de-13de eeuw opgevuld, zodat in de volgende eeuwen de juiste omvang van het oorspronkelijk “gewad” niet meer nauwkeurig bekend was. In het rentenboek van het godshuis der Hoge Zieken van 1410 worden een aantal huizen vernoemd, die gelegen zijn noord van de Korte Torhoutstraat zijnde “binden Groene Ywade”. Deze woningen bevinden zich vanaf de hoek van de Korte Torhout- en de St.-Maartens Neerstraat (nu Oude Houtmarktstraat) tot aan het huis geheten “Hant”⁷². Dit laatste gebouw was het tweede oost van de “Inghel”, dat het laatste huis was aan de noordkant van de Markt⁷³.

66 M. SCHOENFELD, *o.c.*, blz. 234.

67 IBIDEM, blz. 279.

68 M. GYSSELING, *Toponymie van Oudenburg* (Tongeren, 1950. Werken uitgegeven door de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie), blz. 183-184.

69 BRUSSEL, ARA, Rekenkamer, n° 38659, f° 18v, 21v, 24r.

70 Het huidige niveauverschil bedraagt circa 6 m.

71 J. CORNILLIE, *o.c.*, blz. 224; G. DES MAREZ-E. DE SAGHER, *Comptes de la ville d'Ypres* (Bruxelles, 1909-1913, 2 dln), I, blz. 157; MNWB : “krom” = gebrekkig. J. Cornillie verwijst daarbij naar de Bellewaerdebeek, wat natuurlijk onjuist is.

72 Ieper, Archief OCMW, n° 661, f° 1v : “zuudzide vander Thoroutstrate binden Groenen Ywade”; “noordzijde Thoroutstrate binden Groenen Ywade...Andries van Dixmude in de Hant”.

73 P. VANDENBUSSCHE, *De huizen van de Ieperse Grote Markt in de 15e eeuw. Een topografische studie*, in : *De Ieperse Markt. Een historisch fenomeen* (Ieper, 1985), blz. 37.

Ook een deel van de zuidzijde van de Korte Torhoutstraat lag binnen het domein van het "Groen Gewad". Een drietal huizen, gesitueerd op de hoek van de Korte Torhout- en de Kauwekijnstraat dragen een naam nl. "Calf" op de hoek⁷⁴, "Hodevaere"⁷⁵ en "Drie Coninghen" ernaast. Wat opvalt bij deze huisnamen is het feit dat minstens twee ervan wijzen op de aanwezigheid van water nl. "Calf", naam waarbij verwezen wordt naar het werkwoord "afkalven van de oevers"⁷⁶; "Hodevaere" = ooievaar een trekvogel met hoge waadpoten. Eigenaardig genoeg is de rest van de zuidzijde van de straat anoniem. Alleen bij de scheidingslijn met het O.-L.-Vrouwgasthuis wordt opnieuw een naam gevonden nl. "Scoehuus"⁷⁷. Bestond de mogelijkheid dat het "Groen Gewad" een deel van de zone tussen de Korte Torhout- en de Hangwaertstraat (nu Menenstraat) in beslag nam? Dit zou meteen de archeologische vondsten in de Kauwekijnstraat in 1996 een bewijs van authenticiteit bezorgen. Achter een huizenblok nabij de Menenpoort werd een stuk van een gracht aangetroffen. De volledige doorsnede ervan kon niet berekend worden, gezien de bouwput te klein was. Maar het schervenmateriaal wijst erop dat de aanleg ervan minstens tot de 12de eeuw teruggaat terwijl de opvulling ervan dateert uit de tweede helft van de 13de eeuw. Indien deze zogenaamde gracht overeenstemt met de zuidelijke arm van het "Groen Gewad" zou dit een natuurlijke creatie moeten zijn. Het is evident dat een verder archeologisch onderzoek noodzakelijk is⁷⁸. Aansluitend daarbij stellen we vast dat de spreiding van de huisna-

74 BRUSSEL, KON. BIBL., fds Merghelyncq, hs. 138ter, f° 6v: einde 13de eeuw; Ieper, Archief OCMW, n° 59, f° 18r: "Jnt huus datmen heet Calf tusschen den huus Michiel Doosterlijnc ende der Cauwetijnstrate".

75 Ieper, Archief OCMW, n° 62, f° 35v: "Olivier de Witte over Jhan de Witte up den Hodevare" (1414); IBIDEM, n° 280, f° 10r: "Item up thuus der weidewe Jan Panneel, gaerdemakere, staende an de zuudzijde van der strate tusschen eenen cleenen straetkinne, dat heet bachten Hodevare, an de westzijde an deen zijde ende den huus up den houc vander Cauwetijnstrate, dat nu es Jan Pieters an de oostzijde" (1430); IBIDEM, n° 284, f° 40r: "De wedewe Melcior Coppins over Jhan Panneel up een huus staende an de westzijde tusschen eenen straetkinne an deene zijde ende de Drie Conijnghe an dander zijde" (1452); in het rentenboek van de Hoge Zieken 1464 is de plaatsbeschrijving nauwkeuriger: de "Drie Koningen" lag oost van de "Hodevare" (IBIDEM, n° 665, f° 2r).

76 G. DUJARDIN, *Bijdrage tot een hydronymische studie*. . . I, blz. 211.

77 O. MUS, *Het Cartularium van het O.-L.-Vrouw Gasthuis te Ieper* (Ieper, 1965-1969, 5 din), V, blz. 58; J. DE SMET, *Les heures inédites du plus ancien livre de heures d'Ypres*, in: Bulletin de la Commission Royale d'Histoire, XCIV (1930), blz. 433; de schoenmakers huren dit "Scoehuus".

78 M. DEWILDE-O.MUS, *Archeologische vondsten in de Kauwekijnstraat te Ieper (W.-VI.). Aanknopingspunten voor de vroegste geschiedenis van de stad.* (Document verspreid ter gelegenheid van een persconferentie).

men noord van de Hangwaertstraat identiek is aan de reeds vermelde toestand van de zuidzijde van de Korte Torhoutstraat. De hoek van de Kauwekijn- en de Hangwaertstraat noemt de "Tente" en het huis ernaast "De Derde Scelle"⁷⁹ terwijl de twee volgende huisnamen gelegen zijn bij de scheidingslijn van het domein van het O.-L.-Vrouwgasthuis nl. de "Buc" naast de poort van het gasthuis⁸⁰ en ernaast de "Ram"⁸¹. En ook hier speelt het water een belangrijke rol bij de geciteerde namen zoals "Buc" = bedding van een waterloop; "Ram" = een afsluitboom; de "Derde Scelle" levert het bewijs van de afschilfering van de oever, waarbij we zien dat de zuidhoek van de Kauwekijnstraat dezelfde afbraak ondergaat als de noordhoek, maar met een andere bewoording; de "Tente" veronderstelt de lokale aanwezigheid van "boerenwormkruid"⁸².

De uiterste noordelijke grens van het "Groen Gewad" werd vermoedelijk gevormd door een straatje genaamd "Groene Ywadekin" gelegen oost van de Lange Torhoutstraat, ongeveer halweg de straat praktisch rechtover het St.-Christoffelstraatje⁸³. Ook deze laatste naam wijst op een eventuele aanwezigheid van water, gezien St.-Christoffel meestal voorgesteld wordt als de man die door een rivier waadde met het kind Jezus op zijn schouders. Verder strekte het "Groen Gewad" zich uit tot aan het klooster van de Minderbroeders in de huidige Cartonstraat "ryole vanden Groenen Ghewad toten Fremeneuren"⁸⁴.

79 BRUGGE, RIJKSARCHIEF, fds Oud Kerkarchief, n° 502, niet gefolieerd onder de rubriek "Auwerstrate": "Up een huus ghe-naemt Tente staende tusschen den huuse ende erve van Jan de Maugre ande westzijde ende de Cauwentijnstrate oost" (koopacte van 5 oktober 1376); "Item up een huus ghe-naemt Derde Scelle staende tusschen huuse ende erve vanden huuse ghe-naemt Tente ande oostzijde ende den huuse ende erve van Jan Mottoen west, nu Jan de Maugre" (koopacte van 20 januari 1313 ns.).

80 Ieper, Archief OCMW, n° 286, f° 5r: "tGasthuus upde Maerct tYpre up een huus noord vander Angerstrate tusschen den huuse ghe-naemt Bucxkin, tselve huus ghe-naemt Bucxkin voortijden een huus ende nu twee huusen neffens der Poorte vanden voors. gasthuuse ooc den gasthuuse toe-behoorende ande westzijde ende den huuse ende erve vanden zelve-n gasthuuse voortijden toe-behoorende Andries Paelding ande oostzijde, streckende achterwaert toten voornomden gasthuuse".

81 Oudste vermelding 1340 (Ieper, Archief OCMW, n° 660, f° 13r); "Victoor de Wale up een huus ghe-naemt tRamkin staende tusschen den huse van Lamsin Hillebrant ande oostzijde ende den huus Andries Paeldincx ande westzide" (IBI-DEM, n° 665, f° 4v).

82 MNWB, s.v.

83 K. DUFLOU, *Woordenboek der Toponymie van Westelijk Vlaanderen* (Gent, 1914-1938, 18 din), IV, kol. 1009: "In de Thoroudstrate an doostzide bezuden ant Groene Ywadekin"; BRUGGE, Archief Bisdom, n° Y 134, f° 4r: "In de Thoroudstrate up thuus Boudens van Waelscappele naest den Groenen Ywadekine zuid" (1402).

84 BRUSSEL, ARA, Rekenkamer, n° 38658, f° 19r.

Dat er oorspronkelijk een niveauverschil was met de omgeving komt te voorschijn in een tweetal documenten. In een oorkonde van februari 1310 ns. verkoopt de St.-Maartenskerk aan meester Abraham Brun een erfrente van 2 schellingen te innen op een huis gelegen noord van de Korte Torhoutstraat "encontre le degreit del hospital"⁸⁵. Tegenover dit huis lag dus een trap, die toegang gaf tot het O.-L.-Vrouwgasthuis. En in een charter van 13 juli 1393, waar de aankoop van een stenen woning gelegen noord van de Korte Torhoutstraat en verder noordwaarts reikend tot de St.-Maartens Neerstraat (nu Oude Houtmarktstraat) door ridder Olivier van Lo van zijn ouders gerelateerd wordt, wordt de koper letterlijk het verbod opgelegd de grond van het open terrein west van zijn huis niet hoger op te vullen dan het straatniveau⁸⁶. Het is dus wel duidelijk dat het terrein van het "Groen Gewad" een lager peil had dan zijn omgeving, maar dat het in de 12de-13de eeuw opgevuld en verhoogd werd. Het zou interessant zijn moest het IAP de gelegenheid krijgen om in de voornoemde omgeving een put van 4 à 5 m te maken ten einde te kunnen nagaan of onze hypothese een grond van waarheid bevat. Deze uitweiding in verband met de oppervlakte van het "Groen Gewad" was noodzakelijk om de 12de-eeuwse walgracht aan de oostkant van de stad te situeren. Het ligt immers voor de hand dat de overheid de westelijke rand van dit gewad in de toenmalige versterking geïntegreerd heeft.

En als we nu opnieuw de stadsriool als evolutief resultaat van de oorspronkelijke stadsgracht - zoals we in het begin van onze bijdrage bewezen hebben - gebruiken, dan worden we geconfronteerd met deze riool, die de Minderbroederstraat (nu Cartonstraat) niet over haar ganse lengte bedient, maar minstens halfweg zuidwaarts afdraait naar de St.-Maartens Neerstraat. Een aantal teksten bewijzen dit. In de stadsrekening van 1435 wordt deze riool, gelegen noord van de St.-Maartens Neerstraat naast de woning van Frans Paelding, hersteld⁸⁷. De situering ervan kan approximatief vastgesteld worden. In 1410 in het rentenboek van het godshuis der Hoge Zieken wordt een erfrente van 4 schellingen 6 deniers genoteerd. Deze rente was

85 BRUSSEL, KON. BIBL., fds Merghelynck, hs. 138ter, f° 27v.

86 BRUGGE, Rijksarchief, fds Oud Kerkarchief, n° 498, f° 31r : "Item est assavoir que le petite plache de terre ne puet jamais estre plus hauchié de terre que le cauchie est ore devant en le rue de Thoroud bien fuist que le dict plache fuist maisonnée..".

87 BRUSSEL, ARA, Rekenkamer, n° 38659, f° 24r : "ter Ryole inde Nederstrate bij France Paeldijns".

gehypothekeerd op een huis gelegen noord van de St.-Maartens Neerstraat en was eigendom van Loy Paelding, nadien van Frans Paelding⁸⁸. Deze opvolging lag voor de hand, gezien Frans de zoon van Loy Paelding en Maria de Vos was⁸⁹. In 1568/69 waren de eigenaars toen de erfgenamen van Jan Cabilliau⁹⁰. Toevallig vonden we in hetzelfde jaar die voornoemde erfgenamen terug met een erfrente van 5 schellingen 6 deniers belast op een soort loodsen noord van de St.-Maartens Neerstraat, maar ditmaal ten voordele van het St.-Catharinagodshuis. De beschrijving van deze locatie was een verrassing: "5 s. 6 d. uutten stallinghen van huerlieder huus staende jeghens over den inganc vanden Fremineuren, staende de stallinghen in de Neerstrate Ste Maertens". Deze zgn. "stallinghen" waren in 1435 nochtans een huis volledig omringd door "éenkamer woningen": "Inde Nederstrate tSinte Maertins up thuus staende tusschen den cameran Jans vander Veste ende der weeze Lodewijc Belle an allen zijden, nu Janne ende weeze vors. V s. VI d.p."⁹². We hoeven ons echter niet te verwonderen over de aanpassing van dit huis, want zowel Jan Cabilliau, vader en zoon⁹³, waren beenhouwers en woonden naast elkaar in 1522 in de Minderbroederstraat⁹⁴. We kunnen dus gemakkelijk aannemen dat zij de achtergebouwen van hun woningen als stapelplaatsen zullen gebruikt hebben. De plaatsbeschrijving van het gebouw is echter zeer concreet nl. rechtover de de poort van het klooster van de Minderbroeders. Welnu deze poort lag noord van de Minderbroederstraat, richting oost op korte afstand van de huidige Re-collettenpoort. Deze straatnaam bewijst dit reeds, terwijl het huizenblok omgeven door de huidige Recollettenpoort in 1414 als "ternijnc" (teerling) wordt aangeduid. Dit blok startte aan de kloosterpoort van de Minderbroeders: "Item up menichten van pertcelen van husen ghenaeamt den ternijnc liggheende ande noortzijde vander Freremineurstrate, streckende vander porte vanden Freremineurs tote poorte ende huus van wijlen dher Willem de Clerc, presbytre, in de Dixmudstrate"⁹⁵.

Als we nu - aan de hand van de vermelding in de stadsrekening van

88 Ieper, Archief OCMW, n° 661, f° 2r.

89 BRUSSEL, ARA, Rekenkamer, n° 38646, f° 61r : rekening 1421.

90 Ieper, Archief OCMW, n° 672, blz. 22.

91 IBIDEM, n° 435.

92 IBIDEM, n° 453, f° 12r.

93 Beide personen worden niet vernoemd in de genealogie van de familie Cabilliau (F.J.CABLIAU, *Genealogie van de familie Cabeliau*, 1965).

94 BRUSSEL, KON. BIBL., fds Merghelynck, hs. 131bis, f° 22.

95 Ieper, Archief OCMW, n° 59, f° 17r.

1435 - de riool localiseren naast het huis van Loy Paelding, dat in de 16de eeuw eigendom was van Jan Cabilliau, dan moet de gracht gelegen hebben oost van de percelen met de nummers 122 en 163 in de sectie G. Daarmede mondt de riool in de St.-Maartens Neerstraat. De riool zal echter niet haar loop nemen doorheen deze straat. Dit wordt ten andere reeds in 1313 bewezen. In dat jaar wordt het afvoerkanaal hersteld. De kosten komen ten laste van de omwonenden met uitzondering van een bedrag van 6 pond 16 deniers, dat door de stad moet vergoed worden⁹⁶. We kunnen daaruit afleiden dat de riool daar over privé eigendom liep en slechts gedeeltelijk over stadsgrond, waarmede natuurlijk de overloop van de St.-Maartens Neerstraat zal bedoeld worden. In deze tekst van 1313 wordt de riool niet vernoemd als "rigole" maar als "russo". Zoals we later zullen uitleggen, was de term "russo" de 13de-14de-eeuwse benaming van de riool, omdat ze nog niet ondergronds was.

De eerste aanwijzing van deze riool aan de zuidzijde van de St.-Maartens Neerstraat is een tekst van 1414 met volgende omschrijving : "Int huus ser Jhan Danins tusschen den voor. Jan Danins huus ende de ryole vander steide 12 s."⁹⁷. De juiste plaats van deze woning is betrekkelijk gemakkelijk terug te vinden, dank zij een meer concrete descriptie ervan rond 1490 in een ander rentenboek van het godshuis van de H.Geest : "Item up thuus wijlen Willem Lamsaem naest der ryole bachter Balanse, nu Frans van Houdysele, nu Boudin de Cupere 12 s."⁹⁸. Het huis, waarvan hier sprake is, lag dus zuid van de St.-Maartens Neerstraat, oost van de stadsriool en achteraan het gebouw met de naam "Balanse". Deze "Balanse" was gelegen noord van de Korte Torhoutstraat, oost van het huis "Hant", eigendom van Andries van Dixmude, en west van de woning van Jan Moesin genaamd "Caproen"⁹⁹. De "Hant" was gesitueerd oost van de "Wildeman" zijnde het eerste huis van de Korte Torhoutstraat. De noordzijde van de Markt begon met het huis ernaast genaamd "Inghele"¹⁰⁰. Wat opvalt bij de huizen noord van Markt, is het feit dat zij zich uitstrekken tot in de St.-Maartens Neerstraat.

Dit kunnen we bv. vaststellen bij de volgende grote bouwcomplexen : de "Wulf", de "Munte" en de "Inghele"¹⁰¹. De huisnaam "Inghele" heeft de betekenis van "hoek" en kan erop wijzen dat de bouwactivi-

96 G. DES MAREZ-E.DE SAGHER, *Comptes...*,II, blz. 422.

97 IEPER, Archief OCMW, n° 59, f° 17v.

98 IBIDEM, n° 65, f° 17r.

99 IBIDEM, n° 59, f° 17v-18r; IBIDEM, n° 661, f° lv-2r.

100 P.VANDENBUSSCHE, *o.c.*, blz. 37.

teit op een bepaald moment daar stopgezet werd omwille van de beperking van het terrein¹⁰². De daaropvolgende huizen oostwaarts verliezen hun rechtlijnige band met de eigendommen in de St.-Maartens Neerstraat. We hoeven slechts het kadastraal plan van het huizenblok tussen de Korte-Torhout- en de St.-Maartens Neerstraat na te gaan om de scheidingslijn tussen de noord- en zuidpercelen te constateren. Deze scheiding liep ongeveer in het midden van het blok.

Aan de hand van voorgaande gegevens kunnen we aannemen dat de hogergenoemde scheidingslijn haar ontstaan te danken had aan de aanwezigheid van de riool. Zoals we hoger aanhaalden, zou dit afvoerkanaal zich localiseren oost van de percelen 122 en 163 in sectie G; na het oversteken van de St.-Maartens Neerstraat zou perceel 88 bereikt worden. Indien deze veronderstelling juist is, zou perceel 88 moeten behoren tot het achterhuis van de "Balance" in de Korte Torhoutstraat. De vermelding in de stadsrekening van 1409 van de riool gelegen achter het huis van Jan Danin¹⁰³, die ons reeds bekend is als eigenaar van de "Balance" en van het achterhuis, waarvan we rond 1490 een nauwgezetter plaatsbeschrijving kregen, bewijst dat de riool loopt langs de westzijde van het achterhuis van de "Balance" om achter de "Balance" in oostelijke richting te draaien en zo verder te vloeien¹⁰⁴. De naam van het huis ernaast nl. "Caproen" bewijst de nabijheid van het afvoerkanaal, gezien het woord "Caproen" betekent "kap van het onderstuk van een afvoerkanaal"¹⁰⁵. Deze doorstroming zal waarschijnlijk plaatsgrijpen tot in de omgeving van de percelen 77-78-79. Dit huis moet een groot gebouw geweest zijn, want in het cartularium van de O.-L.-Vrouwgilde staat een 16de-eeuwse notitie, waarin meegedeeld wordt dat dit steen vervangen werd door drie huizen, met als nadere plaatsbepaling de vijfde, zesde en zevende woning vanaf de "Balance"¹⁰⁶. De daaropvolgende percelen strekken zich opnieuw op een rechtlijnige manier tussen de twee

101 Ieper, Archief OCMW, n° 665, f° 3v-4r : Joos van der Poorte (de Wulf); Pieter Lansaem (de Munte); huis van het godshuis van de H.Geest naast den "Inghele" en Joos Bryde (IBIDEM, n° 65, ongefolioerd, cfr. rubriek "Pacht").

102 V.VERFAILLIE, *o.c.*, n° 1411.

103 BRUSSEL, ARA, Rekenkamer, n° 38638, f° 23r : "ande rirole licghende bachten Jan Danins".

104 Ieper, Archief OCMW, n° 65, f° 17r : "Item up thus wijien Willem Lamsaem naest der ryole bachter Balanse, nu Franse van Houdysele, nu Boudin de Cupere 12 s."

105 G. DUJARDIN, *o.c.*, I, blz. 204.

106 BRUGGE, Rijksarchief, fds Oud Kerkarchief, n° 500, f° 31r-v, acte van 13 juli 1393: marginale nota uit de 16de eeuw : "Inde Corte Thoroudstrate up twijfste, tzeste ende tzevenste huusen commende vander Balanche ter porte waert".

straten. De riool zal zich hier zuidwaarts gekeerd hebben. Perceel 79 en een deel van perceel 78 zijn waarschijnlijk te identificeren met den "grooten rooden Steene". Het O.-L.-Vrouwgasthuis kocht op 10 april 1439 van Joos Bryde, zoon van Jacob en zijn vrouw een erfrente van 6 schellingen 8 deniers obool parisis op het huis van Wouter Croeselin gelegen noord van de Korte Torhoutstraat, west van de "grooten rooden Steene", eigendom van mevrouw van Staden¹⁰⁷. Dit Steen stemt overeen met het "maison de pierre" dat ridder Olivier van Lo kocht van zijn ouders op 13 juli 1393 en dat hij belaste met een rente van 48 schellingen ten voordele van de O.-L.-Vrouwgilde om het jaargetijde van zijn vader te bekostigen¹⁰⁸. In 1410 was de eigenaar ervan Victor de Witte en het huis aan de westzijde was eigendom van Pauwels Baers¹⁰⁹. De reeds genoemde Wouter Croeselin was de volgende eigenaar van het huis van Pauwels Baers, zodat het duidelijk is dat de "grooten Rooden Steene" van 1439 identiek is aan het "maison de pierre" van 1393. In het rentenboek van de O.-L.-Vrouwgilde krijgt deze steen nog een nauwkeuriger plaatsbepaling: "In de Toroudstrate an den noordzide up den steen staende ieghen de poorte van de messinne van den ghashuse..."¹¹⁰. Als we de plattegrond van het O.-L.-Vrouwgasthuis overlopen, daterende einde 18de eeuw, waarvan een exemplaar berust op het Alg. Rijksarchief¹¹¹, dan stellen we vast dat er een poort is langs de Torhoutstraat, die ongeveer rechtover de kadastrale percelen 77/78 ligt. We krijgen meteen de zekerheid dat de voorgaande algemene situering quasi juist is. De aanwezigheid van een "necessarie" (toilet)¹¹² wijst o.m. op de nabijheid van de riool. Het is een klassiek verschijnsel dat toiletten buiten in de tuin werden neergezet met een directe ondergrondse verbinding naar het afvoerkanaal¹¹³. Het "necessarium" had een hoge ouderdom. Hiervoor hoeft men enkel de plattegrond van de abdij Christchurch te Canterbury, vervaardigd tijdens het bestuur van prior Wibert (1151-1167) te bekijken¹¹⁴. Het was overigens een algemeen verschijnsel dat belangrijke lieden zich een onderkomen aan-

107 Ieper, Archief OCMW, oorkonde O.-L.-Vrouwgasthuis.

108 BRUGGE, RA, Oud Kerkarchief, n° 500, f° 31r.

109 IBIDEM, f° 31v - 32r.

110 IBIDEM, n° 498, f° 16r.

111 BRUSSEL, ARA, fds Kaarten nr. 663.

112 R. MANTOU, *Le vocabulaire...*, in: HKCTD, LIII (1979), blz. 150.

113 P.GARRIGOU GRANDCHAMP, *Demeures médiévales. Coeur de la cité* (Paris, 1992), blz. 90-91.

114 KL.GREWE, *Der Wasserversorgungsplan des Kloster Christchurch in Canterbury* in: *Die Wasserversorgung im Mittelalter*, blz. 235.

schaften nabij waterlopen, die als riool en waterbron konden functioneren. En deze voorname lieden huisden meestal in een dure stenen woning in tegenstelling tot de gewone burger, die alleen een houten huis kon bekostigen. Men begrijpt dan ook waarom de "grooten Rooden Steen" in de Korte Torhoutstraat nabij de riool lag¹¹⁵. We stellen zelfs vast dat er aan de noordzijde van de St.-Maartens Neerstraat eveneens een "Rood Steen" stond op korte afstand van de hoger genoemde riool¹¹⁶. We kunnen aldus aannemen dat de riool de "grooten Rooden Steen" aan de noord- en oostzijde omspoelde om vandaar zuidwaarts te lopen. Hierbij werd de Korte Torhoustraat overgestoken en moet de riool oost van het O.-L.-Vrouwgasthuis de Hangwaertstraat (nu Menenstraat) bereikt hebben.

Reeds in 1328 is er sprake van deze riool naast het Gasthuis en in de Hangwaertstraat¹¹⁷. Maar in een oorkonde van 14 augustus 1571 hebben we een nadere precisering. Het O.-L.-Vrouwgasthuis koopt van Frans de Quicke de oude en zijn vrouw een strook grond van 55,5 voeten (15,15 m.) lengte en 24,5 voeter (6,68 m.) breedte met volgende omschrijving: "ligghende achter het Schoonhuus streckende zuudt ende noort, metten zuudende jeghens de stede ryole ende tnoordende jeghens het slackhuus vande vercopers, de westzijde an tgasthuus lant ende de oostzijde jeghens derfve vande vercopers. Ende es te wetene dat dese copers zullen moeten doen maeken thuerlieden costen zonder den cost vande vercopers een steenen muer onderhalf steen dick up derfve vande vercopers buuten der vercochter erfve up doostzijde streckende met een haemken (=omheind stuk land)¹¹⁸ noortwaert totten ghevele van het slackhuus vande vercoopers, maekende aldaer oock thuerlieder costen eenen steenen muer onderhalf steen dicke in het afstopsel van tvoorseide slackhuus boven drie canten uutcommende"¹¹⁹. Naast de term "ryole", die grenst aan de zuidzijde van de verkochte grond, wijst het woord "slackhuus" eveneens naar een overdekte waterloop: "slack" bete-

115 A.GUILLERME, *Les temps de l'eau...*, blz. 121.

116 Ieper, Archief OCMW, n° 280, f° 26v: "Neiderstrate S.Maertins. Item up thuus van Jan Paeldijncx ende nu es Pieters Smal, staende ande noordzijde vander strate ende nu es een rood steen tusschen den huus nu es Cornelis van Belle an de oostzijde ende den huus der kijnderen ser Loys Paeldijncx an de westzijde".

117 G. DES MAREZ-E. DE SAGHER, *Comptes...*, II, blz. 824: "van 58 varden metten grote kerdewaghene voerende stenen ende planken ten russoten ter Hangwarstrate ende ten gasthuse". "Russote = ruisseau = rigole", cfr. R.MANTOU, *Le vocabulaire...*, in: HKCTD, L (1976), blz. 154.

118 MNWB, s.v.

119 Ieper, Archief OCMW, oorkonde fds O.-L.-Vrouwgasthuis.

kent in het middelnederlands “gewelf”¹²⁰, zodat we de topografische situatie van het afvoerkanaal aan de oostzijde van het Gasthuis als volgt kunnen vastleggen : de riool bereikt de zuidzijde van de Korte Torhoutstraat oost van het “Schoonhuus” om langs dit gebouw verder zuidwaarts te vloeien en onder het huis met name “Buc”, zoals vroeger reeds uitgelegd werd, de Hangwaertstraat te bereiken.

Dit resultaat is uitermate belangrijk omwille van de diverse historische aspecten, die aan deze topografie verbonden zijn.

Het oorspronkelijk oppervlak van het Gasthuis beperkte zich waarschijnlijk tot de volgende nummers op de kadastrale kaart : sectie C nrs 1 t/m 4. De gebouwen en gronden daarbuiten werden in de loop van de eeuwen aan het Gasthuis verkocht of geschonken. Bv. het huis “Buc”, dat de kadastrale nummers 6 en 7 omvat, bestond uit een bakkerij en brouwerij met alle ambachtelijke toestellen, werd op 3 augustus 1346 aan het Gasthuis verkocht door Michiel van de Walle en Diederik Pieterszone¹²¹. Clara de weduwe van Pieter de Landsheere schenkt aan het Gasthuis op 19 maart 1519 ns. de helft van drie huizen noord van de Hangwaertstraat¹²², terwijl Denis van Spaengen nog een andere woning verkoopt op 5 mei 1415 eveneens noord van dezelfde straat¹²³. Het terrein dat op de 18de-eeuwse kaart van het Gasthuis vermeld staat als “Bleekhof” moet ook in loop der tijden verworven zijn. De strook grond vernoemd in de hoger geciteerde oorkonde van 14 augustus 1571 is er immers een deel van.

Hoe was de verhouding daarentegen met het “Schoonhuus” gelegen zuid van de Korte Torhoutstraat, oost van de poort van het Gasthuis¹²⁴. De authentieke naam van dit gebouw was het “Schoehuus”, zoals genoteerd staat op de rug van de oorkonde van 1571 in een 16de-eeuws schrift : “hofmuer van Schoehuus”. En “Schoehuus” betekent Schoenhalle. In het rentenboek van het Gasthuis gedateerd 1393-1401 wordt de schoenmakersgilde vernoemd als huurder van dit “Schoehuse”¹²⁵, terwijl de stad Ieper een deel ervan pacht om haar graanvoorraad op te stapelen¹²⁶. Het eigenaardige van deze omstandigheid is het feit dat de 13de-eeuwse Schoenhalle stond aan de west-

120 MNWB, s.v.

121 BRUSSEL, KON. BIBL., fds Merghelynck, hs. 93, blz. 535.

122 IBIDEM, blz. 292.

123 IBIDEM, blz. 473.

124 BRUSSEL, ARA, fds Kaarten n° 663.

125 O.MUS, *Cartularium...*, V, blz. 58.

126 BRUSSEL, ARA, Rekenkamer, n° 38647, f° 51v : “Lodewijc de Vos,ontfanghere van Onser Vrouwen gathuuse up de Maerct, vander huere van desen jare vanden graenders, die de stede jaerlijcx in pachte houd up tSchoehuus”.

zijde van de Zuidstraat (nu Rijselstraat) tussen de Markt en de Casselstraat (nu Burchtstraat)¹²⁷. Maar reeds rond 1300 wordt dit "Scoehuus" in de Zuidstraat vernoemd als het "oude Scoehuus"¹²⁸, zodat we mogen aannemen dat reeds rond 1300 de Ieperse schoenmakersgilde een nieuwe halle gevonden had in een afhankelijkheid van het Gasthuis. We mogen dus geloven dat het Gasthuis daar een ruim gebouw bezat, dat waarschijnlijk niet door hen gebruikt werd, maar wel hun eigendom was. Als we daarbij bedenken dat de oostgrens van het territorium van het Gasthuis gevormd werd door de stadsriool - zoals hoger aangetoond - en dat deze riool tenslotte een accommodatie was van een 12de-eeuwse stadsgracht, dan menen wij te mogen aanvaarden dat dit "Scoehuus" een oorspronkelijke constructie was gelegen langs de stadsgracht en daterend vóór de fondatie van dit Gasthuis rond 1186¹²⁹. Het feit dat dit gebouw gesitueerd was langs het water doet ons veronderstellen dat het door een vroeg-middeleeuws ambacht gebruikt werd dat water dringend nodig had zoals bv. huidevetters, perkamentmakers e.a.¹³⁰. We mogen niet vergeten dat de St.-Maartensproosdij een scriptorium bezat, dat perkament in betrekkelijk grote hoeveelheden nodig had¹³¹. Daarbij weten we dat in de onmiddellijke nabijheid van dit "Scoehuus" zich twee gebouwen bevonden, die beide de naam "Zwerdekin" droegen; het eerste lag noord van de Markt tussen de huizen "St.-Joos" en "Liebaert" ; "St.-Joos" wordt vernoemd "bij de Gasthuuse"¹³²; het tweede stond zuid van de Hangwaertstraat nl. het tweede huis west van de huidige Harpestraat¹³³. Nu bestaat de mogelijkheid dat de

127 G. DES MAREZ, *La lettre de foire à Ypres au XIIIe siècle. Contribution à l'étude des papiers de crédit*, Bruxelles 1901. Extrait des Mémoires couronnés et autres Mémoires publiés par l'Académie Royale de Belgique, LX,1901), blz. 213 : "el Scoehuus (1286) = maison des cauchiers (G. DES MAREZ, *Le droit privé à Ypres au XIIIe siècle*, Braine-L'Alleud, 1927. Extrait du Bulletin de la Commission Royale des Anciennes Lois et Ordonnances de la Belgique, XII,1927), blz. 133.

128 E.FEYS - A.NELIS, *Cartulaires...*, II, blz. 264, n° 365 : "en le viesse maison des Soleis.." (1304); G. DES MAREZ - E.DE SAGER, *Comptes...*, I, blz. 238 : "pour refaire le medevat qui fu brisie quant ii maisons dou vies Scoehuus chei " (1306/7).

129 O.MUS, *Cartularium...*, I, blz. 42.

130 A. GUILLERME, *Les temps de l'eau...*, blz. 106-108.

131 W. PREVENIER, *De oorkonden der graven van Vlaanderen (1191-aanvang 1206)*, (Brussel, 1966-1971, 3 dln. Verzameling van de akten der Belgische Vorsten, 5), I, blz. 218-220

132 P. VANDENBUSSCHE, *o.c.*, blz. 36.

133 Ieper, Archief OCMW, n° 280, f° 10v : "IItem de weidewe Jan Gousin ten Zwerdekinne betaeld uute haren huus alle jare te bamesse 4 lb. 4 s.p. Dit huus staet tusschen der herve Jacobs van Vlaendere aen de westzijde an deene zijde ende den huus gheheeten Colve an de oostzijde an dandere zijde. Dit huus staet

naam "Zwerdekin" verwijst naar een ambacht, dat zich bezighoudt met huidbewerking; het middeleeuwse woord "swaert, sweert, swert" betekent dierenhuid¹³⁴. Eventueel kan er ook sprake zijn van een slachthuis. Het "Zwerdekin" in de Hangwaertstraat was het 16de-eeuwse oostvleeshuis te Ieper¹³⁵. Het gebouw had zijn vroegmiddeleeuwse benaming geconserveerd. Dit alles leidt ons ertoe te geloven dat gezien de nabijheid van een ruime watermassa oost van de stad, de ambachten met veel afval zich daar gevestigd hebben. Gezien in beide gevallen de arbeid bestond in het bewerken en produceren van huiden, is het niet te verwonderen dat de Gilde van de Schoenmakers, die hoofdzakelijk leder verwerkten, dit gebouw van nabij kenden en het als Schoenhalle in huur namen.

De hypothetische aanwezigheid van dit ambacht en bouwwerk vóór 1186 toont duidelijk dat de stadsontwikkeling een ruime omvang heeft genomen. De grafelijke instellingen, die oorspronkelijk op het Neerhof en de Motte waren ondergebracht zoals de "Munte", de "Spijker" en de "Wulf" (bestuurlijk centrum) worden in het begin van de 12de eeuw als gevolg van de aanleg van de nieuwe arm van de Ieperleet tussen de Elverdingestraat en het Zaalhof, naar de noordzijde van de Markt verhuisd¹³⁶. Er is zelfs nog meer. Wanneer we hoger de huisnamen van de Korte Torhoutstraat behandelden, was er sprake van het huis "Balance", waar de riool achteraan liep. Welnu de oudere benaming van dit huis was "Roozinhoet"¹³⁷. Deze typische christelijke naam moet een specifieke betekenis hebben gehad. De rozenkrans was een authentiek attribuut van de pelgrim¹³⁸. En gezien de propaganda van paus Calixtus II (1119-1124) ten voordele van St.-Jacobus de Meerdere in Santiago de Compostela worden de Vlaamse bedevaarders naar Spanje in het begin van de 12de eeuw talrijk¹³⁹. De

jeighen tgesthuus up de Maerct"; de "Colve" lag op de westhoek van de huidige Harpestraat (IBIDEM, f° 11r).

134 MNWB, s.v.

135 GENT, RIJKSARCHIEF, fds Raad van Vlaanderen, n° 8789 : "Item ende vander zijde vande verweerdere es duechdelic ghebieken dat binnen zekeren jaeren haerwaerts up de Maerct van Ypre voor Onser Vrouwen gasthuus ghestaen heift een vleeschuus dat men hyet tOest Vleeschuus".

136 O. MUS, *De geboorte van een Marktplein*, in : De Ieperse Markt. Een historisch fenomeen (Ieper, 1985), blz. 20.

137 BRUGGE, RA, Oud Kerkarchief, n° 498, f° 14r-v : oorkonde van 7 oktober 1397, eigendom van Jan Baerd naast het huis van Jan Danin.

138 P.A. SIGAL, *Pelgrim als bijzondere groep in de samenleving*, in : Pelgrims door de eeuwen heen. Santiago de Compostela (Turnhout, 1985), blz. 150.

139 J. VAN HERWAARDEN, *De verering van Santiago in de Nederlanden*, in : Pelgrims door de eeuwen heen, blz. 223.

Noord-Vlaamse pelgrims o.m. uit Brugge en omstreken moeten de tocht naar Spanje langs Torhout, Ieper, Rijsel, Arras, Parijs hebben gemaakt. Torhout-Ieper lag voor de hand, gezien beide steden een bekende jaarmarkt hadden, die door hun bewoners bezocht werden, zodat het logisch is dat de huidige Brugseweg in de middeleeuwen de Torhoutstraat heette¹⁴⁰. Er lag overigens een baan op de Ieperse Markt, circa 7 m. breed, daterende uit de eerste helft van de 11de eeuw en lopende van de huidige Neermarkt naar de Kauwekijnstraat om vandaar de Lange Torhoutstraat te bereiken¹⁴¹. De zorg voor de pelgrims kende een internationale allure, zodat we mogen aannemen dat de graaf als gevolg van de sterke toename van het aantal bedevaarders naar Santiago langs deze baan een nieuw gastverblijf zal oprichten in de eerste helft van de 12de eeuw¹⁴², zodat de naam "Roozinhoet" begrijpelijk was voor de pelgrims. De aanwezigheid van de stadswal achteraan het gebouw waardoor de afval van de talrijke bezoekers gemakkelijk kon verwijderd worden, bewijst ten andere dat deze fundatie beredeneerd was.

En de stichting van het O.-L.-Vrouwgasthuis rond de jaren 1186 langs de oostelijke stadsgracht in de onmiddellijke omgeving van het voornoemde "Roozinhoet", sluit tevens daarbij aan. De gracht leverde water en een partiële afsplitsing ervan fungeerde als afvoerkanaal, terwijl de uiterste oostgrens van de stad door de stichters gekozen werd om de stank, die in het Gasthuis ontstond door de behandeling van allerlei ziekten en het voortdurend verblijf van een ganse reeks reizigers, armen en pelgrims, niet over de stad te verspreiden, waar dat deze slechte geuren, dank zij de courante zuidwestenwind in deze regio, buiten het stedelijk centrum verstrooid werden. De keuze van de plaats waar het Gasthuis opgericht werd, had dus wel een hygiënische achtergrond¹⁴³. Deze nieuwe stichting bewijst opnieuw dat de stad Ieper een serieuze groei onderging in de loop van de 12de eeuw. We kunnen immers niet aanvaarden dat Ieper geen godshuis bezat vóór de fundatie van dit nieuwe Gasthuis in 1186. De synode van Aken (816) had aan de kloostergemeenschappen de verplichting opgelegd om zieken, armen en pelgrims de nodige hulp te

140 D.NICHOLAS, *Medieval Flanders* (London/New York, 1996), blz. 60.

141 M. DEWILDE, *Van Akker tot Grote Markt. Ieper (W.-Vl.)*. Persbericht 20.12.1994 door het IAP.

142 J.VAN HERWAARDEN, *o.c.*, blz. 227-228.

143 A.GUILLERME, *Les temps de l'eau*, blz. 110. Cfr ook de steden Brugge, Gent en Mechelen; H. SCHERPNER, *Studien zur Geschichte der Fürsorge* (Frankfurt, 1984), blz. 24-25.

verlenen¹⁴⁴. In de St.-Maartenskerk had zich reeds in het midden van de 11de eeuw een kapittel van seculiere kanunniken gevestigd, die in de aanvang van de 12de eeuw tot regulieren zullen omgevormd worden¹⁴⁵. Daarom kunnen we niet geloven dat er in de omgeving van de St.-Maartenskerk, die als kerk van de grafelijke motte en van het "Castrum Ipreense" fungeerde, geen godshuis voorhanden was. Wel heeft men zich nimmer afgevraagd waarom het H.-Geestgodshuis op het St.-Maartenskerkhof in de nabijheid van de huidige Donkerpoort stond. Maar met de wetenschap dat de oprichting van een dergelijk instituut nabij de hoofdkerk een normaal Europees verschijnsel was¹⁴⁶, aanvaardden we dat het H.-Geestgodshuis de oudste caritatieve instelling was te Ieper, opgericht op het Neerhof nabij de hoofdkerk en praktisch naast de poort, die toegang tot het Neerhof verleende, zodat de gebruikers ervan onmiddellijk ter plaatse waren. Natuurlijk hebben we geen documenten, die de exacte ouderdom ervan bepalen, maar de oudste vermelding dateert uit 1208 met opgave van twee "procuratores = gevolmachtigden" (Dodelotus en Gerardus, procuratores elemosine Sancti Spiritus)¹⁴⁷. Deze instelling werd dus door leken bestuurd en geeft daarbij de indruk reeds een heel verleden achter de rug te hebben. De patroonheilige bewijst het bovendien. De Heilige Geesthuizen zijn in groten getale verspreid over gans West-Europa. Het waren armen-kantoren van waaruit giften gedistribueerd werden en ze boden onderdak aan de armen ter plaatse. Ze waren tevens de centra van waaruit de werken van barmhartigheid in de gemeenschap werden georganiseerd. De Heilige Geest als patroon was de meest voorkomende naam waaronder de middeleeuwse liefdadigheid zich manifesteerde¹⁴⁸. Er wordt zelfs beweerd dat er een geestelijke congregatie bestond, die de gods- en gasthuizen oprichtte¹⁴⁹. Dit is te Ieper allesbehalve zeker, gezien de twee gevolmachtigden in 1208 reeds leken zijn. En de stichting van het O.-L.-Vrouw-gasthuis aan de oostzijde van de Markt, geschiedt

144 W.WITTERS, *Pauvres et pauvreté dans les coutumiers monastiques du Moyen Age*, in : *Etudes sur l'histoire de la pauvreté (Moyen Age - XVIe siècle)*, sous la direction de M. Mollat (Paris, 1974, 2 dln), I, blz. 189-194.

145 A.VERHULST, *De vroegste geschiedenis van het Sint-Maartenskapittel en het ontstaan van de stad Ieper*, in : *Prisma van de Geschiedenis van Ieper* (Ieper, 1974), blz. 489.

146 H.SCHERPNER, *o.c.*, blz. 24-25.

147 Ieper, Archief OCMW, oorkonden godshuis H.Geest.

148 A.QUERIDO, *Godshuizen en gasthuizen. Een geschiedenis van de ziekenverpleging in West-Europa*. (A'dam, 1967), blz. 8-9.

149 A. MENS, *Oorsprong en betekenis van de Nederlandse begijnen en begardenbeweging* (Antwerpen, 1947. Verhandelingen van de Kon.VI.Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, jg. IX, no 7), blz.60-61.

door de graaf en door de poorters. Het gasthuis is een "locus publicus" dat alleen door toevoeging van een kapel en een bedienaar een "semi-locus religiosus" zal worden¹⁵⁰. De nieuwe stichting is het logisch gevolg van het feit dat het H.-Geestgodshuis op het Neerhof niet omvangrijk genoeg meer was gezien de stijging van de Ieperse bevolking in de loop van de 12de eeuw. Aan de hand van voorgaande gegevens zou het inderdaad interessant zijn, moest er een archeologisch onderzoek plaatsgrijpen op de standplaats van het oorspronkelijk H.-Geestgodshuis, zodat misschien kan vastgesteld worden hoe oud en hoe groot de originele constructie was. We vermoeden dat dit oude bouwwerk dateert uit de tweede helft van de 11de eeuw en waarschijnlijk ruimer was dan het gothische gebouw dat in een 14de-eeuwse tekening voorgesteld wordt. Men moet er rekening mee houden dat het O.-L.-Vrouwgasthuis een belangrijk deel van de functie van het H.-Geestgodshuis overnam, zodat het mogelijk is dat de gothische nieuwbouw aan de meer beperkte dienst aangepast werd. Bovengenoemde details bewijzen duidelijk het historisch belang van deze topografische studie. De stichting en de begrenzing van het O.-L.-Vrouwgasthuis aan de oostzijde van de Markt demonstreren meteen het bestaan van de 12de-eeuwse stadsgracht halfweg het huisblok gelegen tussen de Markt en de Kauwekijnstraat. De oprichting van de "Roozinhoe" laat intussen vermoeden dat het godshuis op het Neerhof niet alleen te klein was, maar dat de ligging ervan niet meer aangepast was aan de evolutie van het grondgebied van de stad. Natuurlijk zal de taak van de "Roozinhoe" door het O.-L.-Vrouwgasthuis overgenomen worden¹⁵¹, zodat het normaal is dat de huisnaam "Roozinhoe" door een andere zal vervangen worden. De "Balance" wordt het gebouw met de openbare weegschaal, dat zal gebruikt worden totdat het zal vervangen worden door de Lakenhalle.

Na deze uitgebreide uitweiding, die terzelfdertijd een gedeeltelijk bewijs van de juistheid van onze hypothese is, keren we nu terug naar het elementair bewijsstuk van onze theorie nl. de riool.

De riool loopt verder in zuidelijke richting en zal natuurlijk de Hangwaertstraat (nu Menenstraat) kruisen. Het aantal vermeldingen, waarbij de riool daar gereinigd en hersteld wordt, is legio zowel in de 14de als 15de eeuw. Zonder twijfel was het O.-L.-Vrouwgasthuis verantwoordelijk voor een enorme stapel vuilnis. In 1431 wordt aan de weduwe van Lamsin Buedin een subsidie verleend wegens het

150 O. MUS, *Cartularium...*, I, blz. 42-43.

151 IBIDEM, I, blz. 69.

laten metsen van een muur van 19 voeten (5,2 m.) in de riool gelegen naast haar huis in de Hangwaertstraat¹⁵². Een verder onderzoek van het archief toont aan waar dit huis van de weduwe gelegen was. Op 20 juni 1417 koopt de drapier Jan Ghosin een aantal renten aan Bernard van Lo en zijn vrouw, die hij op 8 mei 1418 schenkt aan de Dis van de St.-Jacobsparochie¹⁵³. Een rente van 5 schellingen 8 deniers is gehypothekeerd op huis en erf gelegen zuid van de Hangwaertstraat. Het huis draagt de naam "tNunnekin", was eigendom van Lauwers Berclau en stond tussen het huis van Lamsin Buedin en een ander huis dat eveneens in het bezit van L. Berclau was. Daarmede is ons echter niet bekend of de woning van Lamsin Buedin oost of west van "tNunnekin" lag. Wat wel opvalt is dat twee huizen naast elkaar dezelfde eigenaar hebben. En dit vinden we bv. terug in 1430, waar Jan de Memere bezitter is van "tNunnekin" en het huis west ervan¹⁵⁴. Rond 1464/1480 is de familie Van Dixmude eigenaar van beide huizen en naar het einde van de 15de eeuw zijn beide gebouwen in het bezit van Roeland Kelliau, drapier¹⁵⁵. Hieruit menen we te mogen afleiden dat het huis van de weduwe van Lamsin Buedin oost van "tNunnekin" stond en aldus de naam "Hemelrike" droeg. Aan de hand van de bevolkingslijst van 18 mei 1431 kunnen we vaststellen dat het "Hemelrike" de zesde woning was vanaf het "straetkin bachter Colve" (nu Harpestraat)¹⁵⁶. De riool is gelegen tussen "Hemelrike" en "tNunnekin". Zoals we hoger reeds mededeelden was einde 15de eeuw "tNunnekin" eigendom van Roeland Kelliau en in een oorkonde van 11 april 1507 wordt deze riool daar nader omschreven : "eene plecke van erven ende emmer de vier houcken ende de middewaert liggghende oostwaert van een straetkin bachten Roosterkin (nu Harpestraat) tusschen eene ryole lopende thenden ende neffens der erve van Roeland Kelliau noord, der erve van Jan van Lichtervelde zuid ende der erve vande vors. copere west. Ende es te wetene dat thuus ende erve vanden vors. Roeland Kelliau es sculdich thebbene ende behoudene zinen vrijen gang deur de

152 BRUSSEL, ARA, Rekenkamer n° 38655, f° 44v : "weduwe Lamsin Buedin van zoe heift ghedaen metsen jeighen hare erven inde Ancwaerstrate up de ryole vander steide 19 voeten".

153 BRUGGE, RA, Oud Kerkarchief, n° 498, f° 20v-22r; 22r - 23r.

154 Ieper, Archief OCMW, n° 280, f° 11r-v.

155 IBIDEM, n° 65, f° 19v ; IBIDEM, n° 284, f° 8v; BRUGGE, RA, Oud Kerkarchief n° 02, ongefolieerd, : huis naast 't Nunnekin was eigendom van Andries van Dixmude, terwijl rond 1480 wijlen Joos van Dixmude bezitter was van tNunnekin; (IEPER, Archief OCMW, n° 665, f° 4r; IBIDEM, n° 65, f° 19v).

156 BRUSSEL, KON. BIBL., fds Merghelynck, hs. 107, V, blz. 205.

vors. erve vercocht ten vors. straetkin uitcommende”¹⁵⁷. We zouden de riool ongeveer kunnen localiseren in de sectie H nabij n0 447. Wat echter uiterst eigenaardig is zijn de verschillende huisnamen in dit gedeelte van de Hangwaertstraat nl. tussen de Harpe- en de Bollingstraat. Het hoekhuis van de Harpestraat was in de aanvang van de 15de eeuw eigendom van Victor van den Ackere, leider van de opstand te Ieper in 1428, die in 1429 voor 50 jaar uit Vlaanderen verbannen werd¹⁵⁸. Dit gebouw zal op het einde van de 15de eeuw de naam “Aerpe” krijgen¹⁵⁹. Vanaf het tweede huis echter heeft een reeks woningen een benaming, waarvan de oudste vermelding soms dateert uit de 13de, doch meestal uit de 15de eeuw. De reeks kent volgende opvolging : “HOORNE, NUNNEKIN, HEMELRIKE, KLEINE BOOM, GROOTE BOOM, PAELE. Dit laatste gebouw zou men splitsen in twee woningen¹⁶⁰. De betekenis van deze huisnamen is echter zeer belangrijk. Ze hebben allen betrekking op een nabijgelegen waterplas. Voor wat betreft “Hoorne” verwijzen we naar onze studie van de Boezingestraat, waar reeds een dergelijk naam voorkomt met de betekenis “hoek, uiteinde”¹⁶¹. We menen dat de “Hoorne” in de Hangwaertstraat de rand van het nog nader te beschrijven waterbekken vormde. De volgende vijf namen zijn echter duidelijke bewijzen dat de oorspronkelijke geografische situatie door water gedomineerd werd. Natuurlijk is er nog een probleem nl. “tNunnekin”¹⁶². Het ligt voor de hand dat een dergelijke naam geen band met water heeft. De oorkonde van 7 juni 1360 geeft echter de oplossing¹⁶³. De uitgave van voornoemde tekst in het Cartularium van de St.-Maartensproosdij vernoemt het huis “Minnekin” gelegen zuid van de Hangwaertstraat tussen “Hemelrike” en het huis van Alene, weduwe van Loy Broederlam. Als we die oude handschriften nakijken, valt het inderdaad op dat het in praktisch alle gevallen onduidelijk is of het huis noemt “Nunnekin” of “Minnekin”. En dit leesprobleem bestond waarschijnlijk reeds in de 13de - 14de eeuw. In 1340 zal de ontvanger van het godshuis der Hoge Zieken een meer betekenisvolle naam proberen te geven nl. : “In der Nonnenbuschs III 5. VII

157 Ieper, oorkonde privé archief.

158 I.L.A.DIEGERICK, *Les drapiers Yprois et la conspiration manquée*, in : *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, 2e reeks, X (1855-1856), blz. 285-310.

159 Ieper, Archief OCMW, n° 65, f° 20r : “Item up thus ghenaeht Aerpe upden oost-houc vanden straetkine”.

160 IBIDEM, n° 665, f° 4r.

161 Cfr noot 55.

162 V.VERFAILLIE, *o.c.*, n° 742 (1364).

163 E.FEYS - A.NELIS, *Les Cartulaires...*, II, blz. 404, n° 547.

d. 1 poit.”¹⁶⁴, terwijl het in het rentenboek van 1410 weer tot “Nunnekin” herleid wordt¹⁶⁵. De abdij Nonnenbossche had voor zover bekend geen enkel contact met dit huis, zodat de veronderstelling van de ontvanger van 1340 niet weer geaccepteerd wordt. Daarbij moeten we erkennen dat de overschakeling van “Minnekin” naar “Nunnekin” geen alleenstaand verschijnsel was. We hebben enkele tijd geleden een bijdrage gemaakt over de “Yperley of Roode Steen”, waar we twee huizen met de naam “Colve” hebben geciteerd¹⁶⁶. Als verklaring voor deze term gaven we het “afkalven van de oevers”¹⁶⁷. Maar reeds in het begin van de 14de eeuw was men zich niet meer bewust van de betekenis van het woord “Colve”, maar had men het veranderd in “Colne”. Dit wordt natuurlijk niet bewezen door de uitgave van de stadsrekening gezien de uitgevers zich eventueel zouden kunnen hebben vergist bij de transcriptie. Maar in een tweetal franse teksten uit 1314 en 1324 wordt de “Colve” als “Colloigne” opgegeven t.t.z. de franse vertaling van de stad “Keulen”¹⁶⁸. De middeleeuwse auteurs hadden dus heel eenvoudig een woord gezocht waarvan de schrijfwijze min of meer identiek was, maar voor hen een meer begrijpelijke betekenis had. We kunnen de overgang van “Minnekin” naar “Nunnekin” op dezelfde manier verklaren.

Dat het woord “Minne” een waternaam is, kunnen we naslaan in het werk van M. Schönfeld. Het staat vast dat in het westgermaans een woord “minne, menne” bestaan heeft dat vooral in West-Duitsland en in de Nederlanden als waternaam gebruikt werd. Denk maar aan het Brugse Minnewater¹⁶⁹.

“Hemelrike” (oudste vermelding 1360) is een stuk grond gelegen in de kromming van een beek¹⁷⁰. De namen “Cleene Boom” en “Groote Boom”, aldus vernoemd in 1430¹⁷¹, zijn vermoedelijk een splitsing

164 Ieper, Archief OCMW, n° 660, f° 13r.

165 IBIDEM, n° 661, f° 2v.

166 O. MUS, *Van “Roode Steen” tot Yperley*, in : Gidsenkroniek Westland, jg. 36 (1998), blz. 12-18.

167 G.DUJARDIN, *o.c.*, II, blz. 211-212.

168 G.DES MAREZ - E. DE SAGHER, *Comptes..*, I, blz. 488; II, blz. 410.

169 M.SCHOENFELD, *o.c.*, blz. 86.

170 D. DENYS, *Toponymie van Roeselare* (Roeselare, 1952), blz. 139, n° 1268 : “hemel’ betekent ook overwelling.

171 Ieper, Archief OCMW, n° 280, f° 11r : “Item up thus was Daneel van Heeken, scoemakere, ende nu Pieter Smal,zelversmit, staende aen de zuudzijde vander strate, dit huus heet tEllekin of de Cleene Boom staende tusschen den huus voorseits Pieters ende heet de Groote Boom an de oost zijde an deene zijde ende der herve der weidewe van der Helst an de westzijde an dandere zijde”.

van het originele gebouw genaamd "Boom" en vermeld in een oorkonde van 1336¹⁷². Deze opdeling van gebouwen is een frequent gebeuren, waarbij we verwijzen naar de volgende woningen : "Buc" en "Pael". De naam "Boom" is identiek aan "bodem" en betekent de bedding of het ondervlak waarop het water rust¹⁷³. De "Cleene Boom" had daarnaast nog een andere titel nl. "tEllemkin"¹⁷⁴. En zelfs deze tweede complementaire benaming wijst eveneens naar water nl. "helm = riet"¹⁷⁵. Tenslotte wordt de waterplas door het volgende huis met name "Pale" (oudste vermelding 1340)¹⁷⁶ letterlijk vernoemd nl. "pael" heeft de betekenis van "poel, plas", gezien het woord afgeleid is van het latijn : "palus = moeras"¹⁷⁷. Daarbij hebben we nog het huis "Schare" aanliggende aan de "Boom" en eveneens vernoemd in de oorkonde van 1336. Misschien is het een andere benaming voor de "Pale", maar het wijst eveneens op de belangrijke aanwezigheid van water : "schaar = hoge steile rivieroever of moerassig land"¹⁷⁸. Alles samengenomen toont de voornoemde huizenrij vanaf de Harpestraat tot ongeveer de helft van de huidige Menenstraat dat er aanvankelijk een ruim waterbekken voorhanden was. Dit sluit aan bij het "Groen Gewad" gelegen tussen de Kauwekijnstraat en de oostgrens van het O.-L.-Vrouwgasthuis. Dus die zogenaamde waadbare plaats zou zich nog verder uitgestrekt hebben over het blok gelegen tussen de Bolling- en de St.-Jacobstraat. In onze bijdrage "Yperley of Roode Steen"¹⁷⁹ hebben we het terrein tussen de Harpe en de Gevangenisstraat aanzien als omgeven door een brede beek met als gevolg dat we overtuigd waren dat deze omcirkelde bodem een motte was. Maar aan de hand van de voorgaande gegevens zou daarentegen blijken dat een uitgestrekte waterplas het domein van de "Roode Steen" omgaf en dat de plas zal reiken minstens tot aan de D'Hondtstraat en tot aan de zuidzijde van de Markt.

Hiervoor hoeven we slechts de huisnamen na te gaan gelegen aan de oostzijde van de D'Hondtstraat. Het hoekhuis Markt-D'Hondtstraat bv. noemde de "Helle"¹⁸⁰. Op korte afstand ervan lagen waarschijnlijk

172 O. MUS, *De Leprozerij genaamd het Godshuis der Hoge Zieken te Ieper* (Ieper, 1950-1953, 4 dln), II, blz. 53, f° 140

173 MNWB, s.v.

174 Ieper, Archief OCMW, n° 280, f° 11r (1430).

175 D.DENYS, *o.c.*, blz. 139.

176 Ieper, Archief OCMW, n° 660, f° 13r.

177 G. DUJARDIN, *o.c.*, I, blz. 233.

178 M. SCHOENFELD, *o.c.*, blz. 217.

179 Cfr noot 166.

180 BRUSSEL, Kon. Bibl., FM, hs. 93, blz. 275, (juli 1308)

de "Cleene Helle"¹⁸¹ en het "Pollepelkin"¹⁸². Daarop volgde een ganze rij woningen getiteld als volgt "Scuere - Zwane - Abberguel - Ram - Gouden Cop"¹⁸³. De juiste ligging van deze huizenrij is van belang. Aan de hand van de eigenaars van de twee laatste nl. "Ram" en "Gouden Cop" in 1432 kunnen we deze twee huizen situeren. Jan de Raed en Michiel van der Heule, beide hoteliers en bezitters van de twee vernoemde woningen¹⁸⁴ worden aangehaald in de lijst van de bewoners van de D'Hondtstraat opgemaakt in mei 1431¹⁸⁵. Michiel van der Heule woonde op minimum twee à drie huizen van de "Onservrouwenbroederpoorte". Dit complex behoorde aan de Geschoeide Carmelieten, die van de proosdij geen toelating kregen om daar een nieuw klooster op te richten op het einde van de 14de eeuw na het beleg van 1383¹⁸⁶. Dit zou eerst in de 17de-eeuw plaats grijpen¹⁸⁷. En aan de hand van de toenmalige stadskarten is het duidelijk dat "Onservrouwenbroederpoorte" gelegen was zuid van het St.-Jacobstraatje, dat de verbinding realiseerde tussen de D'Hondt- en de St.-Jacobstraat. Dit straatje lag praktisch rechtover het Maanstraatje. Hierdoor kunnen we onze hoger genoemde huizenrij localiseren in de omgeving van het bekende oude "Genthuis"¹⁸⁸. Als we deze reeks woningen proberen aan te duiden op de kadastrale kaart van Ieper, sectie H, dan zijn het de perceelnummers 393 t/m 398, die min of meer overeenstemmen met onze voornoemde locaties. Het valt onmiddellijk op dat de achterkant van deze rij reikt tot aan de St.-Jacobstraat rechtover het "Kersevatstraetkin". En het "Roode Zee straetkin" vernoemd in een staat van goed uit 1471 en gelegen west van de Clierstraat en zuid van het huis R.Colaert (nu Germinal), wordt in deze zone geïntegreerd en krijgt op deze wijze een logische betekenis¹⁸⁹. Daarom is deze serie huisnamen in de D'Hondtstraat van belang, gezien ze wijzen op een aanwezige water-voorraad zoals de "Helle"=kuil, diepte, hellend neerlopend stuk¹⁹⁰; "Pollepel" = inzinking bodem¹⁹¹; "Scuere" = gat, geul¹⁹²; "Zwane" =

181 Ieper, Archief OCMW, n° 480, f° 4-5 (mei 1340). Dit cartularium werd enkele jaren geleden gestolen en is dus verdwenen.

182 BRUSSEL, Kon. Bibl., FM, hs. 93, blz. 375 (februari 1327 ns.)

183 Ieper, Archief OCMW, n° 59, f° 22r.

184 IBIDEM, n° 62, f° 45r; IBIDEM, n° 453, f° 17r.

185 BRUSSEL, Kon. Bibl., FM, hs. 107, V, blz. 214.

186 E.FEYS - A.NELIS, *Les Cartulaires...*, I, blz. 128-129.

187 J.CORNILLIE, *o.c.*, blz. 97.

188 IBIDEM, blz. 98.

189 J.CORDONNIER, *Chronique d'Ypres*, I, blz. 327.

190 G.DUJARDIN, *o.c.*, I, blz. 193.

191 P.KEMPENEERS, *Kentische plaatsnamen*, in : Naamkunde, 25 (1993), blz.146.

zwin, geul¹⁹³; “Abberguel” = geul = smal, meestal diep water¹⁹⁴; “Cop” daarentegen betekent het einde van het wateroppervlak, gezien deze naam beduidt “een met dicht gewas begroeide hoogte”¹⁹⁵; de “Ram” is de afsluitboom, waarvan we reeds in de Hangwaertstraat een voorbeeld gevonden hebben¹⁹⁶. Onze hypothese over de uitbreiding van het waterbekken minstens tot aan de D’Hondtstraat blijkt dus met de huisnamen overeen te stemmen. En wat nog opvalt is de eigenaardige grenslijn van de St.-Jacobsparochie, die loopt van de hoek van het Gevangenisstraatje westwaarts naar de woning met het perceelsnummer 395 (sectie H) om daar de D’Hondtstraat over te steken tot op twee huizen noord van het Maanstraatje¹⁹⁷. Men krijgt aldus de indruk dat de St.-Maartensproosdij van de gelegenheid heeft gebruik gemaakt om op het moment van de afbakening van de St.-Jacobsparochie in de aanvang van de 12de eeuw, de min of meer onbewoonbare zones in de omgeving van de St.-Jacob- en de D’Hondtstraat bij deze nieuwe parochie te voegen.

Onze verklaring van het toponiem “Kaersevatstraetkin”, dat misschien de zuidgrens van deze waterplas uitmaakte, moet in dezelfde zin opgevat worden¹⁹⁸. De opvulling van de voornoemde plas kan aanleiding gegeven hebben om de oevers van de overblijvende beek te versterken met vlechtwerk, terwijl er nog een drinkput voor het grazende vee bij de hand was. Er is overigens nog een aanwijzing van deze opgepulde plas nl. het territorium van de refuge van de abdij van Mesen gelegen zuid van de Hangwaertstraat en in de 19de-eeuw gefusioneerd met het St.-Vincentiuscollege, strekte zich zuidwaarts uit om op het einde ervan in oostelijke richting de Bollingstraat te bereiken¹⁹⁹. Dit laatste stuk grond, gevormd door elf kleine huisjes in de Portugalstraat, werd aan de abdij van Mesen geschonken in 1572 door Pieter d’Erle, hoofdman van de Ieperse Besant²⁰⁰. Deze straatnaam “Portegaele” gelegen in het verlengstuk van het “Vrau Marie

192 M. SCHOENFELD, *o.c.*, blz. 223, noot 417.

193 IBIDEM, blz. 215.

194 IBIDEM, blz. 212.

195 IBIDEM, blz. 240, noot 521.

196 Cfr noot 81.

197 Kaart getiteld : “Plan de la ville d’Ypres, indiquant les rues et tous les édifices publics, les conduits d’eau, les divisions paroissiales et électorales” Deze kaart werd ontworpen door De Bruck in 1847.

198 Cfr noot 166.

199 N. BARBRY, *Anderhalve eeuw Sint-Vincentiuscollege Ieper* (Ieper, 1984), blz. 127.

200 I.L.A.DIEGERICK, *Inventaire analytique et chronologique des chartes et documents appartenant aux archives de l’ancienne abbaye de Messines* (Brugge 1876), blz. 190-191, n° 378.

straetkin" betekent een moerassige bodem²⁰¹. Kadastraal moet dat "Portegaelstraetkin" te situeren zijn in min of meerdere mate als oostelijk verlengstuk van het "Kaersevatstraetkin"²⁰², zodat deze drie toponiemen nl. "Portegaele- Kaersevat - Roode Zee" praktisch een rechte lijn vormden vanaf de Bolling- tot aan de D'Hondtstraat. Dat het "Vrau Marie straetkin", dat de verbinding uitmaakte tussen de Bollingstraat en de "Portegaele", geen aquatische significantie heeft, zou misschien aanleiding kunnen geven om te geloven dat de nabijliggende Bollingstraat op het droge lag samen met de Kauwekijnstraat. In dit geval zou een nieuwe toponymische studie van beide straatnamen een belangrijke historische aanvulling kunnen zijn. We aanvaardden bv. niet dat de Kauwekijnstraat afgeleid is van "cauwersyn" of woekeraar. We zouden liever geloven met de Kuipersstraat te doen te hebben, gezien de oorspronkelijk schrijfwijze was "Cauwentijnstraat", waarbij "cauwe" betekent kuip of vat en "tine" eveneens kuip of tobbe; daarnaast is er nog het middelnederlands woord "tim, tijd", dat misschien zou kunnen wijzen op de kwaliteit van het hout dat bij het vervaardigen van de tonnen gebruikt werd, nl hard cederhout²⁰³. Bij de Bollingstraat zijn het misschien de knotwilgen of boomstronken, die de vorming van deze straatnaam gerealiseerd hebben. Meestal gebruikt men de term "bolwerk" om de Bollingstraat te verklaren. Dit ligt voor de hand gezien de vestingswerken zich in de onmiddellijke nabijheid bevinden²⁰⁴. We moeten echter opmerken dat er nog een "Bollincstraetkin" te Ieper was gelegen buiten de Elverdingepoort²⁰⁵, dus te midden van het landschap, zodat er daar geen directe aanwezigheid van een vesting was en de uitdrukking "bolwerk" geen aanleiding kon zijn tot het uitvinden van de naam "Bollincstraetkin", daarentegen wel de boomstronken uit de rurale regio.

Het wordt meteen duidelijk dat de opvulling van deze oostelijke Ieperse watermassa betrekkelijk vroeg moet gebeurd zijn, waarschijnlijk gedeeltelijk in de tweede helft van de 11de eeuw en dit vooral op het terrein gelegen tussen de Bolling-, Hangwaert- en

201 P.VANDENBROECK, *Jheronimus Bosch. Tussen volksleven en stadscultuur* (Berchem, 1987) blz. 331.

202 BRUGGE, RA, Oud Kerkarchief, n° 500, f° 70r-v, oorkonde van 12 oktober 1391 "quatre cambres gisans en le Bollincstrate au les vers west en une petit ruelle appelle Vermarienstraetkin"; in de marge, volgende nota in 16de-eeuws schrift : "Anno XVc LXXVI mer vrauwe van Meesene, portegaele".

203 MNWB, s.v.

204 V. VERFAILLIE, *o.c.*, n° 1393.

205 E.FEYS - A.NELIS, *Les Cartulaires...*, II, blz.281, n° 389 : datum 1318.

D'Hondtstraat. Ook hier dringen we aan bij het IAP om de juistheid van deze veronderstelling te onderzoeken.

De stadsriool, die we intussen gelocaliseerd hebben na de kruising van de Hangwaertstraat tussen de huizen "Nunnekin" en "Hemelrike" om verder zuidwaarts te vloeien o.a. naast het erf van Roeland Kelliau, gelegen noord van het stuk grond dat Robert de Bil in 1507 kocht aan Pieter Maertin en zijn vrouw en oost van het voornoemde verkochte erf dat lag oost van het "straetkin bachten Roosterkin" (nu Harpestraat)²⁰⁶. Daarmee bereiken we het "Kaersevatstraetkin", waar we rond 1490 volgende beschrijving vinden : "Int Kersevatstraetkin ande noortzijde ende ande oostzijde. Item een groot huus metgaders een grote platse van erven staende ende liggende tusschen de erve van Karels vanden Huele ande zuutzijde ande noortzijde der weesen Christoeffels de Bil, vooght Hendrijc Pennijnc, ende ande westzijde den huuse ender erve Kaerels vanden Huele streckende achterwaerts oost toter ryole vander stede van Ypre"²⁰⁷. Het is zeer duidelijk dat de riool gelegen was aan het einde van het "Kersevatstraetkin". Men begrijpt ook dat de vernoemde wezen van Christoffel de Bil verwant zullen zijn met Robert de Bil, die in de geciteerde oorkonde van 1507 als eigenaar en koper van stukken grond gelegen oost van de Harpestraat en dus noord van het Kersevatstraetkin optreedt. Daarmede is de samenhang van de riool vanaf de Hangwaertstraat tot aan het Kersevatstraetkin bepaald.

De riool zet zich voort in de richting van St.-Jacobskerkhof, waar zij opgegeven wordt in 1558 liggend achteraan het huis van Frans Kengnaert²⁰⁸. In 1452 was dit gebouw eigendom van Willem Diederijc en later van Jan van Provijn²⁰⁹. Op het einde van de 15de eeuw was Jan van Provijn propriëtaris van drie huizen gelegen aan de noordwesthoek van St.-Jacobskerkhof en de Bollingstraat²¹⁰. Zoals blijkt uit de topografische nota van 1558 lag dit huis niet op de hoek, zodat men mag aannemen dat bedoeld wordt het derde huis in de Bollingstraat

206 Ieper, prive archief, oorkonde van 11 april 1507.

207 Ieper, Archief 0CMW, n° 65, niet gefolieerd.

208 IBIDEM, n° 286, f° 5r : "Meester Fransoys Kengnaert up zijn huus ende erve daerinne hij woont ande westzijde van de Bollingstrate,wijlen toebehorende Jaques Visaige tusschen den huuse ende erfve vander wedewe vanden voorseiden Jaques zuud ende den huuse ende erve van Michiel vanden Berghe noord, streckende achterwaert westwaert toter stede Ryole". De aanwinst van deze rente dateert van 1385.

209 IBIDEM, n° 284, f° 9v.

210 IBIDEM, n° 64, f° 27v.

vanaf de hoek van St.-Jacobskerkhof. In 1430 wordt het gesitueerd "bi den kerchove" en omschreven als "een groot huus", zodat we kunnen aanvaarden dat dit eigendom zich ver westwaarts zal uitstrekken²¹¹.

Verder stellen we vast dat de riool zich zuidwestwaarts naar St.-Jacobskerkhof zal richten. De frequente vermeldingen van de reiniging en herstelling van de riool op St.-Jacobskerkhof tonen duidelijk aan dat de riool niet onder de parochiekerk liep maar over het terrein tussen de kerk en de St.-Jacobstraat. Dit is waarschijnlijk ook de reden waarom de kerk op een redelijke afstand van de straat lag. De St.-Jacobskerk had natuurlijk nog niet dezelfde oppervlakte als heden ten dage. De huidige westtoeren dateert uit 1634 en verving de romaanse toren, identiek aan deze van de St.-Pieterskerk, maar minstens een tiental meter meer oostwaarts gelegen²¹². In een oorkonde van 10 augustus 1429 wordt deze riool aan de noordzijde van St.-Jacobskerkhof als volgt genoteerd: "14 schellingen parisis up drie cameren toebehorende Sanders vanden Pitte up therve der ondre ende up al datter toebehoort staende ende ligghende up Sijnte Jacobs kerchhof ande noordzijde over de ryole tusschen den huus ende erva Pieter Gheraerds an doostzijde ende den huus ende erva van Jacob van Muelnebeke an de westzijde"²¹³. In de bevolkingslijst van de wijk der Gemene Neringen, daterend uit 1431, wordt de drapier Pieter Gheraert vernoemd samen met zijn moeder als vijfde bewoner van de noordzijde van St.-Jacobskerkhof, terwijl de bewoners van beide volgende huizen de drapier Thomas de Riedere en daarna de pastoor van St.-Jacobskerk²¹⁴ zijn. Het belang van deze vermelde personen is te wijten aan het feit dat Thomas de Riedere in 1432 een muur van 3 roeden en 2 voeten lang (3 m.) laat metsen in de riool naast zijn huis²¹⁵. Hoewel er geen adres opgegeven wordt van deze woning, mogen we toch aannemen dat het de riool betreft gelegen langs zijn huis noord van St.-Jacobskerkhof naast de pastorie²¹⁶, zodat we kunnen accepteren dat de riool het kerkhofplein bereikte

211 IBIDEM, n° 280, f° 12r.

212 H.CONSTANDT, *Sint-Jacobskerk Ieper*. Een voorlopige studie-brochure uitgegeven in 1997 ter gelegenheid van de feestviering St.-Jacobskerk als kerk van de maand. In 1972 werden door L. Devlieghe archeologische opgravingen gedaan in de kerk en werd o.m. het romaanse westportaal teruggevonden.

213 BRUGGE, RA, Oud Kerkarchief, n° 500, f° 49v-50r.

214 BRUSSEL, K.B., FM, hs. 107, V blz. 213.

215 BRUSSEL, ARA, Rekenkamer, n° 38656, f° 21r.

216 E.FEYS - A.NELIS, *Les Cartulaires*. . . , II, blz. 881, n° 802 : oorkonde van december 1458.

naast de pastorie. Zoals hoger reeds genoteerd laten de talrijke vermeldingen in de stadsrekeningen over herstel en reiniging van de riool aldaar duidelijk blijken dat zij de zuidzijde van het kerkhof zal bereiken zonder onder de kerk te vloeien. En in 1427 laat Thomas de Riedere een muur van een halve roede lang (0,4 m.) metsen in de riool²¹⁷. Nu constateren wij dat hij nog een "dwerslove" (= afdak) bezat zuid van St.-Jacobskerkhof op korte afstand van de Clierstraat. De riool zal achter deze "dwerslove" westwaarts afdraaien om op een afstand van circa een tweehuizenblok de Clierstraat te bereiken²¹⁸.

De aanwezigheid van de riool op St.-Jacobskerkhof, dus tussen de kerk en de straat, legt meteen de nadruk op een aantal historische details. Zoals hoger bewezen is deze riool de uiteindelijke evolutie van de vroeg 12de-eeuwse stadsgracht. Als we de ligging ervan, verklaard in deze bijdrage, aanvaarden, moeten we aannemen dat de St.-Jacobskerk als een appendix van de St.-Pieterskerk opgericht werd in de tweede helft van de 11de-eeuw buiten de omwalling om de landbouwers in de oostelijke omgeving van het "castrum Ipreuse" te bedienen. Dat deze omgeving een belangrijke hoeveelheid boerenbedrijven bevatte, kan vastgesteld worden aan de lokale toponiem "Ackerlant" gelegen buiten de Hangwaertpoort²¹⁹. Immers het woord "Accra - Akker" was de term die in het vroeg middeleeuws Vlaanderen gebruikt werd om het typische landbouwgebied te bepalen²²⁰. Dat deze kerk reeds in 1138 als parochiekerk functioneert, bewijst het belang ervan, waarbij we niet mogen vergeten dat de pelgrimsactiviteit naar St.-Jacob van Compostela een enorme uitbreiding nam in de eerste helft van de 12de-eeuw, zodat deze gebeurtenis eveneens zal bijgedragen hebben tot de graduële verhoging van de St.-Jacobskerk van kapel tot parochiekerk. Ook de Bollingstraat krijgt een reden van bestaan als baan gelegen buiten de stadsgracht, maar die toegang tot de kerk verschafte. Ook de verschillende refuges of toevluchtsoorden, die zich in deze omgeving bevinden, krijgen een bestaansreden, omdat de nabije riool zorgde voor de snelle afvoer

217 BRUSSEL, ARA, Rekenkamer, n° 38652, f° 37v.

218 Ieper, Archief OCMW, n° 280, f° 12r; IBIDEM, n° 284, f° 9v: "Up Zinte Jacobs kerchhof de wedewe Thomaes sRieders up eene dwerslove staende an de zuudzijde van Zijnte Jacobs kerchove tusschen den huuse Cornelis van der Pissote an de oostzijde ende den huuse Jacob Nuesegheer an de westzijde". Het huis van Jacob Nuesegheer was o.m. de tweede woning in de Clierstraat oost nabij de zuidwesthoek van St.-Jacobskerkhof (E.FEYS - A.NELIS, *Les Cartulaires...*, II, blz. 831, n° 897).

219 V.VERFAILLIE, *o.c.*, n° 12, 13.

220 D. NICHOLAS, *Medieval Flanders*, blz. 26-27; A. VERHULST, *Précis de l'histoire rurale de la Belgique*, (Brussel, 1990), blz. 24-27.

van de vuilnis. De abdij van Mesen had oorspronkelijk een kleine refuge op het einde van de Hangwaertstraat, die dank zij de schenking van Pieter d'Erle in 1572 omgevormd werd tot een grote refuge. Het toevluchtsoord van de abdij van Zonnebeke lag eveneens in de Bollingstraat, maar dichterbij St.-Jacobskerkhof²²¹. En nu verstaan we ook waarom de abdij van Waasten haar refuge heeft georganiseerd op de zuidwesthoek van St.-Jacobskerkhof en de St.-Jacobstraat vóór 1566²²².

De plaats van de stedelijke riool aan de oostzijde van de Clierstraat (nu St.-Jacobstraat) werd bepaald als zijnde gelegen op een tweetal huizenblokken van St.-Jacobskerkhof. De localisatie van deze riool aan de westzijde van de Clierstraat bewijst de juistheid van onze voorstelling. De riool was immers gesitueerd zuid van het huis gelegen op de zuidhoek van St.-Jacobs Nieuwweg²²³. De plaatsopgave brengt onmiddellijk een onderdeel van de theorie van J. De Meulemeester over het tracé van de Ieperse pre-stedelijke kern in herinnering. Volgens zijn mening werd dit tracé daar gevormd door een lijn, die het perceelsblok gevat tussen St.-Jacobs Nieuwweg en de Paddepoelstraat diagonaal dwarst, dit in tegenstelling met de evenwijdige en haakse oriëntatie van de andere percelen. Het gaat hier om de enige dergelijke anomalie in het percelingspatroon van het stadsdeel tussen de Leet en de St.-Jacobstraat²²⁴. De voorstelling van deze opmerking kan zelfs nu nog opgemerkt worden op de kadastrale kaart van Ieper sectie H, nrs 539 en 570. De historische documentatie geeft echter een ander beeld van de toestand daar. Normaal zou men immers verwachten dat de stadsriool die zoals hoger vermeld zijn aanloop neemt naast het eerste huis zuid van de St.-Jacobs Nieuwweg, de abnormale lijn van het hoger geciteerde perceelsblok zou volgen. Dit is echter niet het geval. Het bewijs hiervan vinden we op verscheidene plaatsen terug. Op 23 mei 1456 koopt Joris Daenszone aan Pieter Petreel (=Bittereel) een huis met twee kamers achteraan gelegen west van de Clierstraat tussen Rogier Bollaert zuid en wijlen Roeland Baert noord. Het aangekochte huis raakt achteraan het erf van Pieter van der Caerde en heeft achteraan nog een uitgang langs een poort in een straatje geheten Roozendale,

221 J. CORNILLIE, *o.c.*, blz. 118.

222 IBIDEM, blz. 100.

223 Ieper, Archief OCMW, n° 280, f° 13r : "Item up thus der weidewe Stalin Lant an de westzijde van der strate staende tusschen der riolen vander steide an de zuudzijde an de deene zijde ende den zuudhouke van den Niewen Weige an de ander zijde".

224 J. DE MEULEMEESTER, *Karolingische castra...*, blz. 130-131.

dat naar de Clierstraat loopt. De twee gekochte kamers, die bij het huis horen, liggen noord van het voornoemde "Roozendalestraetkin" tussen het huis van wijlen Roeland Baert oost en de "ryole vander zelve stede west". West van de twee kamers staat zelfs een "necessarie up de ryole". We hebben het bestaan en de ligging van een "necessarie" reeds uitgelegd²²⁵. Er wordt in het charter ook opgegeven dat het verkochte huis en de twee kamers reeds belast waren met volgende erfrenten : 6 pond parisis aan de Dis van St.-Jacobsparochie, 16 schellingen aan de St.-Niklaasgilde en 17 schellingen aan het godshuis der Hoge Zieken²²⁶. Het rentenboek van de Hoge Zieken van 1410 vermeldt de 17 schellingen west van de Clierstraat, die betaald wordt door Lodin de Juede, Claeis de Bloc, drapier²²⁷, terwijl het rentenboek van 1464 noteert dat de Dis van St.-Jacob eigenaar geworden is van dit huis gelegen tussen een ander huis van dezelfde Dis zuid en een "zacstraetkin" noord²²⁸. Het verwerven van dit huis en het aanliggende huis door de Dis geschiedt door middel van een procedure vermoedelijk als gevolg van een wanbetaling van de rente. Het eerste "gebod" wordt gedaan door de Dis op 5 juni 1461. De twee huizen worden in de tekst gesitueerd west van de Clierstraat tussen het erf van Roegier Bollaert zuid en het Roozendaelstraetkin noord. Eigenaar van de twee huizen was wijlen Claeis de Bloc²²⁹, die we reeds vermeld vinden in het rentenboek van de Hoge Zieken van 1410. De officiële afwinning gebeurt door een uitspraak van het schepencollege op 23 augustus 1462²³⁰. Dezelfde procedure wordt toegepast om de vier kamers gelegen noord van het Roozendaelstraetkin tussen de stadsriool west en Jacob Baert oost in te palmen. Ook deze kamers waren eigendom van wijlen drapier Claeis de Bloc. De procedure wordt eveneens afgesloten op 23 augustus 1462²³¹.

Nu komt het erop aan de ligging van de voornoemde huizen nader te bepalen om de riool te kunnen localiseren, gezien de riool achteraan deze huizen lag. In de oorkonden van de afwinning in 1461-1462 worden de vier kamers gelegen noord van het

225 Cfr noot 7.

226 BRUGGE, RA, Oud Kerkarchief, n° 498, f° 28v-29v.

227 Ieper, Archief OCMW, n° 661, f° 4r.

228 IBIDEM, n° 665, f° 7r : "Den Dysch van Ste Jacobs up een huus staende tusschen den huuse van den zelve dissche ande zuudzijde ende een zacstraetkin ande noordzijde 17 s."

229 BRUGGE, RA, Oud Kerkarchief, n° 498, f° 31v.

230 IBIDEM, f° 31r-v.

231 IBIDEM, f° 29v - 30r.

Roozendaelstraetkin gesitueerd achteraan het huis van Jacob Baert. Hij wordt reeds vernoemd in de hoger geciteerde verkoopacte van 23 mei 1456²³², waarbij meegedeeld wordt dat de “necessarie staende up de ryole es gheemeene de zelven twee cameran ende den huuse van Jacob Baerde “. De genoemde twee kamers lagen noord van het Roozendaelstraetkin zodat het duidelijk is dat het huis van Jacob Baert eveneens noord van hetzelfde straatje lag. Het huis ernaast was ook zijn eigendom²³³. In 1410 was de eigenaar daarentegen Wouter van Belle, en zijn voorganger Jan van der Crone, huidevetter²³⁴. Dat Jan van der Crone er rond 1400 woonde is belangrijk, gezien de plaats van dit huis nader omschreven wordt. Dit wordt overigens door andere documenten bewezen. Op 21 mei 1368 verkoopt Jan de Clerc aan de kapelaan Jan Reinare een rente van 1/4 van een kwart pond peper²³⁵ bezet op een huis gelegen west van de Clierstraat, waarvan de vroegere eigenaar Jan Stoutegherne was²³⁶. In het rentenboek van de Hoge Zieken van 1340 vinden we west van de Clierstraat een Jan Stoutegherne terug, waarvan de woning belast is met 6 schellingen²³⁷. Rond 1400 was - zoals reeds vermeld - dit huis belast met 6 schellingen eigendom van Jan van der Crone, in 1410 van Wouter van Belle²³⁸. We kunnen dus aanvaarden dat de woning van Jan van der Crone belast ten voordele van de Hoge Zieken en van de O.-L.-Vrouwgilde identiek is. De plaatsbeschrijving in het rentenboek van deze gilde rond 1400 is daarom belangrijk : “In de Clierstrate ande westzide up 1 huus staende ieghen den houc vanden Alemoesine strate in twelke woende der Mathy Copin, nu toebehorende Jhanne van der Crone, hudevettere, 1/4 peipers”²³⁹. Het huis van Jan van der Crone ligt dus ongeveer rechtover de Aalmoezenierstraat, die we heden ten dage moeten identificeren als de Moscoustraat, dus op een vijf à zestal gebouwen noord van de Paddepoelstraat. Een reeds vernoemd detail toont daarbij de juistheid van deze ligging aan. In de koopacte van 1456 wordt het huis van Joris Daenszone naast Jacob Baert vermeld als grenzende achterwaarts aan het erf van Pieter van

232 IBIDEM, f° 28v - 29v.

233 Ieper, Archief OCMW, n° 665, f° 7r (1464) : “Jacob Baert up een huus staende tuschen den huuse der wedewe Willems van Zandvoorde ande noordzijde ende den huus vanden zelven Jacob aen de zuudzijde”.

234 IBIDEM, n° 661, f° 4r.

235 R.MANTOU, *Le vocabulaire*. . . , in : HKCTD, LVI (1982), blz. 154 : quartron = kwart pond.

236 BRUGGE, RA, Oud Kerkarchief, n° 500, f° 69r-v.

237 Ieper, Archief OCMW, n° 660, f° 14v.

238 IBIDEM, n° 661, f° 4r.

239 BRUGGE, RA, Oud Kerkarchief, n° 498, f° 16v.

der Caerde. Welnu deze laatste woonde in 1431 halfweg de noordkant van de Paddepoelstraat²⁴⁰, zodat het evident is dat het voornoemde complex op een redelijk korte afstand van de Paddepoelstraat lag. In het rentenboek van het godshuis van de Heilige Geest van 1432 worden de opvolgers van Jan van der Crone als volgt opgesomd : France Mabezuene en later Jacob Baert²⁴¹. En Frans Mabezuene zal in 1425 de oever van de stadsriool op zijn domein versterken door het laten metsen van 26 voeten muur (circa 7 m).²⁴² In 1433 wordt daarbij nog vermeld dat Frans Mabezuene in de Clierstraat woont²⁴³. Het is duidelijk dat het in de verschillende geciteerde gevallen steeds over hetzelfde gebouwencomplex gaat. Hiermede wordt bewezen dat de riool gelegen naast het huis op de hoek van de Clierstraat en St.-Jacobs Nieuwweg niet langs de door De Meulemeester vernoemde perceelslijn liep, maar achter de huizen gelegen west van de Clierstraat en zuidwaarts naar de Paddepoelstraat om achter de bouwwerken aldaar westwaarts naar de D'Hondtstraat te keren. Er is overigens nog een element dat de juistheid van deze hypothese bevestigt. In onze vroegere bijdrage wordt bv. aangehaald dat de abdij van Waasten haar refuge had georganiseerd op de zuidwesthoek van St.-Jacobskerkhof vóór 1566. In dit laatste jaar wordt het oorspronkelijk toevluchtsoord vervangen door een woning gekocht van Jehan Gerardy, kanunnik van de St.-Maartensproosdij. Deze nieuwe refuge was gelegen in de D'Hondtstraat, waar zich nu de restanten van de St.-Aloysiuschool bevinden²⁴⁴. De woning lag binnen het domein op circa 20 m. van de straat, waar in de 19de eeuw de directie van de school zou gehuisvest worden. De voorgevel van deze refuge werd in 1763 herbouwd, wat aangeduid werd door een jaartal in de vorm van ankers. Na W.O.I was dit een van de weinige gebouwen in de stad, die gedeeltelijk van vernietiging gespaard was gebleven²⁴⁵. Jammer genoeg heeft na de stichting van een brand op de zolder, het stadsbestuur dat weinig

240 BRUSSEL, K.B., FM, hs. 107, V, blz. 211; in het rentenboek van het St.-Catharinagodshuis van 1435 worden de huizen van Roegier Bollaert en Pieter van der Caerde vernoemd : "Inden Paddepoel ande noortzijde. Up thus ende VII cameran staende al teen an tandere tusschen den huus Roegeer Bollaerts noort ende den huus Pieters vander Caerde west;nu Onser Vrouwen broeders ende der wedewe Michiels van Sconevelt" (Ieper, Archief OCMW, n° 453, f° 14r).

241 Ieper, Archief OCMW, n° 62, f° 42r.

242 BRUSSEL, ARA, Rekenkamer, n° 38650, f° 15r.

243 IBIDEM, n° 38657, f° 23r.

244 F.VAN DE PUTTE-C.CARTON, *Chronicon abbatiae Warnestoniensis* (Brugge, 1852), blz. 16.

245 J.CORNILLIE, o.c., blz. 100.

kennis of belangstelling heeft voor de geschiedenis van zijn stad, het gebouw laten afbreken. De stad Ieper heeft dus een authentiek historisch bouwwerk vernietigd. Dat het toevluchtsoord op 20 m. van de straat lag, is een logisch gevolg van onze opgave dat de riool er oostwaarts langs liep. Achter het erf van Pieter van der Caerde (noord Paddepoelstraat) moet het afvoerkanaal westwaarts afgedraaid hebben om de D'Hondtstraat te bereiken ongeveer naast het zesde huis noord van de Paddepoelstraat²⁴⁶. En opnieuw is er iets dat aansluit bij de voorhanden zijnde riool nl. de nabijheid van een badstoof. Deze badinstallatie, die in de loop van de Middeleeuwen nogal dikwijls tot een bordeel zal evolueren, had de aanwezigheid van een riool broodnodig. Vandaar dat de badstoven praktisch altijd in de nabijheid van een dergelijk afvoerkanaal lagen²⁴⁷. Dit gebouw moet zich waarschijnlijk oostwaarts uitgestrekt hebben tot halfweg het blok nl. tot aan de riool. Immers in 1435 wordt het reeds geciteerde Roozendaelstraetkin toevallig genoemd "Stovestraetkin"²⁴⁸. Het is duidelijk dat Cornelis van Belle, ontvanger van het St.-Catharinagodshuis in 1435, deze omgeving goed moet gekend hebben en geweten hebben dat men de badstoof langs dit kleine straatje achteraan kon bereiken.

Deze nieuw bewezen positie van de riool, die zoals we in de aanvang van onze bijdrage bewezen hebben, direct aansluit bij de oude stadsgracht, geeft de indruk dat de theorie van De Meulemeester foutief is. Dit is nochtans niet het geval. In eerste instantie verstrekt de uitleg van de naam van het vernoemde Roozendaelstraetkin ons inlichtingen over de toestand van het bodemoppervlak van het woonblok tussen St-Jacobs Nieuwweg en de Paddepoelstraat. De naam verwijst naar een laagliggend rietland, waarvan men mag aannemen dat het oorspronkelijk met water bedekt was²⁴⁹. Vandaar ook de eigenaardige lijn van de reeds genoemde percelen; de overheid had immers de

246 In 1414 wordt volgende plaatsbeschrijving gegeven: "Int huus Lamsin de Visch in ene poorte tusschen de ryole vander steide ende der stove toebehorende Luux Dinijnc" (IEPER, Archief OCMW, n° 62, f° 45r); de volgorde van de bewoners in de D'Hondtstraat vanaf de noordzijde van de Paddepoelstraat is terug te vinden te BRUSSEL, K.B., FM, hs. 107, V, blz. 215-216, waar de badstoof als vierde huis genoteerd staat; Luc Dininc zal een muur van 9 roeden (ca 34,5 m.) laten metsen op de riool gelegen naast zijn erf (BRUSSEL ARA, Rekenkamer, n° 38655, f° 45r).

247 A. GUILLERME, *Les temps de l'eau...*, blz. 115-120.

248 Ieper, Archief OCMW, n° 453, f° 16v: "Up thuus staende up den noorthouc vanden Stovestraetkinne tusschen den vorseiden straete zuud ende den huus France Mabezuens noort".

249 V. VERFAILLIE, o.c., n° 1463; D. DENYS, *Toponymie van Roeselare...*, blz. 297, n° 3340.

bochtige oevers van het water als grens van diverse percelen moeten nemen, zodat er aan de waterkant geen rechte lijnen waren. Er is nog een tweede veronderstelling, die de aanwezigheid van een waterbeken bewijst. Op een afstand van circa twee huizen oost D'Hondtstraat en zuid van St.-Jacobs Nieuwweg, was er een straatje dat heette "Meulenstraetkin"²⁵⁰. De oudste vermelding ervan dateert uit april 1295²⁵¹. Op de stadskaart van Thevelin en Destree van 1562 eindigt dit zakstraatje juist aan de bochtige perceelslijnen, zodat het straatje oorspronkelijk de D'Hondtstraat met de stadsgracht verbond. De naam van het straatje wijst op de aanwezigheid van een molen. Het is onwaarschijnlijk dat het een windmolen is geweest gezien het terrein laag was. Dank zij de nabijheid van water kan het een watermolen geweest zijn, die zijn energie aan het stromende water ontleende. De onmiddellijke nabijheid van het huis "Artoys" gelegen op de zuidhoek van St.-Jacobs Nieuwweg en op een woning afstand van het Molenstraatje²⁵² geeft deze molen een specifieke bestaansreden. De naam "Artoys" verwijst naar Artesië, waar de verkoop van ruw ijzer en ijzeren producten een frequent verschijnsel was reeds in de 11de eeuw²⁵³. Hydraulische energie werd reeds in de vroege middeleeuwen gebruikt om het ruwe ijzer te verbrijzelen²⁵⁴. Daarbij moet men bedenken dat de landbouwers een uitgebreide voorraad metalen materiaal nodig hadden om hun taak op een normale manier te kunnen uitvoeren. De samenhang van beide gegevens (molen en Artois) toont duidelijk dat er reeds in de 12de eeuw in de D'Hondtstraat nabij de St.-Jacobs Nieuwweg en het molenstraatje een uitgebreide smidse bestond. Is het toeval dat Jan van der Moere, messenmaker, zijn atelier had in het Molenstraatje op het einde van de 13de eeuw?²⁵⁵. Daarnaast mag men niet vergeten dat er oost van de Zuidstraat (nu Rijselstraat) op twee huizen afstand van de zuidhoek van de Oude Kledermarkt een gebouw stond dat de naam "Carrette"

250 Ieper, Archief OCMW, n° 65, ongefotografeerd: "Item up thuis wijlen Jacop Auwetijd, nu Joos Willems, upden houc vander Muelenstraetkin naest den huusse van Artoys". Het huis "Artois" lag op de zuidhoek van St.-Jacobs Nieuwweg.

251 BRUSSEL, K.B., FM, hs. 5, blz. 270; hs. 93, blz. 145, 354.

252 Cfr noot 250. Dit rentenboek van het godshuis van de H.Geest dateert uit het einde van de 15de eeuw, maar in de marge wordt verwezen naar de oorspronkelijke oorkonde van deze erfrente gedateerd 1227. We mogen dus aannemen dat deze huisnaam reeds uit het begin van de 13de eeuw dateert en waarschijnlijk op een nog oudere datum teruggaat.

253 J. DHONDT, *Le haut Moyen Age (Ville - XIe siècles)*. Edition française revue et mise à jour par M.Rouche (Paris, 1976), blz. 116-117.

254 A.DERVILLE, *L'Economie française au Moyen Age* (Paris, 1995), blz. 137.

255 BRUSSEL, KB, FM, hs. 138ter; f° 15r: oorkonde van juni 1308.

droeg²⁵⁶. Welnu “Carrette” betekent “wagen”, maar kan ook afgeleid zijn van het latijn “carruca”, dat ploeg betekent²⁵⁷. Het is dus evident dat in de 12de eeuw verschillende werkhuizen van landbouwmateriaal in deze omgeving bestonden. Dit is echter geen verrassende vondst. Immers het huis “Goudenhoofd”, gelegen nabij de hoek van de Zuid- en de Zeikelbeicstraat (nu St.-Elisabethstraat) moet de belangrijkste hofstede van de “villa Iprensis” geweest zijn. De naam “Goudenhoofd” in het latijn “Caput Aureum” bewijst dit nadrukkelijk²⁵⁸. Er zijn overigens nog plaatsen waar dergelijke ateliers voorkomen. Nemen we bv. de Diksmuidestraat; west van deze straat nabij de Markt stond een huis geheten “St.-Elooi”²⁵⁹, terwijl een aantal woningen verder het “Houfyserkin”²⁶⁰ aanwezig was. Deze naam zal vermoedelijk dateren uit de 12de-eeuw op een moment dat de landbouwers de ossen als trekdieren van hun ploegen meestal vervingen door paarden, waardoor het hoefijzergebruik enorm zal stijgen²⁶¹. St.-Elooi als patroonheilige van de smeden wijst op het bestaan van een smidse, terwijl aan de noordzijde van de Markt nabij de Diksmuidestraat een gebouw geheten “Muelnekin” voorhanden was²⁶². We hebben aldaar dus een situatie, die min of meer overeenstemt met hetgeen opgesomd werd in de d’Hondt- en de Zuidstraat. Dat de Diksmuidestraat ook in de omgeving van een landbouwareaal lag, wordt bewezen door een aantal huisnamen gelegen achter het koor van de St.-Maartenskerk nl. de “Koecamere, Scaepsscot, Macke, Melccamere”²⁶³. De smeden, die de landbouwers nodig hadden voor de productie en het herstel van hun materiaal, waren in de Ieperse pre-stedelijke kern op minstens twee plaatsen aanwezig.

256 Ieper, Archief OCMW, n° 280, f° 18r : “Item de weesen Dynys Vondelyncx staende an de oostzijde vander strate tusschen eenen rooden steen, die nu es ser Jans van der Poorte an de zuudzijde an deene zijde ende den huus ser Niclais Beeren an de noordzijde”. Dit huis heet “Carrette”.

257 E. CARPENTIER-M.LE MENE, *La France du XIe au XVe siècle. Population, Société, Economie* (Paris, 1996), blz. 145.

258 LEXICON latininitatis medii aevi (Turnhout, 1975. Corpus Christianorum. Continuatio mediaevalis), s.v. caput, aureus.

259 Ieper, Archief OCMW, n° 665, f° 20v. Dat het dicht bij de Markt lag, is af te leiden uit de vermelding van de achterpoort van het huis gelegen achter het koor van de St.-Maartenskerk “Item up thus ghe-naemt de Koecamere tusschen den huuse ghe-naemt Scapcot zuut ende den uitganghe vn Sinte Loys porte noort” (IBIDEM, n° 59, f° 26v).

260 V.VERFAILLIE, *o.c.*, n° 391 (1340).

261 PH.CONTAMINE, M.BOMPAIRE, S.LEBECQ, J.L.SARRAZIN, *L'Economie médiévale* (Paris, 1993), blz. 147-149; J. DHONDT, *Le Haut Moyen Age*, blz. 261-262.

262 P.VANDENBUSSCHE, *o.c.*, blz. 34.

263 V.VERFAILLIE, *o.c.*, nrs 522, 641, 949.

Het hoger genoemd waterbekken krijgt een verder verloop in het huizenblok gelegen tussen de Gouden Poort- en de Wenninckstraat. De Meulemeester aanvaardt de Gouden Poortstraat als een verlengstuk van de reeds geciteerde abnormale perceelslijn²⁶⁴. De stadsriool liep evenwel niet in deze straat, maar wel ongeveer in het midden van het blok en parallel met de Gouden Poortstraat als continuatie van het hoger genoemd eindpunt oost van de D'Hondtstraat nabij de badstoof. En toch is de theorie van De Meulemeester aanvaardbaar. De "Cramijnstrate" en het "Cattestraetkin" bewijzen dit volledig. De "Cramijnstrate" is de huidige Gouden Poortstraat. De verklaring van deze straatnaam wijst inderdaad op de aanwezigheid van een watervoorraad en een versterking nl. "cramminge" is de versterking van een dijk met krammasten of ook de op deze wijze aangebrachte fortificatie²⁶⁵. Het "Cattestraetkin" was een doodlopend straatje op een viertal huizen afstand van de Wenninckstraat en parallel met deze laatste. De term "cat" doelt op een dijk, vesting, dam langs de wal van de stad of zoals Carnoy schrijft : "il y avoit un Kattenstraat le long des remparts de la plupart de nos villes"²⁶⁶. Men kan dus gemakkelijk aannemen dat het waterbekken van het huizenblok tussen St.-Jacobs Nieuwweg en de Paddepoelstraat zijn loop als een smallere walgracht heeft voortgezet dwars door het blok tussen de Gouden Poortstraat en het "Cattestraetkin". De stadsriool werd in het midden van deze gracht aangelegd nl. op vier huizen afstand noord van het "Cattestraetkin" en twee huizen zuid van het "Loy Houvenaghelstraetkin". Dit laatste straatje lag rechtover de Volderstraat (nu Lombaardstraat) en op circa drie huizen van de Gouden Poortstraat²⁶⁷. Drie huisnamen bevestigen voornoemde theorie : het huis "Catte" gelegen op de noordhoek van het "Cattestraetkin" verwijst naar een dam of kunstmatig opgeworpen grondrug²⁶⁸; de "Roode Mauwe" gelegen zuid van de riool verklaart dat de ondergrond bestond uit rode losse aarde of stuifzand²⁶⁹; het "Spreeukin" op de zuidhoek van de riool²⁷⁰ bewijst dat de oever

264 Cfr noot 224.

265 V.VERFAILLIE, *o.c.*, n° 1427.

266 D.DENYS, *Toponymie van Roeselare*, blz. 166, n° 1620.

267 Ieper, Archief OCMW, n° 672, f° 2v; de oorspronkelijke oorkonde dateert van juni 1323.

268 V.VERFAILLIE, *o.c.*, n° 456.

269 BRUSSEL, K.B., FM, hs. 93, blz. 271 : oorkonde van 3 juli 1357.

270 IBIDEM, blz. 177 : oorkonde van 10 januari 1440 ns.; de huisnaam "Spreeuwe" of "Spreeukin" komt in de Zuidstraat reeds te voorschijn in 1273, maar was gelegen dichtbij de Markt (G. DES MAREZ, *Le droit privé.*, blz. 109). Dit betekent evenwel

afschilferde, immers "Spreeukin = palea = schilfer"²⁷¹. Het vermelde "Houvenaghelstraetkin" leidde o.m. naar een gebouw met name "Moorhoven". Deze naam verwijst uitdrukkelijk naar de moerassige bodem (moor = moer = moeras)²⁷², dit in tegenstelling tot de veronderstelling van J.Cornillie, die overtuigd was dat dit huis de zetel was van de rederijderskamer De Moeren²⁷³. Meteen wordt ook begrijpelijk waarom de School van de Dertien Arme Kinderen, gesticht in 1490 door Johanna van der Moere, weduwe van ridder Joos van de Woestijne, geïnstalleerd werd aan de zuidzijde van de Cramincstraat. Het ligt voor de hand dat de achterzijde van dit gebouw de riool zal bereiken, zodat de School alle afval kon liquideren²⁷⁴.

De riool zal de Zuidstraat kruisen in de richting van de Volderstraat (nu Lombaardstraat). Er is geen verwijzing naar een afvoerkanaal dat tussen de huizen west van de Zuidstraat richting Volderstraat liep. Integendeel in 1409 geeft de stad de reiniging van de riool in de Zuidstraat vóór het huis van de weduwe van ser Pieter de Vroede in aanbesteding, waarmede bewezen wordt dat de riool zich bevindt op openbaar terrein nl. Zuidstraat²⁷⁵. Het huis van Pieter de Vroede lag west van de Zuidstraat op korte afstand van de Volderstraat²⁷⁶. Wanneer Jan Cousyn, brouwer, zuid van zijn huis geheten de "Cauwe", staande op de noordhoek van het mer Cornelis van den Eechoutte straetkin en gelegen op een viertal huizen van het nu nog aanwezige St.-Catharinastraatje, een nieuwe "greppe" aanlegt om al het water uit zijn kelder te laten wegvloeien over het terrein van het St.-Catharinagodshuis, wordt in 1528 een overeenkomst gesloten tussen de weduwe van Jan Cousyn (Margareta Heckebaert) en de voogden van het godshuis, waarbij de weduwe belooft de "greppe" te verleggen, zodat het afvalwater zal geloosd worden in de richting van de Volderstraat "alzo dit van ouden tijden ghelegghen ende ghesuweirt

dat deze naam reeds een hoge ouderdom had en op andere plaatsen eveneens de nabijheid van water aanmerkt.

271 C.KILIAN, *Etymologicum Teutonicae Linguae* (Utrecht, 1777, 2 dln.), II, s.v.

272 MNWB, s.v.

273 J.CORNILLIE, *o.c.*, blz. 95.

274 Ieper, Archief OCMW, n° 924 : "Alvooren hebben de vorseide kinderen een huus ende erve staende ende liggghende ande zuudzijde vander Cramijnstrate wijlen ghecocht bij mer vrouwe Jane vander Moere, wedewe van mer Joos vande Woestine, ruddere, ten prouffyte vande vorseide kinderen, belast met dertich scellinghen par. ervelicke rente siaers Sinter Nyclaeux gasthuus ende achte scellinghen par. siaers den Templiers. ...".

275 BRUSSEL, ARA, Rekenkamer, n° 38638, f° 25v : "van der ryole van der stede in de Zuudstrate voor thuis van mer jonfrouwe der wedewe sber Pieters sVroeden te zuveren ende scone te makene..".

276 Ieper, Archief OCMW, n° 59, f° 5v.

heeft²⁷⁷. De hoeveelheid materiaal, die de stad Ieper in 1323 aankoopt om de wanden van de riool in de Volderstraat vast te metsen en daarna te overdekken, bewijst dat dit afvoerkanaal zich praktisch uitstreckte over de ganse straat (\pm 117 m.) tot in de nabijheid van de Ieperleet. In 1324 worden er bv. 78 "quariaus degrés afforchies tailliés"²⁷⁸, kostprijs 20 schellingen, gebruikt om de riool in de Hangwaertstraat (\pm 9 m.) vast te metsen, terwijl er in de Volderstraat allerlei "quariaus de grés" verwerkt werden voor een prijs, die minstens 13 maal hoger ligt²⁷⁹. Deze riool loopt eigenaardig genoeg niet in de Ieperleet onder de Volderbrug, die de beide Volderstraten oost en west van de rivier verbindt. Bij de nieuwbouw van deze brug in 1315/1316 wordt deze riool niet vermeld²⁸⁰, wat bv. wel het geval is bij de Boterbrug²⁸¹. De riool vinden we wel terug achter de twee huizen gelegen noord van de Volderstraat aan de oostzijde van de Ieperleet. Op 25 mei 1531 sluiten de Ieperse huis "bereckers" een overeenkomst tussen Jan Hillebrant en de dismeesters van de St.-Niklaasparochie. Deze dis bezat immers een viertal huizen noord van de Volderstraat met een "aysement" (toilet) achteraan, waarvan de vuilnis geloosd werd in de stadsriool gelegen achteraan de huizen van Jan Hillebrant en Jan Huughe, zodat het onder het erf van Jan Hillebrant vloiede "twelcke een groote corruptie ende stanc es". En op 30 december 1558 verkoopt Clais Hillebrant, de vermoedelijke erfgenaam van Jan Hillebrant, een erfrente op zijn huis gelegen noord van de Volderstraat en aan de oostzijde van de Ieperleet²⁸². En minstens een drietal huizen zuid van de Zeikelbeicstraat (nu St.-Elisabethstraat) en oost van de Ieperleet grenzen achteraan aan de riool van de stad²⁸³. Daarmede wordt duidelijk dat deze riool afkomstig uit de Volderstraat op een kleine 20 m. van de Voldersbrug noordwaarts afdraait om langs een tweetal huizen noord van de

277 IBIDEM, oorkonde fds St.-Catharinagodshuis.

278 R.MANTOU, *Le vocabulaire...*, in : HKCTD, LIV (1980), blz. 212.

279 G.DES MAREZ - E.DE SAGHER, *Comptes...*, II, blz. 313, 407; de prijzen hebben betrekking op de aankoop van "quariaus degrés afforchies"; de afmetingen van deze natuurstenen moeten zeer verschillend zijn, want in de aankoop van dit materiaal voor de Volderstraat, is er sprake van 1 quariau afforchié à 2 1/2 deniers, terwijl er tevens een levering voorkomt van 5.000 quariaus afforchies maar dan aan de prijs van 1/4 denier het stuk of circa 1/10 van de eerste prijs. Deze 5.000 stukken stemmen qua prijs overeen met een levering van + 500 quariaus à 2 1/2 deniers.

280 IBIDEM, II, blz. 595 - 599.

281 IBIDEM, I, blz. 546 : "pour nijer le conduit qui gist serant le pont en le rue dou Bure".

282 Ieper, Archief OCMW, oorkonde fds Arme Knechtschool.

283 IBIDEM.

Volderstraat verder te vloeien om \pm halfweg het blok tussen de Volder- en de Zeikelbeicstraat westwaarts te keren om de Ieperleet te bereiken in de omgeving van de plaats, waar de nieuwe arm van de Ieperleet samenvloeit met de oude. Dat het huis van Jan Hillebrant naast de riool lag, vindt nog een stevig bewijs in het feit dat deze woning in 1587 door de zusters van het klooster van O.-L.-Vrouw ten Bunderen uit Moorslede bezet werd²⁸⁴, terwijl hetzelfde gebouw in 1611 omgevormd werd tot de Arme Knechtschool²⁸⁵. Momenteel draagt dit complex de naam van "Hof ter Donck". Zoals we reeds vroeger aangetoond hebben, bewijst de huisvesting van omvangrijke gemeenschappen de aanwezigheid van de riool.

Het toponiem Volderstraat is een van de weinige Ieperse straten, die verwijzen naar de aanwezigheid van een bepaald ambacht. Gezien een belangrijk deel van de Ieperse textielarbeiders in het begin van de 13de eeuw in de voorgeborchten van de stad (o.m. de Verdrongen Weiden) werden ondergebracht²⁸⁶, zijn we van oordeel dat deze straatnaam moet ontstaan zijn minstens in de aanvang van de 12de eeuw op een ogenblik dat de Ieperse textielproducten een internationale bekendheid hadden verworven (cfr. de vermelding van Ieperse lakens te Novgorod in 1130). De volders vormden een voor naam onderdeel in het productieproces. Hun aanwezigheid in de Volderstraat was logisch, gezien zij veel water nodig hadden om de weefsels te reinigen en een afvoer om het vervuilde water te lozen²⁸⁷. De ruime aanwezigheid van deze ambachtsslieden zal de graaf en de burggraaf aangemoedigd hebben om daar in de loop van de 12de eeuw een voldersmolen met hydraulische energie op te richten²⁸⁸. We vinden deze molen terug in de onmiddellijke nabijheid van het samenvloeiingspunt van de nieuwe en oude arm van de Ieperleet, dus - zoals we hoger vastgesteld hebben - nabij de plaats waar de riool in de Ieperleet vloeit. Omwille van deze vernoemde omstan-

284 Op de rug van de reeds vernoemde oorkonde van 25 mei 1531 staat volgende tekst: "Bewijsen raekende thus inde Vullerstrate tYpre, daer de Zusterkens vanden Bundere inne woonden". Over dit klooster cfr A. BARBAIX, *Zeven eeuwen Ten Bunderen* (Moorslede, 1972), blz. 80-81, 95.

285 J. CORNILLIE, *o.c.*, blz. 78.

286 S.VAN BELLINGEN, M. DEWILDE, O.MUS, *De verdwenen Sint-Michielswijk te Ieper (prov. West-Vlaanderen)*, in: *Archeologie in Vlaanderen*, III (1993), blz. 260-261.

287 G. DE POERCK, *La draperie médiévale en Flandre et en Artois. Technique et Terminologie* (Brugge, 1951, 3 dln. Rijksuniversiteit te Gent. Werken uitgegeven door de Faculteit van Wijsbegeerte en Letteren, afl.110-112), I, blz. 100-108.

288 Rond 1180 bezat Ieper meerdere watermolens, die eigendom waren van de graaf en die door de burggraaf in leen gehouden werden (O.MUS, *De Leprozerij genaamd het Godshuis der Hoge Zieken te Ieper* (Ieper,1950-1953, 4 dln.), I, blz. 58

digheden kan men gemakkelijk aanvaarden dat deze watermolen eigenlijk een voldersmolen was. De overdracht van alle rechten op deze molen door de burggraaf aan Walter de Medem in 1219 sluit tevens aan bij onze veronderstelling²⁸⁹. Als gevolg van de nieuwe localisatie van deze textielarbeiders in de 13de eeuw, zal de opbrengst van deze molen sterk verminderd zijn, zodat de burggraaf deze eigendom aan het rijke Ieperse patriciaat zal afstaan. Maar er waren in deze omgeving nog andere ambachten zoals bv. een houtbewerking-satelier. Het gebouw met name "Patinekin" was gelegen zuid van het straatje naast het vroegere Postgebouw²⁹⁰. In dit werkhuis werden o.m. holblokken geproduceerd. Het vroegere Postgebouw wordt door de meeste Ieperse historici beschouwd als een appendix van de Lakenhalle²⁹¹, zodat we mogen aannemen dat dit gebouw eventueel een industriële functie bezat zoals bv. het verven van lakens en dat het misschien de naam van "medevat" of "wedevat"²⁹², beide natuurlijke kleurstoffen, droeg. Jammer genoeg is hiervan geen enkel schriftelijk bewijs voorhanden.

Daarmede is de lijn van de oude walgracht vervolledigd en afgesloten. De tweede halve-kring-versterking is vastgelegd. Hoewel geen enkel 12de-eeuws document naar deze versterking verwijst, hebben we aan de hand van een aantal historische feiten zoals de instelling van de heerlijkheid van Rollegem, de bouw van het O.-L.-Vrouwgasthuis, de oprichting van St.-Jacobsparochie, de aanwezigheid van het "Cattestraetkin" en de "Cramincstraat", het 12de-eeuws bestaan van dit grachtensysteem bewezen. Ook de oorspronkelijke algemene benaming van deze riolering levert het bewijs dat de creatie ervan plaatsvond ongeveer in de tweede helft van de 12de eeuw. Hoewel praktisch alle teksten in verband met vernoemde en gelocaliseerde afvoerkanalen dateren uit de 15de eeuw, is er toch een gering aantal verwijzingen uit de 13de - 14de eeuw, die het bestaan ervan

289 I.L.A.DIEGERICK, *Inventaire...*, I, blz. 25-26, n° XXVI.

290 Ieper, Archief OCMW, fonds Nazareth, oorkonde van 22 juni 1404: "sur une maison appellée Patinekin, estant et gisant en le Zuidstrate vers west entre le maison Willame de Berkin, cuvelier, et une petite ruwelette d'aultre part". In een charter van 1426 wordt het kleine straatje genoemd "mer Lauwereins Belles straetkin noord" (IBIDEM, n° 480, f° 27v).

291 Men denkt aan "Vlashedalle" en "Lijnwaadhalle" (J.CORNILLIE, *o.c.*, blz. 76 met verwijzing naar de verschillende kronieken en A.Merghelynck).

292 Het "wedevat" en "medevat" worden vermeld bij de assisen in 1304 alsook de "halle la on vent le waranche" (G. DES MAREZ - E.DE SAGHER, *Comptes...*, I, blz. 149). De medehalle stond in ieder geval in de Zuidstraat maar vermoedelijk in de nabijheid van het godshuis Belle (G. ESPINAS - H.PIRENNE, *Recueil de documents relatifs a l'histoire de l'Industrie drapière en Flandre* (Brussel, 1906-1924, 4 dln), III, blz. 610).

op de reeds geciteerde plaatsen bevestigen nl. Zuivelmarkt-1320²⁹³, St.-Maartens Neerstraat-1313²⁹⁴, O.L.Vrouwgasthuis en Hangwaertstraat-1323/1328²⁹⁵, Kaersevatstraetkin-1360²⁹⁶, Clierstraat-1292²⁹⁷, Volderstraat-1322²⁹⁸. Wel wordt er een ander woord gebruikt om deze riool aan te duiden. De meest gebezigde term is een middeleeuws frans woord geschreven op verscheidene manieren als : « roissot, ruissoy, rossoet, ruissot, russoit »²⁹⁹, terwijl slechts in een gering aantal gevallen in de 14de eeuw deze franse term in het middelnederlands wordt omgezet als « ressoot, russote, ressoete »³⁰⁰. Het valt op dat het woord « ryole » niet gebruikt wordt om dit afvoerkanaal aan te duiden. Deze benaming was nochtans te Ieper bekend, want reeds in 1318 laat het Ieperse stadsbestuur een riool bouwen rond de motte van de kastelein gelegen buiten de Elverdingepoort³⁰¹. Volgens mevr. Mantou was het woord « rirole » in het vroegmiddeleeuwse frans niet gekend³⁰², terwijl daarentegen de uitdrukking « ruisseal, ruissel » als verkleinwoord van het latijn « rivus » wel in gebruik was. Deze « ruisseal, ruissel » zal in de loop van de 12de eeuw evolueren tot « ruisseau » en deze « ruisseau » had de betekenis van « kleine waterloop met ondiepe bedding en gering debiet, riool en afvoerkanal »³⁰³. Het is duidelijk dat deze franse term « ruisseau » de oorspronkelijke benaming was van de in de tweede helft van de 12de eeuw resterende waterlopen na de opvulling van de ongebruikte stadsgrachten³⁰⁴. Dat deze « ruisseau » oorspronkelijk ook de stadsgrens uitmaakte, komt te voorschijn in enkele stadskeuren. Het was bv. verboden aan wijn-, mede-, en biertavernen gelegen « dedens les 4 ruissois de le vile » om brood te verkopen buiten het « broothuus »³⁰⁵. Dat de keure vier « ruissois » vermeldt, hoeft geen verwon-

293 G. DES MAREZ – E. DE SAGHER, *Comptes...*, II, blz. 137 : « ruissot ».

294 IBIDEM, II, blz. 422 : « ruissoit ».

295 IBIDEM, II, blz. 408, 824 : « ruissoy – russoten ».

296 E. FEYS – A. NELIS, *Les Cartulaires...*, II, blz. 404, n° 547 : « rirole ».

297 BRUSSEL, K.B., FM, hs. 138ter, f° 14r : « ressoit ».

298 G. DES MAREZ – E. DE SAGHER, o.c., II, blz. 313 : « russot ».

299 R. MANTOU, *Le vocabulaire...*, in KCTD, L (1976), blz. 154.

300 G. DES MAREZ – E. DE SAGHER, o.c., II, blz. 752, 824, 932.

301 IBIDEM, II, blz. 72 : « pour faire le rirole entour te mote le castelein et celuy emp-
lir qui ala devant entre les maisons et le Leempit ».

302 R. MANTOU, o.c., blz. 158 ; noch Godefroy, noch F.E.W. vermelden het woord « rirole ».

303 *Dictionnaire historique de la langue française* sous la direction de Alain Rey (Paris, 1993, 2 dln), II, blz. 1849 ; GODEFROY, s.v.

304 Cfr de situatie in de franse steden Provins en Troyes (A. GUILLERME, *Les temps de l' eau*, blz.74-80)

305 J. DE SMET, *Les keures inédites...*, in BCRH, XCIV (1930), blz. 432, 427. Dit arti-

dering te wekken. Hoewel we er slechts twee hebben uitgetekend gelegen oost van de Ieperleet, zijn we echter overtuigd dat er eveneens twee waren aan de westzijde. Maar de uitdrukking « dedens les 4 ruissos de la vile » toont duidelijk aan dat deze 4 « ruissos » op het einde van de 12de eeuw de stadsgrens uitmaakten. Aldus bewijst deze oudere benaming van de riool de hoge ouderdom van deze afvoerkanaalen. Dat te Ieper de originele « ruisseau » in de tweede helft van de 14de eeuw veranderd wordt in « ryole », wat bv. duidelijk het geval was op de Zuivelmarkt (1320 = ruissot ; 1377 = ryole)³⁰⁶, heeft waarschijnlijk te maken met het feit dat de oorspronkelijke « ruisseau » een niet overdekte waterloop was. Later zullen deze riolen gedekt worden met platte stenen om de stank en de transportbelemmeringen tegen te gaan³⁰⁷.

Het accepteren van een aantal aspecten vernoemd in deze bijdrage, brengt echter een nieuw probleem op de voorgrond. Zoals we hoger zagen werden in de loop van de 12de-eeuw op een ogenblik dat de stad Ieper een ernstige uitbreiding kende, een aantal instellingen en ambachten gelocaliseerd op een plaats waar zij de lokale bevolking geen schade zouden berokkenen door vuilnis, stank of besmetting. Om dat te ontwijken creëert de plaatselijke overheid afvoerkanaalen en worden de ambachten naar de stadsrand overgebracht. Het is aan de hand van voornoemde feiten duidelijk dat de grafelijke overheid zich bewust was dat de zuiverheid van het drinkwater moest behouden blijven, de lichamelijke hygiëne verzorgd en dat epidemieën moesten voorkomen worden. Om deze redenen wordt de localisatie van diverse werk- en gasthuizen door het stadsbestuur vooraf vastgelegd. We beschikken natuurlijk over geen enkele officiële tekst,die

kel is gedateerd 1312, maar het is een nieuwe uitgave van een veel vroegere keure, wat tot uiting komt in de aanvang van het artikel : « keure est faite de nouviel par le seignour et eschevins ». De vermelding van « seignour » bewijst de hoge ouderdom van het oorspronkelijk artikel over de verkoop van brood. We verwijzen hierbij naar de Grote Keure van de stad Ieper ontworpen door graaf Filips van den Elzas in de periode 1165-1177, artikel 22. (R.C. VAN CAENEGEM – L. MILIS, *Edition critique des versions françaises de la « Grande Keure » de Philippe d'Alsace, comte de Flandre, pour la ville d'Ypres*, in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, CXLVII (1981), blz. 34) ?

306 G. DES MAREZ – E. DE SAGHER, *Comptes...*, II, blz. 137 ; E. FEYS – A. NELIS, *Les Cartulaires...*, II, blz. 446, n° 598.

307 Cfr. de werken uitgevoerd in 1322 in de Volderstraat (G. DES MAREZ – E. DE SAGHER, o.c., II ; blz. 313) ; de bedekking in een private woning : « Item van enen ressoete te deckene » (IBIDEM, II, blz. 932) ; bedekking van de openbare weg zoals in 1318 (IBIDEM, II, blz. 104) en in 1346 : « Pour 14 voederen par alle le ville quant on mis les plankes deseure les ruissots, la le Sacrement passa » (BRUSSEL, K.B., FM, hs. 32, blz. 217).

dit beleid analyseert en vastlegt, zodat we niet kunnen bewijzen dat het locale bestuur over de nodige wetenschappelijke kennis daartoe beschikte. Dat zij toch die maatregelen toepassen is waarschijnlijk het gevolg van de bij de adel aanwezige adviseurs met wetenschappelijke opleiding. Deze laatste zijn meestal medici van Joodse afkomst. Het Oude Testament en de Talmud bv. bevatten talrijke voorschriften in verband met het bewaren van de zuiverheid van het drinkwater³⁰⁸. Ten andere, de Joden in Frankrijk krijgen, dank zij hun landgenoten in Spanje, die in de loop van de 12de eeuw de daar voorhanden zijnde Arabische teksten vertaald en overgemaakt hebben, een nog veel intensievere wetenschappelijke kennis³⁰⁹. Als gevolg van het verjagen van de Joden door de Franse koning Philippe Auguste in 1182 uit het koninklijk domein, bestaat er een serieuze kans dat een beperkt aantal Joden naar het graafschap Vlaanderen emigreerden³¹⁰. Er is echter geen enkel document over de aanwezigheid van de Joden in de Westhoek voorhanden. Nochtans als we nagaan op welk terrein de Joden in Europa actief waren in de 11de-12de eeuw nl. de internationale handel, de geldhandel, de ambachten en de intellectuele opleiding o.m. geneeskunde³¹¹, dan stellen we vast dat de mogelijkheid bestaat dat de stad Ieper een zeker contact met het Jodendom had. We hoeven slechts de aanvang van de Boterstraat te onderzoeken. Aan de noordzijde ervan vanaf de Leet richting Ieperleet, hebben we een viertal huisnamen, die met de internationale handel verband houden. Het betreft de naast elkaar liggende huizen van oost naar west : "Verze"³¹², "Caerde"³¹³, "Parijs" en "St-Denijs"³¹⁴. De beide laatste namen vormen geen probleem. Parijs had

308 A.GUILLERME, *Les temps de l'eau...*, blz. 109-110.

309 K.R.STOW, *Jews in Europe after 900*, in : *Dictionary of the Middle Ages* (New York, 1982-1989, 11 dln), V, blz. 91; J.FAVIER, *Dictionnaire de la France médiévale* (Paris, 1993), blz. 540; R.FOSSIER, *Enfance de l'Europe. Aspects économiques et sociaux* (Paris, 1982, 2 dln), I, blz. 589-595; T.FGLICK, *Irrigation and Hydraulic Technology in Islamic Spain. Methodological considerations*, in : *Irrigation and Hydraulic Technology* (Aldershot, 1996), blz. 1-20.

310 A.GUILLERME, *o.c.*, blz. 54-57; J.FAVIER, *o.c.*, blz. 540.

311 K.R.STOW, *o.c.*, V, blz. 89-90; 92-93 ; R.FOSSIER, *o.c.*, I, blz. 589-595.

312 Oorkonde van april 1314 : het huis "Caerde" noord van de Boterstraat tussen de "Verze" en "Parijs" (BRUSSEL, K.B., FM, hs. 93, blz. 351).

313 In een oorkonde van maart 1281 wordt de "Caerde" reeds "Viescaerde" genoemd (IBIDEM, blz. 512). Deze "Oude Caerde" zal vervangen worden door de naam "Tassche", wat normaal was, gezien het kaarden een wolbewerking was, die met veel achterdocht gecontroleerd werd en in de 13de eeuw alleen nog mocht gebruikt worden bij wol van lage kwaliteit (G. DE POERCK, *La draperie médiévale...*, I, blz. 55-57).

314 Oudste vermelding van "Parijs" en "St-Denijs" in 1294 (E.FEYS-A.NELIS, *Les Cartulaires...*, II, blz. 254, n° 347).

reeds in de 10de-eeuw een belangrijke jaarmarkt³¹⁵ terwijl de markt van St.-Denis reeds bekend was in de Merovingische tijd en rond 1120 met een tweede jaarmarkt zal aangevuld worden³¹⁶. De "Verze" daarentegen levert op het eerste zicht geen aanduiding met betrekking tot de handel. Wanneer we echter ontdekken dat het woord "Verze" overeenstemt met de naam van de rivier te Noyon nl. "Verse"³¹⁷ en dat Noyon reeds in de 10de eeuw over een jaarmarkt beschikt, dan is er geen probleem om deze drie huisnamen te identificeren met Franse commerciële steden, terwijl het vierde huis "Caerde" = materiaal om wol te kammen" bewijst welke handel daar gedreven werd nl. wol- en lakenhandel. Bij een verder onderzoek stellen we tevens vast dat de drie voornoemde steden Joodse wijken bezaten³¹⁸, waarvan bekend is dat de bewoners zich met de internationale handel o.m. Rusland ophiielden³¹⁹. Is het mogelijk dat een aantal Joden een getto te Ieper hebben gesticht? Er is natuurlijk geen enkel bewijs hiervan, maar het feit dat reeds rond 1130 Iepers laken te Novgorod verscheen³²⁰ en dat we zo juist aangetoond hebben dat de Franse Joden o.m. handel met Rusland dreven, kan aanleiding geven om te geloven dat er in het begin van de 12de-eeuw een Joods getto bestond. En het huis oost van de "Verze", dus praktisch nabij de Leet, droeg de naam "Nieuwerkerke"³²¹. Kan deze naam zijn oorsprong ontleend hebben aan het feit dat dit huis gelegen in de Joodse wijk, functioneerde als synagoog, dus als Joodse kerk? Deze eventuele Joodse nederzetting was overigens klassiek van ligging: de Joden waren gewoonlijk gehuisvest in de omgeving van het "Castrum" en langs de openbare weg³²². Beide elementen zijn bij de voornoemde huizen aanwezig. Het is zelfs mogelijk dat deze wijk nog groter was, want de plaats waar de huidige Lakenhalle staat, werd in de 12de-eeuw eveneens door private personen bewoond, die in de loop van de 13de eeuw zullen onteigend worden³²³. Het is dus moge-

315 O.VERLINDEN, *Markets and Fairs*, in : The Cambridge Economic History of Europe. III. Economic organization and policies in the Middle Ages (Cambridge, 1968), blz. 123.

316 O.VERLINDEN, *o.c.*, blz. 121, 125; L. LEVILLAIN, *Etudes sur l'abbaye de Saint-Denis à l'époque mérovingienne*, in : Bibliothèque de l'École des Chartes, XCI (1930), blz. 5-65.

317 A. GUILLERME, *o.c.*, blz. 43.

318 IBIDEM, blz. 54-57.

319 N.J.G. POUNDS, *An economic History of medieval Europe* (London, 1974), blz. 346-347; K.R. STOW, *o.c.*, V, blz. 90; R. FOSSIER, *o.c.*, II, blz. 742.

320 J. DHONDT, *Le haut Moyen Age...*, blz. 274.

321 Oudste vermelding in 1318 (G. DES MAREZ-E. DE SAGHER, *Comptes...*, II, blz. 60)

322 A. GUILLERME, *o.c.*, blz. 54-55.

323 O. MUS, *De geboorte van een marktplein...*, blz. 16.

lijk dat daar toponiemen waren, die aansluiten bij hetgeen hoger geschreven. Ook in de geldhandel moeten er Joden te Ieper actief zijn geweest. Lenen tegen een hoge intrest was een daad, die de paus aan zijn gelovigen verbood en de graven eveneens. Alleen buitenstaanders konden deze rol vervullen. Op 30 januari 1230 geeft paus Gregorius IX opdracht aan de bisschop van Doornik om de straf voorzien in het concilie van Lateranen, op te leggen aan de Ieperse woekeraars nl. lieden van Cahors en “alii alienigenae villam Ipresem habitantes”³²⁴. Ieper was op dat ogenblik een stad met een sterk expanderende economie, zodat de inwoners enorm veel geld nodig hadden. Gezien het belangrijk aandeel van de Joden in de geldhandel, kunnen we aanvaarden dat de “alii alienigenae” vernoemd in de pauselijke brief misschien Joden waren³²⁵. Of er op het gebied van de medische wetenschap te Ieper ook Joodse immigranten waren in de 12de-13de eeuw, is nergens bekend. Wat ons daarentegen steeds heeft verwonderd is de naam van de bekende Ieperse chirurgijn nl. Jan Yperman. Deze persoonsnaam geeft de indruk dat deze familie niet van Ieperse origine was, maar zich te Ieper heeft gevestigd op een niet nader te bepalen tijdstip. Bij het verwerven van het poorterschap werd waarschijnlijk de oorspronkelijke vreemde naam veranderd in een naam met een typisch Ieperse vorm bv. Yperman. Zoals hoger reeds meegedeeld waren de medici in Frankrijk voor een groot deel van Joodse afkomst³²⁶, zodat een eventuele emigratie van enkele Joodse artsen rond 1182 naar de stad Ieper, die een internationale bekendheid verworven had en waar reeds een Joods getto bestond, min of meer te aanvaarden is. Daarbij moet men rekening houden met het feit dat de locale jury de immigrerende arts kwalitatief onderzoekt en hem waarschijnlijk verplicht het christelijk geloof te aanvaarden. Vandaar nogmaals een kans, dat de oorspronkelijke persoonsnaam veranderd wordt³²⁷. Het is duidelijk

324 A.SCHAUBE, *Handelsgeschichte der Romanischen Völker des Mittelmeergebiets bis zum Ende der Kreuzzüge* (Berlin, 1906), blz. 420-421.

325 E.B. FRYDE-M.M. FRYDE, *Public credit with special reference to North-Western Europe*, in : The Cambridge Economic History of Europe, III, blz. 441, 444, 445, 452; E.CARPENTIER - M. LE MENE, *La France du XIe au XVe siècle. Population, Société, Economie* (Paris, 1996), blz. 268-269; E.MILLER-J.HATCHER, *Medieval England: Towns, Commerce and Crafts 1086-1348* (London, 1995), blz. 381-389.

326 D. JACQUART, *Le milieu médical en France du XIIe au XVe siècle* (Genève, 1981), blz. 84; P.GIRARD, *Les médecins juifs de Paris au Moyen Age*, in : Sciences historiques, XXXIX (1960), blz. 9-13.

327 D. JACQUART, o.c., blz. 84; J. DE SMET, *Les keures inédites du plus ancien livre de keures d'Ypres*, in : Bulletin de la Commission Royale d'Histoire, XCIV (1930), blz. 459-460.

dat deze Joodse arts door de plaatselijke adel geaccepteerd wordt, zodat zijn wetenschappelijke kennis op het gebied van de gezondheidsleer, van de inrichtingen waar zieken onderzocht en behandeld worden, van de voorzieningen in verband met de luchtvervuiling en zindelijkheid, aan de overheid geadviseerd worden en door het stadsbestuur zullen uitgevoerd worden. De oprichting van leprozerijen en gasthuizen, de creatie van afvoerkanalen om de aanvoer van drinkwater zuiver te houden, de localisatie van bepaalde ambachten langs deze riolen is een evident bewijs dat dergelijke raadgevers reeds in de 12de eeuw ter plaatse waren en door de overheid erkend. Indien onze veronderstelling over de Joodse origine van Jan Yperman (ca 1260 – ca 1335) juist is, dan mogen we vermoedelijk aannemen dat hij behoort tot de derde generatie. Zijn vader was eveneens chirurgijn en Jan Yperman had zijn studies in het begin van de 14de eeuw aan de Parijse Universiteit voltooid, wat gezien zijn eventuele Joodse afkomst een heel normaal verschijnsel was³²⁸. Het feit dat in zijn “Cyrurgie” veel gegevens herinneren aan de Griekse en Arabische wetenschappen, pleit opnieuw voor zijn Joodse herkomst³²⁹. De benoeming van Jan Yperman als chirurgijn in het Belle godshuis rond 1304³³⁰ kan het gevolg zijn van deze omstandigheden. Immers de burggrafelijke motte was gelegen extra muros op een korte afstand van de Elverdingepoort en west van de Elverdingse Weg³³¹. Indien onze hypothese over de aanwezigheid te Ieper van vreemde chirurgijnen, optredende als medici en wetenschappelijke raadgevers van de locale adel o.m. de burggraaf³³² juist is, dan was het aanvaardbaar dat hij deel uitmaakte van de bewoners van de motte. Welnu in de onmiddellijke nabijheid van deze motte lagen de heerlijkheden van de familie Belle en Ghime ook west van de Elverdingse Weg³³³. Het huwelijk van beide voornoemde gezinnen zal als resultaat een huwelijk opleveren tussen Salomon Belle en Christine

328 D. JACQUART, *o.c.*, blz. 68-69.

329 R.A.BLONDEAU, *Wetenschap in de taal der Vlamingen* (Gent, 1991), blz. 52.

330 G. DES MAREZ - E.DE SAGHER, *Comptes...*, I, blz. 159,184.

331 IBIDEM, II, blz. 72 : de motte van de kastelein ligt buiten de Elverdingepoort nabij de Leemput.

332 In 1318 wordt bv. een nieuwe riool geschapen rond de burggrafelijke motte. (IBIDEM, II, blz. 72 : “Item pour 30 verghes d’iritage qui furent pris a pluisseurs gens pour faire ledit riolo entour le mote le castelain dehors le porte d’Elverdinghe”). Was Jan Yperman betrokken bij deze beslissing ?

333 BRUSSEL, K.B., FM, hs..90,blz. 348 : “la maison U il maint ens hors le porte d’Elverdinghe devers le west de le rue sour le tiere Francois Belle” chirograaf van 27 november 1279. Het kasteleinstraatje op Belle’s grondgebied bewijst de nabijheid van de burggraaf (IBIDEM, hs. 90, blz. 60 : chirograaf van 6 februari 1284).

Ghime³³⁴. En wanneer Christine Ghime het Belle godshuis in 1276 zal oprichten, is het geloofwaardig dat zij een haar bekende chirurgijn nl. Yperman als arts van haar geboorte de burggraaf, zal in dienst nemen en zijn zuster als chirurgijn in het O.-L.-Vrouwgasthuis³³⁵. De vraag blijft natuurlijk bestaan of Jan Yperman reeds Vlaams kende. Immers Latijn en Frans waren op het einde van de 13de eeuw op het moment dat hij aan de Universiteit studeerde, de klassieke talen voor de wetenschappelijke teksten en studiën. Gezien we hem echter reeds als een lid van de derde generatie beschouwen is er kans dat hij zijn boek over chirurgie in het Vlaams schreef³³⁶. Er is een taalkundig onderzoek nodig om te constateren of de kopieën, waarover we hedentendage beschikken, geen vertalingen zijn van oorspronkelijke Franse teksten.

Hiermede sluiten we onze bijdrage over de 12de-eeuwse Ieperse vesting af. Deze studie over het bestaan en de ligging van de walgracht heeft aanleiding gegeven tot het creëren van een aantal nieuwe aspecten van de 12de-eeuwse stadsgeschiedenis. Dit geschiedt o.m. dank zij de eventuele aanwezigheid van vreemde personen, wier bijdrage aan de ontwikkeling van de Vlaamse steden en landbouw nimmer bestudeerd werd. Daarnaast zijn er de huisnamen, die de mogelijkheid bieden om het reliëf van de stadsbodem te bepalen. Gezien de meeste academici deze toponiemen niet als authentiek aanvaardden en daarom deze historische gegevens niet gebruiken³³⁷, willen we nog even een voorbeeld geven dat een aantal huisnamen wel degelijk tot de vroegmiddeleeuwse geschiedenis behoren en als dusdanig toch als bewijsstuk kunnen gebruikt worden. Nemen we bv. de aanvang van de Boterstraat vanaf de Boomgaardstraat. In onze bijdrage hebben we de huizen aan de noordzijde van deze straat in verband

Dat de heerlijkheden Belle en Ghime in elkaars nabijheid lagen, valt af te leiden uit een tekst van 5 januari 1281 ns. : "la maison u il maint ens estant sour le tiere Fransois Belle hors le porte d'Elverdinghe et une maison ausi que il a estant sour le fief Michiel Ghime" (G. DES MAREZ, *Le droit privé...*, blz. 181).

334 CH. VAN RENYNGHE DE VOXVRIE, *La famille Belle à Ypres, 1200 à 1500* (Brugge, 1966. Uittreksel uit *Tablettes de Flandre*). E. Warlop weigert deze Ieperse schepenfamilie nl. Ghime als echtgenote van Salomon Belle te aanvaarden, maar een definitieve andere oplossing heeft hij niet gevonden (E. WARLOP, *De stichters van het godshuis Belle, kinderen van hun tijd*, in : *Septingentesimum Jubilaem hospicii dicti Belle* (Ieper, 1976), blz. 38-40).

335 G. DES MAREZ - E. DE SAGHER, *Comptes...*, I, blz. 158.

336 R.A. Blondeau is overtuigd dat Jan Yperman reeds Vlaams kende en dat hij zijn boeken in het Vlaams schreef ter voorlichting van zijn zoon, wiens kennis van Latijn merkelijk geringer was dan bij zijn vader (R.A. BLONDEAU, o.c., blz. 52).

337 D.P. BLOK, *Ortsnamen* (Turnhout, 1988. *Typologie des sources du Moyen Age Occidental*, fasc. 54).

gebracht met de internationale handel. De zuidzijde daarentegen is volledig tegengesteld. Het hoekhuis van de Boomgaard- en Boterstraat was het "Rooseboomsteen" en de twee huizen daarnaast waren "Hooghe Rome" en "Roode Duere"³³⁸. Welnu deze drie namen hebben betrekking op de natuur: "Rooseboom" = bodem begroeid met riet³³⁹; "Hooghe Rome" bovendrijvende struiken³⁴⁰; "Roode Duere" = toegang tot een groot waterbekken³⁴¹. Het eerste huis gelegen in de Boomgaardstraat naast de "Rooseboomsteen" noemde "Rosendale"³⁴². In onze bijdrage hebben we deze term reeds ontmoet in de Clierstraat en verklaard als laagliggend rietland. Alle gegevens verwijzen dus naar een moerasgebied zuid van de Boterstraat. We zijn overtuigd dat de Boterstraat, die o.m. het Ieperse "castrum" verbond met Poperinge en die het hoger genoemde noordelijk gebouwencomplex van de internationale handel bevatte, op een vroeg-middeleeuws verhoogd terrein is aangebracht met als noordgrens het "Scotkin" (nu Schotlandstraatje), dat minstens 2 m. lager ligt dan de Boterstraat³⁴³. De huisnamen zijn dus een letterlijke herinnering aan de originele bodem aldaar. Deze toestand zal gewijzigd worden door het graven van de nieuwe arm van de Ieperleet in de eerste helft van de 12de eeuw. De nieuwe Ieperleet op de Leet en de Boomgaardstraat diende niet alleen om de scheepvaart te vergemakkelijken, maar ook om het overtollige water, waarmee het Ieperse centrum benadeligd was, te verwijderen. De namen zijn dus aan te nemen als een beschrijving van bepaalde plaatsen en te dateren in de 11de of begin 12de-eeuw. Gezien de ouderdom ervan, is het begrijpelijk dat deze toponiemen kunnen gebruikt worden als inlichtingsbron bij de vroeg-middeleeuwse geschiedenis van Ieper. Wel moet de oudste vermelding van deze namen opgezocht worden. Het verschijnen van deze namen in de 13de, 14de en begin 15de eeuw kan teruggaan op een ontstaan in vroegere tijden, terwijl later eerste vermeldingen mogelijks nieuw of veranderingen zijn. We kunnen alleen de hoop uitdrukken dat aan de hand van deze bewijsstukken de nieuwe hypothesen door de historici zullen aanvaard worden.

338 V. VERFAILLIE, *o.c.*, nrs 922, 910, 401.

339 G. DUJARDIN, *o.c.*, I, blz. 172, 250.

340 J. DE VRIES, *Etymologisch Woordenboek* (Utrecht/Antwerpen, 1958), blz. 201.

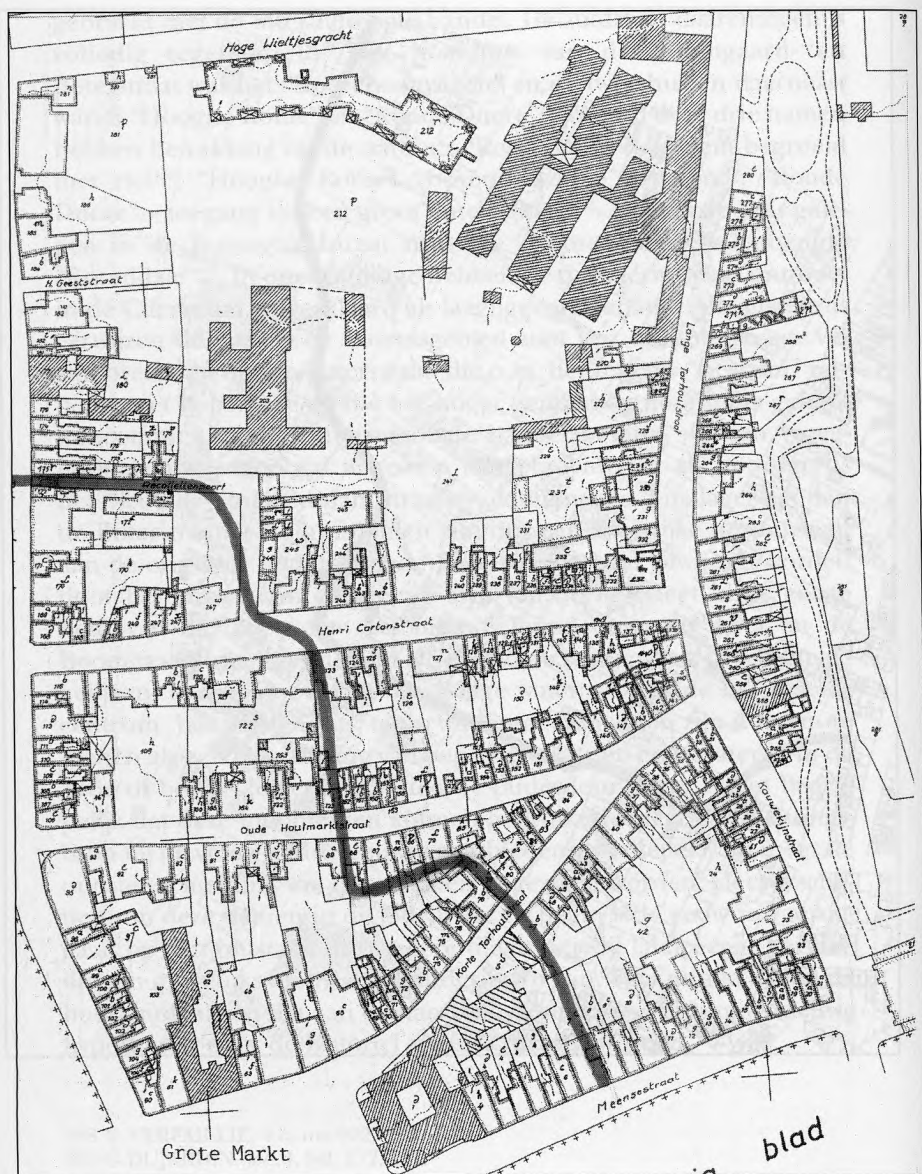
341 M. SCHOENFELD, *o.c.*, blz. 261.

342 G. DES MAREZ - E. DE SAGHER, *Comptes...*, I, blz. 235 (1307).

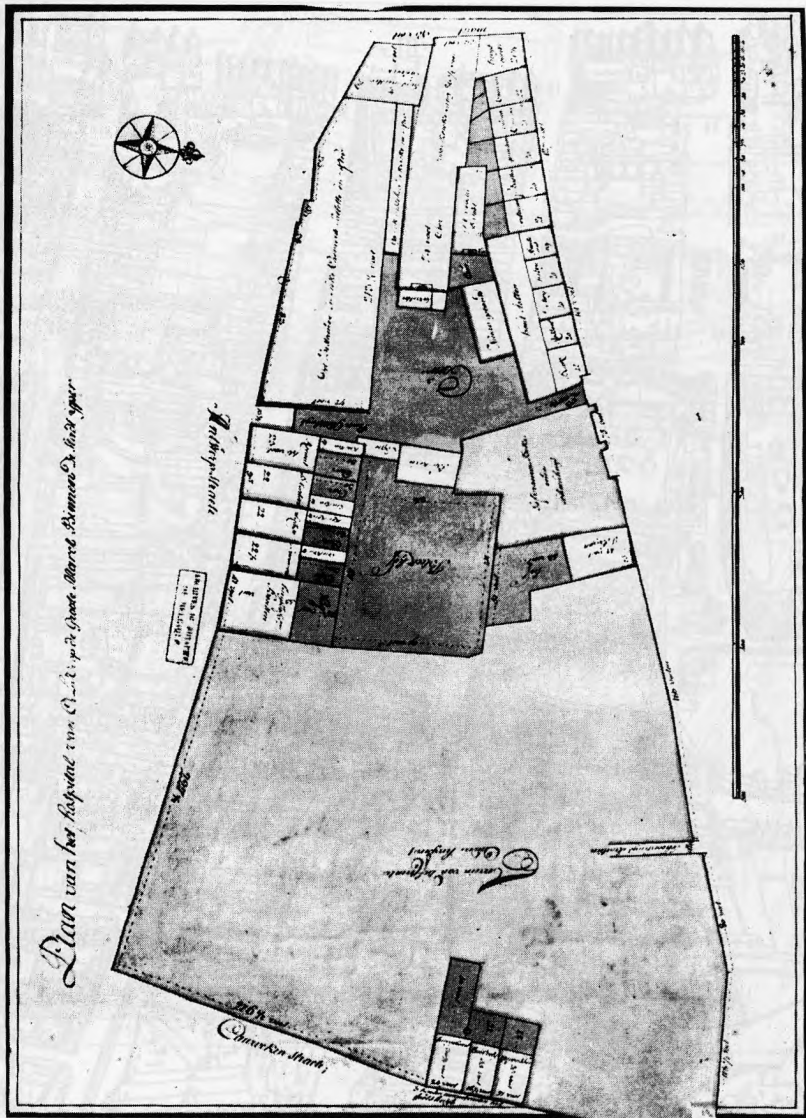
343 "Schot" = waterplas (J. HELSEN, *Plaatsnamen der Antwerpsche Kempen*, in: Mededelingen uitgegeven door de Vlaamsche toponymische vereniging te Leuven, 13 (1937), blz. 22)

I Actuele kadastrale kaart van een deel van de stad Ieper gelegen tussen de Menenstraat en de St-Pieterskerk met opgave van de daar gelegen 12de-eeuwse gracht.

II Actuele kadastrale kaart van een deel van de stad Ieper gelegen tussen de Diksmuide- en de Menenstraat met opgave van de daar gelegen 12de-eeuwse gracht.

III Plattegrond van het O.L.-Vrouw Gasthuis eind 18de eeuw. Brussel, A.R.A., fds. Kaarten 663.

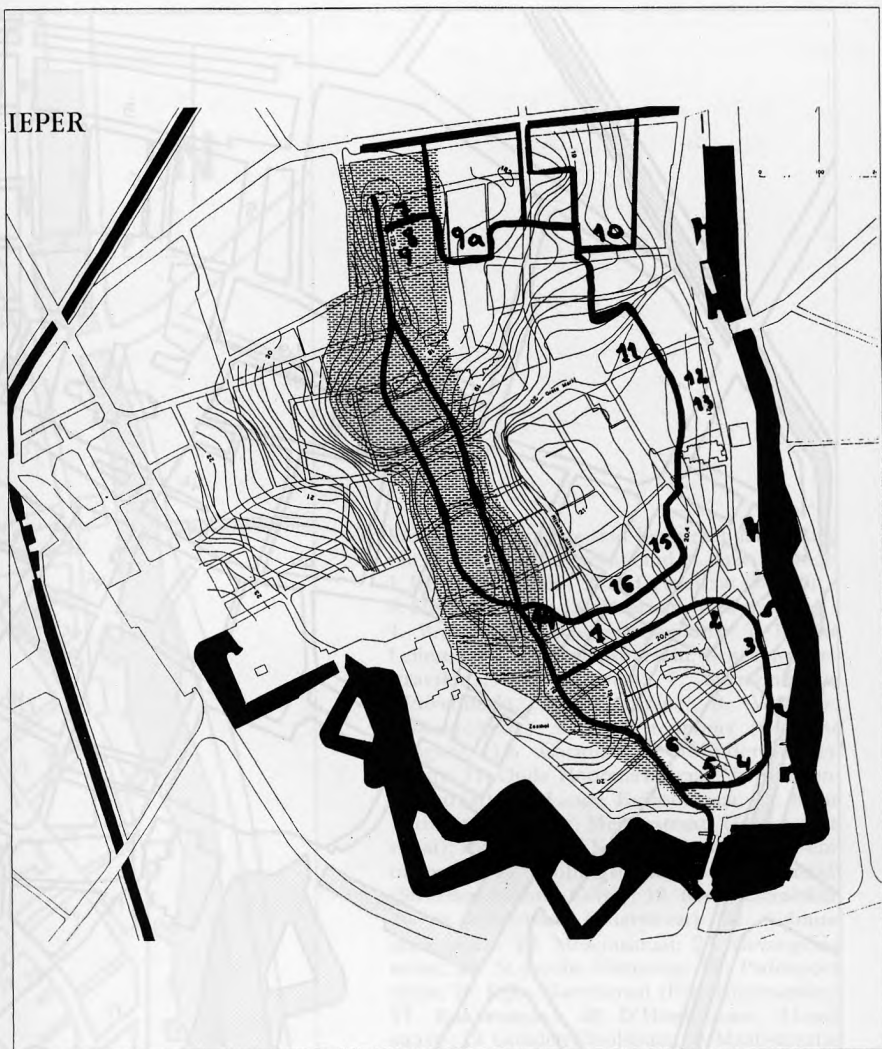
IV Detail uit de kaart van Thevelin en Destrée (1562), deel gelegen tussen de Markt en de St.-Pieterskerk. Naast het nummer 38 wordt de watermolen, die wij in onze tekst als een volmolen betitelen, voorgesteld.

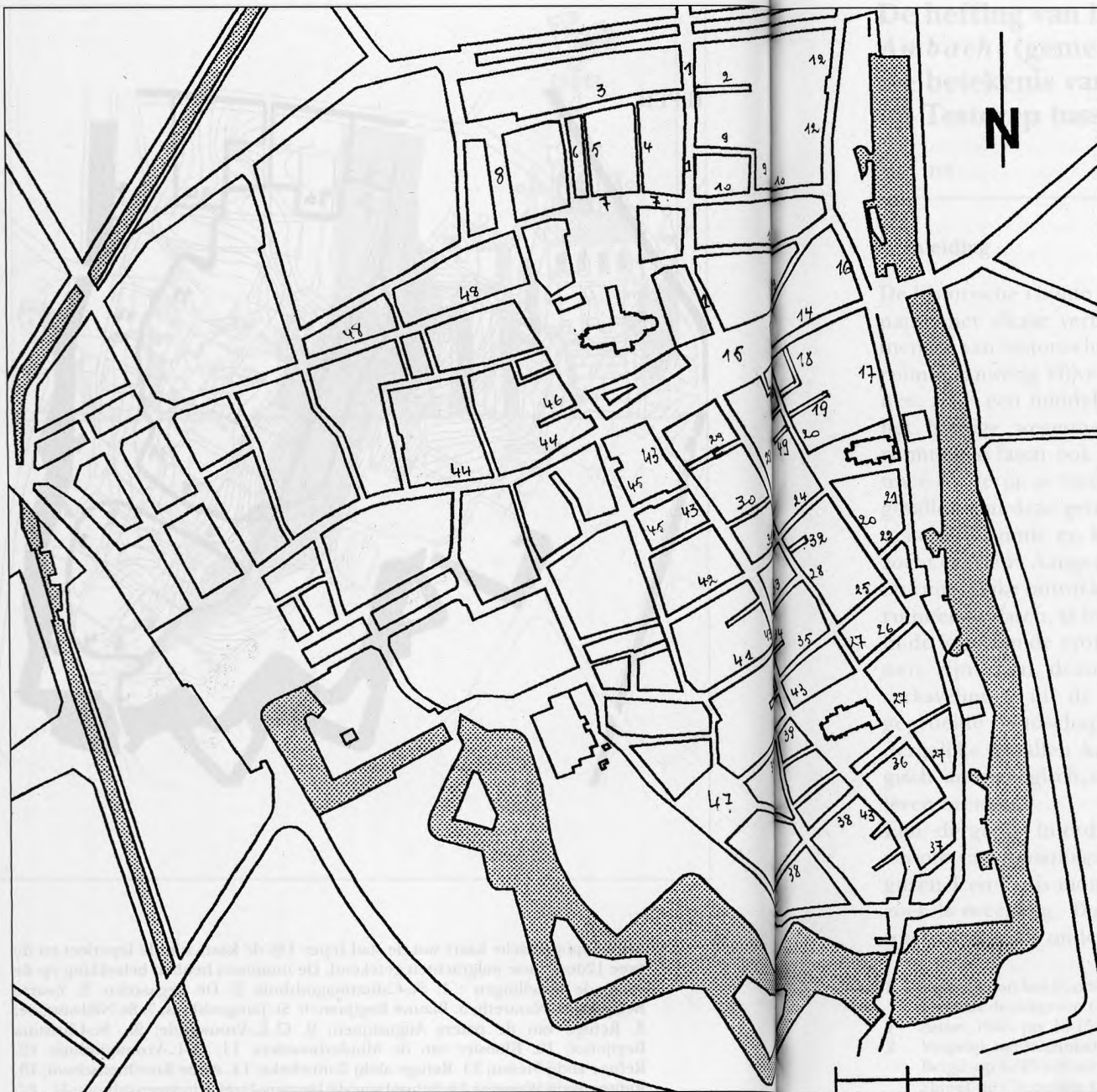
V Detail uit het stadsplan van Thevelin en Destrée (1562) voorstellende o.m. het klooster van de Minderbroeders, waarop het cijfer XVI is genoteerd.

VI Het godshuis van de H. Geest aan de hand van een 14de-eeuwse miniatuur.

VII Microtopografische kaart van de stad Ieper. Op de kaart zijn de Ieperleet en de twee 12de-eeuwse walgrachten getekend. De nummers hebben betrekking op de volgende instellingen : 1. St.-Catharinagodshuis; 2. De Begaarden; 3. Zwarte Begijnen; 4. Nazareth; 5. Blauwe Begijnen; 6. St.-Jansgodshuis; 7. St.-Niklaasgilde; 8. Refuge van de paters Augustijnen; 9. O.-L.-Vrouwgilde; 9a. St.-Christina Begijnhof; 10. Klooster van de Minderbroeders; 11. O.-L.-Vrouwgasthuis; 12. Refuge abdij Mesen; 13. Refuge abdij Zonnebeke; 14. Arme Knechtschool; 15. Refuge abdij Waasten; 16. School van de Dertien Arme Kinderen.

VIII Kaart van de huidige stad Ieper met aanduiding van de straatnamen vernoemd in onze bijdrage.

1. Diksmuidestraat ; 2. H. Geeststraat (Bilcke);
3. Slachthuisstraat (St.-Maartens Nieustraat);
4. Brakkestraat (Oelaerstraetkin); 5. Blauwe Leliestraat (Streckveidstraetkin, Schermynckelstraetkin); 6. Kaaistraat; 7. Surmontstraat (Zuivelmarkt, Scuevelgracht); 8. Veemarkt (Boesincstrate); 9. Recollettenpoort (Goudine Graght); 10. Cartonstraat (Minderbroederstraat); 11. Oude Houtmarktstraat (St.-Maartens Neerstraat); 12. Lange Torhoutstraat; 13. Korte Torhoutstraat; 14. Menestraat (Hangwaertstraat); 15. Markt; 16. Kauwekijnstraat (Cauw-entstraat); 17. Bollingstraat; 18. Harpestraat (Straetkin bachter Colve); 19. Kersevatstraetkin; 20. St.-Jacobstraat (Clierstraat); 21. Aalmozenierstraat; 22. Moscoustraat; 23. Gevangenisstraat; 24. St.-Jacobs Nieuwweg; 25. Paddepoelstraat; 26. Rijke Klarenstraat (Posternestraetkin); 27. Bukkerstraat; 28 D'Hondtstraat (Hondstraat); 29. Gouden Vioolstraat; 30. Maanstraatje; 31. Oude Kleermarkt; 32. Molenstraat-je; 33. Gouden Poortstraat (Cramicstraat); 34. Cattestraetkin; 35. Wenninckstraat; 36. Patteelstraat; 37. Grimminckstraat; 38. Tegelstraat; 39. Klaverstraat; 40. St.-Catharinastraatje; 41. Lombaardstraat (Volderstraat); 42. St.-Elisabethstraat (Zeikelbeic straetkin); 43. Rijselstraat (Zuidstraat); 44. Boterstraat; 45. Boomgaardstraat; 46. Schotlandstraatje; 47. Zaalhof; 48. Elverdingestraat; 49. Roode Zee straetkin

De heffing van het *superaratum* in *Vranckx Ambacht* (gemeente Middelkerke) : De betekenis van enkele ruimtelijke gegevens op Testerep tussen de 9de en de 12 de eeuw.

D. Thys*

1. Inleiding

De historische ruimte is opgebouwd uit elementen uit verschillende nauw met elkaar verbonden ruimtelijke fasen. Soms kunnen elementen van historische ruimtelijke fasen overleven en in de actuele ruimte aanwezig blijven omdat ze een actieve functie blijven uitoefenen, zoals een middeleeuwse weg die nog steeds deel uitmaakt van het huidige wegennet. Soms blijven elementen van historische ruimtelijke fasen ook passief of fossiel bewaard, zoals b.v. een dijktracé dat terug te vinden is in de actuele perceelsgrenzen. In beide gevallen zijn deze getuige-elementen terug te vinden in de huidige materiële ruimte en kunnen ze door veldonderzoek verder onderzocht worden¹. Aangezien de historische ruimte echter dynamisch is en ruimtelijke ontwikkelingen steeds materieel evolueren uit oudere ruimtelijke fasen, is het mogelijk dat oudere ruimtelijke elementen in de loop van de evolutie van ruimte en landschap verdwenen kunnen zijn. Een drastisch voorbeeld is hoe grootschalige ruilverkavelingen uit de tweede helft van de 20ste eeuw, historisch gegroeide landschappen haast volledig hebben uitgewist². In dergelijke gevallen kan alleen interdisciplinair (historisch, geologisch, archeologisch, enz.) onderzoek de historische ruimte weer tot leven brengen.

Een dergelijk interdisciplinair onderzoek van de middeleeuwse ruimte van *Kamerlings ambacht*, tussen Oostende en Nieuwpoort (figuren 1 en 2), is momenteel aan de gang³. Het doel van dit onderzoek is tweeledig. Ten eerste wordt getracht door middel van een interdisciplinair onderzoek de verschillende materiële fasen en ele-

* Aspirant van het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek-Vlaanderen, verbonden aan de vakgroep Geschiedenis van de Vrije Universiteit Brussel.

1 Aston, 1985, pp. 13-15.

2 Vergelijk het kaartblad Nieuwpoort-Leke 12/5-6 van de topografische kaart van België op 1/25.000 uit 1971 (voor de ruilverkaveling van o.m. Leffinge en Slijpe) met hetzelfde kaartblad uit 1986 (na de ruilverkaveling).

menten van de ruimte van het middeleeuwse *Kamerlings ambacht* te ontdekken en reconstrueren. Aan de hand van deze reconstructie wordt getracht de verschillende fasen van de middeleeuwse materiële ruimte te interpreteren en analyseren om te onderzoeken welke landschappen in de dynamische historische ruimte vervat zitten en welk sociaal, economisch en cultureel verhaal ze vertellen⁴. Deze bijdrage handelt over twee uit de historische bronnen bekende ruimtelijke elementen van een deel van *Kamerlings ambacht*. Het gaat met name om de heffing van het *superaratum* in *Vranckx ambacht*. Mits de juiste situering in tijd en ruimte kunnen beide elementen inzicht bieden in enkele aspecten van het landschappelijke verhaal van dit deel van het middeleeuwse *Kamerlings ambacht*. Eerst worden beide elementen zo nauwgezet mogelijk gereconstrueerd en geanalyseerd in tijd en ruimte, waarna we hun betekenis in die tijd en ruimte onderzoeken.

2. De reconstructie van *Vranckx ambacht*

De eerste stap in dit onderzoek is zoals gezegd de reconstructie van de historische ruimte. De werkwijze hiervoor nodig is retrogressief en interdisciplinair. Ze vertrekt vanuit de gekende ruimtelijke realiteit die staat weergegeven op het commerciële kadasterplan van P.C. Popp van de parochie Middelkerke uit het midden van de 19de eeuw⁵ en gebeurt aan de hand van een combinatie van diverse gegevens en bronnen. Er wordt als het ware een touwladder uitgegoid in het verleden, waarbij elke reconstructie-trede nodig is om de volgende te bereiken in de hoop zo ver mogelijk te komen⁶. Zoals bij een touwladder hebben de reconstructie-treden een bepaalde logische volgorde en structuur en hangt de hele constructie op aan een bepaald “ankerpunt”, met name het gekende kadasterplan uit het midden van de 19de eeuw. Zo zijn de perceelsgegevens uit de parochiale omlopers van de parochie Middelkerke van 1628⁷ zonder noemenswaardige problemen op de kadasterkaart over te zetten (figuur 2). Deze kaarten hebben dus een ruimtelijke informatieve waarde die veel verder gaat dan de eerste helft van de 19de eeuw⁸.

3 Doctoraatsonderzoek van de auteur, promotor: Prof. Dr. F. Verhaeghe.

4 Verhaeghe, 1998, p. 303 en Tilley, 1994, p. 33: “When a story becomes sedimented into the landscape, the story and the place dialectically help to construct and reproduce each other.”

5 Tys, 1996, p. 52.

6 Rippon, 1996, p. 9; Tys, 1997, p. 157.

7 Rijksarchief Brugge, *Omlopers verzameling Mestdagh*, nrs. 923, 924 en 925.

8 Zie ook Tys, 1997.

In de parochiale omlopers nu, worden verschillende percelen benoemd als *proostland*⁹. Deze vermelding is het aanknooppunt om de reconstructie verder te zetten. De gronden die als *proostland* benoemd werden, waren zoals verwacht gronden waarop de proost van St.-Donaas te Brugge een aantal rechten bezat. De *proostland*-gronden zijn dan ook, met ongeveer dezelfde informatie als in de parochiale omlopers, terug te vinden in een register van 1616-1618 “*van alle de proostlanden liggende binden ambochte 's Camerlincx*”, waarin het geheel van dit *proostland* te Middelkerke *Vranckx ambacht* werd genoemd¹⁰ (figuur 2). Het gebied was in 1618, na een inkrimping door duinverstuivingen, 182 gemeten en 86 roeden groot, of rond de 82 hectaren¹¹.

De rechten die de proost van St.-Donaas bezat op deze gronden, waren ten eerste het zgn. *overheesch*¹² en ten tweede een erfelijke functie van amman of *preco* van *Vranckx ambacht* en redenaar van de Proostdij, die ondergebracht was in het leenhof van de proost¹³. Het *overheesch* nu is bekend in de historische literatuur als het zgn. *overhert* of *superaratum*¹⁴. Het is dit recht dat centraal staat in de verdere uiteenzetting. Volgens Verhulst was het *superaratum* een batig recht van de graaf van Vlaanderen dat op bepaalde (domein)gronden werd geheven en voor één derde was toegekend aan de Proost van St.-Donaas, als hoofd van de grafelijke rekendienst¹⁵. Hoewel we hier niet te diep op willen ingaan, is een beperkte rechtzetting toch nodig. De proost kreeg volgens de beschikbare bronnen niet één derde van het *superaratum* op de gronden van het zgn. *Vranckx ambacht*, maar in eerste instantie de volledige som die dit recht op deze gronden opbracht. Dit blijkt uit de rekeningen van de proost, waarin duidelijk vermeld staat dat de proost het volledige *superaratum* van *Vranckx ambacht* inde. Op deze inkomsten inde de amman van

9 Zie o.m. Rijksarchief Brugge, *Omlopers verzameling Mestdagh*, nr. 923, f° 149r°-155v° en 157v°-160v°.

10 Rijksarchief Brugge, *Fonds Proostdij St.-Donaas van Brugge*, nr. 47, *Legger van de Proostlanden*, f° 272r°: “Dit naevolghende es de groote ende nieuwe legher vande proostlanden in Camerlincx Ambocht inde prochie van Middelkercke, noortoost vander kercke, gheheeten Franckx Ambocht, ...”.

11 Idem, f° 290v°.

12 Rijksarchief Brugge, *Omlopers verzameling Mestdagh*, nr. 923, f° 149r°-... *staet in overheesch*...; Rijksarchief Brugge, *Fonds Proostdij St.-Donaas van Brugge*, nr. 47, *Legger van de Proostlanden*, f° 272r°: ...*ten overheesche*...; Verhulst, 1964, p. 337, vn. 4.

13 Gilliodts-Van Severen, 1887, deel 1, p. 98 en pp. 109-111: *Rekeningen van de Proost 1571-1588*. Zie ook: Rijksarchief Brugge, *Fonds Proostdij St.-Donaas van Brugge*, nr. 3, *Leenregister 1416*, f° 39v°.

14 Verhulst, 1964.

15 Idem, p. 332, pp. 335-336.

Vranckx ambacht, leenman van de proost, een zevende penning, waarna de graaf van Vlaanderen één derde van de overblijvende som opeiste en de rest van de inkomsten in de schatkist van de proost verddeen¹⁶. Hetzelfde gold trouwens voor het *superaratum* in het zgn. *Standaerts ambacht* (in de in 1584 verdwenen parochie van St.-Katharina bij Oostende) en voor ongeveer 1900 gemeten *proostland* te Slijpe¹⁷. Het is net dit door de graaf geïnde één derde van het *superaratum* van net deze drie gebieden, dat geboekt werd bij de inkomsten van het *Ius Notarium*¹⁸. Dit houdt in dat het *Ius Notarium* blijkbaar niet voor de proost was bestemd, zoals tot nu toe altijd werd aangenomen¹⁹. Wat de betekenis van het *Ius Notarium* wel geweest kon zijn, is het onderwerp van een ander, lopend onderzoek en is hier verder niet van belang²⁰.

Wat wel klopt, is dat het *superaratum*-recht op zich afkomstig was van de graaf van Vlaanderen. Dit blijkt uit het feit dat *superaratum*-inkomsten terug te vinden zijn in de Grote Brief van 1187, waarin ze opgesomd staan bij zowel de inkomsten uit de *Brevia Camere* (Brieven van de Kamer), als bij de inkomsten uit de *Magna Brevia* (Grote Brieven van Brugge)²¹. Verder onderzoek van het domeinbeheer van de graven van Vlaanderen leerde dat *Vranckx ambacht*, net als *Standaerts ambacht* en het grote domein te Slijpe, in de 15de eeuw werden opgesomd onder de domeinen van de *Magna Brevia*²². Het *superaratum* stond echter niet opgesomd bij de inkomsten van deze domeinen, omdat dit recht zoals we hiervoor zagen, hier werd geïnd door de proost van St.-Donaas.

Vranckx ambacht was dus een domein van de graaf van Vlaanderen.

16 Gilliodts-Van Severen, 1887, deel 1, p. 111: *Rekening van de Proost 1571-1572*. Zie ook: Rijksarchief Brugge, *Fonds Proostij St.-Donaas van Brugge*, nr. 4, *Cartularium B*, f° 51r°: ... *de loverherde de Vrancsambocht ... et l'ammen en prend le VIIIe, Monseigneur le IIIe, le sourplus pour le Prevost, ...*

17 Rijksarchief Brugge, *Fonds Proostij St.-Donaas van Brugge*, nr. 4, *Cartularium B*, f° 51r°. Beide gebieden worden momenteel bestudeerd in het kader van het lopend doctoraatsonderzoek van de auteur.

18 Verhulst, 1964, p. 335, n. 3 en p. 336. Zie ook bij voorbeeld Archives Départementales du Nord, Série B3986, *Trecht vanden brieven van de notarien* (14de eeuw), f° 1r°: ...*Item derdendeel van overaerde van Slipen, Franx ambocht ende Standaerts ambocht...*

19 Declercq, 1997, p. 174, n. 2.

20 Een artikel hierover wordt momenteel voorbereid door T. Soens (vakgroep geschiedenis U.G.) en D. Tys.

21 Gysseling & Verhulst, 1962, p. 99 en p 170.

22 Zie bij voorbeeld: Algemeen Rijksarchief, *Fonds Rekenkamer*, nr. 47510, *Verhoofding van de domeinen van de Grote Brief van Brugge 1459*, f° 46° en Archives Départementales du Nord, Série B4289-4290, *Renenghelles 1474-1475*, f° 1v°: ...*en Testreþ Lamberti nommè Franx ambocht...*

Het is dit domein dat op basis van de beschreven reconstructie in zijn vroeg-17de-eeuwse vorm op kaart kon gezet worden, en dit tot op het perceel nauwkeurig (figuur 3). Via de boekhouding van de grafelijke domeinen was het ook mogelijk een oudere naam van dit domein terug te vinden, nl. het *Ministerio Lamberti*²³ op Testerep²⁴, dat behoorde tot de in 1187 opgesomde domeinen van de *Magna Brevia* op Testerep²⁵.

Vranckx ambacht was dus een domein van de graaf van Vlaanderen dat minstens tot de Volle Middeleeuwen opklom, en waarvan de graaf o.m. een (beperkt) deel van de grondrechten als ambtsvergoeding had gegeven aan de proost van St.-Donaas, net zoals bij enkele andere domeinen van de *Magna Brevia* uit de omgeving. Waarschijnlijk ging het om een ambtsvergoeding voor het vervullen van de functie van het hoofd van de Redeninge, het orgaan dat controle uitoefende op de inkomsten en uitgaven van het oude grafelijk domein dat naast de proost bestond uit de ontvangers of redenaars van dit domein²⁶. Het ontstaan van de Redeninge wordt gesitueerd na 1157 en voor 1187²⁷. Dit wordt bevestigd door de vermelding van rechten van de proost in Slijpe in 1186, die enkel maar de vermelde *superaratum*-rechten konden zijn²⁸. Ook de functie van de *preco*/redenaar van *Vranckx ambacht* die aan het leenhof van de proost was toegewezen, wijst naar de onstaansperiode van de Redeninge. Waarschijnlijk werd bij het ontstaan van de Redeninge de bestaande functie van *preco* of amman als locale, grafelijke ontvanger van het domein aangevuld met de functie van lokaal redenaar, als functionaris van de proost-kanselier. In elk geval wijzen deze gegevens erop dat de proost deze rechten had verworven tussen 1157 en 1186 en dat het *superaratum* en de functie van *preco* van het domein van *Vranckx ambacht* dan al bestonden. Door het doorleven van de ammanfunctie van dit oude domein in het leenhof van de proost, kreeg dit gebied, dat verder niets te zien had met de grote ambachten van de kasselrij Brugge, trouwens zijn ambachtsnaam.

De laatste treden van de reconstructie-touwladder van dit domein,

23 Archives Départementales du Nord, Série B4289-4290, *Renenghelles 1474-1475*, f°1v°; Algemeen Rijksarchief, *Fonds Rekenkamer*, nr. 7826, *Gros Brief 1383*, f°3v°; Rijksarchief Gent, *Fonds Gaillard*, Nr. 72bis, *Grote Brief van 1255*.

24 Voor een situering van Testerep: zie Tys, 1997.

25 Gysseling & Verhulst, 1962, p. 177.

26 Declercq, 1997, p. 171.

27 Idem, p. 172.

28 In Slijpe had de Proost geen andere rechten dan het *superaratum* op het *Magna Brevia*-domein.

die ons leiden tot in de Vroege Middeleeuwen, worden afgedaald aan de hand van een bespreking van het *superaratum*.

3. Het *superaratum*: een situering

Wat was nu in feite het *superaratum*, *overheesch* of *overhert*, dat zo'n rol speelde bij de reconstructie van *Vranckx ambacht*? Op zich lijkt dit recht op het territorium van enkele grafelijke domeinen, betrekking te hebben op de omzetting van grond in akkerland²⁹. Bij de opsomming van het *superaratum* van *Vranckx ambacht* onder de rechten van de proost bleek inderdaad dat het ging om "... *Vgroten chacune mesures quant elles sont semees, mais en herbe ne payent rien...*"³⁰. De betekenis van dit recht is trouwens overduidelijk terug te vinden in de woorden *overhert* en *superaratum*. Zowel *super arare* als *over eren* (cf. *over-hert*) betekenen letterlijk het over-ploegen van gronden³¹. De consequentie hiervan is dat de oppervlakte die tot akkerland werd omgeploegd waarschijnlijk niet elk jaar exact dezelfde was en de som van dit recht dus ook van jaar tot jaar wijzigde, zoals ook bleek uit de vermelding *hoc anno* bij de gedeeltelijke *superaratum*-som in de rekeningen van het *Ius Notarium*³².

Verhulst verklaart de wisselende hoeveelheid te overploegen grond samen met de oorsprong van dit recht door te veronderstellen dat het *superaratum* in origine betrekking had op niet ingepolderde schorren, waar een "*jaarlijks variërende uitgestrektheid akkerland op de schorgronden kon gewonnen worden*"³³. Die schorgronden waarop het *superaratum* betrekking had, situeerde hij in en langs de "*wateren die het eiland Te Streep langs de landzijde hebben omgeven*"³⁴, met name de Testerep-geul (figuren 2 en 3). Hij baseerde zich hiervoor op gegevens over het *superaratum* op een *bercaria* (of schaaapboerderij) van de abdij Voormezele te Bredene, die de abdij omstreeks 1115 gekregen had van de graaf van Vlaanderen, en die gelegen was ter hoogte van de verlande Testerep-geul³⁵. Deze ligging, samen met de veronderstelling dat een *bercaria* enkel uit schorren kon bestaan, leid-

29 Verhulst, 1964, pp. 333-334 en Verhulst, 1995, p. 92.

30 Rijksarchief Brugge, *Fonds Proosdij St.-Donaas van Brugge*, nr. 4, *Cartularium B*, f° 51r°.

31 Verhulst, 1964, pp. 334-335.

32 Gilliodts-Van Severen, 1887, dl. II, p. 74: "*Que les dites rentes de la overharde de Slijpen, Vransambocht et Standartsambocht estoient et sont rentes muables, qui croissent et décroissent chascun an...*". Zie ook Verhulst, 1964, p. 336, n. 2.

33 Verhulst, 1964, p. 337.

34 Idem.

35 Verhulst, 1964, pp. 332-334 en p. 337; Verhulst, 1995, p. 92.

den hem ertoe het *superaratum* aan schorgronden te verbinden en het heffen van dit recht aan het omzetten van opgedroogde schorren in akkerland³⁶.

Nu blijkt deze redenering alvast voor *Vranckx ambacht* niet op te gaan. In het onderzoeksgebied werd het *superaratum* immers niet geheven op een domein op de in de 12de eeuw ingepolderde geulgronden van de Testerep-geul, maar op een (veel ouder) domein op Testerep zelf³⁷ (figuur 3). Dit domein werd op zijn minst vanaf het einde van de 11de eeuw beschermd tegen wateroverlast vanuit de geul door een lange defensieve dijk, de zgn. *Caeydyck*³⁸. Die dijk vormde een strikt onderscheid tussen de regelmatige repel-perceelsstructuur van de ingepolderde geulgronden en de onregelmatige blok-perceelsstructuur van het grafelijke domein op Testerep (figuur 3). Net zoals in het nabij gelegen domein van de Gentse St.-Pietersabdij dateert die onregelmatige percelering waarschijnlijk uit de 10de eeuw en is ze geënt op een ouder schorrenpatroon³⁹. Waarschijnlijk waren de schorgronden op Testerep, die al voor de 8ste en/of 9de eeuw opgeslibd waren na een eeuwenlange fase van getijdenwerking in de huidige kustvlakte, tegen de 10de eeuw zodanig ontzouten dat ze als weiden gebruikt konden worden⁴⁰. Of de defensieve dijk tussen het domein en de geul 10de-eeuws is, is niet zeker, maar zeker aanemelijk. De aanwezigheid van deze defensieve dijk signaleert in elk geval de aanwezigheid van een macht die in staat was op grotere schaal en systematisch in het gegeven landschap in te grijpen. Het lijkt niet voor niets dat deze dijk dan ook gedeeltelijk de grens vormde van een eerder groot grafelijk domein⁴¹.

Dit grafelijk domein lijkt dus op zijn minst 10de-eeuws te zijn, met haast zeker wortels in vroegere perioden. Vermits de bezitsverhoudingen zich in het kustgebied al op het einde van de 9de eeuw geconsolideerd lijken te hebben en de graven van Vlaanderen nadien nauwelijks nog bezit lijken te hebben verworven, is het zeer waarschijnlijk dat dit en andere domeinen van de graaf in de omgeving al bestonden in de 9de eeuw⁴². Mogelijk was dit één van de

36 Idem.

37 Tys, 1997, p. 158.

38 Tys, 1996, pp. 122-125 en Tys, 1997, pp. 157-158.

39 Eryvncq e.a., 1999.

40 Eryvncq e.a., 1999; zie ook Verhulst, 1999, p. 34-35.

41 De oppervlakte van dit domein is vergelijkbaar met die van het naburige St.-Pietersdomein dat een capaciteit had van 900 schapen. Zie Tys, 1997, pp. 157-158.

42 Voet, 1942, pp. 31-32 en Declercq, 1995, p. 17.

43 Idem.

domeinen die verworven waren door Boudewijn II door usurpatie, of door de uitoefening van het vorstelijke wildernisregaal⁴³. Meer dan waarschijnlijk was dit domein een schaapdomein, zoals andere grafelijke domeinen op Testerep en zoals het naburige St.-Pietersdomein⁴⁴.

Al deze gegevens wijzen erop dat het *superaratum* waarschijnlijk betrekking had op het omploegen van weideland en niet van schorren. Het is niet duidelijk vanaf wanneer de weiden van het grafelijk domein in akkerland werden omgezet. Het *superaratum* van de *bercaria* van de abdij van Voormezele te Bredene lijkt minstens op te klimmen tot 1115, wanneer het domein samen met enkele “*comitatus*”-rechten door de Graaf aan de abdij werd geschonken⁴⁵. Zoals we eerder zagen lijkt het *superaratum* in *Vranckx ambacht* ouder te zijn dan de tweede helft van de 12de eeuw. Op basis van deze beschikbare gegevens is dit recht op gronden van grafelijke domeinen met enige voorzichtigheid te dateren in de eerste helft van de 12de eeuw, hetgeen aansluit bij de eerste vermeldingen van akkerland in de kustvlakte op het einde van de 11de eeuw⁴⁶.

4. Interpretatie van het *superaratum* in *Vranckx ambacht* tussen de 9de en de 12de eeuw.

De grafelijke domeinen waarop sinds de eerste helft van de 12de eeuw het *superaratum* gold, werden blijkbaar niet meer rechtstreeks geëxploiteerd, wat aansluit bij het gegeven dat de meeste schaapdomeinen in de kustvlakte vanaf het einde van de 11de eeuw voor een (lange) termijn aan één of meer rente- of cijnshouders werden uitgegeven⁴⁷. De domeinen werden dus bewerkt door één of enkele exploitanten en bewoners die eigen initiatieven namen zoals het gedeeltelijk overploegen van de weidegronden. Die initiatieven kon de eigenlijke eigenaar, de graaf, enkel nog indirect bijsturen, nl. via de lasten die hij op zijn gronden hief, zoals het *superaratum*. De vraag blijft waarom de graaf dan het overploegen van weidegrond op enkele van zijn domeinen in de omgeving van de middenkust belaste met een taks?

44 Gyseling & Verhulst, 1962, p. 170 en Tys, 1997, pp. 157-158.

45 Verhulst, 1964, p. 332.

46 Verhulst, 1995, p. 92.

47 Verhulst, 1998, p. 37.

48 Verhulst, 1964, pp. 334-337 en Verhulst, 1995, p. 92.

49 Verhulst, 1964, p. 334.

Verhulst gaf als verklaring dat de gronden, door hem dus verkeerd als schorren geïnterpreteerd, door het omploegen tot akkerland een bepaalde meerwaarde kregen⁴⁸. Om de lasten op deze gronden aan te passen aan de nieuwe situatie en de veronderstelde meerwaarde door te rekenen in de inkomsten uit zijn domeinen, zou dan het *superaratum* ingevoerd zijn⁴⁹. In deze hypothese zou het *superaratum* dus een extra afroaming van het surplus door de oorspronkelijke landeigenaar betekend hebben.

Nu is er ook een andere verklaring mogelijk. De heffing van een extra taks op het omploegen van gronden was zeker geen aanmoediging voor de bewoners en bewerkers van het domein om delen van de weidegrond in akkerland om te zetten. Het is mogelijk dat de heffing een bepaalde meerwaarde vertegenwoordigde. Het is evenzeer mogelijk dat deze extra last diende om het omploegen van gronden af te remmen. Wie weidegrond van het (schaap)domein van de Graaf wilde omploegen moest meer betalen dan diegene die het niet deed. Hoe meer grond men wilde omploegen, hoe meer men diende te betalen. Deze veronderstelling houdt in dat het *superaratum* misschien oorspronkelijk (ergens in de eerste helft van de 12de eeuw) ontstaan is om het grootste deel van die domeinen te behouden voor schapen- en ook runderteelt. Een verklaring voor een dergelijke eerder behoudsgezinde maatregel zou kunnen liggen in het gegeven dat de macht van de Graaf van Vlaanderen sinds het einde van de 9de eeuw, gebaseerd was op de inkomsten uit zijn privé-domein en niet in het minst op de inkomsten uit de schapendomeinen die o.m. de wol verschaften voor de groeiende lakennijverheid in de Vlaamse steden⁵⁰. Bovendien bleek voor de kustgebieden dat de opbrengsten uit de veeteelt hoger en meer stabiel waren in vergelijking met de opbrengsten die uit graan werden gehaald⁵¹. Toch werd sinds de eerste helft van de 12de eeuw een deel van een grafelijk domein als *Vranckx ambacht* geploegd, hetgeen binnen de afschrikkinghypothese zou betekenen dat het voor de bewerker(s) van het domein ondanks het *superaratum* toch de moeite was om aan akkerbouw te doen.

Er is ook een derde verklaring mogelijk, met name dat akkerland een betere drainage nodig heeft dan weiland, omdat gedraineerde gronden in de lente veel sneller kunnen opwarmen dan natte gronden, wat belangrijk is voor het ontkiemen van jonge planten, en

50 Thoen, 1993, pp 261-270 en Verhulst, 1998.

51 Verhulst, 1995, p. 94.

52 Cook, 1999, pp. 15-18.

omdat een waterverzadigde bodem een anaërobe bodem is, waarin geen leven mogelijk is⁵². De drainage die geleverd werd door het onregelmatige grachtenstelsel van het oorspronkelijke onregelmatige percelingspatroon, dat nog gebaseerd was op het schorrenpatroon, volstond waarschijnlijk niet om de akkers voldoende te draineren. Investerings in (vrij dure) drainagewerken waren dus nodig, investeringen die misschien oorspronkelijk voor de rekening waren van de graaf, die dan de kosten hiervan eventueel in de vorm van het *superaratum* doorrekende aan de rente- of cijnshouder(s) van zijn domeinen. Materieel zou de drainage die onlosmakelijk met akkerbouw samen hangt, misschien mee geleid kunnen hebben tot de opdeling van de originele onregelmatige percelen in smallere en gelijkmatige repels met ondiepe grachten, zoals ook nog op de kadasterkaart te zien is (figuur 3). Echte bewijzen hiervoor ontbreken vooralsnog, maar een aanwijzing zou kunnen zijn dat nieuwe gronden in de 12de eeuw, zoals de gronden in de ingepolderde Testerep-geul, meteen volgens een meer regelmatige repel-percelerings werden aangelegd (figuur 3)⁵³.

In de drie hypothesen wijst het *superaratum* in elk geval op een stijgende behoefte naar meer bouwland in de kustvlakte, die zowel kan wijzen op een stijgende bevolkingsdruk in de 12de eeuw, als op een vroege progressieve en commerciële oriëntatie van de Vlaamse landbouw in deze eeuw⁵⁴.

5. Slot: het verhaal van het landschap

Zoals in de inleiding uiteen gezet werd, is de historische ruimte inderdaad samengesteld uit verschillende materiële elementen uit verschillende ruimtelijke fasen, zoals:

- de oorspronkelijke onregelmatige perceelsstructuur die op een schorrenpatroon gebaseerd was,
- de opdeling van deze onregelmatige percelen in regelmatige repels die misschien te maken had
 - met het begin van akkerbouw op deze percelen,
- een langgerekte defensieve dijk langsheen het overstromingsgebied van een getijdengeul die misschien tot de 10de eeuw zou kunnen opklimmen en

53 Tys, 1997, p. 158.

54 Thoen, 1993, p. 278 en Verhulst, 1995, p. 54 en pp. 92-94.

55 Zie voetmoot 5 en Tilley, 1994.

- vooral ook de grenzen van een domein met wortels in de vroege middeleeuwen.

Deze elementen zijn het materiële resultaat van de historische wisselwerking tussen de ruimte rondom de mens en wat die mens op basis van zijn ruimtelijk gedrag en zijn ruimtelijke beleving met de ruimte rondom hem gedaan heeft. Ze bieden met andere woorden enig inzicht in de verschillende plaats- en tijdsgebonden "landschappen" die in de historische ruimte vervat zitten en in enkele aspecten van het historische verhaal van de wisselwerking tussen ruimte en mens, door Tilley de "narrative" van het landschap genoemd⁵⁵.

Dit verhaal is voorlopig nog beperkt omdat hier maar enkele elementen en aspecten van de historische materiële cultuur van de ruimte werden besproken. Onderzoek van andere materiële elementen als b.v. de bewoning in dit gebied zouden het verhaal aanzienlijk kunnen aanvullen en nuanceren.

Het voorlopige verhaal op zich, is desondanks niet oninteressant. Het vertelt in grote lijnen hoe de eigenschappen en de beschikbaarheid van een op zich neutraal getijdenlandschap een 9de-eeuws vorst toelieten om economische, politieke en sociale macht en status te verwerven⁵⁶. Aldus ontstond als het ware een nieuw landschap, een landschap van grafelijke macht belichaamd door domeinen met duidelijke grenzen en met een sterke identiteit. *Vranckx ambacht* en de kaaidijk vormden binnen dit beeld als het ware een grafelijk landschap. Dit landschap verloor qua identiteit aan sterkte vanaf het ogenblik, ergens in de eerste helft van de 12de eeuw, dat de exploitatie ervan uit handen werd gegeven aan derden en de Graaf enkel nog indirect via heffingen als het *superaratum* in dit landschap kon ingrijpen. Dit vervagen van de grafelijke identiteit ging dan ook hand in hand met het prille begin van het ontstaan van een nieuw landschap, met name een collectiever landschap met verschillende bedrijven, bewoners en bewerkers erin. Parallel verloren de domeingrenzen geleidelijk hun oorspronkelijke betekenis en signaalfunctie en evolueerden ze meer tot gewone perceelsgrenzen. Toch vervaagden ze niet volledig. Dit niet alleen omdat *Vranckx ambacht* minstens tot in de 15de eeuw aan de graaf inkomsten bleef opleveren en het domein in theorie dus bleef bestaan als grondrente, maar ook omdat door het wegschenken van bepaalde rechten op deze gronden aan de Proost van St.-Donaas, dit gebied een andere identiteit kreeg in

56 Zie ook Thoen, 1993, pp. 261-263.

vergelijking met het land errond, nl. die van *proostland* tegenover *vrijland*. Er zijn echter geen aanwijzingen dat deze identiteitsverschuiving invloed had op de materiële cultuur van deze ruimte. Ze was eerder theoretisch dan concreet. De materiële invloed die samenhang met het vervagen van het grafelijk landschap kwam eerder van het zich ontwikkelende meer collectieve landbouwers-landschap, waarin de bewoning in het gebied toenam en het gebied na enige tijd werd opgedeeld in meerdere boerderijen. Eventueel zou ook het verdelen van de onregelmatige perceelsstructuur in repels hiermee samen kunnen hangen. Dat de grenzen van het oude domein toch een minimale betekenis en functie bleven hebben, wordt bewezen door het gegeven dat ze in de ruimte bewaard bleven tot in de 19de eeuw. Meer nog, op de 19de-eeuwse kadasterkaart van Middelkerke was het domein tot op het perceel nauwkeurig te reconstrueren en aanwezig. Het is maar door het ontstaan van een nieuw landschap in de tweede helft van de 20ste eeuw dat de grenzen van *Vranckx ambacht* bijna volledig werden uitgewist en zo goed als definitief hun functie verloren. Een bezoek aan het gebied ten oosten van het huidige Middelkerke zegt genoeg: op de plaats van het oude domein liggen nu winkelcentra en campings met een hele andere ruimtelijke materiële cultuur en landschappelijke betekenis.

De aanzet om met de nodige voorzichtigheid dit ruimtelijke verhaal te kunnen schrijven, was de nauwgezette empirische en positivistische reconstructie van het gebied. De resultaten van dit artikel konden enkel bereikt worden door de ruimtelijke elementen en fasen zo exact mogelijk te situeren en te volgen in tijd en ruimte. Dank zij deze werkwijze kon een grafelijk domein dat tevoren eerder theoretisch en abstract was gebleven, concreet gemaakt worden met alle consequenties voor de ruimtelijke interpretatie ervan.

Het blijft echter bij voorlopige resultaten en veronderstellingen gebaseerd op één bestudeerd ruimtelijk geheel van superaratumgronden. Verder onderzoek van de ruimte en van meer en verschillende materiële elementen in de ruimte is dan ook nodig om deze veronderstellingen en verhaallijnen aan te vullen, te nuanceren en bij te sturen. Er blijft nog heel wat onduidelijk, zoals bij voorbeeld waarom het *superaratum* op het eerste zicht enkel betrekking had op grafelijke domeinen op en nabij Testerep. Vooral ook rond de interpretatie van de materiële cultuur van de ruimte blijven nog vele vragen, zoals naar de fenomenologische aard en de waarde van de perceptie van die elementen, enz.

Bibliografie

- Aston, 1985** = Aston, M., 1985. *Interpreting the Landscape. Landscape Archaeology and Local History*. London-New York.
- Cook, 1999** = Cook, H., 1999. Soil and Water management: principals and purposes, in: Cook, H. & Williamson, T. (eds.), 1999. *Water Management in the English Landscape. Field, Marsh and Meadow*. Edinburgh, pp. 15-27.
- Declercq, 1995** = Declercq, G., 1995. Vlaanderen en de Vlaanderengouw in de vroege Middeleeuwen, in: Meulemeester, J.L. (ed.), 1995. *Licht in de Middeleeuwen. 1250 jaar Roksem en de kerstening in westelijk Vlaanderen*. Oudenburg, pp. 10-17.
- Declercq, 1997** = Declercq, G., 1997. Kamer van de hoofdredeninge (12de eeuw-1795), in: Prevenier, W. & Augustyn, B. (eds.), 1997. *De Gewestelijke en Lokale Overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795*. Brussel, pp. 171-187.
- Ervynck e.a., 1999** = Ervynck, A.; Baeteman, C.; Demiddele, H.; Hollevoet, Y.; Pieters, M.; Schelvis, J.; Tys, D., Van Strydonck, M. & Verhaeghe, F., 1999. Transgression or human interference? A critical view on the interaction between geological events and human occupation history in the Belgian coastal plain during the first millennium AD, in: *Problemen der Küstenforschung im zütlichen Nordseegebiet*, in press.
- Gilliodts-Van Severen, 1887** = Gilliodts-Van Severen, L., 1887. *Coutumes des Pays et Comté de Flandre. Coutume de la Prévôté de Bruges*. Bruxelles.
- Gysseling & Verhulst, 1962** = Gysseling, M. & Verhulst, A., 1962. *Le compte général de 1187, connu sous le nom de "Gros Brief" et les institutions financières du Comté de Flandre au XIIIe siècle*. Brussel.
- Rippon, 1996** = Rippon, S., 1996. *The Gwent Levels: the evolution of a Wetland Landscape*. York.
- Tilley, 1994** = Tilley, C., 1994. *A Phenomenology of landscape. Places, paths and monuments*. Oxford.
- Thoen, 1993** = Thoen, E., 1993. The count, the countryside and the economic development of the towns in Flanders from the eleventh to the thirteenth century. Some provisional remarks and hypotheses, in: Aerts, E; Henau, B.; Janssens, P. & Van Uytven, R. (eds.), 1993. *Studia Historica Oeconomica. Liber amicorum Herman Van der Wee*. Leuven, pp. 259-278.
- Tys, 1996** = Tys, D. 1996. *Een historische landschapsstudie van Middeleeuws en later (Wal)Raversyde (einde 10de tot begin-17de eeuw)*.

Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent.

Tys, 1997 = Tys, D., 1997. Landscape and settlement: the development of a medieval village along the Flemish coast, in: De Boe, G. & Verhaeghe, F. (eds.), 1997. *Rural settlements in medieval Europe. Papers of the 'Medieval Europe Brugge 1997' Conference. Volume 6.* Zellik, pp. 157-167.

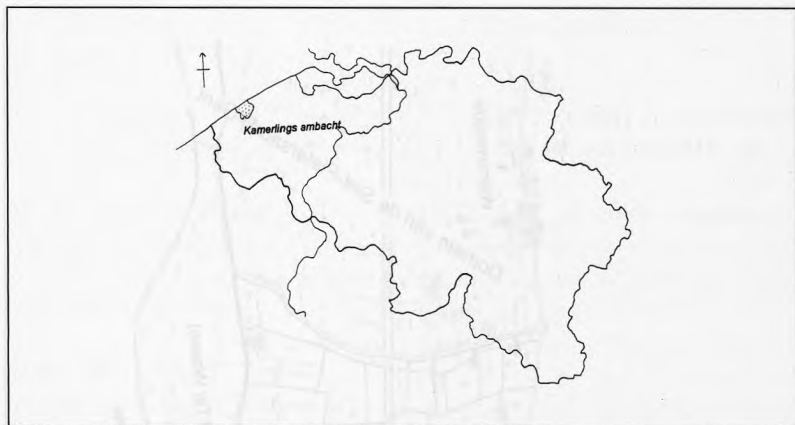
Verhaeghe, 1998 = Verhaeghe, F., 1998. Medieval and later social networks: the contribution of archaeology, in: *Die Vielfalt der Dinge. Neue Wege zur Analyse mittelalterlicher Sachkultur. Internationaler Kongress Krems an der Donau 4. Bis 7. Oktober 1994. Gedenkschrift in memoriam Harry Kühnel.* Wien, pp. 263-311.

Verhulst, 1964 = Verhulst, A., 1964. De hospites van de abdij Voormezele te Bredene en het superaratum of overhert. Bijdrage tot de bewoningsgeschiedenis van de Vlaamse kustvlakte, in: *Huldealbum Archivaris Dr. Jos De Smet*, Brugge, pp. 331-339.

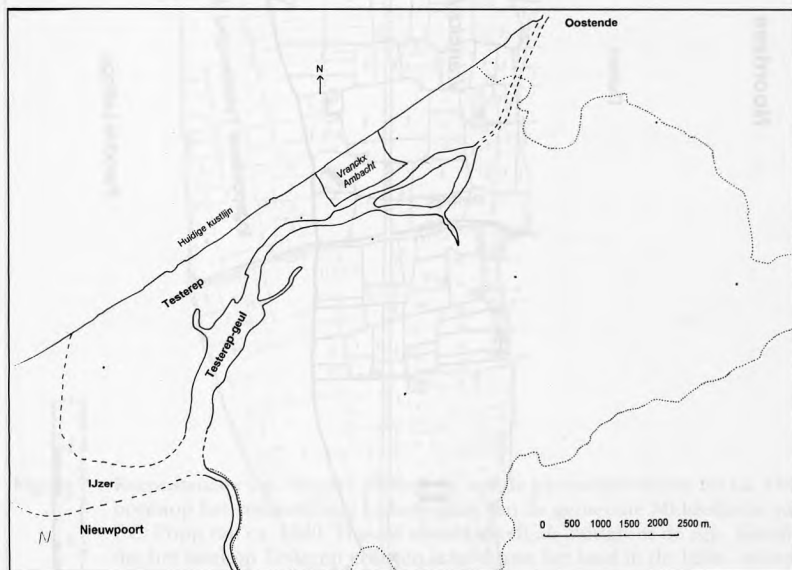
Verhulst, 1995 = Verhulst, A., 1995. *Landschap en landbouw in middeleeuws Vlaanderen.* Brussel.

Verhulst, 1998 = Verhulst, 1998. Sheep-breeding and wool production in pre-thirteenth century Flanders and their contribution tot the rise of Ypres, Ghent and Bruges as centres of the textile industry, in: Dewilde, M.; Eryvynck, A. & Wielemans, A., (eds.), 1998. *Ypres and the Medieval Cloth Industry in Flanders. Archaeological and Historical Contributions.* Zellik, pp. 33-42.

Voet, 1942 = Voet, L., 1942. De Graven van Vlaanderen en hun domein (861-1191), in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, Jg. 7, nr. 2, kol. 25-32.

Figuur 1 : Situering van *Kamerlings ambacht* op een blinde kaart van België

Figuur 2 : De situering van Testerep, de Testerep-geul en de hypothetische 10de- en 11de-eeuwse monding van de IJzer binnen het gebied van *Kamerlings ambacht*, met aanduiding van Oostende en Nieuwpoort. Op basis van de *Geomorfologische kaart van België op 1/50.000. Kaartblad Oostende*. Nationaal Geografisch Instituut, Brussel 1993

De Blijde Intrede van Prins Filips in Brugge in 1519.

Luchthuisman

De binnentocht van Hertog Maximiliaan naar de stad Brugge in 1519 (21 april 1519) werd een succesvolle gebeurtenis die de stad Brugge tot een belangrijke stad maakte. De stad werd toen nog niet volledig ingepolderd. Het was een tijd van vrede en rust, maar ook van economische groei. De stad werd toen nog niet volledig ingepolderd. Het was een tijd van vrede en rust, maar ook van economische groei. De stad werd toen nog niet volledig ingepolderd. Het was een tijd van vrede en rust, maar ook van economische groei.

De stad werd toen nog niet volledig ingepolderd. Het was een tijd van vrede en rust, maar ook van economische groei. De stad werd toen nog niet volledig ingepolderd. Het was een tijd van vrede en rust, maar ook van economische groei. De stad werd toen nog niet volledig ingepolderd. Het was een tijd van vrede en rust, maar ook van economische groei.

Op 2 oktober 1519 werd de Filips van Valois de stad Brugge ingetrokken.

1. De binnentocht van Hertog Maximiliaan naar de stad Brugge in 1519 (21 april 1519) werd een succesvolle gebeurtenis die de stad Brugge tot een belangrijke stad maakte. De stad werd toen nog niet volledig ingepolderd. Het was een tijd van vrede en rust, maar ook van economische groei. De stad werd toen nog niet volledig ingepolderd. Het was een tijd van vrede en rust, maar ook van economische groei.
2. De stad werd toen nog niet volledig ingepolderd. Het was een tijd van vrede en rust, maar ook van economische groei. De stad werd toen nog niet volledig ingepolderd. Het was een tijd van vrede en rust, maar ook van economische groei.
3. De stad werd toen nog niet volledig ingepolderd. Het was een tijd van vrede en rust, maar ook van economische groei. De stad werd toen nog niet volledig ingepolderd. Het was een tijd van vrede en rust, maar ook van economische groei.

Figuur 3 : Reconstructie van *Vranckx ambacht* en van de perceelsstructuur uit ca. 1534 bovenop het commercieel kadasterplan van de gemeente Middelkerke van P.C. Popp van ca. 1840. *Vranckx ambacht* heeft als zuidgrens de zgn. *Kaaidijk* die het land op Testerep erven scheidt van het land in de 12de - eeuwse ingepolderde Testerep-geul eronder. Deze ingepolderde gronden werden als lenen ondergebracht bij het leenhof *Ter Waese* te Leffinge, dat een achterleenhof was van de Burg van Brugge. Ten oosten van *Vranckx ambacht* bevond zich een domein van de St.-Pietersabdij te Gent, waarin sinds het einde van de 14de eeuw het vissersdorp Walraversijde gesitueerd was.

De Blijde Intrede van Prins Filips in Brugge in 1549.

Luc Devliegheer

Na zijn terugkeer uit Duitsland, waar hij in de veldslag bij Mühlberg (24 april 1547) keurvorst Johann Friedrich van Saksen had overwonnen en gevangen genomen, liet de door jicht geplaagde Karel V zijn zoon Filips, die toen regent van Spanje was, naar de Nederlanden overkomen om hem als toekomstig vorst aan zijn onderdanen voor te stellen. Het verhaal van de reis die twee jaar en negen maanden duurde, werd uitvoerig beschreven door Juan Cristobal Calvete de Estrella die leraar Latijn en Grieks van prins Filips was geweest. Het boek werd in 1552 in Antwerpen gedrukt (¹, zie bijlage 1). Het is het verslag van een ooggetuige die o.m. in detail de feestelijke Blijde Intochten van de prins beschrijft.

Een kleiner en minder officieel verslag werd geschreven door Vicente Alvarez "sumiller de panaderia" (verantwoordelijke voor de bakkerij) aan het hof van prins Filips. Alvarez had meer oog voor gewone, kleine gebeurtenissen en voor het eigene van de volkeren en de landen die men bezocht².

Op 2 oktober 1548 vertrok Filips uit Valladolid en kwam na een maan-

- 1 JUAN CHRISTOVAL CALVETE DE ESTRELLA, *El felicissimo viaie d'el muy alto y muy poderoso principe Don Phelippe, hijo d'el Emperador Don Carlos Quinto Maximo, desde España à sus tierras dela baxa Alemaña : con la descripcion de todos los Estados de Brabante y Flandes* (Antwerpen 1552). Cfr. C. GOMEZ-CENTURION JIMENEZ, *El felicissimo viaje del principe don Felipe 1548-1551*, in : *Catalogus Felipe II. Un monarca y su época*, la monarquía Hispánica, p. 81-95 (Monasterio de El Escorial, 1998). In 1873-1885 publiceerde J. PETIT een Franse vertaling, *Le très heurreux voyage fait par très-haut et très-puissant seigneur prince Philippe* die op veel plaatsen nogal vrij is vertaald en soms ook onnauwkeurig is.
- 2 VICENTE ALVAREZ, *Relacion del camino y bué viaje que hizo el Príncipe de España, Don Phelipe, nuestro señor, año del nascimiêto de nuestro Saluador, y Redemptor Jesu Christo de 1548 años : que passo de España en Italia, y fue por Alemania hasta Flandres dôde su padre el Emperador y Rey don Carlos, nuestro señor estaua en la villa de Bruselas, 1551* [Medina del Campo]. Een Franse vertaling door M.-T. DOVILLEE, *Relation du beau voyage que fit aux Pays-Bas, en 1548, le prince Philippe d'Espagne, Notre Seigneur....*, verscheen in 1964 in Brussel. Over de ontvangst te Brugge schrijft Alvarez : *Otra dia a veynte y uno, partio su Alteza de aquel castillo [Maldegem], y fue a comer a otro y durmio en Brujas, que son quatro leguas, aquella es una muy buena y grande villa y de gente rica, porque esta enella todo el trato delas lanas que van a Flandes, y tiene muy buen asiento, y casas, y calles hizieron muy buen recebimiento, y de muchos y galanos arcos triumphales. Estuuo su Alteza en Brujas quatro dias y partio de alli a veynte y seys de julio, y fue a dormir a un castillo del Duque de Cleves que se llama Vitandal [Wijnendale].*

denlange reis via de Middellandse zee, Noord-Italië en Duitsland in de Nederlanden aan. Op 1 april 1549 was hij te Brussel waar hij in het paleis op de Koudenberg zijn vader ontmoette. Daarbij waren ook aanwezig twee zusters van zijn vader, nl. Maria (1505-1558), regentes der Nederlanden en weduwe van Lodewijk II (+1526), koning van Hongarije, en Leonora (1498-1558), weduwe van Frans I (+1547), koning van Frankrijk. Filips verbleef te Brussel. Hij leerde er de staatszaken en de hoofdrolspelers kennen en nam deel aan vele feesten, toernooien en jachtpartijen. Begin juli werd Filips in Leuven en in Brussel plechtig ontvangen als toekomstige hertog van Brabant.

Als toekomstige graaf van Vlaanderen werd hij ook daar verwacht om er te zweren de tradities en de wetten van het land te eerbiedigen en de belofte van trouw van de onderdanen in ontvangst te nemen. Nadat afgevaardigden van het Brugse Vrije en de stad Brugge in de loop van de maand mei naar Brussel waren gegaan om de keizer en zijn zoon naar Brugge uit te nodigen³, moest de plechtige intrede van Filips als toekomstige vorst worden voorbereid. De plechtigheid van de eedaflegging in de stad en in het Brugse Vrije, de openbare versiering, de plaats en het uitzicht van de triomfbogen, de onderwerpen op de toneelpodia, de teksten op de erepoorten : het waren zaken die men op korte tijd moest oplossen.

De straten die het prinselijk gevolg, samen met de lokale overheden, zou doorlopen tussen de Kruispoort en het Prinsenhof, werden aangekleed met "reesen", een doorlopende versiering bestaande uit in de grond geplaatste palen die bovenaan door horizontale balken werden verbonden ; op de palen stonden wassen toortsen op tinnen platen. Met het aan de "reesen" aanbrengen van wapenschilden, van specifieke ornamenten of van een beschildering gaven het Brugse Vrije, de stad en de Spaanse kooplieden een eigen accent aan dit gedeelte van de "reesen" waarvoor ze zelf instonden.

Het Brugse Vrije deed voor zijn "ingangspoort" en triomfboog op de Markt een beroep op de jonge schilder Pieter Pourbus (1523/24-1584)⁴, schoonzoon van Lanceloot Blondeel (1498-1561) die zelf instond voor de stedelijke triomfbogen en bij wie Pourbus waarschijnlijk zijn inspiratie of zelfs zijn ontwerp heeft gehaald. Nadat

3 Op 29 mei ging een afvaardiging van de stad Brugge naar Brussel naar Karel V omme te congratulerene de compste prince van Spaengen in dese Nederlanden end supplierene dat zijnder hoocheijt ghelieven zoude te commen visiteren zijne goede ghetrauwe dienaeren ende toecomende ondersaeten binnen den lande van Vlaendren., Brugge, Stadsarchieff, *Stadsrekening 1548-1549*, f° 69-69v.

4 Zie voor Pourbus : P. HUVENNE, *Pieter Pourbus, meester-schilder, 1524-1584*, Brussel 1984 (i.v.m. 1549, p. 25-27).

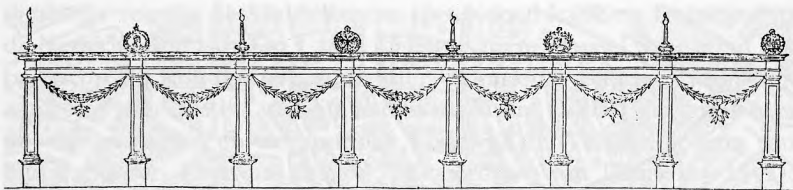
Figuur 1 : De weg van prins Filips' Blijde Inkomst, vanaf de Kruispoort tot aan het Prinsenhof (op een kopie uit 1735 van A. Sanderus' stadsplan, 1641)

Pourbus op 20 juni twee kannen wijn had gekregen van het Vrije⁵, vergaderden de vier burgemeesters op 23 juni met *eenen schildere ende hem bestedech te makene ende schilderen een tanneel up de marct van Brugge jeghens der blijder incompste van minen heere den prince van Spaengen....*⁶. Onder *tanneel* (toneel), *tooch ofte staidge* die Pourbus beschilderde⁷, *staedge wesende met drie tooghen*, die de timmerman Stevin de Meestre optrok aan de steger van de Sint-Joriskapel van de Sint-Kristoffelkerk op de noordkant van de Markt⁸ moet wel de hele triomfboog worden verstaan en niet enkel het brede toneelpodium boven de drie gelijkvloerse doorgangen ; het togen of tonen van levende beelden was

5 *Van twee ghelijcke kannen wijns ten voornoemden daghe [20 juni] ghepresenteert meestre Pietre Pourbus schildre, comt 2 lb. 8 sch.* Brugge, Rijksarchief, *Brugse Vrije*, reg. 288 (rek. 1548-1549), f° 134. Op die dag bekomen o.a. ook de twee rederijkers Stevin vander Gheenste en Pieter vander Helst ieder twee kannen wijn.

6 Brugge, Rijksarchief, *Brugse Vrije*, reg. 288 (rek. 1548-1549), f° 53-53v.

7 Zie noot 9.

Figuur 2 : Blijde inkomst van Prins Filips te Antwerpen, 1549, straatversiering tussen de Keizerspoort en de Sint-Michielsabdij. Een gelijkaardige versiering wordt te Brugge “reesen” genoemd en door Calvete omschreven als bogen, vierzijdige bogen, bogen met toortsen (los arcs, los arcs quadrados, los arcs de las hachas). C. Grapheus, o.c.

inderdaad het belangrijkste en nog traditionele onderdeel van de triomfboog voor de toeschouwers. Pourbus beschilderde de triomfboog binnen en buiten met personages en *antignaignen*⁹. Tot de eerste reeks behoorden o.a. de door Calvete de Estrella vernoemde nymfen en saters, tot de tweede o.m. de door hem vermelde bloemenguirlandes (Calvete de Estrella, o.c., 117v).

Voor de onderwerpen die het Vrije op het toneelpodium liet uitbeelden deed het een beroep op de rederijkers Stevin vander Gheenste en Eduard de Dene die het concept zijn definitieve vorm gaf¹⁰. Voor de Latijnse opschriften wendde men zich tot de kapelaan van *mejonc-vrouw van Axele*¹¹. P. Pourbus werd ook nog betaald voor *tsnijden van den antignaignen cieraigen* en leverde ook nog allerlei benodigdheden

8 Brugge, Rijksarchief, *Brugse Vrije*, reg. 288 (rek. 1548-1549), f° 180. Hij werd ook voor bijkomend werk betaald, o.m. voor houten borden of panelen waarop de Latijnse opschriften werden geschilderd :*van ghemaect thebbene de reesen rontomme de voornoemde staedgen, ende noch vier dubbele cruusreesen vooren anden voornoemden tooch. Item eenen weech ghemaect van achtre lanx de drie tooghen omme vrij te gane vanden eenen totten andren ende voorts diverse barden ghemaect ende ghesneden dienende omme de epitaphien ofte metren vanden rethorisiens inne te stellene...* Ibid., f° 180-180v.

Op 29 juli was er een vergadering van de vier burgemeesters met de ontvanger en de griffier om de rekeningen te overzien *vanden schildere, timmerman, retorisienen ende andre wercklieden die bezich gheweist hebben anden tooch van slandtsweghe ghestelt up de marct van Brugge ende ooc vanden reesen totten houcke vander Vlaminstrate jehens der blijder incompste van mijnen heere den prince van Spaengnen...* Brugge, Rijksarchief, *Brugse Vrije*, reg. 288 (rek. 1548-1549), f° 56v.

9 *Betaelt Pieter Pourbus schildre over den wercke van schilderie bij hem ghedaen ende ghelevert zo van personaigen, antignaignen ende andersins van buuten ende ooc van binnen anden voornoemden tooch ofte staidge naerden heesch vanden wercke daerof hem instructie van als ghegheven was bij ordonnantie dertich ponden grooten Vlaams, 360 lb.*

Betaelt Pieter Pourbus schildere voor tscilderen vanden reesen staende lanx duere an beeden zijden upde marct voorbij den soppere metgaders van twee pilaren der frise ende den molueren van dien, boven den werken bij hem hiervooren ghelevert bij ordonnantie, 128 lb. Brugge, Rijksarchief, *Brugse Vrije*, reg. 288 (rek. 1548-1549), f° 180, 181.

10 *Item me Stevin vander Gheenste priestre rethorisien die in teerste de materie gaf vanden voornoemden tooch, voor diverse occupatien, 20 sch. gr.* Item Eduwaert de Dene, ooc rhetori-

(klederen, kwasten, papier, lijnwaad, kronen, ringen, juwelen, vijf scepters, zes kussens, zestig tentevelen, enz.) voor de personages die op 21 en 22 juli als levende beelden een zg. *tableau vivant* op het toneelpodium uitbeeldden¹².

Daarnaast maakte het Vrije aan de inkom van de Markt – tegen de Vlamingstraat – een uitzonderlijke “ingangspoort” met twee hoge, door een architraaf verbonden zuilen met erop het beeld van een wildeman en wildevrouw (schildhouders van het wapen van het Brugse Vrije). Ook hier deed Pourbus het schilderwerk en leverde daarenboven veertien boksvellen om de beelden van de wildeman en –vrouw te bekleden¹³.

De stad Brugge liet drie triomfbogen bouwen naar ontwerp van Lancelot Blondeel die reeds in 1520, samen met de schilder Willem Cornu, de twaalf stedelijke “stagen” voor de Blijde Intocht van Karel V had ontworpen. De eerste triomfboog stond in de Langestraat, de tweede in de Hoogstraat, de derde aan de ingang van het Prinsenhof. Blondeel zelf diende op de aanbesteding (4 juli) van het schilderwerk van de triomfbogen de laagste prijs in. Het stadsbestuur gaf aan de andere schilders die aan de aanbesteding hadden meegedaan, opdracht om *ten gracelicken prijse* mee te helpen met Blondeel en vlug te werken om binnen 10 of 12 dagen met het werk klaar te zijn. Op de triomfbogen stond het keizerlijke wapen met de arend in het midden ; dat van Filips rechts en dat van Vlaanderen links¹⁴.

Buiten deze vier officiële triomfbogen waren er nog drie van de

sien voor diverse parthyennen zo van teerste concept als tlaetste vanden toogh ghescreven thebbene ende ooc der descriptie vande personaigen ende habijten, tsamen 20 sch. gr. Item Pieter vander Helst tegheldeckere ooc rhetorisien van vele diversche daghen twee zo drie weken lanc gheduerende bezich gheweist thebbene mette voorseide retorisien ende de personaigen gheholpen in oordene stellen de voorseide twee daghen up den toogh, 25 sch. gr. Brugge, Rijksarchief, Brugse Vrije, reg. 288 (rek. 1548-1549), f° 182-182v.

- 11 Op 26 juli kreeg de kapelaan zes kannen wijn voor zijn werk *in tstellen ende componeren van diversche metren dienende omme den tooch van den lande ter incomste van mijnen heere den prince van Spaegnen, 7 lb. 4 sch.* Brugge, Rijksarchief, Brugse Vrije, reg. 288 (rek. 1548-1549); f° 140.
- 12 Brugge, Rijksarchief, Brugse Vrije, reg. 288 (rek. 1548-1549), f° 181. Gedurende twee nachten werden kleren en rekwisieten ondergebracht en bewaakt in de Sint-Joriskapel *mits datmen inde voorseide cappelle de bereedinghe vande tooch deede.* Ibid., f° 182.
- 13 *...voorts veertien bucxvellen omme tleeren vanden wildemans. Voort annenayen vande voor-noomde vellen, dezelve wildemans te vullene...* Brugge, Rijksarchief, Brugse Vrije, reg. 288 (rek. 1548-1549), f° 181.
- 14 J. WEALE, *Lancelot Blondeel*, in : *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, 58 (1908), p. 297 ; A. SCHOUTEET, *Documenten in verband met de Brugse schilders uit de XVIe eeuw*, in : *Belgisch Tijdschrift voor Oudheidkunde en Kunstgeschiedenis*, 27 (1958), p. 182-184.

Spanjaarden en twee van de Biskajers, de enige vreemde "naties" die toen nog in Brugge verbleven.

Op de vier "inheemse" triomfbogen speelden de toneelpodia met de levende beelden de belangrijke rol die ze ook in het verleden bij dergelijke gelegenheden hadden gespeeld.

Op de drie triomfbogen van de stad Brugge werd het spel van de figuren ondersteund door geschilderde voorstellingen op de toneelscene (Brugge 1 = meisjes in Chaldeeuwse klederdracht, kamelen ; Brugge 2 = twee paarden van de faraowagen ; Brugge 3 = de berg Modin).

Opvallend zijn de vele beeldnissen rondom het toneel die ook voorkomen op de antieke triomfbogen. Bij de vijf triomfbogen uit Spanje-Biskaje kwamen maar bij de tweede Spaanse erepoort enkele levende beelden voor. Beeldnissen worden niet vermeld.

Weliswaar zijn van de negen constructies die te Brugge te zien en te bewonderen waren, geen afbeeldingen bekend, maar uit de beschrijving van J. Calvete de Estrella en uit de prenten van de zeer verwante triomfbogen te Antwerpen en te Gent blijkt duidelijk de antieke inspiratie¹⁵. J. Calvete de Estrella (p. 100) schrijft dat de vijf Gentse triomfbogen buitengewoon waren en *muy ala antigua*; ze waren zo kunstig beschilderd dat ze van marmer en jaspis leken. Op de triomfbogen in de twee voornoemde steden komt in de ornamentiek (korven, grotesken, band- en rolwerk, guirlanden, hermen, enz.) de Renaissance volop tot uiting, meer in Antwerpen dan in Gent. Als men de constructies en hun versiering van de Blijde Inkomst te Brugge in 1515 vergelijkt met deze uit 1549, wordt het duidelijk welke grote evolutie

Betaelt vele ende diversche personen als temmerlieden, scilders ende andere ter cause van tmaeken, scilderen ende accoutreren van zekere archen tryumphale ghestelt up de straeten deser stede daer de voornoemde prince over duere passeerde, metsgaders van stellen, maken ende scilderen vander reese ghestelt an beeden zijden vande straeten, daer uppe ghestelt waeren groote menichte van tortsen, beghinnende vander Cruuspoorte tot an sprincenhof binnen deser stede. Voorts ooc tacoutreren vander Cruuspoorte ende de personaigen, speillieden ende trompetters die up de voornoemde archen tryumphale stonden, metsgaders de personen die concept van dien voortstelden, conduiseerden ende daerof tlast hadden, al volghende eene particuliere rekeninghe daerof ghedaen, gheexamineert ende ghesloten in tcollege van scepenen deser stede....
Brugge, Stadsarchief, Stadsrekening 1548-1549, f° 113v.

- 15 De triomfbogen te Antwerpen zijn afgebeeld in C. GRAPHEUS, *De seer wonderlijcke schoone Triumphelijcke Incompst, van den hooghmogenden Prince Philips...* In de stad van Antwerpen, Anno M.CCCC.XLIX. (Antwerpen 1550), evenals in de Latijnse en Franse uitgave. Uiteraard treft men ze in beeld en beschrijving aan bij W. KUYPER, *The triumphant entry of renaissance architecture into the Netherlands. The Joyeuse Entrée of Philip of Spain into Antwerp in 1549. Renaissance and Mannerist Architecture in the Low Countries from 1530 to 1630* (Alphen aan de Rijn 1994). Enkele erepoorten zijn o.m. afgebeeld in I. VON ROEDER-BAUMBACH en H. EVERS, *Versieringen bij Blijde Inkomsten gebruikt in de Zuidelijke Nederlanden gedurende de 16e en 17e eeuw* (Antwerpen 1943), in A. CORBET, *Pieter Coecke van Aelst* (Antwerpen 1950), in E.

de kunst in onze gewesten in die periode heeft doorgemaakt. Nieuwe invloeden hebben zich bij de reeds aanwezige gevoegd. Zo kon men bijv. de klassieke bouwkunst beter leren kennen uit de door Pieter Coecke van Aelst uitgegeven vertalingen (1539 e.v.) van Serlio's architectuurboeken.¹⁶

De stad Brugge heeft de Blijde Inkomst aangegrepen om op de toneelpodia bijbelse onderwerpen uit te beelden die betrekking hadden op de overdracht van het leiderschap van vader op zoon (Abraham en Isaac, Mathathias en Judas) waarbij zowel het vertrouwen in de prins als de hoop op economische herleving werden uitgesproken.

Ook de triomfboog van het Vrije bevatte een boodschap : het loofde de monarchie die vrede en geluk brengt. De Spanjaarden roemden hun koningen die zich in de gunst van God mogen verheugen. Eén toneel verwees – met het voorbeeld van Trajanus' opvolging door Hadrianus – naar de antieke oudheid. De Biskajers stelden hun traditie van zeevarend volk in het licht.

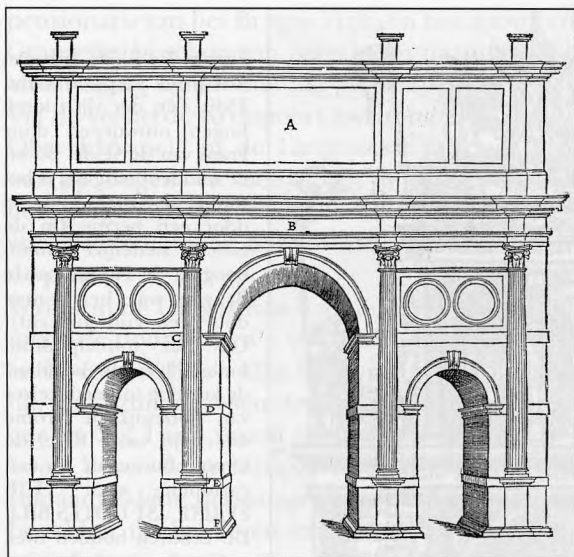
Men kan zich de vraag stellen of de gewone Bruggeling veel zal hebben begrepen van wat op de toneelpodia en in de beeldnissen werd getoond, evenals de diepere achtergrond ervan. Daarenboven waren de teksnten en opschriften uitsluitend in het Latijn, in tegenstelling tot bv. Gent waar naast Latijn, ook Nederlands, Grieks en Hebreeuws voorkwamen. Voor de meesten zal *verstaan* een zorg zijn geweest. Wat telde waren de levende beelden van het stille toneel en de nieuwe en kleurige architectuur, beschilderd met allerhande vreemde figuren en ornamenten, die men al wandelend langs de met toortsen verlichte straten kon bewonderen. Zo zal het vreemde zeespektakel van de tweede triomfboog van de Biskajers meer tot de verbeelding van de toeschouwers hebben gesproken dan de brave bijbelse taferelen.

- ROOBAERT, *De seer wonderlijcke schoone triumphelijcke incompst van den hooghmoeden prince Philips.... in de stadt van Antwerpen anno 1549*, in : Bulletin van de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, 9 (1960), p. 37-74. De vijf Gentse triomfbogen zijn afgebeeld in M. LAGEIRSE, *La joyeuse Entrée du prince héritier Philippe à Gand en 1549*, in : Standen en Landen, 18 (1959), p. 32-46. (zelfde maar verbeterde tekst in : Les fêtes de la Renaissance. II. Fêtes et cérémonies au temps de Charles Quint, p. 297-306, Parijs 1960, met afbeelding van twee triomfbogen). Beide Blijde Intochten worden ook besproken door J. JACQUOT, *Panorama des fêtes et cérémonies du règne*, in : Les fêtes de la Renaissance. II, p. 413-491.
- 16 Twee jaar na de uitgave van het vierde architectuurboek (*Regole generali di architettura ... 1537*) van S. Serlio, gaf Pieter Coecke reeds een Nederlandse vertaling uit (*Generale reglen der architecturen op de vyve manieren van edificien,...*), tien jaar later in 1549 gevolgd door een tweede uitgave. Hij vertaalde het boek ook in het Frans en gaf het uit in 1545. Het derde boek van Serlio (1540) dat o.m. talrijke antieke gebouwen afbeeldt, liet P. Coecke in 1546 in het Nederlands verschijnen (*Die aldervermaerste Antique edificien...*) en in 1550 in het Frans.

Figuur 3 : Triomfboog van Titus Vespasianus te Rome (naar het derde boek van Serlio (1540), door P. Coecke in 1546 in het Nederlands uitgegeven, f^oL).

Figuur 4 : Blijde Inkomst van prins Filips te Antwerpen, 1549. Stedelijke triomfboog aan de Hoogstraat, ontworpen door Lambert van Noort (C. Grapheus, o.c.) De 8voeten-hoge beelden van keizer Karel en prins Filips dragen de wereldbol. In de doorgang is op het gewelf God tussen sterren en wolken geschilderd en op de beide wanden Karel V en Filips (rechts: staande op de aarde, met Cybele; links: in een triumfwagen op zee, met Neptunus)

Figuur 5 : Triomfboog van Constantijn te Rome (Serlio-Coecke, 1546, f°LVI)

Figuur 6 : Blijde Inkomst van prins Filips te Antwerpen, 1549. Triomfboog van de Engelse natie, ontworpen door Lambert van Noort (C. Grapheus, o.c.). De triomfboog is 73 voeten hoog, 58 voeten breed en 30 voeten diep; de middendoorgang is 13 voeten breed en 26 voeten hoog, de zijdoorgangen 6 voeten breed en 12 voeten hoog. Een Antwerpse voet meet 28,68 cm. Boven de zijdoorgangen zijn geschilderde voorstellingen van de Pietas en de Constantia. In de rondboognissen naast het "viercant perck" met het opschrift, staan de beelden van keizer Constantijn en zijn moeder Helena. Bovenaan, de beelden Oceanus, Britannia en twee tritonen.

Figuur 7 : Blijde Inkomst van prins Filips te Gent, 1549. Eén der vijf triomfbogen ontworpen door Frans van de Velde. Boven de middendoorgang is het toneel in twee gedeeld door een herme (in de tweede stedelijke triomfboog in de Hoogstraat te Brugge was het toneel door een zuil gedeeld). Op het toneelpodium tonen "levende beelden" de kroning tot medekeizer van Lodewijk de Vrome door zijn vader Karel de Grote. Bovenaan in een cartouche staat THIE FVRIST IST GOTES BILDI. Erboven houden twee griffoenen een St-Andrieskruis vast; erbij de Bourgondische vuurslag en de keizerszoon. De teksten op de triomfboog zijn in een soort oud-Nederlands, "en lingua Franconica antiqua que es la que uso Carlo Magno" schrijft J. Calvete de Estrella in zijn reisverhaal

Na de Blijde Inkomst te Gent, vertrok het koninklijk gezelschap op 19 juli per boot, richting Brugge. Men bezocht eerst het nieuwe kanaal tussen Gent en de Schelde dat gedeeltelijk met gebruikmaking van bestaande waterlopen was gegraven, alsook de plaats in de Landdijk waar de Gentenaars een sluis wilden bouwen. Men overnachtte in het kasteel te Lovendegem. De volgende dag reisde Filips door naar Maldegem, waar hij de nacht doorbracht. 's Anderendaags, zondag 21 juli, nam hij het middagmaal in het grafelijk kasteel te Male en reisde vandaar door naar Brugge.

Op enkele kilometers vóór de stad, aan de Vossesteert te Sint-Kruis, werd hij opgewacht door de magistraat van het Brugse Vrije en van de stad Brugge, evenals door de te Brugge wonende Spanjaarden (zie bijlage 2). Na een welkomwoord in het Frans door Severijn Grijspeere,

pensionaris van het Brugse Vrije, en het antwoord van A. Perrenot de Granvelle, bisschop van Atrecht, in naam van Filips, reed de Brugse afvaardiging samen met het prinselijk gezelschap terug naar de stad. Via de versierde Kruispoort kwam men de stad binnen. Aan de Sint-Obrechtskapel¹⁷ in de Langestraat, was een verhoog opgetimmerd waarop jongens en meisjes van de Bogardenschool¹⁸ stonden en een lied zongen als de prinselijke stoet voorbijreed. Op de laken doeken waren verscheidene borden aangebracht met welkomwoorden voor de prins.

Verder in de Langestraat had de stad Brugge een eerste triomfboog – met drie doorgangen – opgericht, 60 voeten hoog, 40 voeten breed en 20 voeten diep¹⁹. Elke kant was met zes zuilen versierd, waarschijnlijk 2 x 2 zuilen tussen de middendoorgang en de beide zijdoorgangen en 2 x 1 zuil tussen elke zijdoorgang en de hoek van de triomfboog. Boven de architraaf was een toneelpodium opgebouwd waarin rijk aangeklede personages bij de aankomst van de prins scenes uitbeeldden uit het leven van Abraham, Isaac en Rebecca. Naast het toneel waren boven elke zijdoorgang nissen – twee aan elke kant – waarin vier mooie meisjes deugden, met erbij passende teksten, voorstelden. Boven het reeds vermelde toneelpodium was nog een kleiner toneel waarin een meisje zat dat Brugge verbeeldde. De twee jonge dames in de nissen naast haar, verwezen naar de hoop die de stad voor de heropleving van de handel in de jonge vorst stelde. De triomfboog was binnen en buiten beschilderd met *historias y fabulas muy a la antigua*, d.w.z. in antieke of in ouderwetse trant²⁰.

Wat verder aan de Molenbrug lagen boten in de reie waarop blaasmuziek werd gespeeld en salvo's gelost.

Aan het begin van de Hoogstraat had Brugge een tweede triomfboog opgebouwd, die aan de vorige geleek. Er waren gecanneleerde zuilen en maar één, door een middenzuil gedeeld toneel. In de ene helft speelde Abraham terug de hoofdrol samen met zijn zoon Isaac. In de andere helft waren de Egyptische farao en Jozef de bijbelse helden. In de vier nissen naast het toneel stelden meisjes ook hier de deugden voor.

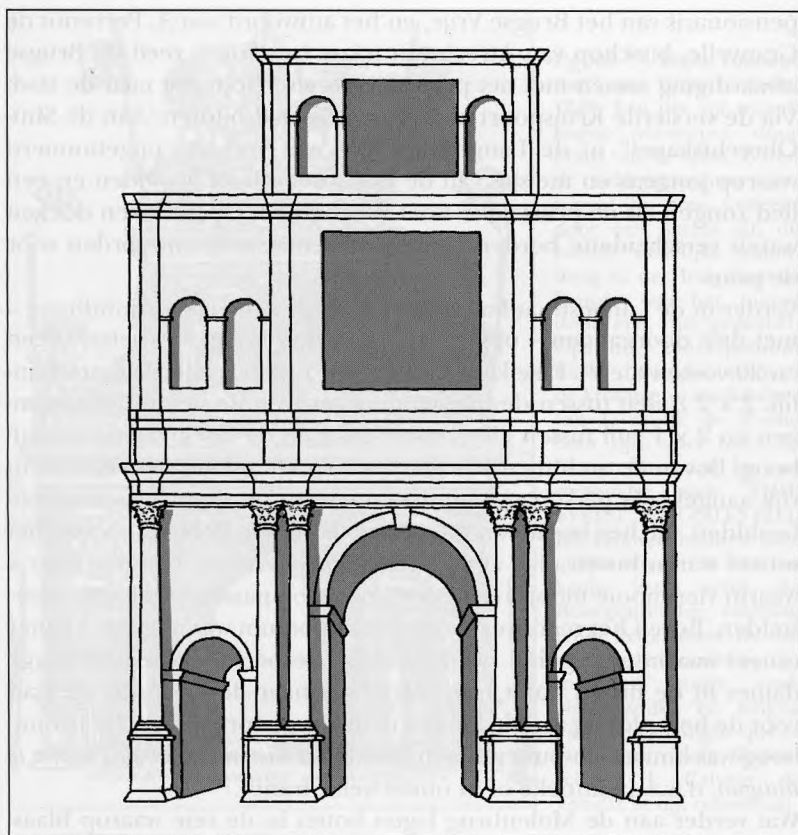
17 In de loop van de 17de eeuw werd op de plaats van het Sint-Obrechtsgodshuis het nieuwe Kartuizersklooster gebouwd.

18 Zie over deze school voor arme kinderen : A. SCHOUTEET, *Een beschrijving van de Bogardenschool te Brugge omstreeks 1555 door Zeger Van Male*, (Brugge 1960).

19 Eén Brugse voet = 27, 43 cm.

20 J. PETIT, *Le très heureux voyage...*, p. 99 vertaalt dat o.i. ten onrechte door *des fables et des histoires de l'antiquité*.

Overigens is het niet duidelijk of "al antigua" moet worden vertaald door "op antieke" of "op ouderwetse" wijze.

Figuur 8 : Vereenvoudigde reconstructie van de stedelijke triomfboog in de Langestraat te Brugge

Verder, misschien aan het grote huis De Zeven Torens of aan het begin van de Mallebergplaats stond de eerste triomfboog van de Spaanse kooplieden. Deze erepoort, die maar één doorgang had en voorzien was van vier Ionische zuilen, was beschilderd met taferelen uit de Spaanse geschiedenis. Boven de architraaf was een toneel opgebouwd waarin het beeld van een meisje stond dat Spanje verbeeldde en door vier beelden was omringd. De bijhorende opschriften gaven uiting aan gevoelens van dankbaarheid van Spanje voor zijn vorsten. Wat verder was de tweede Spaanse triomfboog opgesteld, ditmaal met drie doorgangen en zes Dorische zuilen aan de voorzijde. Boven elke zijdoorgang was een bord met de naam PHILIPPVS omgeven door kro-

nen en trofeeën. Op het toneelpodium stonden de beelden van keizer Trajanus en van zijn opvolger Hadrianus, alsmede enkele levende beelden waarvan één een kroon aanbood aan Hadrianus. Dit alles was een zinspeling op prins Filips die mettertijd zijn vader, de keizer, zou opvolgen.

Aan het einde van de Philipstockstraat hadden de Spanjaarden een derde triomfboog opgebouwd, ditmaal in Toskaanse stijl. Op het hoge toneelpodium stonden verscheidene beelden met bijhorende opschriften : God de Vader die David en Salomon zegende en Balthasar, Darius en Alexander de Grote van zich afweerde. Uiteraard een verwijzing naar de keizer en zijn zoon die door God waren uitverkoren. De triomfboog was bekroond door een wereldbol met erop de keizerlijke arend.

Op de Markt was het de beurt aan het Brugse Vrije. Aan de ingang van de Markt stonden twee hoge, door een architraaf verbonden beschilderde zuilen waarop een wildeman en wildevrouw stonden. Tussen de zuilen was een breedte van 20 voeten en de architraaf lag op 40 voeten hoogte. Aan de palen van de straatversiering waren de keizerlijke wapenschilden en de wapens van het Vrije en van de vier Leden van Vlaanderen bevestigd.

Op de noordzijde van de Markt, vóór de Sint-Joriskapel stond de triomfboog van het Brugse Vrije die versierd was met de wapenschilden van alle plaatsen van het Vrije. Er waren drie doorgangen en zes Dorische zuilen aan de voor- en achterkant. Het brede boventoneel bestond uit drie gedeelten. In het midden zat de Monarchie te midden van meisjes die deugden symboliseerden en van personen die verwezen naar het idyllische landelijke leven dat aan de vorst was te danken. Het gelukkige Brugse Vrije in beeld ! In het rechtse toneel zat de Anarchie ; erbij waren figuren die al de ellende toonden bij de afwezigheid van een vorst. In het linkertoneel zat de Poliarchie, vergezeld van personages die verwezen naar oorlog en de strijd om de macht, maar waarvan Vlaanderen – dankzij de keizer – gespaard was gebleven. De uitleg van dit alles en de hoop die men op Filips stelde, waren te lezen op de fries en op de drie tekstbanden eronder. Aan de hoeken stonden allerlei beelden.

Daarna ging men verder, rechtsaf over de Eiermarkt tot aan het begin van de Geldmuntstraat waar de Biskajers een eerste triomfboog hadden opgericht. Twee zuilen omringden de ene doorgang ; op elk kapiteel stond een beeld met brandende toorts. Boven de architraaf waren twee wolven met het wapen van Biskaje geschilderd. Klaarblijkelijk had de “natie” van Biskaje haar krachten gespaard voor

hun tweede erepoort, die wat verder in de straat stond. Wegens zijn verbondenheid met de zee, had Biskaje op de voorkant een groot paneel laten schilderen met een voorstelling van de zee met haar bevolking van goden en godinnen. Calvete de Estrella vond deze triomfboog *el mejor de todos* voor wat de creativiteit en het schilderwerk betrof. Het was in elke geval een onderwerp dat een Renaissance-schilder bijzonder goed lag.

Wat verder reed men voorbij de versierde gevel van het Munthuis. Voorbij de ingang van het Prinsenhof had de stad Brugge haar derde triomfboog opgesteld, door Calvete de Estrella geroemd om zijn uitzonderlijke architectuur (in Korinthische stijl) en schilderwerk. Boven de doorgangen waren twee toneelpodia boven elkaar. In de onderste bevond Mathathias zich samen met zijn vijf zonen op de berg Modin. Aan elke zijde van het toneel waren twee nissen bevolkt met meisjes. In het boventoneel was de "minnaar van de stad" voorgesteld; aan elke kant was één nis met een meisje. De opschriften die de jonge dames in de hand hielden, bevatten lof en wensen voor Filips. Op de fries verontschuldigde men zich voor het feit dat men de onderwerpen voor de stedelijke triomfbogen uit de bijbel had gehaald. De triomfboog was bovenaan bekroond met het beeld van de zegenende Christus. Zo kreeg Filips tot besluit van zijn Blijde Intrede a.h.w. de zegen van de Allerhoogste mee.

Die avond bleven de mensen in de stad verder vieren.

's Anderendaags, maandag 22 juli, kwamen ook keizer Karel en zijn twee zusters in Brugge aan. Ook zij reden door de versierde straten waar het spektakel op de triomfbogen opnieuw werd vertoond²¹.

Op dinsdag 23 juli woonde prins Filips eerst de mis bij in de Sint-Donaaskerk. Daarna ging hij naar de Markt. Vóór het belfort en de halle had de stad Brugge een verhoog opgetimmerd dat met een baldakijn van brokaat was versierd. Daar legde prins Filips de volgende eed af. "Ego Philippus dei gratia princeps Hispaniarum, utriusque Sicilie, Jherusalem, etc. archidux Austrie, dux Burgundie, etc. comes Habsburgi et Flandrie, etc. promitto et juro quod in adventu meo et succesione huius patrie et comitatus Flandrie ero bonus et justus dominus"²².

21 De magistraat van het Vrije bleef op 22 juli in vergadering in hun Landhuis om 's anderendaags de prins *te zien doene zynen eedt als toecommende prince ende heere vanden lande van Vlaendre naer toverlijden van onsen gheduchten heere den K Mt zynen vadre ende den zelven prince te huldeghen ende overzulcx te ontfanghene ende hem eedt te doene metten edelen notablen ende appendant wetten vanden lande vanden Vrijen, zo zij ooc den anderen dach deden.* . Brugge, Rijksarchief, *Brugse Vrije*, reg. 288 (rek. 1548-1549), f° 55v-56.

22 Brugge, Stadsarchief, *Resolutieboek 1545-1552*, f° 107.

Figuur 9 : Zilveren penning (Ø 27 mm) geslagen n.a.v. de Blijde Intrede van prins Filips in 1549 (Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Penningkabinet). Voorkant. Filips, kijkend naar links. Randschrift : PHILIPVS•AVSTR•CAROLI•V•CAES•F• (handje van het muntatelier Antwerpen). Achterkant. Gekroond wapenschild van Filips, omgeven door de ketting van de Orde van het Gulden Vlies. Randschrift : COLIT•ARDVA (lamsvacht aan de ketting hangend)VIRTVS•1549.

Na de eedaflegging wierpen de wapenkoningen gouden en zilveren penningen tussen de toeschouwers zoals ze dat o.m. ook in Gent en in andere steden hadden gedaan²³. Op deze penningen die voor de inhuldiging van prins Filips werden geslagen, staat op de ene kant een afbeelding van de prins en op de andere zijde zijn wapenschild, elk vergezeld van een randschrift.

Daarna ging de prins en zijn gevolg naar het Landhuis van het Brugse Vrije op de Burg. In de Schepenkamer werd hij door de magistraat van het Vrije opgewacht. Vóór het middenste van de drie vensters die op de reie uitgeven, hadden de “tapitsiers” van de keizer een baldakijn van goudlaken geplaatst ; op de tafel lag een goudlaken kleed met een kussen van dezelfde stof en daarop een kruisbeeld.

23 Na de eedaflegging van prins Filips te Gent : ... luego el Rey de armas comenzó à echar desde el tablado a todas partes gran cantidad de monedas de oro y plata, y lo mismo hazia el Heraldo que estava en la plaça desde su cavallo. En las monedas avia de una parte la medalla y figura d'el Principe al natural, y de la otra las armas Reales, con esta letra COLIT ARDVA VIRTVS, J. CALVETE DE ESTRELLA, o.c., p. 100.

In de steden waar Filips zijn intrede deed, werden goud- en zilverstukken met de beeltenis van de prins tussen de toeschouwers geworpen, in totaal ongeveer 3300 volgens een nota van A. Pinchart in : Revue de la numismatique belge, 3e s., t. IV, p. 305-306. A. Schouteet publiceerde een korte aantekening over de ontvangst van prins Filips, waarin o.m. melding wordt gemaakt van het werpen van goud- en zilverstukken na de eedaflegging op de Markt (*Kroniekachtige aantekeningen uit het gildeboek van de Brugse droogscheeters, 1519-1598*, in : Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge, 94 (1957), p. 69.

Pensionaris van Grijspeere nodigde de prins uit de eed uit de spreken volgens de formule op het hem toegereikte blad. In het Latijn beloofde Filips in de toekomst een goede en rechtvaardige vorst te zijn voor de onderdanen van het Brugse Vrije en alle privileges en wetten te eerbiedigen. Van Grijspeere richtte zich vervolgens in het Nederlands tot de magistraat met de uitnodiging trouw te zweren aan de toekomstige vorst. Daarna las griffier Jan van Damme in aller naam de eed voor²⁴.

Tijdens zijn verblijf in Brugge bracht Filips een bezoek aan Damme en Sluis²⁵. Volgens Calvete de Estrella konden in de haven van Sluis wel 500 schepen aanleggen en getuigden de ruïnen van de huizen, de straten, kerken en opslagplaatsen (*bodegas*) van de voorspoed die daar vroeger was ; alles was echter ten onder gegaan door de ruzies met Brugge²⁶.

Van het bezoek van de keizer en zijn zoon maakte het Brugse Vrije op 24 juli gebruik om te spreken over de aankoop van de grafelijke Looove die op de noordzijde van het Landhuis lag²⁷. De aankoop gebeurde in 1555.

Op 25 juli, feestdag van de H. Jacobus, woonden de keizer en zijn zoon de mis bij in de Sint-Donaaskerk, samen met de ridders van de Spaanse orde van Sint-Jacob die in Brugge waren²⁸.

Vooraleer de verdere reis van prins Filips te beschrijven, behandelt Calvete de Estrella nog uitvoerig de organisatie van het stadsbestuur van Brugge, eertijds *la plaza y mercado de todo Europa*, om te besluiten met een algemeen compliment : *Van de Vlamingen zijn de Bruggelingen het meest hoofs, gul, hartelijk, verzorgd in hun kledij en rijk en de vrouwen in het algemeen zeer mooi* (123v). Die laatste lofbetuiging kan men vele malen lezen in de beschrijving van de triomfbogen waar overaal heel mooie meisjes figureerden ! Of is dit enkel zuiderse galanterie ?

Op vrijdag 26 juli verlieten de keizer, zijn zoon, de twee koninginnen

24 Zie ook Bijlage 2. De twee eden zijn ook afgedrukt bij P. DE BEAUCOURT DE NOORTVELDE, *Jaer-boeken van den Lande van den Vrijen...*, II, Brugge, 1785, p. 178-180.

25 Volgens het reisverslag van Jean de Vandenesse sloep Filips op 23 juli in Sluis. L.P. GACHARD, *Collection des voyages des souverains des Pays-Bas II*, Brussel 1874, p. 383.

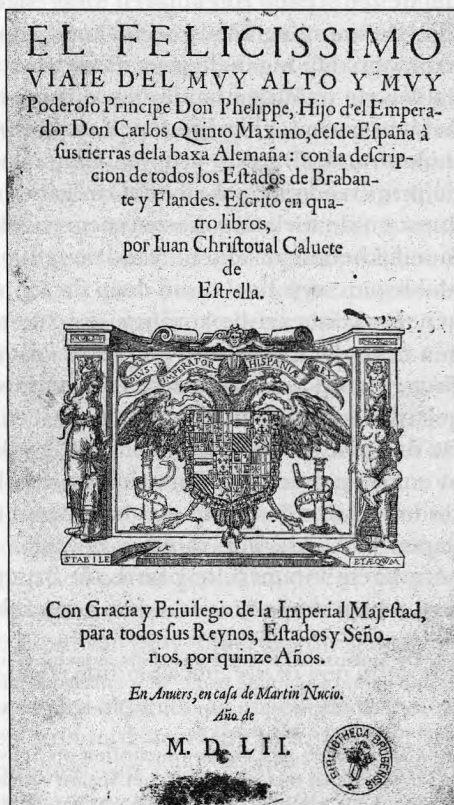
26 De inwoners van Sluis konden de goederen die in de haven aankwamen – en zelfs de haring die ze vingen – daar niet verkopen zonder ze eerst naar Damme, als haven van Brugge, te brengen.

27 *Zij [de vier burgemeesters en enkele schepenen] waren bij der K.M. ende mijnen heere de prince van Spaingnen omme hem te wellecommene ende communicierden met mijnen heere van Praet ende zommeghe heeren van financien ter cause vander coope vande Love*, Brugge, Rijksarchief, *Brugse Vrije*, reg. 16611 (Ferieboek 1545-1550), f° 375v.

28 De orde van Sint-Jacob werd ca. 1169 opgericht en in 1175 door de paus goedgekeurd. Deze militaire en religieuze orde was de bekendste Spaanse ridderorde.

en hun gevolg Brugge en gingen in Wijnendale en Torhout overnachten. 's Anderendaags ging men naar Langemark en op 28 juli kwam men aan te Ieper waar de prins ook met veel eerbetoon werd ontvangen. Via enkele steden in Frans-Vlaanderen kwam Filips op 4 augustus in Rijsel aan, waar volgens Calvete de mooiste togen en triomfbogen van Vlaanderen stonden.

Na nog verscheidene Blijde Intochten en na een maandenlang verblijf in Brussel, vertrokken keizer Karel en prins Filips op 31 mei 1550 naar Augsburg waar langdurige onderhandelingen plaats vonden over de keizerlijke opvolging. Op 25 mei 1551 verliet Filips Augsburg om via Genua terug te keren naar Spanje, waar hij op 12 juli 1551 in Barcelona aankwam.

Figuur 10 : Titelblad van het reisverhaal van J.C. Calvete de Estrella, *El felicissimo viaie ...* (Martin Nucius, Antwerpen, 1552).

BIJLAGE 1

JUAN CALVETE DE ESTRELLA, *El felicissimo viaje del muy alto y muy poderoso principe Don Phelippe...*, p. 112-122, 123v. (Antwerpen, 1552) *

Vandaar [Gent] vertrokken de keizer, de koninginnen en de prins die dag, na gegeten te hebben, over het water. Vergezeld van enige heren en edelen van zijn hof, gingen ze via het kanaal dat de Gentenaars hadden gegraven tot aan de zee. Deze hadden zijne Majesteit gebeden om daarheen te gaan en het werk te bekijken en hen – als verlangend om zijn stad waar hij geboren was te bevoordelen – de toelating te verlenen om dit kanaal te mogen verlengen tot in de zee en waar het nodig was sluizen, dijken, dammen en poorten te bouwen om het water tegen te houden, zodat de schepen uit de zee zouden kunnen komen en vandaar door het kanaal tot in Gent varen zonder dat de zee schade zou kunnen toebrengen aan de streek die zeer laag ligt. De zon ging reeds onder toen zijne Majesteit op de grote dijk aankwam. Hij zag de ligging en de plaats van de zee, van de eilanden en van de naburige landerijen en was vol lof. Na alles wat er was te hebben gezien, ging hij slapen in Lovendegem, een kasteel op twee mijlen vandaar en op drie van Gent. Daar waren de koninginnen en de prins reeds aangekomen. Dan gaf de keizer aan de Gentenaars de gunst en de toelating die ze vroegen, alhoewel de Antwerpenaars wat moeilijkheden maakten. Vandaar ging de prins met zijn hof naar Maldegem, een heel mooi dorp dat op zes mijlen van Gent was gelegen. De keizer en de koninginnen bleven in een wat dichterbij gelegen dorp dat Eeklo werd genoemd. Voor de ganse reis van Gent naar Brugge vond het hof onderdak in andere dorpen en gehuchten naar gelang de geschiktheid van de plaatsen.

De dag nadien, zondag eenentwintig juli, ging de prins vandaar eten in enkele gehuchten, vanwaar hij vertrok en in Brugge aankwam om zes uur 's avonds. En op die dag gingen de keizer en de koninginnen slapen in Maldegem, vanwaar de prins was vertrokken. Om hem te ontvangen, kwamen, te paard, uit Brugge de schouteet, burgemeesters, schepenen en raadslieden, vergezeld van veel ridders, edelen en

* De Spaanse tekst werd zoveel als mogelijk letterlijk vertaald, wat een vlotte lezing niet altijd ten goede komt. Voor enkele onduidelijke Spaanse passages hebben we de hulp ingeroepen van Chris Deweerdt en van Diego Ramirez-Cardenas die we hierbij van harte danken.

Calvete heeft de Latijnse opschriften op het verhoog in de Langestraat en op de triomfbogen niet letterlijk in het Spaans vertaald; het is deze Spaanse vertaling, en niet het Latijnse origineel, die we in het Nederlands hebben omgezet.

notabelen van de stad, ten getale van meer dan vierhonderd, gekleed in voskleurig fluweel en met hoeden van zwart fluweel met witte veren, en op heel goede en mooi versierde paarden. De magistraten en deze van de raad droegen voskleurige fluwelen kleren. De baljuw van Brugge en deze van de raad van het Vrije reden uit in lange zwartfluwelen klederen. De edelen en de notabelen die in hun gezelschap meereden, droegen eenvoudige kleren en zwartfluwelen hoeden met witte veren ; allen te paard en fraai uitgerust. In deze volgorde kwamen ze door de poort die ze van het Kruis [Kruispoort] noemen, en op een halve mijl ervan wachtten ze op de prins in een heel koel en vlak veld dat daar was gelegen. Bij zijn aankomst ontvingen de twee raden – deze van Brugge en deze van het Vrije – nadat ze van hun paarden waren afgestegen, zijn Hoogheid met eerbied en feliciteerden hem met zijn komst in hun stad. Nadat ze in naam van de prins door de bisschop van Atrecht beantwoord waren, bestegen ze hun paarden en keerden in dezelfde orde terug als ze waren uitgereden en kwamen [in de stad] voor de prins. Groot was het vertoon om hem te ontvangen, zowel vanwege deze uit Brugge als van de Spanjaarden die daar wonen en die met velen zijn omwille van de daar aanwezige grote handel van wol die over zee uit Spanje wordt aangevoerd. Ook heel keurig reden ze uit op heel goede en rijk versierde paarden om de prins te begroeten. De naties van Spanje die daar zijn, wedijverden in het tonen van de genegenheid van trouwe vazallen door de triomfbogen, vertoningen en voorstellingen waarmede ze hem opwachtten. De intocht van de prins had plaats met deze vorstelijke pracht en praal die hij had bij het inkomen in de andere steden en plaatsen. Op de stadspoort, die ze noemen van het Kruis [Kruispoort], was er een grote keizerlijke arend tussen twee wapenschilden ; het ene droeg de vorstelijke wapens van de prins, het andere deze van Brugge. Op een klein verhoog dat daar was – vol brandende toortsen – stonden zes trompetters, gekleed in voskleurige damasten wapenrokken met de wapens van Brugge. Vanaf de poort tot aan het paleis [Prinsenhof] had de straat twee rijen vierzijdige bogen – er waren er in totaal twaalfhonderd – waarboven toortsen waren geplaatst, de ene op gelijke afstand van de andere. De bogen waren in het rood, wit en geel geschilderd. Gaande naar de kapel van Sint Aubertus, die gelegen is bij de poort door dewelke de prins binnenkwam, was er een groot verhoog, behangen met wit laken en vol bloemen en groen. Daarop stonden driehonderd jongens en honderd arme meisjes. De stad laat deze, welke zij Bogarden noemen, op haar kosten opvoeden en onderwijzen in de schone letteren, zang en de Franse taal, en de meis-

jes op de dezelfde wijze in het lezen en handwerken. Als de prins voorbijkwam, zongen ze allen een lied in hun Vlaamse taal, lovende de grootheid en majesteit van zijn Hoogheid. Hij waardeerde zeer de charme waarmee ze dit deden. Op het doek hingen enkele borden omringd met groen, die deze opschriften droegen, genomen uit de Heilige Schrift.

VENI NOBIS PACIFICVS DOMINVS, ET VTERE

SERVITIO NOSTRO, SICVT PLACVERIT TIBI.

Kom bij ons vreedestichtende heer, en gebruik onze dienstbaarheid naar uw believen.

En op het andere bord luidde het.

BEATVS QVINTELLIGIT SVPER EGENVM ET PAVPEREM, IN DIE MALA LIBERABIT EVM DOMINVS.

Gelukkig hij die zich bezig houdt met de armen en in hun behoeften voorziet, want op een moeilijke dag zal de Heer hem bevrijden.

En verder luidde het op een ander bord.

PAX TECVM SIT.

De vrede zij met u.

En op een ander dat zich verder bevond, was er.

TRIBVAT TIBI DOMINVS SECVNDVM COR TVVM, ET OMNE CONSILIVM TVVM CONFIRMET IVDICARE PVSILLO ET HVMILLI.

Moge de Heer u alle zaken geven naar uw hart, en elke uwe beslissing bevestigen om over het kleinere en eenvoudige te oordelen.

En verder op een ander bord stond.

EXALTETVR MANVS TVA, NE OBLIVISCARIS PAVPERVM.

Dat uw hand geroemd worde opdat ge de armen niet zou vergeten.

En op het einde van alles luidde dit vers van de vorstelijke profeet.

DOMINVS SIT PROTECTIO TVA, ET CVSTODIAT INTROITVM TVVM, ET EXITVM TVVM.

De Heer weze uw bescherming en bewake uw binnenkomen en uw weggaan.

Verderop in dezelfde straat [Langestraat] was er een triomfboog die de stad had laten maken. Hij was zestig voeten hoog, veertig breed en twintig diep; met drie doorgangen, waarvan de middenste groter was dan de zijdoorgangen, en alle gemaakt met zes zuilen die op elke kant stonden. Op de architraaf bevond zich een toneel, fraai met tapijten versierd; daarin vertoonden zich, bij het openen van de gordijnen, veel levende personen, heel mooi uitgedost in Chaldeeuwse klederdracht. Ze beeldden uit hoe Abraham een trouwe dienaar met tien kamelen naar de provincie Mesopotamië zond opdat hij daar een vrouw zou zoeken voor zijn zoon Isaac. En hoe hij door goddelijke wil

toevallig het zeer mooie meisje Rebecca, dochter van Bathuel, ontmoette. Aan één kant van het toneel waren enkele meisjes in Chaldeeuse klederdracht geschilderd, uit enkele kruiken water gevend aan acht kamelen. En ernaast waren twee levende jongens gekleed in veelkleurige zijde – de ene was in de kledij van een Moor, de andere in die van een Egyptenaar – op twee natuurgetrouw nage-maakte kamelen. Een jongeling, in de kledij van een Hebreëer, was gekeerd naar het volk en hield één van de twee kamelen bij de teugels, de andere ernaast was rijkelijk gekleed. Vervolgens was er de in donkerrood geklede dienaar van Abraham alsof hij van de reis terugkwam. Uit een koffertje nam hij enkele kostbare oorkingen en armbanden van goud die hij aan Rebecca gaf die naast hem stond en een mooi meisje was, gekleed in wit satijn. Achter haar stonden drie andere meisjes gekleed als Chaldeeërs, in veelkleurige zijde, met kruiken in de handen. Daarnaast stond Laban alsof hij uit de poort van de stad kwam, met dit opschrift in de hand.

INGREDERE BENEDICTE DOMINI.

Treed binnen gezegende van de Heer.

Aan de architraaf hing een bord met deze tekst.

SERVVS ABRAHAE PROTVLIT INAVRES AV-
REAS DANS REBECCAE, ET ARMILLAS.

De dienstknecht van Abraham nam enkele oorkingen en armbanden van goud en gaf ze aan Rebecca.

Aan de ene en de andere kant van het toneel waren boven de zuilen van de zijdoorgangen nissen waarin mooie, rijkelijk uitgedoste meisjes stonden. En de eerste aan de rechterhand stelde de Gehechtheid voor. Ze had in de ene hand een witte lelie door dewelke ze te kennen gaf de eerlijke wil en de standvastige verknochtheid van de stad ; in de andere hand een opschrift dat luidde.

GAVISI SVMVS IN INTROITV TVO.

Wij zijn verheugd met uw intrede.

Vervolgens was er een ander meisje, waarvan de naam Eendracht was. Ze had op haar hoofd een zeer versterkte stad, omgeven door muren en torens. In de ene hand hield ze een cirkel van goud en daarin vier harten die aan een gouden koord hingen. Ze betekenden de eendracht van de vier Leden waarin Germaans Vlaanderen is onderverdeeld, die zijn Gent, Brugge, Ieper en het Vrije. In de andere hand hield ze deze gezaghebbende uitspraak van deze grote filosoof Seneca.

INEXPVGNABILE MVNIMENTVM AMOR CIVIVIM.

De liefde en de eendracht van de burgers is een beschutting en onoverwinnelijke sterkte.

Aan de kant van de linkerhand stond de Genegenheid die een lief meisje was. Ze had in de ene hand een hoorn die binnenin leek te branden als teken van de groeiende liefde die de stad voor de prins heeft, en in de andere hand deze verzen.

EN DAMVS ACCENSVM STABILI TIBI PECTVS AMORE,

IMPETVS HVNC NVLLVS, NVLLA MOVEBIT A TE.

U ziet hier dat wij u het hart en het ontolamd gemoed van ware liefde geven die geen geweld noch woede zal veranderen.

Vervolgens was er de Eerbied; ze hield in de ene hand een valk daardoor te verstaan gevende de gehoorzaamheid die deze stad heeft tegenover de prins en in de andere hand deze verzen.

REX OCVLVS MVNDI SVPERVM COELESTIS ORIGO EST,

HVNC COLE, NEC SPERNAS SED REVERENTER HABE.

De koning is het oog van de wereld aangezien hij zijn hemelse oorsprong van God heeft. Eerbiedig hem dan, en ge moet hem niet minachten, maar hem steeds in hoge ere houden.

Bovenaan de boog, op de kornis, was een klein met een tapijt rijk versierd toneel waarin met grote praal een heel mooi meisje was gezeten, gekleed in brokaat, met een kroon van goud op haar blonde haren. Ze hield in de ene hand het wapenschild van Brugge en stelde dezelve stad voor; in de andere hand had ze een hart van goud met deze letters.

TVA SVM EGO, ET OMNIA MEA.

Ik ben de uwe en al mijn zaken.

Aan de voeten van dat meisje dat Brugge voorstelde, waren andere meisjes gekleed in veelkleurige zijde conform aan wat ze voorstelden. De eerste was de Hoop, die haar handen hield, de ene op het keizerlijke schild, de andere op het schild met de koninklijke wapens van Spanje. Meer naar beneden waren twee meisjes in nissen gezeten, één aan elke kant. De ene was de Godsvrucht met een krans van rozen op haar haren en een ruiker bloemen in de hand. Met de vinger wees ze naar de Hoop. Aan de linkerhand was de Gerieflijkheid met in de hand een wolk waaruit waternevel kwam met zo'n groot vernuft dat het leek of het regende. Daardoor gaven ze te kennen de hoop die ze hebben in de keizer en de prins om het handelsverkeer terug te krijgen dat ze pleegden te hebben wegens de geschiktheid van de plaats en wegens de godsdienst en het Christendom dat ze belijden. Dit verklaarden de verzen die op de fries staan.

CONCIPIMVS PARITER SVMMITER MAXIMA PROLES
CAESARIS ADVENTV GAVDIA SVMMA TVO.
HINC DVCTVQVE DEI, PATRIS AVSPICIISQVE, TVISQVE
NOS MERCATVRAE SPES REDEVNTIS HABET.
VT MAGE SPEREMVS, FACIVNT PIETASQVE FIDESQVE,
QVA COLIMVS CHRISTVM, COMMODITASQVE LOCI.

O grote prins, zoon van de zeer hoge Cesar, we hebben alle een buitengewone vreugde met uw komst en grote hoop dat de koophandel zal terugkeren, zoals het vroeger was, met de hulp van God en begunstiging van u en van de keizer, uw vader, en dat we deze hoop nog veel groter hebben wegens het geloof en de eerbied waarmee we Christus eren, en wegens de geschiktheid die deze plaats biedt.

Binnen in het toneel hoorde men bij het voorbijkomen van de prins zeer zachte muziek van orgel en zangers. De triomfboog was buiten en binnen versierd met heerlijk schilderwerk van historieën en fabels, zeer naar antieke [of : oude] trant.

Gekomen aan de brug die ze noemen van de molen [Molenbrug], waren in het kanaal acht grote schepen en andere, veel kleinere ; ze lagen goed in orde met veel vlaggen. Als de trompetters die daar waren, klaar waren met spelen, vuurden ze een goed salvo af van artillerie en haakbussen samen.

Voorbij de brug, aan het begin van de straat die ze Hoog noemen [Hoogstraat], was een andere ereboog van dezelfde architectuur en vorm als de andere, behalve dat de zuilen gegroefd of gecanneleerd waren met hun basissen en vergulde kapitelen. Hij had enkel één toneel met nissen aan de ene en de andere kant. In het toneel werd door levende personen de geschiedenis uitgebeeld hoe Abraham zijn erfenis aan zijn zoon Isaac schonk en aan de andere zonen kostbare geschenken gaf. Abraham had de figuur van een oude man met grijs haar, ouderwets gekleed. Aan de rechterhand stond Isaac, in een karmozijn kleed, vergezeld van enkele dienaren gekleed als Hebreëers ; aan de linkerhand was Cetura die de tweede vrouw was van Abraham, met haar zonen Zamran, Iecsan, Madan, Madian, Iesboc, Suè in reizigerskledij. Cetura was een mooi meisje ; ze hield een klein verguld koffertje vast met veel juwelen van goud en geld. Abraham strekte de hand uit naar de zonen van Cetura alsof hij ze enige zijden beurzen vol geld gaf, waarmee ze heel tevreden weggingen, vrijelijk aan Isaac de erfenis van zijn vader overlatend. Het opschrift dat in een bord aan de architraaf hing, verklaarde de geschiedenis.

DEDIT ABRAHAM CVNCTA, QVAE POSSE-
DERAT, ISAAC : FILIIS AVTEM ALIIS LARGI-

TVS EST MVNERA.

Abraham gaf alles wat hij bezat aan Isaac en verdeelde kostbare geschenken aan de andere zonen.

In de eerste nis, aan de rechterkant, stond een meisje dat het Vertrouwen verbeeldde. Ze hield in de ene hand een rode lelie waarmee ze te verstaan gaven de goede hoop die ze in de prins hebben, zoals het opschrift verklaart dat ze in de andere hand hield.

HABEMVS FIDVCLIAM PROPOSITA NOBIS SPE.

Wij hebben vertrouwen in de hoop die voor ons staat.

In de nis aan de linkerkant was een ander meisje dat de Vastberadenheid voorstelde. Ze hield op het hoofd een schip met volle zeilen, en in de andere hand deze verzen die ze sprekend tot de prins zegde.

ERGO VENI PRIDEM VOTIS OPTATE BENIGNIS,

OFFICIIS PROMPTA EST SEDVLA TVRBA TIBI.

Kom dan, door uw volk zeer begeerde prins, dat klaarstaat en gereed is om u te dienen.

Dit toneel was verdeeld door een zuil die op de architraaf steunde en reikte tot op de hoogte van de kroonlijst. In het ene gedeelte ervan was uitgebeeld wat de hebben verteld, en in het andere – dat aan de linkerhand was – waren vele als Egyptenaren geklede personages waartussen een koning, die deze goede farao, koning van de Egyptenaren, verbeeldde, die zo hield van Jozef, de zoon van de patriarch Jacob. Hij was gezeten in een vergulde triomfwagen, gekleed in brokaat, met een kroon van goud op het hoofd geplaatst. En naast hem in dezelfde wagen zat Jozef in een kleed van wit satijn. Twee witte paarden trokken de wagen, zo goed gelijkend dat ze levend schenen. De farao hield in de ene hand de scepter, en in de andere een kostbare ring en een opschrift dat tot Jozef zegde.

VNO TANTVM REGNI SOLIO TE PRAECEDAM.

Alleen op de koninklijke troon van het koninkrijk zal ik je voorgaan.

Vóór Jozef stond een trompetspeler, gekleed in het gewaad van een Egyptenaar. In de ene hand hield hij een vaandel met op de ene kant de nagemaakte wapens van Egypte en onderaan de Nijlstroom die langs zeven mondingen in de Middellandse Zee uitkwam, en op de andere kant waren met letters van goud deze woorden geschreven.

OMNES CORAM EO GENV FLECTANT.

Allen buigen voor hem de knieën.

Vóór de trompetter waren vele personages, mannen en vrouwen, jongens en meisjes die alle deden tegenover Jozef wat de koning vroeg. Op de fries van de triomfboog stond in grote letters dit opschrift dat

de farao aan Jozef zegde.

ECCE CONSTITVI TE SVPER VNIVERSAM TERRAM AEGYPTI.

Zie ik maakte u landvoogd over gans het land van Egypte.

In de nissen die in dit gedeelte waren, stond in één ervan een meisje dat het Geheugen verbeeldde. In de ene hand hield ze een olifant, die het dier is met het grootste geheugen na dit van de mens, en in de andere hand deze tekst.

LAETABIMVR IN TE MEMORES.

Wij hebben ons grotelijks te verheugen met de herinnering aan u.

In de andere nis stond een ander meisje dat de Standvastigheid verbeeldde. Ze hield in de ene hand een halve zuil en in de andere deze verzen.

NOS TVA DEXTRA POTENS TVEATVR MAXIME PRINCEPS

BRVGICA SIT CORDI RESQVE SALVSQVE TIBI.

Zeer machtige prins, uw moed en uw sterke hand zullen ons beschermen. Dat gij de hoop en het heil van de stad Brugge in uw hart moogt houden, wat voor ons alleen volstaat.

In deze boog die we hebben besproken, was er ook veel muziek van instrumenten en zangers. De boog was versierd met zeer mooie schilderingen.

Verder stond een andere boog die de Spaanse kooplieden die in deze stad verblijven, hadden laten maken. Daarin was een grote doorgang die gemaakt werd met vier Ionische zuilen met hun kapitelen en basissen. Boven de architraaf was een toneel dat, evenals het grootste gedeelte van de boog, beschilderd was met historien en veldslagen die de koningen hebben gevoerd en gewonnen tegen de Moren en andere volkeren. In het toneel stond het beeld van een dapper meisje in de kledij van een koningin met een koninklijke kroon op haar hoofd en een scepter van goud in de rechterhand, dat Spanje verbeeldde. Aan haar rechterhand stonden twee beelden - het ene was van Tubal, het andere van Hercules - die tussen hen een bord hielden met deze verzen in de persoon van Spanje.

HIS EGO PRINCIPIBUS PRAECLARO SANGVINE CRETIS

INVICTAEQVE ARCIS, TVRRIS ET INSTAR ERO.

LEGIBVS, IMPERIO, FAMA, VIRTUTE FIDEQVE

FIRMARVNT, FORTES QVIS NEGET ESSE PATRES ?

Met deze vorsten geboren uit doorluchtig bloed zal ik als een onoverwinnelijke burcht en toren zijn. Ze zullen me versterken met wetten, gezag, roem, kracht en vertrouwen. Wie zal ontkennen dat ze sterke vaders en heren zijn ?

Aan de andere kant waren twee andere beelden in koninklijk gewaad

; het ene was van koning Bamba, het andere van koning don Alonso de Eerste die met het punt van het zwaard een vervaarlijke slang doodstak, die op een gefingeerd vuur lag. Deze twee beelden hielden een ander bord tussen zich, met deze verzen die Spanje zegde.

HIS PIA, RELIGIOSA, POTENS, VENERATA PER ORBEM

IN POPVLOS MVLTOS MAXIMA SCEPTRA GERAM.

HIS FINES CREVERE AMPLI DITIONIS, ET HOSTES

INSOLITO PEPVLI SVBDERE COLLA IVGO.

Ik die vroom, godsvruchtig, machtig en door de wereld geëerd ben, zal met dezen het hoogste gezag uitoefenen over vele volkeren. Met dezen zijn de grenzen van mijn rijk vermeerderd. Met dezen heb ik de vijanden gedwongen hun nekken te plaatsen onder het juk dat ze niet gewoon waren.

Het beeld van het meisje Spanje stond een beetje hoger ; boven haar hoofd hing een bord met deze verzen die hetzelfde zegde.

HIS MARE MVLTARVM LAVDVM SVM PRAEMIA NACTA,

HIS MAGNUM CREVIT NOMEN AD ASTRA MEVM.

NVMINA DENT PYLIAM LONGE HIS SVPERARE SENECTAM,

PERPETVAE NOBIS GAVIDIA PACIS ERVNT.

Met dezen heb ik onsterfelijke roem en lof behaald. Met dezen is mijn naam gegroeid tot aan de sterren. Moge God ze toestaan de ouderdom van Nestor te overschrijden opdat hij de eeuwige vreugde van de vrede bekomme.

Vanaf de bovenkant hingen vele schilden met de wapens van de koninkrijken van Spanje, Castilië, Leon, Aragon en van de andere rijken. Binnen in het toneel hoorde men muziek van zangers en van verscheidene instrumenten.

Het waren duidelijke indicaties die de ware genegenheid en eerbied toonden die de Spaanse kooplieden die daar verblijven, hebben voor hun prins. Deze hadden vanaf deze boog tot aan de ingang van de grote plaats [Markt] twee rijen zuilen laten maken, één aan elke kant van de straat ; ze waren van elkaar verwijderd volgens dezelfde verhouding als deze van de stad die eindigden waar deze [de Spaanse] begonnen. Elk van deze zuilen had enkele schilden met de wapens van de koninkrijken van Spanje, samen met brandende toortsen. Op de zuilen lagen dunne planken waarmede ze in de tussenruimten vierzijdige bogen maakten. De kandelaars of kandelabers waarop de toortsen stonden, waren gemaakt als tritons en monsterachtige nymfen.

Verder in dezelfde straat was een andere triomfboog van een wonderbaarlijke architectuur, met drie doorgangen waarvan de middenste groter was dan de zijdoorgangen. De stijl was Dorisch. De doorgangen waren op elke zijde gemaakt met zes zuilen met hun basissen

en kapitelen. Boven de architraaf was een toneel waarin zich twee beelden van keizers bevonden : aan de rechterhand was het beeld van Trajanus, aan de andere van Aelius Hadrianus. Vóór hem was een geknield personage, rijk gekleed, met in de handen een keizerskroon van goud die hij hem aanbood. Naast Trajanus waren twee jongelingen gewapend met blinkende wapens, en twee andere in dezelfde gedaante naast keizer Hadrianus. Dit alles betekende dat Aelius Hadrianus doorging voor opvolger van Trajanus in het keizerrijk, wat de verzen op een bord te verstaan gaven.

HAEREDEM STATVAM POPVLIS TE TOTIVS ORBIS,

SVB PEDIBVS CERNES SVBDITA REGNA TVIS.

TV NVNC ERGO TVOS DOMINARE POTENTER IN HOSTES

IN MEDIO QVORVM IVRA TENENDA DABIS.

Ik heb u aangesteld als erfgenaam van heel de wereld en onder uw voeten zult gij de rijken onderworpen zien. Heers dan krachtig over uw vijanden. Gij zult wetten geven die ze onverbreekbaar zullen onderhouden en naleven.

Op de fries aan de rechterkant waren deze verzen als lofbetuiging aan Spanje.

SVBIECIT POPVLOS VOBIS NON ANTE FIDELES.

SVB PEDIBVS VESTRIS PLVRIMA REGNA DEDIT.

En aan de linkerkant luidden deze verzen.

DVRA PRIVS FORTES COMMITTERE BELLA SVETI

VOBIS VICTRICES SVPOSVERE MANVS.

Hij heeft volkeren onderworpen die vroeger niet trouw waren en hij plaatste veel rijken onder uw voeten. Uw zegevierende handen hebben onder uw gezag geplaatst deze sterken, die gewoon waren ruwe oorlogen te voeren.

De zijdoorgangen hadden twee borden beschreven met letters van goud met deze naam PHILIPPVS. Hij was omgeven door verscheidene kronen met veel trofeeën en geschilderde victoriën. In de uiteinden van de hoeken waren de afbeeldingen aangebracht van vier goden met hun attributen : aan de ene kant Neptunus en Mars, en Jupiter en Mercurius aan de andere. De zoldering en de achterkant van de doorgangen waren beschilderd met verscheidene werken van Hercules, zoals de reus Cacus, zoon van Vulcanus, die gestolen goed meenam en de koeien van de sterke Hercules van Thebe bij de staart in zijn akelige grot trok.

Aan het einde van de straat [Philipstockstraat] stond de derde triomfboog van de Spanjaarden. De architectuur was in Toskaanse stijl. Op de zoldering van het toneel was een blauwe hemel met veel sterren, heel natuurgetrouw geschilderd. Daar was het beeld van God de Vader. Met de ene hand zegende hij twee beelden van de koningen David en Salomon, die aan de rechterhand stonden. Met de andere hand weerde hij van zich af degene die aan de linkerhand stonden, namelijk koning Baltasar, met de gebroken scepter, en koning Darius, met de op de grond gevallen scepter, en koning Alexander de Grote die de scepter hield die in veel stukken was gebroken. Te verstaan gevende hoe onrustig en verdeeld de rijken van deze drie monarchen waren en hoe stabiel de rijken van David en Salomon, omdat ze door God waren uitverkoren zoals keizer Karel en zijn zoon prins Filips het waren. Boven op de triomfboog was een grote wereldbol ; tussen zijn cirkels waren Europa, Afrika en Azië geschilderd met vele provincies, steden, bergen en stromen. Erboven stond de keizerlijke arend met zijn opengespreide vleugels, te kennen gevend de grootheid van het rijk en van de heerschappij van de keizer en van de prins, zijn zoon. Aan de zoldering van het toneel hingen drie borden omgeven door groene en frisse festoenen. In één ervan waren volgende verzen, in de naam van God de Vader.

ME DVCE DEVICTOS BELLO DELEBITIS HOSTES,
SVB PEDIBVS VESTRIS CASTRA INIMICA CADENT.

Ik uw aanvoerder zijnde, zult ge de vijanden vernietigen, die in de oorlog zijn overwonnen en onder uw voeten zullen de legers en de kampen in elkaar storten.

Op het andere bord, boven de beelden van koning David en Salomon, luidde het.

NVNQVAM SVMMA TVAE STIRPIS MONVMENTA PERIBVNT,
AETERNOQVE TVVM TEMPORE NOMEN ERIT.

Nooit zullen de belangrijke gedenkstukken van uw geslacht verloren gaan, omdat uw naam eeuwig zal zijn.

Het derde bord hing boven de hoofden van de andere koningen met deze tekst uit de Heilige Schrift.

IPSI REGNAVERVNT ET NON EX ME, PRIN-
CIPES EXTITERVNT, ET NON COGNOVI.

Deze hebben geregeerd, maar ze zijn geen vorsten geweest door mij gekozen ; ze bestonden, maar ik kende ze niet.

Vorbij de bogen van de Spanjaarden, hadden die van het Vrije voor hun triomfboog en voor de vierzijdige straatversiering waarop de toortsen stonden, de ruimte ingenomen vanaf de inkom van de plaats

[Markt] tot aan de uitgang op het uiteinde ervan. Zo werden de bogen met de toortsen voortgezet die nagenoeg gelijk waren aan deze van de Spanjaarden, behalve dat in de schilden in de ene de keizerlijke wapens stonden, in de andere de wapens van het Vrije en in nog andere deze van de vier Leden van Vlaanderen. Waar de zuil de uiteinden droeg van de architraven die er bovenop lagen, eindigde hij in de vorm van een monsterachtige kop.

Aan de ingang van de plaats waren twee zuilen opgericht waarboven een architraaf op veertig voeten hoogte ; tussen beide zuilen was een afstand van twintig voeten. Ze waren beschilderd met verscheidene zaken en fantasieën. Op één van hen stond een wildeman en op de andere een wildevrouw, beide erg behaard. Ze hielden elk het wapenschild en het kenteken van het Vrije vast.

Aan het uiteinde van de plaats, vóór de kerk van Sint-Kristoffel, hadden ze een triomfboog opgericht in Dorische stijl. Hij had drie doorgangen waarvan de middenste groter was dan de zijdoorgangen. Op elke zijde had de boog zes zuilen met hun basissen en kapitelen ; ze waren versierd en beschilderd met saters en nymfen, met guirlandes van rozen, leliën en verscheidene bloemen en kruiden. Het toneel dat zich boven de architraaf bevond, was in drie vakken verdeeld. In het middenste, dat groter was dan de andere, was met grote praal een meisje gezeten, gekleed in brokaat. Haar naam was Monarchie. Ze droeg op haar blonde haren een keizerlijke en koninklijke kroon van goud. Naast haar stonden andere meisjes begiftigd met veel gratie en schoonheid, gekleed in veelkleurige zijde en met veel juwelen van goud, en kostbare kettingen. Hun namen waren Voorzienigheid, Vrede, Gerechtigheid, Eendracht en de godin Ceres en de nymf Amalthea met in de hand een hoorn van overvloed vol met verscheidene vruchten, tonende de grote overvloed die er daar van is. Aan de voeten van Amalthea lagen enkele personages die tarwe reinigden : bij zich hadden ze enkele manden met brood en voedsel, en flessen met water en wijn, te verstaan gevende de rust en de kalmte die ze hebben in het bewerken van hun landerijen zonder vrees van niemand, met zulke hooggeplaatste vorsten als de keizer en zijn zoon, wat de verzen op de fries duidelijk verklaarden.

SCPETRA MONARCHA TENET, NVLLA EST OCCASIO BELLII,
PERPETVO VERNAT PACIS AMICA CERES.

De vorst houdt de scepters vast ; er is geen reden tot oorlog. Ceres, vriendin van de vrede, bloeit bestendig.

Dat werd ook aangetoond in andere verzen die op een bord stonden.

SORTE TVA FELIX O BELGICA TERRA PHILIPPVM

DAT SVCCESOREM PROVIDA CVRA PATRIS.

O land der Belgen, gelukkig met uw lot, want door de zeer voorzichtige zorg van zijn vader zult ge don Filips als heer en opvolger hebben.

In het toneel aan de rechterhand was een ander meisje – gekleed in karmozijn satijn – in het gewaad van koningin ; ze hield de gebroken scepter en kroon vast. Haar naam was Anarchie. De meisjes die haar vergezelden waren Geweld, Overmoed, Dwang, Straffeloosheid ; en een landbouwer die als wanhopig zich de baard en de haren uittrok, zijn klederen scheurde en huilend zijn ploeg en schoppen toonde, alle gebroken en stuk gemaakt. De meisjes waren in veelkleurige zijde gekleed, conform aan wat ze voorstelden. Ze gaven te verstaan dat waar geen vorst is, daar ongeluk, hongersnood, oorlog, pest, diefstallen en gebrek heersen, wat de verzen op de fries aan deze kant van de boog duidelijk zegden.

TERRA PATET PRAEDAE, MOERENT SINE VINDICE LEGES,

CVNCTA LICENT CVIVIS, SCEPTRAQVE RVPTA IACENT.

Het land is blootgesteld en overgeleverd aan roof ; de wetten treuren omdat ze niemand hebben die ze wreekt en uitvoert. Aan iedereen is het toegelaten te doen wat hij wil omdat de scepters en de staven van het gerecht gebroken zijn en op de grond gevallen.

Lager luidde het op een bord.

VT TALEM POSSIS TERRIS AVERTERE PESTEM,

A SVPERIS MISSVS DIVE PHILIPPE VENIS.

Gij komt, don Filips, als afgezant van de hoogste God om zo'n grote pest uit het land te kunnen verdrijven.

In het andere uiteinde van het toneel was een heel bevallig en mooi meisje gezeten in het gewaad van een koningin en met een kroon, zoals deze waarvan we hebben gesproken. Ze was gekleed in paars satijn met een ketting en kostbare juwelen van goud. Ze had veel scepters in de hand. Haar naam was Poliarchie. Er stonden veel rijkelijk uitgedoste meisjes recht ; het waren Tweedracht, Woede, Misbruik en de god Mars, en de Heftigheid ; en een bedroefde landbouwer die de landelijke werktuigen van zich weggooidde en een lans en een haakbus opnam en zich klaar maakte voor de oorlog. Dat gebeurt als velen willen heersen en twisten over de macht. Vrij van deze poliarchie leven deze volkeren en landen van Vlaanderen in alle rust, vrede en kalmte door de grootheid en de grote kracht van de hoogste keizer Karel de Vijfde. De verzen van deze andere kant waren.

PLAEBUS TRAHITVR STVDIIS, REGNI IACTANTVR HABENAE,

IMPETVS ET RABIES MARTIA SVMMA TENENT.

Het volk wordt beroerd door nieuwigheden. De teugels en het bestuur van het rijk zijn weggeworpen. Het geweld en de razernij van Mars nemen het voor-naamste in beslag.

En een beetje lager luidde het als antwoord.

LIBERAT HOC MONSTRO TE CAESARIS VNICA PROLES

MASCVLA, SOLLICITOS PATRIA PONE METVS.

De enige en moedige zoon van de keizer bevrijdt u van dit monster. Vaderland, laat de beklemmende vrees weg.

De ereboog was versierd met vele wapenschilden van alle steden en plaatsen van het Vrije. Aan de hoeken waren beelden van hen die de mensen vooruithielpen door hun vaardigheid en voor hun uitvindingen door de heidenen werden aanbeden als goden. De beelden waren van onze eerste vader Adam, halfnaakt met een schop in de hand, van de patriarch Noë, van de god Janus met twee gezichten en een sleutel in de hand, van Pan, god van de herders, zijn fluiten bespelend, van Cybele en Ceres die tarwe in de schoot hielden en in de hand een brandende toorts, van Saturnus met een sikkels in de hand en alsof hij een kind opat, van de godin Flora en – met zijn hond Cerberus – Pluto die in de ene hand enkele beurzen hield en in de andere een scepter, en van de Verering die een palm in haar hand hield. In het toneel was veel aangename muziek van zangers en instrumenten.

Vandaar sloegen de stedelijke bogen met de toortsen af, om zich voort te zetten tot het begin van de straat [Geldmuntstraat] waar een ereboog was opgesteld als poort en ingang van de straat. De natie van Biskaje, die daar [in Brugge] verblijft, had deze laten maken. De boog steunde op twee zuilen en droeg bovenaan de koninklijke wapens van Spanje en deze van Biskaje; en boven hen was op een bord met grote letters van goud dit woord geschreven VIZCAYA. Op de kapitelen stonden twee beelden op antieke wijze, met brandende toortsen in de handen. Boven de architraaf waren twee grote wolven geschilderd die tussen hen het geschilderde wapenschild van Biskaje hielden, en daaronder de verzen.

HISPANI GENS PRIMA SOLI CANTABRIA LAETAE

HAEC POSVIT MENTIS SIGNA VIDENDA SVAE.

QVAE TIBI CAROLIDE PRINCEPS AVGVSTE PHILIPPE

ILLIVS HOC DICANT NOMINE, GRATVS ADES.

DII TE CONSERVENT, FAVSTIS SVCESSIBVS ADDANT

PERPETVO, VOTIS PROSPERIORA TVIS.

Biskaje, het belangrijkste volk van het land van Spanje, plaatste deze tekens

van blijde genegenheid opdat zouden worden gezien degene die u in haar naam zeggen : Kom op het gepaste ogenblik, o grote prins don Filips, zoon van de keizer Karel. Dat God u beware en u altijd vermeerdere en u een heel voorspoedige afloop geve voor uw wensen.

Op de andere kant stond boven de fries met grote en mooie letters van goud deze zin.

FESTINA LENTE.

Haast je langzaam.

En vervolgens deze verzen.

QVAE REGIT IMPERIVM COELI MODERATIO, TERRAE

SI REGAT IMPERIVM, PAR ERIT ISTA DEL.

HAC VNA PARVIS CREVIT ROMANA POTESTAS

PRINCIPIIS, DVRANT ACCELERATA PARVM.

IPSA TVI PATRIS CLARISSIMA GESTA PER ORBEM

NI MATVRA ESSENT, NON BENE TVTA FORENT.

Als de gematigdheid die het rijk van de hemel bestuurt, het rijk van de aarde regeert, zal deze zeer lijken op dat van God waarmede het Romeinse rijk enkel met kleine beginselen groeide. Overhaaste zaken blijven geen lange tijd. Noch zouden de illustere wapenfeiten die uw vader in de wereld heeft verricht, zeker zijn geweest als ze niet met gematigdheid waren ondernomen.

Van deze boog tot aan de volgende die verder stond en ook van de Biskajers was, hebben zij de bogen waarop de toortsen stonden, laten doorlopen, beschilderd met verscheidene kleuren en figuren op antieke wijze, met wapenschilden van de belangrijkste steden van Biskaje en veel vazen, urnen en kruiken, rondom beschilderd. De kandelaars waarop de toortsen stonden, hadden de vorm van wolvenpoten.

Aan het einde van deze, was de triomfboog die we vernoemd hebben en die zonder twijfel de beste van alle was in schilderwerk, fabels en inventie. Bovenaan waren twee wapenschilden met de wapens van Castilië en Leon, en lager deze van Biskaje. Boven de doorgang was een wonderbaarlijk geschilderd paneel en onder andere zaken was daar geschilderd die grote filosoof Anacarsis uit Scythië, die de uitvinder was van het anker. Daardoor en door nog meer schilderwerk werd aangetoond dat de natie van Biskaje zich altijd zo had toegelegd op de kunst van het varen en op de zaken van de zee dat er weinig naties waren die hen daarin zouden evenaren, ik wil niet zeggen dat ze hen zouden overtreffen. Door Anacarsis gaven ze de ouderdom en de voorrang te kennen die ze in de scheepvaart hebben. Daar was de oceaan derwijze geschilderd dat hij de ganse aarde omringt, en met erin veel goden en godinnen van de zee waaronder Neptunus als god

van de zee. Vóór hem gingen de tritonen en de nereïden-nymfen met de god Oceaan en de godin Thetys, dat het leek dat ze de grote vreugde toonden van de prins veilig en wel te hebben overgebracht. Neptunus stond in een wagen die twee zeepaarden trokken. Vóór hem gingen twee tritonen blazend op twee grote zeehoornen als op trompetten. Aan de linkerhand van Neptunus was de godin Amfitrite gezeten en naast haar een grote menigte nymfen, naakt tot aan het middel. Daar vertoonde zich Eurinome gezeten in een schelp of pelgrimsschelp met haar hoofddoek op de rug uitgespreid. En daarna Climene, alsof vuur uit haar hoofd ontsprong, kijkend naar de zon en naar de andere tritonen in de vergulde wagen van Anacarsis die twee heel grote dolfijnen voorttrokken. Dichtbij Anacarsis was de half-naakte blanke Galathea op een golf gezeten, en naast haar Arethusa, haar haren op de rug hangend. Vervolgens was er Doris met een stralende zon op haar hoofd, en naast haar Melantho op een dolfijn, en bij haar Leocothoe en Thetys moeder van deze moedige Achilles. Naast haar Cymodoce en de laatste was Ydothea die als geschrokken de rust en de kalmte van de oceaan bekeek en de vreugde onder de goden en nymfen bij de triomfantelijke intrede van de prins, wat de verzen verklaarden die op de fries waren.

DVM NOVA QVAE TERRIS GERERENTVR, FORTE ROGARET

OCEANVS, DIDICIT BRVGAS VENISSE PHILIPPVM.

MOX MEA THETYS AIT NYMPHIS COMITANTIBVS VRBEM

FINITIMAM REGNO NOSTRO SVBEAMVS, VT ILLVM

QVA NVPER POMPA TRANSVEXIMVS, ACCOLA CERNAT,

ET SCIAT AEQVOREIS SVA GAVDIA POSSE IVVARI.

Als de god Oceaan gelukkig zal vragen wat nieuws er op aarde was, vernam hij dat don Filips naar Brugge was gekomen. Dan zei hij aan zijn Thetys : Gaan we, vergezeld van de nymfen, naar de stad die aan ons rijk grenst, opdat haar bewoners zouden zien met welke praal we de prins vanuit Spanje hierheen hebben gebracht en dat ze zouden weten dat hun vreugde en blijdschap kunnen worden ondersteund door de goden van de zee.

Op de andere zijde was enkel de grote oceaan geschilderd en bovenaan met letters van goud dit woord OCEANVS. En op de fries stonden deze verzen.

GENS INVICTA MARI FERTVR CANTABRICA, NAMQVE
NVLLAM EVRI RABIEEM, NVLLA PERICLA TIMENT.
DOCTA PER ADVERSOS FLVCTVS, VENTOSQVE MEARE,
ET DVBIAS CERTA DIRIGERE ARTE RATES.
EXEMPLO QVORVM RELIQVA EST HISPANIA PRIMVM
AVSA PER INSANVM DVCERE VELA SALVM.

Het volk van Biskaje wordt als onoverwinnelijk ter zee gehouden. Ze vrezen de woestheid van de oostenwind niet, noch enig gevaar. Het is gewend om doorheen tegenliggende golven en winden te komen en met zekere vaardigheid de schepen in gelijk welk gevaar te sturen. Door hun voorbeeld durfden in het begin de andere Spanjaarden het aan over de woeste oceaan te zeilen.

Vanaf deze boog liepen de bogen met de toortsen verder door. De ambtenaren die munt slaan, hielden hun huis goed in orde ; het was bekleed met rode, witte en gele doeken waarop vele munten van goud, zilver en andere metalen waren gelegd. De bogen kwamen tot voorbij de ingang van het paleis [Prinsenhof] waar ze eindigden met een triomfboog die de stad had laten maken en heel de breedte van de straat innam. Hij was van een wonderbaarlijke architectuur in Korinthische stijl. Bovenaan was er een toneel en op elke kant ervan twee nissen en erboven was een ander toneel met nissen. De beschildering met verscheidene historiën en figuren was subliem. In het eerste toneel was uitgebeeld de berg Modin, heel fris met groen gras en twijgen, waarop een personage zat dat de goede oude Mathatias verbeeldde. Na honderdzesenveertig jaar te hebben geleefd, was hij heel dicht bij de dood gekomen. Hij hield in de hand een geopend boek met deze woorden.

LEX DOMINI.

De wet van de Heer.

Aan zijn rechterhand stonden vijf jongelingen. Eén van hen was groter van gestalte dan de andere en bewapend met schitterende wapens. Ze stelden de vijf zonen van Mathatias voor : Johannes, Simon, Judas Macabeus, Eleazar en Jonathan. Aan de linkerhand van Mathatias stond veel volk, jongens en meisjes, gekleed als Hebreërs, aan dewelke Mathatias de wet van de Heer toonde en voornamelijk aan zijn zoon Judas, opdat deze haar zou beschermen. En met de handen maakte hij tekens naar het volk dat in dit gebergte was gevlucht, opdat het hen zou helpen en hij wees ze aan met zijn vinger dat ze zijn zonen als aanvoerders zouden nemen, in het bijzonder Judas. De handen opheffend en grote vreugde tonend, begroetten ze Judas Macabeus, wat het bijbels opschrift op de fries verklaarde.

CVM APPROQVINQVARENT DIES MATHA-

TIAE, DIXIT FILIIS SVIS, ESTOTE AEMVLATORES LEGIS ET MACHABAEVS SIT VOBIS PRINCEPS.

Als de laatste dagen van Mathatias naderbij kwamen, zei hij tot zijn zonen : Weest behoeders van de wet en weze Judas Macabeus uw vorst en aanvoerder.

In een nis stond een meisje ; op haar blonde haren had ze een halve maan als diadeem en in de hand een zon ; haar voet steunde op een stevige steen. Haar naam was Vaderschap, en het opschrift was dit wat volgt.

IN [enkel het eerste woord van het Latijnse opschrift]

Hij zal vermeerderen met grote volkeren en zal aangroeien met vele mensen.

Dit gaf de bedoeling te kennen die de prins van zijn vader heeft om volgens zijn wil en inzicht deze zaken die voor het rijk voordelig zijn, dag en nacht te overdenken met grote vastberadenheid en standvastigheid, bekrachtigd met de werking van de Gerechtigheid.

In de andere nis was een meisje dat het Verlangen was. Ze hield in de hand een arend die, als hij jong is, heel hoog tegen de stralen van de zon vliegt, aantonend dat zo groot het verlangen was dat Brugge had om de prins te zien die van zo ver naar haar kwam. Het opschrift zei.

ECCE VENIT NOBIS DE LONGINQVO.

Zie, hij komt van ver naar ons.

In de eerste nis aan de linkerkant was een ander meisje wier naam Gelukwens was. Ze hield in de ene hand een brandende toorts en in de andere deze goddelijke uitspraak.

EGRESSVS IN SALVTEM POPVLI.

Gij zijt weggegaan voor het heil van het volk.

In de andere nis was een meisje in de kledij van sybille met in de hand een slang die zich in de staart beet. Haar naam was Leeftijd. Het opschrift.

ET VIDEAS FILIOS FILIORVM TVORVM PACEM SVPER NOS.

En dat ge ziet de zonen van uw zonen met vrede voor ons.

In het bovenste toneel was een jongeling met de gestalte van een reus. Zijn naam was Philopolis, wat wil zeggen, minnaar van de stad. Hij was gekleed in opvallende vorstelijke kleren van brokaat en droeg een hoofddekse van karmozijn fluweel. In de handen hield hij een grote scepter beschilderd in het rood, wit en geel. Door de verzen die op de fries stonden, werd duidelijk de intentie en de wil van deze uit Brugge te kennen gegeven. De verzen waren.

CONSVLE QVAESO BONI QVICQVID CLARISSIME PRINCEPS

NOS IN TE NOSTER LVDERE IVSSIT AMOR.

IMPRIMIS TAMEN ILLA TVO QVAE APTATA TRIVMPHO
HVC EX BIBLIACIS SVMPSIMVS HISTORIIS.

Zeer beroemde prins, beoordeel dit gunstig dat onze genegenheid om u te dienen, heeft bevolen dat wij al deze zaken die gebruikt zijn voor uw triomf, hoofdzakelijk gehaald hebben uit de gewijde geschiedenis van de bijbel.

In de nis aan de rechterkant was een bekoorlijk meisje dat in haar uiterlijk grote vreugde toonde, blazend op een vergulde hoorn alsof zij met deze bekend maakte dat allen zich zullen verheugen en plezier heben op deze dag en zo was haar naam Vreugde. En de verzen die ze vasthield, zijn degene die volgen.

DICITE IO PARITER RVSSVMQVE ITERVMQVE TRIVMPHE,
COR SALIT ADVENTV REGIS AMORE NOVI.

O triomf, zeg het vele malen luid. Het hart wordt beroerd door vreugde uit liefde voor de nieuwe vorst en zijn komst.

Op de top bovenaan was het beeld van Christus in zijn koninklijk gewaad. In de ene hand hield hij het kruis, en met de rechterhand zegende hij de prins die met zijn koninklijk hof het paleis binnenkwam, te kennen gevend de vele en gelukkige jaren die hij van het leven had te verwachten, wat een meisje voorstelde dat in de nis aan de linkerhand stond, en waarvan de naam was Lang Leven. Ze hield in de ene hand de figuur van de Tijd, en in de andere deze verzen.

SIC TIBI FELICIS DET SAECVLA LONGA SENECTAE
CHRISTVS, ET IN MVLTOS COMMODAT CVNCTA DIES.

Zo geve Christus u vele eeuwen van een gelukkige ouderdom en dat alles goed ga voor vele jaren.

Dit meisje dat het Lange Leven voorstelde en de andere meisjes op deze triomfboog, waren alle rijkelijk gekleed in satijn –karmozijn, paars, grijs en andere kleuren – met heel kostbare kettingen van goud en fraaie kappen op hun blonde haren.

Als de prins in het paleis was binnengekomen, was er die nacht groot vreugdebetoon en feest in gans de stad met veel vuren en verlichting, en andere volkse vermaken zoals we over Leuven en Gent hebben verhaald.

De volgende dag, die maandag was, kwamen de keizer en de koninginnen in dezelfde stad aan met grote luister. En zo was het in alle streken van Vlaanderen dat eerst de prins binnenkwam en daarna de keizer en de koninginnen.

De dinsdag, die was op drieëntwintig juli, nadat de goddelijke dienst was gecelebreerd in de collegiale kerk van Sint Donaas – voordien het kasteel bij het kanaal Reie en nadien werd de tempel gebouwd die er nu is en gesticht en begiftigd door Arnulf de Grote, graaf van

Vlaanderen met vele inkomsten om dertien kanunniken met hun proost en andere priesters te onderhouden – ging de prins naar de plaats [Markt] waarvan we boven melding hebben gemaakt, die heel groot en vierzijdig is. Aan het uiteinde staat het openbaar gebouw van de stad en een zeer hoge toren [belfort] met een uurwerk en een uurklok die met veel muziek en kunst luiden. En aan een uiteinde van deze plaats hadden ze een verhoog gemaakt, heel mooi met tapijten bekleed en met een kostbaar baldakijn van brokaat waar de prins werd beëdigd met de gebruikelijke ceremonie en met grote blijdschap en vreugde van de stad. Na de plechtigheid van de eedaflegging wierpen de wapenkoningen een grote hoeveelheid munten van goud en zilver zoals deze welke in Gent waren rondgestrooid.

Daarna ging de prins vandaar naar het huis van het Vrije en ze zworen hem met dezelfde plechtigheid. En vandaar ging men naar het paleis.

En de dag dat het feest was van Sint-Jacob, gingen de keizer en de prins naar de mis in Sint-Donaas en vierden het feest met groot ceremonieel met alle ridders van de orde van Sint-Jacob die aanwezig waren.

.....

Het is inmiddels tijd om Brugge te verlaten en te kijken naar de ontvangst die er te Ieper was. De keizer, de koninginnen en de prins vertrokken vandaar [Brugge] op zesentwintig juli en gingen slapen in Wijnendale dat een heel goed huis en kasteel in een bos is, op vier mijlen van Brugge. Aangezien er daar geen logement was, ging het hof naar Torhout, een kleine plaats en heel oud die, zeggen ze, gebouwd werd door Julius Caesar. De volgende dag bedroeg de reisweg vier mijlen tot Langemark. Het hof werd ondergebracht in de hoeven die dichtbij het dorp lagen. Vandaar vertrok de prins en kwam aan te Ieper die op drie mijlen van Langemark ligt.

BIJLAGE 2

Brugge, Rijksarchief, *Brugse Vrije*, reg. 24 (resolutieboek 1543-1555),
f° 169-170

Sondaechs den XXI in julio anno XVcXLIX

Zo reden jehens den deurlichtichsten prince onse toecommende gherechtghe ende souverainen heere ende graeve van Vlaendre Philips prince van Spaingnen, van beede Sicilien, etc., ertzhertoghe van Oistenrijck, hertoghe van Bourgoingnen, etc., graeve van Habsburch, van Vlaendren, etc. burchmeesters ende scepenen slandts vanden Vrijen inder manieren naervolghende. Eerst de twee messagiers in zwarte lakene rocken, vier duerwaerders, concierge ende presentmeestere, vier taellieden, drie clercken van informatien, de clerck van weesen, al in zwarte lakene keerlen, de clercken vander tresorie, bloede ende vierschaere, de pensionarissen ende greffier, den ontfanghere, de scepenen joncst ende laetst ghecommen in eede, vooren de burchmeesters, achtere ende daernaer de edele metten crichoudere, al in zwarte inckele damaste keerlen aldaer. Ende met welcke edele oock plochte te rijdene mijnen heere den bailliu zo de ouderlynghe zeijden, de welcke met zijnder ziekte aldaer niet wesen en mochte.

Ende commende tot de Vossesteert buten de Cruuspoorte, so dede meester Severijn Grijspeere de harenghe ende wellecomme inder maniere naervolghende. "Treshault, tresexcellent, tresillustre et trespuissant prince, le gouverneur, bourgmaistres, escevens et notables du pays et terroir du Francq pour eulx et toute la communaulte, voz treshumbles et tresobeissants futurz subiectz declarans la bonne et plus que extreme affection quilz ont a vostre haulteur, et se reioyssans de vostre tresdesiree venue es pays de pardecha, et par especial en ceste terre de Flandres vostre futur demaine et heritaige en toute devocion et reverence vous saluent clament et apellent leur futur pere du pays et du peuple. En remerciant icelle vostre haulteur de la visitation (que a si grant peine Vous a pleut a vostre haulteur prendre) pour visiter vostre dict futur demaine et patrimoine de Flandres, et mesmes de cestny pays du francq, esperans que ceste vostre tresdesiree et tresjoieuse entree sera le vray commencement du futur vostre regne dont voz treshumbles futurz subiectz par vostre haulteur seront en equite et iustice gouvernement et se declaireront en obeisance et plus que filiale affection, vrans et leaulx subiectz, qui on le ceur, corpz et biens entierement vostres".

De zelve harenghe ghedaen zijnde, zo zijn mijne heeren wederomme ghekeert inder manieren voorscreven, rijdende voor die van Brugghe tot int Princenhof.

Den XXIII in julio anno XVcXLIX naerdad mijne heere de prince messe ghehoort hadde binnen Sint Donaeskercke ende aldaer eedt ghedaen, so es mijne voornoemde heere ghereden tot up de mart van Brugghe alwaer hij zijnen eedt dede ende wierden ghesait goude ende zelve penninghen, derinne ghescreven stont up deen zijde "colit ardua virtus" ende up dandre "philippus austrie caroli quinti caesaris filius". Den welcken eedt ghedaen zijnde, es ghecommen binder camere vanden Vrijen aldaer de burchmeesters, scepenen, edele notable ende appendant wetten die te dien hende bescreven waeren mijnen voornoemden heere verbeiden. Ende was ghespannen bijden tapisier vander K M een dossier van goude lakene voor de middelste veinstre, een goude laken cleet up tbufet, een goude laken cussen ende een cruce daerup. Ende gheseten zijnde vertoochde meester Severijn tnaervolghende. "Treshault, trescellent, tresillustre et trespuisant prince. Il a pleust a la tresacree Majeste Imperiale nostre souverain seigneur et prince naturel de faire recevoir vostre haulteur pour leur futur seigneur et souverain prince, apres le trespas de sa Majeste pour a quoy furnir reste de icy faire le serment solempnel a ce requis. Supplians treshumblement quil plaise a vostre haulteur faire ledyt serment selon le contenu de ce billet qu'on presente a vostre haulteur".

Juramentum prestandum [= *gedeeltelijk doorstreept en verbeterd in* : prestatum] per comitem Flandriae iis qui sunt de collegio et territorio Franci.

"Ego Philippus dei gratia princeps Hispaniarum, utriusque Siciliae, Hierusalem, etc. archidux Austriae, dux Burgundie, etc. comes Habsburgi et Flandriae, etc. promitto et iuro quod in adventu meo et succezione huius patriae et comitatus Flandriae ero bonus et iustus dominus hiis qui sunt de territorio Franci et inde dependent et quod observabo ac observari faciam bene et fideliter omnia eorum privilegia, francias, leges et consuetudines tam antiquas quam novas ac omnia faciam que fidelis et supremus dominus ac comes Flandrie subditis suis facere tenetur. Ita me Deus adiuvet et omnes sancti eius".

Welcken eedt ghedaen zijnde, zo vertoochde meester Severin van Gryspeere pensionaris tnaervolghende. Mijne heeren burchmeesters, scepenen, edele notable ende appendanten, hier es jeghenwoordich die duerluchtichste ende hoogst gheboren heere mijnen heere Philips bijder gratie godts prince van Spaengnen, van beede Sicilien,

van Hierusalem, etc. graeve van Habsburch, van Vlaendren, etc. eeneghe zone ende erfghenaeme vander K M onsen harde gheduchte ende souverain heere graeve van Vlaendren. De welcke volghende der begheerte van zijnder M ende den ghemeenen accorde vande staten ende leden slandts dien angaende ghedreghen, hedent ghedaen heeft zijnen behoorlicken eedt als toecommende graeve van Vlaendre ende heere omme daerof te ghebruuckene naer daflivicheit vander zelve M zijnen vadere (wien God spaeren wil in een lanck gheduerich leven) ende voorts al doen dat een toecommende graeve van Vlaendren schuldich es ende behoort te doene. Ende want reden bewijst dat de ondersaten van ghelijcken beloven zijne duerluchteghe hoocheit goet, ghetrauwe ende onderdanich te zijne, zo eist dat zijne voorseide hoocheit hem wel heeft willen vinden te deser plaetse in persone omme van hulieden te ontfanghen ulieder behoorlicken eedt daertoe ulieden believeen zal up te stekene elck zijn rechter handt met ghestrecten vinderen ende te zweerene zulckx als men hulieden hier lesen zal.

Dezelve ghedaen zijnde so las meester Jan van Damme greffier den eedt vande suppoosten inder manieren naervolghende. "Wij bailliu, burchmeesteren ende scepenen, misgaders de edelen notablen, appendanten ende die vanden plattenlande vanden Vrijen gheloven ende zweeren den duerluchtichsten prince onsen toecommenden gherechtighen ende souverainen heere ende graeve van Vlaendren, Philips, prince van Spaingnen, van beede Sicilien, Jherusalem, ertzhertoghe van Oistenrijck, hertoghe van Bourgoingnen, etc. grave van Habsburch, van Vlaendren, etc. hier present ende voor ooghen ende zijnen erven ende naercommelynghen dat wij naer den overlijden van den Keiserlijcken Majesteit onsen souverainen heere ende natuerlicken prince die God wille bewaeren [=doorstreept] ghespaeren in een lanck ende ghelucsamich leven hem goedt ende ghetrauwe wesen zullen ende zijne scaden ende achterdeelen verhueeden ende beletten ende zijne vromen ende baten vervoirderen ende voorts zijne ervachticheiden, heerlicheden ende palen van zijnen voorseide lande ende graefscpe van Vlaendren nae onser macht ende vermoghen verwaren ende helpen verwaren ende al doen dat goede ondersaten hueren gherechtighen ende souverainen heere ende natuerlicken prince schuldich zijn te doene. So moet ons God helpen ende alle zijne heleghen".

Moppen in de Brugse almanakken uit de achttiende eeuw¹.

Jochen Vanhoenacker

Dit artikel kadert in het onderzoek naar de geschiedenis van de humor. Na lange tijd in de marge van de wetenschap te hebben gestaan, gaat er tegenwoordig heel wat aandacht uit naar de studie van humor in al zijn aspecten.² Benaderingen vanuit de geschiedenis mogen daarbij niet ontbreken. Humor is echter een zaak van menselijke interactie: de één maakt een grap, de ander lacht er om. Dat maakt het voor historici een moeilijk onderzoeksterrein. Uit een weelde van onaangeraakte bronnen haalden we, op aanraden van prof. dr. J. Verberckmoes, de studie van moppen in de Brugse en Leuvense almanakken uit de achttiende eeuw. Moppen kunnen interessante informatie bieden omdat ze op inversieve wijze de mentaliteit weerspiegelen. Ze geven inzicht in de spanningen en vreugde in een bepaalde maatschappij, hier in de Brugse stedelijke samenleving. Grappen in almanakken van de 18de eeuw zijn nog niet bestudeerd als onderzoeksobject op zich.³ Dit artikel is een eerste aanzet en heeft de bedoeling om verder onderzoek naar humor te stimuleren.

In dit artikel nemen we de Brugse volksalmanakken uit de 18de en de Franse tijd onder de loep. Meer in het bijzonder de groep van de kluchtalmanakken, dit zijn almanakken waarvan de inhoud grotendeels bestaat uit fictie, gedichten, liedjes, verhalen, spreuken, raadsels en kluchten. Ze verschenen vooral vanaf de tweede helft van de 18de eeuw en werden razend populair op het einde van de 18de eeuw. De oudste Brugse almanak dateert van 1550, dan is er een hiaat tot 1676. De 18de en 19de eeuw zijn echter rijk voorzien van almanakken. Alhoewel L. Depraetere de meeste Brugse volks-

- 1 Het artikel is gebaseerd op mijn eindverhandeling Vanhoenacker Jochen, *Moppen in de Leuvense en Brugse almanakken uit de achttiende eeuw. Een kwantitatief onderzoek naar het verschijnsel "klucht" en een inhoudelijke analyse tot bepaling van het wereldbeeld*. Onuitg. Lic. Verh., K.U.L., 1998 (promotor: prof. dr. J. Verberckmoes).
- 2 Verberckmoes Johan, "Lacht elke eeuw anders?" in: Dekker (ed.), *Humor in geschiedenis en kunst*, Hilversum, 1996.
- 3 Er is wel een studie over de almanakken in het algemeen, waarin moppen aan bod komen: Mortier M, *Inhoudsanalyse van de Gentse almanakken uit de 16^e, 17^e en 18^e eeuw*. Onuitg. Lic. Verh., R.U.G., 1981.

almanakken heeft geïnventariseerd, zijn de Brugse kluchtalmanakken uit de 18de eeuw op zich nog niet bestudeerd.⁴

De eerste Brugse kluchtalmanakken waren die van Lotterius de Snaek (1708-1735) nagevolgd door *Den vermaekelijken Brugschen Almanak* van Verrezen Snaek (1773-1785). Deze almanakken bevatten een massa volksgedichten, vooral kluchtgedichten, en volksliederen. In tegenstelling tot de Spaanse periode bevatten de almanakken onder Maria-Theresia en Jozef II elementen van een christelijk geloof zoals bijdragen over geestelijken, wijdingen van bisschoppen, pausverkiezingen, kerkelijke gebeden, bedevaarten en processies. We zullen moeten nagaan of deze tendens zich ook in de moppen voordoet. De almanakken uit de Oostenrijkse periode zijn ernstige en kluchtige volksalmanakken met daarnaast enkele officiële. De almanakken uit de eerste helft van de 18de eeuw sluiten nauw aan bij de traditie van de oude volksalmanakken, waarbij de nadruk ligt op prognosticatie en kroniek. In de tweede helft van de 18de eeuw ligt de klemtoon op zedeprekende artikels, anekdoten, kluchtige liederen en volksverhalen. De prognosticatie krijgt steeds minder belangstelling. De almanakken uit deze periode bevatten dan ook de meeste moppen en vormen de basis van dit onderzoek. De mode om kluchtalmanakken te produceren zette zich door ten tijde van de Franse overheersing in de zuidelijke Nederlanden: voor 1807 *Den Nieuwen Brugschen Almanack*, voor 1815 de *Nieuwen Dobbelen Almanack* van Mr. Hans Drolligen Dief.⁵ *Den Nieuwen Brugschen Quibus, of Sotwijsen Almanach, seer vermaekelijk voor de Liefhebbers der Vrolijkheden en Snaekerije, etc. opgesteld door eenen Sot-wijsen Snaek van omtrent het Minne-Water. Prijs eenen Plaquet* van 1799 is helaas nergens te vinden.⁶ De belangrijkste almanakgegevens in deze periode blijven de volkspoëzie, het volksverhaal en de kluchten. De Franse tijd sluit in dit opzicht aan bij de almanakken uit de tweede helft van de 18de eeuw. Maar toch vermindert het belang van de almanak in deze tijd. De almanak krijgt een meer officieel karakter, zelfs de rijmen dienen

4 Depraetere Ludwine, *Brugse almanakken (1683-1850)*. Nederlandse volkskundige bibliografie, XXX, Systematische registers op Tijdschriften, Reekswerken en Gelegenheidsuitgaven, Antwerpen, 1980.

5 Het jaar 1807 behoort toe aan de U.B.G., onder het nr. 116 T 44.,; voor 1815 zit hij in de K.B.B., II 18.811 A. 9.

6 Depraetere kwam *Den Nieuwen Brugschen Quibus, of Sotwijsen Almanach* op het spoor door het bestaan van een Gentse *Almanach Curieus en Util, voor het IX ste Jaer der Fransche Republique (1801)*, waarin een lijst van 15 Vlaamse almanakken voorkomt Depraetere, o.c., p. XIX.

tot lof en eer van Napoleon. In het volkslied en volksverhalen bleven humor en klucht echter niet op de achtergrond.

Het is de bedoeling om de evolutie van de moppen in de onderzochte Brugse almanakken van de 18de eeuw op te sporen en aan te tonen. Wanneer verschijnen de kluchten voor het eerst, is er een opbloei en/of een hoogtepunt? Deze vragen zullen we aan de hand van twee grafieken, die de historische spreiding van de moppen over de 18de eeuw weergeven, beantwoorden. Het gaat hier dus om een kwantitatief onderzoek, waarbij ook andere genres (kluchtgedichten en -liedjes, spreuken, etc.) worden geteld. In de Brugse almanakken vonden we 200 grappige vertelsels. Bij het opsporen van de kluchten in de Brugse almanakken werden we geholpen door de studie van L. Depraetere.⁷ In haar uitgave worden al veel moppen gelokaliseerd. Wij hebben ze op een efficiënte manier kunnen opsporen. We vonden wel enkele almanakken met kluchten in Brugge zelf, die niet in deze studie werden opgenomen.⁸ Ons overzicht is dus vollediger dan dit van Depraetere.

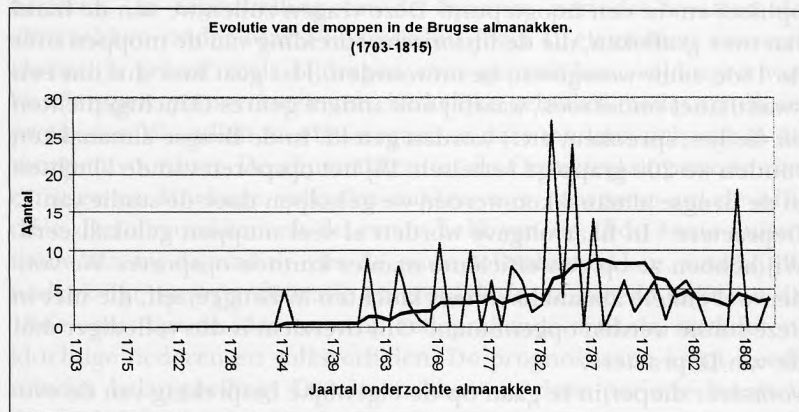
Vooraleer dieper in te gaan op de eigenlijke bespreking van de evolutie van de moppen, zal ik de opbouw van de grafieken toelichten. Grafiek 1: evolutie van de moppen in de Brugse almanakken (1703-1815) werd opgesteld aan de hand van een tabel, waarin de bewaarde Brugse almanakken en hun aantal kluchten zijn opgenomen. Deze tabel bevat dus ook de bewaarde almanakken waarin geen kluchten staan, hun aantal (0 moppen) werd eveneens geregistreerd. Wanneer er voor één jaar meerdere almanakken, die bovendien allemaal kluchten bevatten, bewaard zijn, dan werden de moppen samengeteld en onder één jaartal geplaatst. In de bespreking van grafiek 1 kan het dus gebeuren dat één jaartal verschillende almanakken vertegenwoordigt, dit zullen we indien nodig in de uiteenzetting verduidelijken. Vanuit de tabel hebben we volgende grafiek opgesteld: de X-as geeft de jaartallen van de onderzochte almanakken weer, en de Y-as het aantal moppen. Niet alle jaartallen van de onderzochte almanakken staan gedrukt onder de X-as (vermits er veel bewaard zijn), maar iedere onderzochte almanak heeft wel een vakje tussen de 2 lichte streepjes op de X-as. Zodoende is iedere onderzochte almanak vertegenwoordigd. Op de grafiek staan er twee lijnen: een dunne lijn, die de evolutie van de absolute aan-

7 L. Depraetere, *Brugse almanakken (1683-1850)*, 1980.

8 Zie bijlage 1: Onderzochte Brugse Almanakken.

tallen van de moppen weergeeft en ten tweede, een vette lijn, dit is een trendlijn, die berekend werd aan de hand van het “zwevend gemiddelde”.⁹ Deze trendlijn toont een bredere spreiding van de moppen over de 18de eeuw.

Grafiek 1

In het totaal zijn er zoals gezegd 200 moppen en grappige vertelsels overgeleverd in de onderzochte Brugse almanakken van de 18de eeuw. We bespreken eerst de evolutie van het absolute aantal beschikbare moppen. De dunne evolutielijn toont aan ze ongelijk verspreid zijn over de 18de eeuw. De grafiek vertoont grote pieken, maar ze concentreren zich in één periode, namelijk de tweede helft van de 18de eeuw. In de eerste helft van de 18de eeuw komen er nauwelijks kluchten voor.

Tot 1748 is er bijna voor ieder jaar een almanak bewaard. Toch hebben we daar geen moppen in gevonden, uitgezonderd voor de jaren 1734 en 1747. Deze evolutie is duidelijk af te lezen op de grafiek. De reden is het meesterschap van de contoiralmanakken van Lucas van Brugghe van 1703 tot 1768. In de almanakken van deze auteur weerklonk een ernstige toon, waarin kluchten en grappige vertelsels niet pasten. Het is dan ook in andere reeksen, “*Den nieuwen Brugschen Comptoir Almanach*” voor 1734 en de *Nieuwen Almanach*” voor 1747 beide van Lucas vanden Lande, dat we de eerste moppen vonden, respectievelijk met een aantal van 5 en 9 kluchten.¹⁰

9 Het “zwevend gemiddelde” is een bewerking die we hebben uitgevoerd aan de hand van excel.

Voor de jaren 1748 tot 1763 zijn er blijkbaar geen almanakken bewaard.¹¹ We kunnen dan ook geen beeld schetsen van de evolutie van de moppen voor deze periode. Vanaf 1763 beschikken we opnieuw over voldoende bronnenmateriaal om de evolutie te bestuderen. Voor het jaar 1764 vonden we 8 moppen, gespreid over twee almanakken.¹²

Vanaf 1768 zouden de almanakken van Lucas vanden Lande het toneel beheersen. Deze almanakken zijn veel luchtiger van aard en maken bijgevolg meer plaats vrij voor moppen. In 1769 staan er 11 kluchten in de "*Nieuwen Almanach*".¹³ In de jaren 1770 zijn het de kluchtalmanakken van de Verrezen Snaek die ons de nodige bronnen verschaffen. In zijn reeks "*Den Vermaekelyken Brugschen Almanak*" staan er in de uitgaven voor 1774, 1777, 1779, 1780, 1781, samen 32 moppen.¹⁴ "*De Vermaekelyken Almanak*" van Lotterius de Snaek voor 1782, 1783 en 1784 bevatten 8 moppen. Deze gaan nog terug op een reeks die voor 1750 is uitgegeven onder zijn naam, maar in de vroegere staan geen moppen.¹⁵

De "boom" van moppen komt er echter door de almanakken voor 1783-1787, uit de reeks van Lucas vanden Lande. Zijn "*Nieuwen Brugschen Almanak*" bevat telkens een grote hoeveelheid kluchten.¹⁶ Voor 1783 vonden we 26 moppen, voor 1785 12 en voor 1787 14. Voor 1785 bestaat er echter nog een almanak met veel moppen, vandaar het totaal aantal van 24 op de grafiek. Het gaat hier om de "*Nieuwen Vermaekelyken Almanak*" door Mr. Don Stivelio.¹⁷

10 "*Den nieuwen Brugschen Comtoir Almanach*", Tot Brugghe, by Jacobus Beernaerts Drucker 's Landts vanden Vrijen, 1734 en "*Nieuwen Almanach*", Tot Brugge, By J. en F. Beernaerts, in de Breydelstraete in S. Xaverius.

11 Depraetere vond geen almanakken voor deze periode.

12 De "*Almanak ofte Sterre-Raedinge*", Tot Brugge, by Jan Bapt. Macqué in de Breydelstraete, in 't sweerd, 1764 en de "*Almanak voor het Schrickeljaer ons Heere 1764*", Tot Brugghe, By Martinus de Sloovere, Boeckdrukker op Kuypersplaats, bevatten elk 4 kluchten.

13 "*Nieuwen Almanach*", Tot Brugge, By de Weduwe van Franciscus Beernaerts in de Breydelstraete, 1769.

14 "*Den vermaekelyken Brugschen Almanak*", Tot Brugge by Cornelis De Moor, 1774 (10 moppen), stadsarchief Brugge, [1777 (6), 1779 (8), 1780 (6), 1781 (2)].

15 "*Vermaekelyken Almanak*", Tot Brugge, by C. De Moor in de Philipsstok-straat, 1782 (3 moppen), [1783 (1), 1784 (4)].

16 "*Nieuwen Brugschen Almanak*", Tot Brugge By de Weduwe van F. Beernaerts in de Breydelstraete, 1783, [1785], [1787].

17 "*Nieuwen vermaekelyken Almanak Voor het jaer ons Heere Jesu Christi 1785. Gemaakt en gecalculeert op den Meridiaen der 17 Provintien door Mr. Don Stivelio.*", Tot Brugge, By Martinus de Sloovere, Boek drucker in de Vlaemingstraet. Deze zit in de verzameling van Graaf A. Visart de Bocarmé Brugge. We hebben deze almanak niet geraadpleegd, maar we weten via Depraetere, o.c., XLIV dat er moppen in voorkomen.

De periode 1789-1802 kenmerkt zich door een min of meer constant voorkomen van moppen in de almanakken. Er zijn minder hoge pieken op de grafiek, maar de verschillende reeksen almanakken bevatten telkens een gemiddelde van 4 à 5 moppen. Het zijn almanakken uit de reeksen die we hierboven vernoemd hebben voor de periode 1783-1787.

Na 1802 is er een terugval in de evolutie van het aantal moppen. Alleen in "*Den nieuwen Brugschen Almanach*" voor het jaar 1807 (18 moppen) en in de "*Brugschen Almanach*" voor 1815 (4 moppen) staan er nog kluchten.¹⁸ De verklaring hiervoor hebben we niet echt kunnen achterhalen. Misschien is het net zoals voor Leuven, de invloed van de Franse overheersing, waardoor de almanakken een meer didactisch-moraliserende functie krijgen.¹⁹ Maar de vraag naar het waarom van deze evolutie blijft open. De hypothese van het doordringen van de verlichtingsideeën geldt hier slechts gedeeltelijk, want deze beperkte zich vooral tot de hoogste klassen. De volksalmanakken waren zeker nog niet toe aan het drukken van de ideeën van de Verlichting. Verder onderzoek van de volksalmanak in zijn geheel, zal duidelijkheid moeten brengen in de afname van de moppen in de periode na 1809.²⁰

De vette trendlijn toont een éénduidige evolutie van het aantal moppen. De almanakken van voor 1750 vertonen bijna overal de nulwaarde op de Y-as. Vanaf 1750 gaat de trendlijn langzaam stijgen. Deze evolutie versnelt in de jaren 1770 en bereikt haar hoogtepunt in de jaren 1785-1795. Op het einde van de 18de en in het begin van de 19de eeuw daalt de curve.

Grafiek 1 komt eerder grillig, met veel pieken en nulwaarden, naar voren, daarom hebben we besloten om de evolutie nog eens te herzien via grotere tijdvakken. Opnieuw namen we het absolute aantal moppen, maar dan per schijf van 25 jaar. Het resultaat is grafiek 2: aantal moppen in de bewaarde Brugse almanakken per schijf van 25 jaar. We moeten er wel rekening mee houden dat er voor sommige jaren geen almanak bewaard is. In die zin is een periode van 25 jaar enigszins kunstmatig, maar toch is grafiek 2 representatief

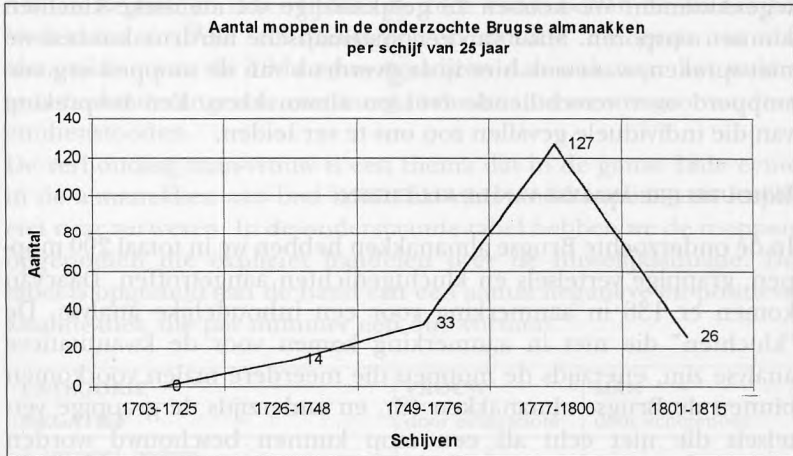
18 "*Den nieuwen Brugschen Almanach*", Tot Brugge, by P. Van de Kerckhove, 1807 en "*Brugsche Almanach*", Tot Brugge, uyt de Drukkereye van J. Bogaert en Zoon, 1815.

19 Teugels Marleen, *Leuvense almanakken uit de Franse periode (1794-1814). Onderzoek van de belangstellingssferen, literaire genres en invloed van de Verlichting*. Onuitg. Lic. Verh., K.U.L., 1984.

20 In de periode 1809-1814 ontbreekt het kluchtige in de Leuvense almanakken ook. Dit werd aangetoond door Teugels, o.c., p. 73.

genoeg om een éénduidige evolutie te schetsen. Op de X-as staan de schijven per 25 jaar van de onderzochte periode en op de Y-as staat het aantal moppen, dat per schijf gevonden werd.

Grafiek 2

Grafiek 2 toont een duidelijk beeld van wanneer en in welke mate het verschijnsel “klucht” zich voordoet. Het eerste tijdvak begint met het jaar 1703, omdat dit de oudst bewaarde almanak van de 18de eeuw voor Brugge is.²¹ Het laatste tijdvak eindigt met 1815, het jaar tot waar ons onderzoek loopt. In de eerste schijf 1703-1725 hebben we 0 moppen gevonden. In het tweede tijdvak stijgt het aantal tot 14. Tussen 1749 en 1776 krijgen we een verdubbeling (33), die de enorme stijging aankondigt in het laatste kwart van de 18de eeuw. We hebben maar liefst 127 moppen gevonden in de periode 1777-1800. Na 1800 doet zich een spectaculaire daling voor, die we al aangegeven hebben bij de bespreking van grafiek 1.

Van systematische herdruk van moppen was er geen sprake. Voor Brugge is het dan ook overbodig een voorbeeld te geven, vermits het om sporadische (8 op 200) herdrukken gaat. Het is niet zeker dat de opstellers van de Brugse almanakken van elkaar overdrukten. De enkele moppen die meerdere malen voorkwamen, werden misschien

21 Het titelblad van deze almanak is verdwenen, maar de structuur en de inhoud van de almanak komen volledig overeen met deze voor 1705: *“Den nieuwen Brugschen Contoir Almanach”*, Tot Brugghe, Ghedruckt bij Judocus van Pee, Stadsdrucker woonende op den Burgh, 1705.

door de lezers, die de kluchten ergens gelezen of gehoord hadden, aangebracht. Deze situatie in Brugge is enigszins uitzonderlijk, in vergelijking met de Leuvense almanakken, waar volledige reeksen moppen systematisch werden overgenomen.²² Het is wel opmerkelijk dat we veel moppen van de Leuvense almanakken ook in de Brugse tegenkwamen. We hebben 25 gelijkaardige tot identieke kluchten kunnen opsporen. Maar van een systematische herdruk kunnen we niet spreken, want ook hier is de overdruk van de moppen erg versnipperd over verschillende reeksen almanakken. Een bespreking van die individuele gevallen zou ons te ver leiden.

INHOUDELIJKE ANALYSE VAN DE KLUCHTEN

In de onderzochte Brugse almanakken hebben we in totaal 200 moppen, grappige vertelsels en kluchtgedichten aangetroffen. Daarvan komen er 136 in aanmerking voor een inhoudelijke analyse. De "kluchten" die niet in aanmerking komen voor de kwantitatieve analyse zijn, enerzijds de moppen die meerdere malen voorkomen binnen de Brugse almanakken (8), en anderzijds de grappige vertelsels die niet echt als een mop kunnen beschouwd worden (gedichten en liedjes, 56). De inhoudelijke analyse van de moppen in de Brugse almanakken van de 18de eeuw is als volgt opgebouwd: een deel over de familiale relaties (50 op 136 moppen), het gezag en volksgeloof (39 op 136) waarin we de kluchten analyseren die expliciet over deze onderwerpen gaan, en een deel aangaande de morele kwalificaties en de beroepen of maatschappelijke posities waarin de groep van 136 moppen in hun geheel worden beschouwd.

Kluchten over familiekwesties.

De moppen in de Brugse almanakken besteden grote aandacht aan het gezin. In 50 van de 136 kluchten wordt er naar verwezen. De verhouding van het aantal moppen dat respectievelijk aan het huwelijk, de vrouw en de jeugd belangstelling schenkt, verschilt enigszins met de situatie voor Leuven. We zullen dat per thema kort uitwerken. We moeten er wel rekening mee houden dat er in de inhoudelijke analyse van Leuven meer kluchten aan bod kwamen (187). In die zin krijgen we soms een wat vertekend beeld, maar we zullen dat zo veel mogelijk proberen te vermijden.

22 Vanhoenacker Jochen, *Moppen in de Leuvense en Brugse almanakken uit de achttiende eeuw. Een kwantitatief onderzoek naar het verschijnsel "klucht" en een inhoudelijke analyse tot bepaling van het wereldbeeld*. Onuitg. Lic. Verh., K.U.L., 1998, pp.43-44.

Het gezin was in het Ancien Régime een instelling die een sociale, economische en religieuze eenheid vormde. Demografische studies tonen aan dat, wegens de geringe omvang van het gemiddelde gezin, in de meeste gevallen het zogenaamde nucleaire type (kerngezin of conjugaal gezin) overwegend moet geweest zijn tijdens het gehele Ancien Régime en zeker tijdens de 18de eeuw, ook in de Zuidelijke Nederlanden. Alle toespelingen op familie en gezin in de almanakken van de 18de eeuw verwijzen dan ook naar het vadermoeder-kinderengezin, eventueel inclusief inwonende grootouders en dienstdoden.

De verhouding man-vrouw is een thema dat in de ganse 18de eeuw in de almanakken aan bod komt. Er werd zowel expliciet als impliciet naar verwezen. In de onderstaande tabel hebben we de moppen opgenomen die expliciet handelen over de huwelijksituatie. De tabel is opgesteld aan de hand van een aantal negatieve en positieve kwalificaties, die per nummer een duo vormen.

CATEGORIE	VROUW	MAN
NEGATIEF	door echtgenote	door echtgenoot
1. overspel, bedrog	1	-
2. tiranniek huwelijk, ongelukkige staat	2	3
3. trouwen om geld of gedwongen huwelijk	-	-
4. seksualiteit	1	-

Subtotaal 1:	4	3
--------------	----------	----------

POSITIEF	voor echtgenote	voor echtgenoot
1. trouw	-	-
2. gelukkige staat, goed huishouden	-	-
3. trouwen uit liefde	-	-
4. seksualiteit	-	-

Subtotaal 2:	0	0
--------------	----------	----------

Totaal:	4	3
----------------	----------	----------

Het huwelijk in de Brugse moppen kwam maar beperkt aan bod. We vonden slechts 7 kluchten die er expliciet naar verwezen. In de Leuvense almanakken waren er 26 grappen. Uit de tabel blijkt dat alle kluchten er een negatieve waardering over het huwelijk op na

houden. Voor alle paren komt dus alleen de negatieve kant van het huwelijk naar voren. Er werd dus vooral gespot met het huwelijk in de moppen, wat natuurlijk wel inherent is voor een grap. Toch zegt het iets over de visie op het huwelijk in de moppen in de Brugse almanakken van de 18de eeuw. In de bespreking hieronder zullen we bijgevolg enkel de negatieve categorieën illustreren.

De eerste categorie gaat over overspel en bedrog. We hebben één mop over een overspelige vrouw aangetroffen.²³ Een heer vertelt een dievenverhaal aan zijn tafelgenoten. Hij kwam namelijk de kamer van zijn echtgenote binnen en betrapte een jongeman in de kast. Deze repliceerde: "*Verschoond my, Mynheer ik ben beschaemt van te bekenen dat myn voornemen was een juweel te stelen voor het welk gy niet genoeg en zorgt.*" De heer had echter medelijden met de jonge bange dief en liet hem gaan. De man is zeer naïef en denkt dat de minnaar een juweeldief is. Met de naïviteit van de "hoorndragers" werd uitermate gespot. Overspel door een man gepleegd, kwam niet naar voren in de onderzochte Brugse moppen.

De tweede categorie moppen heeft het over een tiranniek huwelijk of het huwelijk als een ongelukkige staat. Het is opmerkelijk dat we 3 tirannieke mannen en "slechts" twee "kwaede" vrouwen tegenkwamen. De moppen gaan meestal over dronkaards die hun vrouw mishandelen. Vrouwenmishandeling werd sterk afgekeurd in de kluchten, maar de man mocht echter de controle niet verliezen. Een pak slaag voor een ongehoorzame vrouw was, indien nodig, een verantwoordelijke reactie. Van grappen over een tirannieke vrouw binnen het huwelijk zijn er blijkbaar meer variaties:

*"Elk begeert om meer als hy heeft, lieve Guychelaers. Steven begeerde een jonge Meyt te trouwen, hy trouwt met die hy begeerde; jonge telgen van zyn zaed te zien, hy krygt die; hy begeerde met zyne Jannemoeye in weelde gerust te leven, maer hy moest in onze vrouwestraete woonen, want zy trommelden hem op zyn maes en schopte hem buyten, schoon hy wilde zyn den baes: dan klaegde Steven had ik gebleven jong gezet, 'k was van dit duyvels vel bevryd myn leven: zoo is het noyt van pas. Zyn is geen myn, 't Myn is geen zyn."*²⁴ Deze mop dient tot spiegel voor de jeugd en wil hen behoeden voor een overhaastig huwelijk.

"Een hevige vrouwe die niet zeldzaem is", werd door haar moegetergde man geslagen waarbij zij haar arm brak. Toen de dokter 60 kroonstukken vroeg voor zijn visite, antwoordde de echtgenoot: "...daer zyn

23 "Nieuwen Almanach", Tot Brugge, Bij Cornelis De Moor, 1799.

24 "Vermaekelyken Almanak", Tot Brugge, By Cornelis De Moor in de Philipsstokstraet, 1784.

60 kroonen en nog 60 daer by in voldoening der tweede onderneming die gy zult moeten doen in 't eerste gekyf dat ik met haer nog zal hebben. Dit voornemen van den man verschrikte zoodaenig het wyf dat zy van dan af gevoegzaam wierd.”²⁵ Deze klucht is een duidelijke aansporing voor de mannen om zich niet te laten doen door hun bazige vrouw. Mannen die “onder de sloef lagen” werden in de moppen van de 18de eeuw veel uitgelachen, omdat ze hun verantwoordelijkheid niet durfden nemen.

In een andere mop richt de auteur zich rechtstreeks tot zijn publiek: *“Zeer lieven Lezer, hoort eens hoe dat die van SPARTEN een Wet maekten, de welke zy stiptelyk met groote oplettentheyd wilden doen onderhouden: en dat raekende de zaken van het Houwelyk; waer toe zy invoerden dry-derhande slag van boeten, de eerste voor die niet en trouwden, de tweede voor die te laet trouwden en de derde voor die een quaed wyf getrouwt hadden. De eerste propositien, die dunken my nog enig zints verdraegeglyck te zijn, tot het welstand van een Republike, maer de derde die dunkt my onverdraegeglyck te wezen: om reden als dat'er geen erger plaege, geen swaerder kruys, geen strenger boete noyt en kan bedacht worden voor den man, als gansch zyn leven vervoegt wezen, aen een boze en toornige vrouwe.”*²⁶ De boodschap wordt in deze mop zeer mooi omkleed door te verwijzen naar de oude Grieken. Deze werden immers aangezien als rechtschapen en wijze mannen, die het goede voorbeeld gaven. De interpretatie van hun derde “wet” is de pointe van de mop, waarin opnieuw gewaarschuwd wordt voor “boose” echtgenotes.

Moppen over trouwen om geld of gedwongen huwelijken hebben we niet gevonden in de Brugse almanakken van de 18de eeuw. In de Brugse moppen lijkt de seksualiteit binnen het huwelijk, een taboe te zijn. De kluchtjes verwijzen ernaar in verdekte termen.

De negatieve visie over het huwelijk weerklonk dus ook in de moppen in de Brugse almanakken van de 18de eeuw. We geven tot slot een kort mopje die deze gedachte goed uitdrukt: *“Men raede eenen Vader te wagten van zynen Zoon uyt te trouwen tot dat hy wyzer was, uwen raed en moet niet gevolgd worden, antwoorde hy: want als mynen zoon wys word, hy en zal niet trouwen.”*

25 *“Nieuwen Brugschen Comptoir Almanach”*, Tot Brugge By Petrus Parain, Boekdrukker, in de Breydel-straeete, 1787.

26 *“Almanack ofte Sterre-Raedinge”*, Tot Brugge, by Jan Bapt. Macqué in de Breydel-straeete, in 't sweerd. 1764.,

CATEGORIE	VROUW
NEGATIEF	
1. listige weduwe, oude vrijster	2
2. hoer, verleidster	2
3. roddelaarster, bemoeiziek, kwaadstokend	5
4. gierig	1
5. duivelin, boos, kwaadaardig	4
6. oud, lelijk	3
7. boers, zat	3

Subtotaal 1:	20
--------------	-----------

POSITIEF	
1. jong, mooi	2
2. onschuldig	-
3. vroom	-

Subtotaal 2:	2
--------------	----------

Totaal:	22
----------------	-----------

“Vanuit een mannelijke optiek zag de almanak de vrouw het liefst als een bespottelijke, hatelijke en belachelijke figuur. Het zwakke geslacht werd in grote variatie van verhaaltjes, voorvallen en kluchtjes afgedaan als kwaadstokend, bemoeiziek en hoogst inferieur. Hierin sluit de almanak aan bij een sinds eeuwen bestaande traditie van misogynie.”²⁷ Vanuit de traditie was er een voortdurende angst en misprijzen ten opzichte van de vrouw. Ze werd ervan beschuldigd door haar aangeboren gebreken de zonde in de wereld te hebben gebracht (cf. de Griekse Pandora of de Bijbelse Eva). De christelijke leer onderschreef deze positie en legde de vrouw een ondergeschikte positie op. Aan het thema van de vrouw op zich werd duidelijk meer aandacht besteed dan in het kader van het huwelijk. We vonden 22 moppen waarin een vrouw de hoofdrol speelde. Ze krijgt ongeveer dezelfde aandacht als in de Leuvense grappen (23 moppen). De vrouw werd ook in de Brugse kluchten overwegend negatief beoordeeld, met 20 negatieve kwalificaties tegenover 2 positieve. Het feit dat de producenten van de

27 Mortier Marijke, “Gentse almanakken uit de 16e, 17e en 18e eeuw.”, in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 1984, pp. 267-290. Hoe predikanten zich over vrouwen uitlieten kan men lezen bij Rotsaert Katelijne, *Tussen Eva en Maria. De vrouw volgens de predikanten van de 17de en 18de eeuw*. Aartrijke, 1992.

almanakken uitsluitend mannen waren, heeft hiermee allicht iets te maken.

De twee Brugse moppen over listige weduwen en oude vrijsters zijn gelijkaardig aan deze in de Leuvense almanakken. De rol van de vrouw als “verleidster” werd in 2 grappen weergegeven. Een mooi voorbeeld is de klucht over een reis naar Blankenberge in het gezelschap van “haantjes en kippetjes”. Enkele jongemannen luisteren naar de “geheimzinnige” praat van dames die zich in de kleedhokjes bevinden. *“Het is een jaer geleden dat ik my op eene blankenbergsche voyage begaf; het gezelschap bestond uyt vier haentjens, gevolgd door zes schoone en onbevrozen hinnjetjens; wy vergeestigden ons op eene alderlieffelykste maniere, en mande wiert niet vergeten van opgeschud te worden. In de bestemde stad aengekomen zynde, begonnen wy te spreken van onze lichaemen te verkoelen in de woeste zee baeren; onze Venus-dieren keeken elkanderen, vier onder hun begaeven zig nae het Secreet-huys, ik, met eenen mede-maet gingen als kloeke soldaeten hun bewaeren, meer uyt curieusheyd als uyt noodzaekelykheyd.; men begon daer te spreken van geheymen der vrouwen, de koppen kwamen by een, eene van hun zeyde eyndelinge: ik kan deezen keer in dit lieffelyk water myne natuereyke begeerten niet verkoelen, Ja het is alzo, eene tweede zeyde: Ik zedert gistermergen voor my wat ongeluk! Eene derde was verblyd dat zy alleen niet was die haer moeste vernoegen deezen keer dit verkoelende plaizier met eene treurende oog te bezigtigen; de vierde gaf voor raed van te zeggen dat zy hun pakstjen of hunne kleederen vergeten hadden om zulkdanig amusement by te wonen. Men trekt de deur open, en zyn grootelyks verbaest ons daer te vinden die alles afgelusterd hadden. Ziet hoe de lieffelyke vrouws-persoonen ons hedendaegs de ooggen willen verblinden, en hunne geheymen voor bloemkens op onze mouwe vesten. Op vrouwen ’u’w’betrouwen, En stelt nooyt met vasten zin, Door hun vleyen, zy verleyen, Zoo het was van den begin.”*²⁸ De boodschap wordt er zoals gewoonlijk na de mop bijgevoegd, opdat de lezer er geen andere interpretatie zou aan geven.

De derde categorie is het best vertegenwoordigd (met 5 moppen), ze hekelt het karakter van de vrouw als “roddelaarster”, die altijd en overal kwaad wil stoken. “Den agterklap” was een geliefkoosd onderwerp in de moppen. Een prachtige, enigszins verdekte, grap gaat over een groep kalveren die een voorbijkomende maagd tot prinses kronen: *“Gelyk myne Brugsche maegd die ik dit jaer als prinsesse der kalver merkt vertoonen en waer van de historie is luydende als volgt: Het was nu al*

28 “Nieuwen Almanach”, tot Brugge, by de Weduwe De Moor en Zoon, in de Philipsstok-straat, 1802.

eenige honderde jaeren dat de kalveren in deze omstreken zonder opperhoofd leefden, willende volgen den aerd van zommige heur mede-schepzelen, hebben eens eenige onder hun op hunne vergaeder-plaetze beraemd van eene godinne of prinsesse te nemen voor hun hoofd. Het gebuerde gelukkiglyk in dien oogeblik dat'er eene maegd passeerde, de kalveren verliefte zynde op haere uytwendige schoonheyd, dogten geen betere keus te kunnen doen? Men was bezig met de voyzen aen te nemen, als'er eenen het woord nam en zeyde "Uwe gedagten wegens myne bekende maegd zyn zeer goed van beyde kanten, want zy door de grootheyd van ons geslagt beter gelegentheyd vinden zal om haere agterklappende geveynstheyd haestiger en verder te verspreyden, men zal ook dienen om te gaen zien wat'er elders omgaet, het gene zy tot nu toe met eenen dienaer heeft moeten doen; komt de ziekte of de dood eenen van ons weg te nemen door de grootheyd van ons geslagt zal zy dit niet ondervinden. Men hoorde ras van alle kanten een geroep en zy wierde aengenomen voor hunne godinne of prinsesse. Haer nieuw ampt heeft haer eene grooter pretantie doen bekomen. My dunkt ook dat den keus op weynige maegden beter toepasselyk was als op haer, want den haet en de bevektheyd van haere tonge doen my gelooven dat zy weynig meer reden bezit als haere onderdaenen."²⁹ Aangezien de boodschap eerder impliciet wordt meegedeeld, wordt hij nog eens verduidelijkt: "Dat alle menschen van myn gedagt waeren zy zouden grootelyks den agterklap ver achten, want niet is meer te mispryzen als dit kwaed, en zy zouden zoo dikwils hunne vrienden niet zien hunne vyanden worden. Haet altyd d'agterklap, wilt op u eygen letten, Dan en zult gy op u noyt geenens misbaet trekken, De vrienden die gy hebt, 't zy man, maegd ofte vrouw, Zullen u voor altyd wezen lief en getrouw. Zoo dan stoort noyt de liefd'door eenigen agterklap, Anders word gy van menig mensch grootelyks veragt Lezers neemt 't voor een less', wie dat het lezen mag, Daer door zult gy misschien krygen beter gedag." De mop heeft eveneens een moraliserende functie in de Brugse almanakken van de 18de eeuw.

In de laatste rubrieken onderzochten we enkele karakteristieken die aan de vrouw werden toegeschreven in de Brugse moppen. We troffen vb. één expliciet verhaaltje aan over: "Een oud wyf, by uytstekentheyd gierig,...."³⁰ Over de vrouw als "duivelin" of "woesteling" vonden we 4 moppen. Een typisch voorbeeld van een geviseerde groep vrouwen is dat van de "groen- of appelwyven". Deze vrouwen werden aanzien als woeste en scheldende vrouwen in de moppen. Een schoenmaker haalt een list uit met een appelverkoopster met als gevolg dat: "de

29 "Nieuwen Almanach", tot Brugge, by de Weduwe De Moor en Zoon, in de Philipsstok-straet, 1801.

30 "Nieuwen Almanach", Tot Brugge, by de Weduwe van Franciscus Beernaerts, in de Breydel-straete, 1769.

koopvrauwe dit hoorende heeft al haer appelen nae zyn kop gesmeten en in den winkel van den schoemaeker ook, en uytgevallen gy kont wel denken hoe, gelyk de appel wyven het niet verre en moeten zoeken om iemand te bekladderen. Daerom Schoemaeker, let par naesten wel op uw zaeken, Wilt gy met 'geen appel wyf meer in ruyze geraeken.'³¹ Over oude en/of lelijke vrouwen vonden we drie moppen. Als voorbeeld geven we de beschrijving van een lelijke vrouw: "Hy en hadde geen groote genegentheyd voor haer, want zy was zoo leelyk als eenen baveaen, haere nus quam bynaer in haeren mond, en haer kinne krulde tot boven haere mond, en hadde 2 druypende oogen, zoo dat zy altyd met een floes over haer aenzigt was hangende om dat men haer niet wel en zoude gezien hebben."³² In de kluchten stonden er drie verwijzingen naar "zatte of boertige" vrouwen. In de volgende mop spot een waard met een zat, nochtans een goed moedertje, oud vrouwtje. Na de markt gaat het vrouwtje naar de herberg om te ontbijten... "maer haer gelach kлом op tot thien half pintiens, soo dat sy al tuymelende met een gebroken tonge sey, heer waerd wat ben ik schuldig, voor't eten sey hy soo veel, voor de rest gy weet wel wat 10 half pintens kosten, wel myn Heer sey sy ik ben'er niet meer als 9 quad, want meer als soo veel gaen'er in myn lyf, ik heb t'menigmal gemeten. Goed moedertje antwoorde den weerd, het kan zyn dat'er niet meer als negen half pintjens in u lyf gaen, maer het thiende is nu in't hooft geklommen."³³ Een ander mopje heeft het over de boertige vrouw van Socrates. Hij lost echter alles zeer nuchter op en wordt als voorbeeld van geduld aangehaald: "Syt verdraegzaem als den Philosoph Socrates met zyn spytig wyf; want als hy eens in de Zonne zat en studeerde, goot zyn wyf een pot met drek van boven door het venster op zyn hoofd; waer op den Wysgeer om-hoogziende, zeyde: Ik dogt, dat'er agter den donder eene hagel vlage zoude gevallen hebben, en studeerde voort."³⁴

In de moppen van de Brugse almanakken uit de 18de eeuw was de vrouw dus een geliefkoosd onderwerp van spot, zij werd voorgesteld als een kwade, tyrannieke en lelijke figuur. Toch vonden we in 2 moppen de vermelding van een mooie en verfijnde vrouw, maar aan dit aspect van de vrouw werd geen enkele volledige mop besteed.

31 "Nieuwen Brugschen Almanach", Tot Brugge, by Petrus Parain, woonende in de Breydel-sraete, 1797.

32 "Nieuwen Brugschen Almanach", Tot Brugge, By Petrus Parain, woonende in de Breydel-sraete, 1797.

33 "Nieuwen Almanach", Tot Brugge, By de Weduwe van Franciscus Beernaerts, in de Breydel-sraete, 1769.

34 "Vermaekelyken Almanak", Tot Brugge, By C. De Moor in de Philipsstok-sraet, 1784.

CATEGORIE	JEUGD
NEGATIEF	
1. verwaarlozing van ouders door kind	1
2. ongehoorzaam t.o.v. volwassenen, geen respect	3
3. deugnieterij, delinquentie, spotten	5
4. bruidsschatjagers (M.), vrouwenjagers	4
5. manziek, wellustig (Vr.)	4
Subtotaal 1:	17
POSITIEF	
1. affectieve band ouders-kind	1
2. gehoorzaam t.o.v. volwassenen, respect	1
3. deugdzame opvoeding	2
4. liefde	-
Subtotaal 2:	4
Totaal:	21

Er gaat heel wat aandacht uit naar de jeugd in de moppen van de Brugse almanakken. Dat was ooit anders, vóór de 18de eeuw stond het kind niet centraal in het gezinsleven. De jeugd werd bekeken als miniatuurvolwassenen. De kinderjaren aanzag men als een tijd van totale afhankelijkheid en de notie dat hun fysieke en emotionele behoeften zouden verschillen van deze van de volwassenen was onbekend. Tijdens de 18de eeuw infiltreerden de “moderne” opvattingen echter langzaam langs de sociale ladder.³⁵ In deze moderne mentaliteit brengt het kinderen hebben meer plichten dan rechten mee. Dit leidde bijna automatisch tot een grotere aandacht voor het kind. Volgens M. Mortier voltooide dit proces zich vooral bij de burgerij, waarin de relatie ouders-kinderen gevoelens als genegenheid en liefde een steeds belangrijkere plaats gingen innemen. In de 18de-eeuwse almanak wordt er bijgevolg vaak gewezen op de taak van de ouders om hun kinderen met zorg en liefde op te voeden. Een “deugdzame” opvoeding, een goed opgevoede zoon of dochter, verleende bovendien een zekere status. Dit wordt weerspiegeld in de

35 Mortier Marijke, *Inhoudsanalyse van de Gentse almanakken uit de 16e, 17e en 18e eeuw*. Onuitg. Lic. Verh., R.U.G., 1981.

moppen. De jeugd wekte duidelijk belangstelling op, met 21 moppen is zij relatief gezien even goed vertegenwoordigd zoals ook in de kluchten van de Leuvense almanakken. Het feit dat er 17 van de 21 over negatieve kwalificaties gaan, beaamt nog maar eens dat de moppen een spiegel voor de jeugd en de opvoedende ouders wilden zijn. Door aan te tonen hoe het niet moest, kon de grap zijn moraliserende functie vervolmaken.

Over de verwaarlozing van de ouders door hun kinderen hebben we een interessante mop gevonden. Het thema ligt in de lijn van de zorg van de kinderen als de ouders "op pensioen" gingen. Vermits ze dan geen enkele bron van inkomsten meer hadden, was het de taak van de jongeren om hun vader en/of moeder te onderhouden. De thematiek van het "aasen" op de nalatenschap komt eveneens aan bod in het voorbeeld. Een rijke oude man wordt verwaarloosd door zijn kinderen en bedenkt een list: zij die hem het best verzorgen, krijgen zijn schatkist. "Men moet nu niet vraegen, of hem iets ontbrack, niet uyt liefde van hem, maer om syn gelt." Na zijn dood openen de kinderen de koffer, maar zij vinden niets anders dan stenen en "ieder bekende syn faut, en seyden, dat sy hunnen verdienden loon hadden." ³⁶

De tweede categorie in de tabel gaat over het gebrek aan respect voor volwassenen of over de ongehoorzaamheid in het algemeen. Drie moppen bevatten verwijzingen naar dit thema. Eén daarvan handelt over een gestrafte zoon, omdat hij edellieden die op bezoek kwamen, nooit aansprak. ³⁷ In een andere mop moest een jongetje zijn blinde oom begeleiden. "Als sy nu eens voor by een brakeuken gingen" kreeg de jongen een stuk gebraad. Hij at het echter alleen op en nadat de blinde dit merkte, nam hij "daer op zyn stok, en doet den schelm over den rug de boet-passie singen: soo dat den guyt na 't gebrad dit nagereckt moest voor lief nemen." De deugniet zon op wraak en wanneer ze onder een lage portiek passeerden, vroeg hij zijn oom om over een kuil te springen. De man stoot daarbij zijn hoofd en "den slimmen vogel" zei "wel oom, heb je 't gebrad konnen rieken; so had gy dese pylaer ook behooren te rieken." ³⁸

De derde categorie behelst de deugnietterij, gaande van fratsen tot delinquentie, die de jeugd uithaalt. In 5 moppen vonden we daarvan een vermelding. In vergelijking met Leuven, waar 12 kluchten dit

36 "Den nieuwen Brugschen contoïr Almanach", Tot Brugge, By Pieter vande Capelle, in de Breydel-straeete, 1742.

37 "Nieuwen Brugschen Almanack", Tot Brugge, By de Weduwe van F. Beernaerts in de Breydel-straeete, 1785.

38 "Nieuwen Almanach", Tot Brugge, By de Weduwe van Jan Baptist Macqué in de Breydel-straeet, 1769.

onderwerp behandelen, valt dit nog mee. In de moppen van de Brugse almanakken dient dit thema vooral om op de gebreken van de volwassenen te duiden. Een jongen haalt een frats uit met een oudere persoon, die hem laat vangen door bijvoorbeeld zijn bezetenheid van geld of gierigheid. We geven op deze plaats geen voorbeeld ervan omdat deze moppen aangehaald worden bij de morele kwalificaties en/of beroepen waar ze ter illustratie van het thema het best op hun plaats zijn.

Een aspect dat goed tot uiting komt in de moppen is de wulpsheid van de jongemannen of jonkvrouwen. We hebben daarover 4 kluchtjes aangetroffen. Ze geven allemaal blijk van jongelui die zich laten leiden door hun verliefdheid of wellust, waarvoor ze naderhand berispt worden. De meeste voorbeelden gaan weliswaar over de meisjes, die door hun schoonheid uit zijn op verleiding. Het is aan de jongens om daaraan te weerstaan. Enkele voorbeelden:

Een mooie juffrouw vroeg de lijst van gesneuvelden aan een officier, om te vernemen of haar geliefde nog in leven was. De officier repliceerde: *“dat hy haer die soude besorgen, indien sy hem de lyste wilde geven van alle die sy door haere schoonheit gequetst hadde.”*³⁹

“Een zeker Juffrouw, die niet en wilde trouwen, maer nogtans heel geirn in het gezelschap was van die, de welke van een dochter een vrouwe konden maken” schiepte op over haar zuivere maagdelijkheid. Een jonkman zei daarop: *“Uwe Toilette heeft u het eerste Spoor-slag gegeven, in het beschouwen van uwe schoonheyd die u tot zulke groote verwaentheyd heeft gebracht, dat gy liever een jongman salueerde als een dochter: ten tweeden, het deure-wachterschap, het welke gy buyten de wete van uwe ouders, zoo langen tyd hebt bedient, heeft u ook al in groot perykel gesteld, bijzonder in den duysteren avond, ten derden Juffrouw, ik merk heden wel aen uw gedrag, als dat uw maegdom begint tamelyk ryp te worden, de wyl gy u daegelyks komt begeven in de occasie waer dat gy by beval het zelve kont verliezen.”*⁴⁰

Positieve kwalificaties van de jeugd komen eveneens voor in 4 moppen. Voor de affectieve band tussen de ouders en hun kinderen verwijzen we naar de mop op het einde van deze paragraaf. De andere twee positieve kenmerken kwamen tot uiting in kluchten die onder een ander thema zijn geplaatst. Er werden dus geen volledige moppen gewijd aan de deugdzame of gehoorzame jeugd. De reden daarvoor ligt bij de rol van de mop als spiegel voor de jeugd, door te

39 *“Nieuwen Almanach”*, Tot Brugge, By J. en F. Beernaerts in de Breydel-strae in S. Xaverius, 1747.

40 *“Almanack ofte Sterre-Raedinge”*, Tot Brugge, by Jan Bapt. Macqué in de Breydel-strae, 1764.

tonen hoe het niet moest en de berispingen die daarop volgen. We willen dit deel afsluiten met de verwijzing naar een lange klucht die in feite alle besproken thema's over het gezin bevat, aspecten van een onschuldige jeugd, de bezorgde de moeder, de weduwe, het trouwen om geld, "den slechten tyd", listen van een kwaadstokende vrouw, wellustige jongemannen, verleiding, visie op taak van de vrouw in de maatschappij, etc.⁴¹

Het gezag en het volksgeloof in de kluchten.

Na het gezin zullen we de bredere maatschappelijke thema's wereldlijk en kerkelijk gezag enerzijds en volksgeloof anderzijds, zoals die uit 39 (op 136) moppen naar voren komen, onderzoeken. Binnen de rubriek gezag maken we dus een onderscheid tussen de wereldlijke en de kerkelijke overheid.

Bij de wereldlijke overheid onderscheiden we een lokaal en een centraal gezag. Onder de term "lokale overheid" verstaan we de stedelijke rechtbanken en hun ambtenaren. De centrale overheid wordt vertegenwoordigd door de vorst en zijn hofhouding. Voor beide segmenten stelden we 3 positieve en 3 negatieve kwalificaties op. Het wereldlijk gezag krijgt de meeste aandacht in de moppen van de Brugse almanakken uit de 18de eeuw. Met 24 kluchten op een totaal van 39 neemt zij bijna twee derde van de verhaaltjes voor haar rekening.

41 "Nieuwen Brugschen Comptoir Almanak", Tot Brugge By Petrus Parain, in de Breydel-straete, 1787. Zie bijlage 2: 4 Brugse kluchten (klucht nr.1).

CATEGORIE	WERELDLIJKE MACHT	
NEGATIEF	LOKAAL	CENTRAAL
1. onrechtvaardig, zwak, beïnvloedbaar	4	1
2. negatief t.o.v. lagere klassen	1	-
3. wreed, repressief	1	1

Subtotaal 1:	6	2
--------------	---	---

POSITIEF	LOKAAL	CENTRAAL
1. rechtvaardig	-	4
2. vertegenwoordiger van hogere klassen	-	3
3. liefdadig, vroom	-	9

Subtotaal 2:	0	16
--------------	---	----

Totaal:	6	18
----------------	---	----

Het beeld over de gezagsdragers is overwegend positief. Er zijn 8 negatieve kwalificaties tegenover 16 positieve. De positieve kenmerken situeren zich allemaal bij de centrale overheid, dit komt omdat er veel kluchtige verhaaltjes over de vorst zijn in de Brugse almanakken van de 18de eeuw. Vermits er tegenover de keizer, meestal Keizer Karel, altijd een positieve kijk is en er veel kluchten over hem gaan, krijgen we meer positieve kenmerken. De lokale overheid daarentegen werd altijd, in 6 moppen, negatief beoordeeld. De grappen bevestigen het corrupte beeld over de stedelijke rechtbanken en hun magistraten.

We zullen eerst de negatieve kwalificaties van het lokale gezag doornemen. Vier moppen bestraffen de slechte werking van het gerecht en haar ambtenaren. In een mop worden de persoon en de functie van de beul op een ironische wijze bekritiseerd door een dief onder de galg.⁴² *“Het proces tusschen eenen Dief en een Beul”* is een subtiele mop, die de werking van het gerecht hekelt: *“...den Dief zeyde [tegen de beul] kent gy u ambagt wel, waer hebt gy leeren hangen, geen Meesters of zy hebben eerst een Meester gehad, waer op den Dief zeffens een*

42 In de moppen van de Brugse almanakken uit de 18de eeuw is er ook galgenhumor aanwezig, zij het niet in zo een grote mate als in de Leuvense kluchten.

Proces-Verbal aen den grooten Raed vertoogde, dat het noodig was aen alle Amptenaeren eerst een Meester noodig was, om uyt ondervindinge een ander te leeren, dat hy begeerde te leeren hangen, indien den Beul konde zynen Meester aenwyzyn, waer op den Raed uytviel, dat den Dief eerst den Beul moest leeren hangen voor een uere, en daer naer den Dief voor altyd, om in het toekomende van geen Dieven meer gereproceert te worden."⁴³

Een ander aspect is dat van de rekrutering van de jonge mannen. Die gaat uit van het centraal gezag, alhoewel ze in de praktijk door officieren werd uitgevoerd. We beschouwen het verhaal als negatief voor de centrale overheid. Het gaat over een kapitein die een stel jongelui met een list in het leger krijgt ingeschreven. Hij vroeg hen zijn testament te ondertekenen als getuigen, "*maer sy waeren verwondert des nachts ontwerckt wordende om te vertrecken, dat sy geteekent hadden dienst t' aenveerden.*"⁴⁴

Eén mop weerspiegelt de negatieve houding van de "heer van 't dorp" tegenover een boer. Het gaat hier over dezelfde discussie als in de Leuvense mop, namelijk "*wat tyd van 't jaer sy 't vroeylykste waeren.*"⁴⁵ De edelman verwijt de boer een varken te zijn waarop de boer de vergelijking maakt tussen zijn ezel en de edele heer.

De wrede aanpak van de ambtenaren werd gehekeld in één mop. Het verhaal gaat over de "drie bulten", dit zijn drie identieke broers die allemaal beweren dat ze met een rijke schoenlappervrouw zijn getrouwd. Om de ware echtgenoot te achterhalen, gebruikt de baljuw wrede praktijken *bailliu dede hun alle 3 ophangen onder de armen met bloote voeten om hun elk 25 slaegen te geven op de plant van hunne voeten.*"⁴⁶

De positieve visie in de moppen slaat enkel op de vorst, en dit is zoals gezegd meestal Keizer Karel die geprezen werd om zijn nuchter oordeel, zijn liefdadigheid en vroomheid. De moppen zijn meestal lang uitgesponnen verhaaltjes, vandaar dat we hier geen voorbeeld geven.

Er is enerzijds een uitgesproken positieve houding ten opzichte van de centrale overheid, in casu de vorst en anderzijds een zeer duidelijke negatieve visie op de werking van het gerecht, de magistraten of ambtenaren.

43 "*Den Nieuwen Brugschen Almanach*", Tot Brugge, By P. van de Kerckhove, 1807.

44 "*Nieuwen Almanach*", Tot Brugge, By de Weduwe van F. Beernaerts, in de Breydel-stract, 1769.

45 Ibidem, 1769.

46 "*Nieuwen Brugschen Almanach*", Tot Brugge, By Petrus Parain, woonende in de Breydel-straeete, 1797.

CATEGORIE	DE KERK
1. spot met regulieren	-
2. spot met de kerkpraktijk	-
3. spot met pastoors, bisschoppen	2
4. spot met protestanten	4
5. spot met begijnen	-
1. lof over pastoors, biechtvaders	-
2. lof over kardinalen	-
3. lof over kosteren	-
4. lof over vroomheid (kluizenaars)	-
Totaal:	6

De kerkelijke prominenten komen maar in beperkte mate aan bod in de moppen in de Brugse almanakken, zeker in vergelijking met Leuven, waar er 14 kluchten over dit thema gedrukt zijn. De visie op deze groep situeert zich enkel binnen de categorieën “spot met bisschoppen en protestanten”. Twee moppen maken een bisschop een beetje belachelijk. We geven een voorbeeld over een bisschop die peilt naar de kennis van een oude vrouw inzake haar catechismus: *“Zekeren Bisschop vraegde in ’t catechiseren aen eene oude vrouw, die niet gelukkig geweest en was, hoe veel Sacramenten dat’er waeren. Zy antwoorde zes, en naemde die. En het Houwelyk, ervatte den Bisschop, wie belet u te gelooven dat het een Sacrament is? ’t Is eenen zoo heyligen ,zoeten en aengenaemen band. Wel als gy het Houwelyk zoo goed vind, zeyde de oude, waerom en zyt gy niet getrouwt?”*⁴⁷

De tweede categorie die aan bod komt in de Brugse kluchten is de spot met protestanten. In de Leuvense almanakken ging het enkel over katholieke predikanten; in de Brugse moppen wordt het protestants geloof van de bespote figuur uitdrukkelijk vermeld.⁴⁸ Het voorbeeld dat we hieronder geven gaat over een *“jong Luyters Predikant”*, die normaal met een overdonderende stem de toehoorders aanlokt. Maar hij *“verloos op eenen oogeblyk syne geheugenisse, zoo als hy zoud beginnen te prediken*. Volledig in paniek schreeuwde hij zinloze woor-

47 “Nieuwen Almanach”, Tot Brugge, bij de Weduwe van De Moor en Zoon, in de Philipsstokstraet, 1799.

48 Op aanraden van promotor prof. Verberckmoes voegden we de moppen over predikanten in de Leuvense almanakken onder het katholieke geloof. De regel is: als er niet uitdrukkelijk vermeld wordt tot welk geloof de predikanten zich betuigen, mag men er van uitgaan dat het om katholieke predikanten gaat.

den uit:” *Want, naer, immers, doen, ja, dat, als, beminde Broeders, gaet, en zoo voort, tot dat den tyd van een uer of wat meer verlopen was.*” De toehoorders dachten dat zij te ver af of te dichtbij stonden om het goed te verstaan en meenden “*dat sy noyt beter predicatie gehoort hadden, maer dat het jammer en beklaegene weerdig was, dat het gehoor door den weerklink van de kerk een weynig belemmert was. Dan redde zig den Predikant, en de Toehoorders beslooten in ‘t toekomende de eene betere plaets te zoeken.*”⁴⁹ De auteur van dit verhaal heeft blijkbaar ook de bedoeling erop te wijzen dat de gelovigen heel weinig begrijpen van de inhoud van een predikatie.

De rest van de moppen stellen de protestanten en andere gelovigen in een belachelijk daglicht. Een grap over een “*Queker*” lacht met de geloofsinhoud van deze religie: “*Den Queker in ‘t Water. Amsterdam een Queker dacht dat syn geest getuygde hy moest in ‘t water springen, gelyck hy dede; en alsoo ‘t leeg water was, hy spronck tot de middel toe in de modder;...*” Een voorbijganger weigert alle hulp en riep: “*mynen geest getuygt, ick u daer niet sal uyt helpen, laetende hem in den modder steken.*”⁵⁰ Een andere mop drijft de spot met de gierigheid van een Engelse dominee, die zijn testament opstelt.⁵¹

Het thema volksgeloof hebben we ingedeeld in 3 categorieën: bijgeloof, remedies en toverij. In het totaal zijn er 9 moppen (op een totaal van 136), die verwijzen naar dit thema wat niet veel is in vergelijking met de andere onderwerpen.

De grappen omtrent “bijgeloof” vormen, net zoals in de Leuvense almanakken, de grootste groep binnen het aspect “volksgeloof”. In 5 kluchten wordt er gelachen met het bijgeloof. We hebben vijf items geselecteerd, waarin we de mop kort beschrijven. We vonden geen enkele klucht over het trotseren of niet geloven in duivels en geesten.

CATEGORIE	BIJGELOOF
1. vinkenvanger gelooft dat zijn vinken de duivel zijn	1
2. commissaris denkt dat hij tegen 1000 duivels tegelijk vecht	1
3. man gelooft in een behekst “kak-huys”	1
4. officier verkleed (bal) als duivel veroorzaakt een dode en een zware ziekte	1
5. timmerman denkt achtervolgd te zijn door een dode	1

Totaal:	5
----------------	----------

49 “*Den vermaekelyken Brugschen Almanak*”, Tot Brugge, By Cornelis De Moor, in de Philipsstok-stract.

Uit de tabel kunnen we opmaken dat vooral de angst voor de duivel en aanverwanten doorklinkt in de moppen, 3 van de 5 kluchten verwijzen daarnaar. Voor Leuven kwamen we tot dezelfde conclusie. Alhoewel de situaties allemaal verschillen, valt het op hoe dikwijls er gesproken werd over de duivel die een andere gedaante aannam om het kwaad op aarde te kunnen verspreiden. Angst voor de duivel was omnipresent, omdat zijn gevaar “overal” in schuilde. In de moppen van de 18de eeuw werd met dit geloof gelachen en gespot. De personen, die in dergelijke fenomenen geloofden, werden in de kluchten bestempeld als simpele en domme figuren. Het eerste mopje gaat over een vinkenvanger, die in zijn vinken de gedaante van de duivel ontwaart. Het is echter een ontsnapte papegaai die boven in een boom voortdurend roept: *“Ach, wat doet dat zeer”*.⁵² De tweede mop betreft een commissaris die een “dief” moet aanhouden. Het is in werkelijkheid een ontsnapt varken, de ambtenaar smijt er zijn mantel over en dondert er mee van de trap. Hij vertelde voort dat hij met “1000 duivels tegelijk” gevochten had.⁵³ Een kluchtig verhaal is dat van een man die gelooft dat zijn “kak-huys” behekt was: *“Uyt Kakkerland. Heeft men bekent-makinge bekomen, dat eene wel-geborene katte zig hadde met groote stilligheyd in den bril van het kakhuis begeben, zoo da sy daer eenige uren haere ruste hadde genomen, tot dat een wel-gevelescht aersgat de locht-buysje van het voorgenoemde kakhuis heeft toegesloten; zoo dat de voorzeyde katte, als ademloos zynde, zig met alle buytensporigheyd naer het voorig gat heeft begeben, om haeren uytgang te konnen vinden; maer ziende, dat haeren gewoonelyken weg 't eenemael was afgesneden, heeft sy de zelve met alle dapperheyd gezogt, waer op dien welgevelesden man, al schuddebollende, met bevende voeten en handen, naer moeder is geloopen, om een Fransch liqueurtje, op dat hy daer mede zoud afspoelen alle syne geleden benouwtheyd. Weynig tyds daer naer, heeft hy de zelve zwaerigheyd ontmoet, zoo dat hy tot op heden noyt ongewapent, met stok of bessem, of verzelt van syne minderjaerige kinderen ontrent de plaets durft naderen; syn schrik en agterdogt, zeg ik, is tot heden zoo uytnemende groot, dat syn lippen van vreeze aen syn rugge-graet plakken, en dat hy niet bequaem is een woord langst syn agterste te spreken zonder stank; de krollen van syn gepoeyert hair geduerig tegen malkanderen*

50 *“Den nieuwen Brugschen Comptoir Almanach”*, Tot Brugge, By Jacobus Beernaerts Drucker 's Landts vanden Vrijen, 1734.

51 *“Nieuwen Brugschen Comptoir Almanak”*, Tot Brugge By Petrus Parain, in de Breydel-straeete, 1787.

52 *“Nieuwen Almanach”*, Tot Brugge, By de Weduwe van F. Beernaerts, in de Breydel-straeet, 1769.

53 *“Nieuwen Brugschen Comtoir Almanach”*, Tot Brugge, By Petrus Parain, in de Breydel-straeete, 1787.

rammelen, gelyk een glaezen beyaerd, geweven zynde van verbrande schaevelinge. Syn gryzen baerd is heel zwart geworden, de traenen springen hem nog geduerig uyt syne pollevien, zoo van de pyn, als van het spyt, om dieswille dat hy nog maer dry dagen oud zynde, die zelve katte heeft konnen dooden, gelyk syne jongste dogter hem dikwils geprezenteert heeft te doen, gelyk hy zelf moet bekennen (niet met eenen geleenden of gehuerden) maer met syn eygen mond.”⁵⁴

De mop van de vierde categorie is een klucht die in vele variaties voorkomt, hij was in ieder geval erg populair. Het hoofdpersonage is een officier, die als duivel verkleed is en allerlei situaties zozegzegd veroorzaakt. Bij zijn aankomst de volgende dag vernam hij “het meysen ziek lag om dat zy van den duyvel in den nagt bezogt was; en 't gerugt liep in de stad dat den duyvel eenen dooden gehaeld had; welk gerugt zoo veel te meer van zommige personen geloofd wierd om dat den dooden een Procureur hadde geweest. De Procureurs moeten aldaer een goede naem hebben om dat zy daer zoo bemind worden.”⁵⁵

De kluchten die verwijzen naar plezante remedies zijn niet zo talrijk, dit in tegenstelling tot de vele remedies in de pronosticaties.

CATEGORIE		REMEDIES
	Personen die de remedie Aannemen	Personen die de remedie “aanbevelen”
1. verjongingsmiddel	“oude wyven”	“eenen uytmuntenden konstenaer”
2. magnetische kracht geneest doofheid	Zwitser officier	edele dame
3. een ziek lichaamsdeel afvijen, genezen en weer aanvijen	Omstanders	Carlo Sparium

Totaal:	3
----------------	----------

Van de drie remedies geven we in bijlage maar één voorbeeld omdat deze kluchtige verhaaltjes erg lang uitgesponnen zijn. De eerste remedie is een verjongingsmiddel voor “zeer oude wijven”, de mop toont zeer mooi de ijdelheid van de vrouwen aan.⁵⁶

54 *Den Vermaekelyken Brugschen Almanak*, Tot Brugge By Cornelis De Moor, in de Philipsstok-straet, 1777.

55 *“Nieuwen Brugschen Almanach*”, Tot Brugge, By Petrus Parain, woonende in de Breydel-straete, 1797.

56 *“Den Vermaekelyken Brugschen Almanak*”, Tot Brugge By Cornelis De Moor, 1779. Zie bijlage 2 (klucht nr.2).

CATEGORIE	TOVERIJ
1. ezel verandert in een student	zatte boer gelooft het

Net zoals in de Leuvense moppen komt de toverij maar één keer aan bod, maar ze werd dan ook ronduit belachelijk gemaakt. Algemeen genomen was het volksgeloof nog aanwezig in de moppen van de Brugse almanakken, maar diegenen die er geloof aan hechtten werden bespot en aangezien als lichtgelovige mensen.

Morele kwalificaties in de moppen

De moppen die geanalyseerd werden per thema verheerlijkten enerzijds de goede levenswijze en bekritiseerden anderzijds de negatieve eigenschappen op een grappige manier. De analyse beperkte zich echter tot kluchten die expliciet verwezen naar bepaalde thema's. Om na te gaan of deze waarden inherent waren aan alle onderzochte moppen (136), zullen we een overzicht geven van de morele kwalificaties die aan de man, de vrouw en de jeugd werden toegeschreven. Aan de hand van tabellen hebben we kwantitatief onderzoek verricht naar het voorkomen van bepaalde morele kwalificaties in de 136 kluchten. Door kwantitatief te berekenen welke kenmerken het meest voorkwamen, beschikken we over de mogelijkheid de waarden, die in de ogen van de almanak geprezen en verdoemd werden, te achterhalen.⁵⁷

Tabel 1 is opgesteld via een tweedeling van negatieve en positieve kwalificaties. Per nummer vormen ze een duo. Vanaf n° 13 geldt deze regel niet meer, omdat ze niet in overeenstemming kunnen gebracht worden met hun tegenwaarden, daar deze niet uitdrukkelijk tot uiting kwamen in de moppen. Tabel 2 is een herschikking van tabel 1 en verenigt deze paren in één schema. We bespreken hierbij enkel de man en de vrouw omdat de jeugd het minste aantal vermeldingen heeft. De jeugd wordt wel kort besproken onder tabel 1, omdat we menen dat de betreffende moppen toch een wezenlijk onderdeel vormden van de moppen in de almanak.⁵⁸

57 Deze methode is gebaseerd op deze die M. Mortier gebruikte in haar onderzoek van de Gentse almanakken. Daar waar we het nodig achtten, hebben we wijzigingen in de aanpak aangebracht. M. Mortier, *Inhoudsanalyse*, p. 226-232.

58 Cf. supra. De grote aandacht die er aan de opvoeding van de kinderen werd besteed.

Tabel 1: morele kwalificaties van de man, vrouw en jeugd

Negatieve kwalificaties	Man	Vrouw	Jeugd
1. dom, lichtgelovig	19	1	1
2. bedrieger, vleier (oneerlijk)	5	-	3
3. gierig, bezeten van geld	9	5	1
4. hoogmoedig, ijdel	18	2	-
5. onbeschaafd, plat	8	7	-
6. onzedelijk	2	8	2
7. bijgelovig	5	-	1
8. onrechtvaardig	1	-	-
9. lui	1	-	-
10. ontrouw	1	-	-
11. laf, bang	7	-	-
12. spotter	7	2	2
13. dronkaard	12	1	-
14. afgunstig	1	1	-
15. roddelaar	-	1	-
16. misdadig	3	1	-

Subtotaal 1:	99	29	10
--------------	----	----	----

Positieve kwalificaties	Man	Vrouw	Jeugd
1. slim, kritisch	15	-	4
2. eerlijk	2	-	-
3. vrijgevig, liefdadig	7	-	-
4. nederig	3	-	-
5. beschaafd	2	-	-
6. zedelijk	-	2	1
7. vroom	6	-	-
8. rechtvaardig	1	-	-
9. ijverig	3	-	-
10. trouw	-	-	2
11. moedig	4	2	-
12. kluchtig	19	3	3
13. behulpzaam	5	-	2
14. vriendelijk	4	-	-

Subtotaal 2:	71	7	12
Totaal:	170	36	22

In het totaal zijn er 228 uitspraken over kwalificaties. De jeugd komt beperkt aan bod wat betreft de morele kwalificaties in de moppen in de Brugse almanakken van de 18de eeuw. We hebben slechts 22 beoordelingen gevonden. Dit is weinig in vergelijking met de 36 vermeldingen voor de vrouw en zeker tegenover de 170 kwalificaties betreffende de man. De verhouding tussen de positieve en negatieve kwalificaties van de jeugd is 12 / 10. De dominante positieve kenmerken zijn: slim of kritisch (4) en kluchtig (3), voor de negatieve geeft dit bedrieger, vleier (3), onzedelijk (2), spotter(2). De man krijgt het overgrote deel van de vermeldingen met 170 op een totaal van 228 of 74.5%. Daarvan zijn er 71 positieve en 99 negatieve kenmerken, een eerder negatieve waardering dus. De vrouw geniet minder belangstelling, slechts 36 op 228 vermeldingen of 16%. De verhouding negatief-positief is duidelijk, namelijk 29 / 7. De vrouw wordt in de Brugse moppen opnieuw uitgesproken negatief beoordeeld.

Tabel 2: vergelijking van de morele kwalificaties van de man en de vrouw

	Man	Vrouw	Jeugd
1. Dom / slim	34	1	5
- dom / lichtgelovig	19	1	1
- slim / kritisch	15	-	4
2. Oneerlijk / eerlijk	7	-	3
- oneerlijk	5	-	3
- eerlijk	2	-	-
3. Gierig / vrijgevig	16	5	1
- gierig	9	5	1
- vrijgevig/liefdadig	7	-	-
4. Ijdel / nederig	21	2	-
- ijdel	18	2	-
- nederig	3	-	-
5. Onbeschaafd / beschaafd	10	7	-
- "plat"	8	7	-
- beschaafd	2	-	-
6. Onzedelijk / zedelijk	2	10	3
- onzedelijk	2	8	2
- zedelijk	-	2	1
7. Bijgelovig / vroom	11	-	1
- bijgelovig	5	-	1
- vroom	6	-	-
8. Onrechtvaardig / rechtvaardig	2	-	-
- onrechtvaardig	1	-	-
- rechtvaardig	1	-	-
9. Lui / ijverig	4	-	-
- lui	1	-	-
- ijverig	3	-	-
10. Ontrouw / trouw	1	-	2
- ontrouw	1	-	-
- trouw	1	-	2
11. Laf / moedig	13	2	-
- laf	7	-	-
- moedig	4	2	-
12. Spot / humor	26	5	5
- spotter	7	2	2
- kluchtig	19	3	3

De zes eerste morele kwalificaties nemen 78% van alle vermeldingen in beslag (178 op 228). Nemen we daar de kwalificatie spot / humor bij dan komen we aan 91.6% (209 op 228). Voor de man betekent dit 116 op 170 van de mannelijke morele kwalificaties of 68% en voor de vrouw 30 op 36 vrouwelijke kwalificaties of 83%.

De voornaamste beoordelingscategorie van de tijdgenoten was intelligentie, deze categorie "slim / dom" maakt 15 % uit van het totaal aantal vermeldingen (35 op 228). Dit geldt in feite alleen voor de man want de vrouw krijgt maar één kwalificatie in deze rubriek, zijnde dom of lichtgelovig. Dit element zou opnieuw, zoals voor Leuven, kunnen wijzen op een "burgerlijk" element: dat de kundigheid en schrandereheid de meest gewaardeerde eigenschappen zijn.

De kwantitatief voornaamste kwalificaties van de man zijn slim / kritisch (34), spot / humor (26) en ijdel / nederig (21). Met 81 op 170 vermeldingen is dat 47.6%. Voor de vrouw zijn de talrijkste kwalificaties: zedelijk / onzedelijk (10), onbeschaafd / beschaafd (7) en gierig / vrijgevig of spot / humor (eveneens 5). Samen is dat 22 op 36 of 61 %. We kunnen hieruit opmaken dat de kwalificaties voor de man zich situeren in de sfeer van arbeid, waar geld en ijver belangrijk zijn. De kwalificaties van de vrouw daarentegen hebben te maken met seksualiteit en cultuur, buiten de arbeidssfeer dus. Voor Leuven kwamen we tot dezelfde conclusie.

De balans van de positieve en negatieve eigenschappen helt voor de man slechts in beperkte mate over naar het negatieve (71 pos. tegenover 99 neg.). Voor de vrouw slaat de balans duidelijk door naar de negatieve kant (29 vermeldingen), de positieve kwalificaties komen slechts 7 keer voor.

De meest positieve eigenschappen van de man zijn: kluchtig (27% of 19 / 71), slim/kritisch (21% of 15 / 71), vrijgevig (10% of 7 / 71). De dominante negatieve eigenschappen die naar voor kwamen in de Brugse moppen zijn: lichtgelovig (19% of 19 / 99), ijdel (18% of 18 / 99), dronkaard (12% of 12 / 99). Voor de vrouw staan er volgende positieve kwalificaties op de eerste plaatsen: kluchtig (3 op 7), moedig (2 op 7), zedelijk (2 op 7). De meeste negatieve zijn: onzedelijk (27.5 % of 8 / 29), plat (24% of 7 / 29), gierig (17% of 5 / 29).

Uit deze gegevens kunnen we een algemeen beeld schetsen dat in de moppen in de Brugse almanakken van de 18de eeuw over de vrouw en de man naar voren komt:

Man: 1. kluchtig (19 pos.)
 2. lichtgelovig (19 neg.)
 3. ijdel (18 neg.) = 71 vermeldingen op 170 of 42.2%
 4. slim, kritisch (15 pos.)

Vrouw: 1. onzedelijk (8 neg.)
 2. plat, onbeschaafd (7 neg.)
 3. gierig (5 neg.) = 23 vermeldingen op 36 of 64.8%
 4. kluchtig (3 pos.)

Verder zijn er nog morele kwalificaties die (bijna) niet aan bod komen in de grappen in de Brugse almanakken. Voor de vrouw zijn dat: dom / slim, eerlijk / oneerlijk, lui / ijverig, rechtvaardig / onrechtvaardig, bijgelovig / vroom. Het merendeel daarvan zijn kwalificaties die verband houden met de werksfeer. Voor de man zijn het de kwalificaties onzedelijk / zedelijk, trouw / ontrouw en rechtvaardig / onrechtvaardig die minder aan bod komen. De eerste twee categorieën hebben te maken met de “zeden” en zijn typische eigenschappen die aan de vrouw worden toegekend.

Deze resultaten willen we nog kort illustreren met enkele grappige vertelsels, die als een bevestiging van de conclusies kunnen doorgaan. Het anti-feminisme of alleszins de negatieve visie op de vrouw in de moppen van de Brugse almanakken, blijkt onder meer uit dit tekstje: *“Dat'er geen boozer ding in de wereld en is, als een kwaed wyf, is waer; ja kwaeder als eene venynige beest, zulke rammen rukken de mans over haeg en heggen, zoo verre dat den man het huys moet ontruymen, maer het is beter buygen als bersten. Wat remedie hier voor? Zeer kleyne: trekt de verduldigheyd als een schoon hemde gewilliglyk aen; aen eene kranke touw moet men zagt trekken, denkt dat hun geslagt zwakker is, hun verstand kleynder, hun oordeel ligter, hunne gramschap grooter &c. &c.”*⁵⁹

De ijdelheid van de mannen als één van de dominante karaktertrekken wordt gehegeld in veel kluchtige passages.⁶⁰ We hebben ook een grapje gevonden waarin er gespot wordt met een man die door zijn luiheid geld verliest.⁶¹

In de moppen van de Brugse almanakken uit de 18de eeuw krijgt het

59 “*Nieuwen Almanach*”, Tot Brugge, By de Weduwe De Moor en Zoon, in de Philipsstok-straet, 1802.

60 “*Den vermaekelyken Brugschen Almanak*”, Tot Brugge By Cornelis De Moor in de Philipsstok-straet, 1774.

61 “*Nieuwen Brugschen Comtoir Almanach*”, Tot Brugge, By de Weduwe R. Beernaerts woonende in de Breydelstraete, 1795.

alcoholisme weeral veel aandacht. Overal wordt gewaarschuwd voor de drank en aangedrongen op matigheid in het verbruik.⁶²

Beroepen en maatschappelijke posities

In de moppen in de Brugse almanakken uit de 18de eeuw wordt de persoon, waarmee gelachen wordt, meestal aangeduid met zijn/haar beroep. Deze regel geldt vooral voor de mannen, omdat de vrouwen eerder als “vrouwe” of “wyf” omschreven zijn. Voor de opbouw van de tabellen gaan we uit van de plaats op de sociale ladder. Vervolgens hebben we de morele kwalificaties, die hierboven besproken werden, daaraan verbonden om een positieve of negatieve houding te kunnen ontwaren. In tabel 1 geven we een overzicht van alle gevonden beroepen en maatschappelijke posities. In de bespreking zullen we de procenten gebruiken in plaats van de absolute getallen. Tabel 2 neemt de groep van de “middenklasse” uit tabel 1 en deelt die nog eens op in twee categorieën. Daar worden de boeren niet bijgeteld, vermits dit geen stedelijke ambacht is.

Tabel 1	Positief		Negatief		Totaal	
	n	%	n	%	n	%
1. Vorst, adel en clerus	22	56	17	44	39	36
2. Ambtenaren, intellectuelen en kooplui	4	33,3	8	66,6	12	11
3. Kleine zelfstandigen, geneesheren, barbiers, boeren en boerinnen	19	51	18	49	37	34
4. Knechten en meiden	3	75	1	25	4	4
5. Bedelaars, misdadigers en marginalen	7	47	8	53	15	15

Uit de tabel blijkt duidelijk dat er twee dominante groepen voorkomen in de Brugse grappen, enerzijds de vorst, adel en de clerus (36%), en anderzijds de kleine zelfstandigen, geneesheren, barbiers, boeren en boerinnen (34%).

De best vertegenwoordigde groep is dus, in tegenstelling tot de Leuvense moppen, de vorst, adel en de clerus. We hebben daarvoor de redenen al enigszins gegeven, namelijk dat er veel meer kluchtige verhaaltjes rond Keizer Karel gedrukt staan in de Brugse dan in de Leuvense almanakken. Daarnaast zijn er binnen de eerste groep in de tabel de officieren, meestal van adel, die de vorst vertegenwoordigen. Over deze mannen is een overwegend negatieve visie, zij

zorgen voor de 44% negatieve beoordelingen. In de “*Nieuwen Brugschen Comptoir Almanak*” vonden we een voorbeeld van de grofheid en ijdelheid van officieren.⁶³

Groep drie is echter bijna evenredig vertegenwoordigd, met 33%. In de Leuvense moppen werd deze groep het meest vermeld. We maken een onderscheid binnen deze groep tussen de boeren en boerinnen en de ambachtslui. We zullen eerst de waardering van de plattelandsmensen bekijken. Reeds uit de titels van de moppen blijkt dat deze mensen werden afgeschilderd als “onnoosele”, eenvoudige en lichtgelovige mensen, die men gemakkelijk in het ootje kon nemen. Een voorbeeld is “*Onnooselheit van een Boer*”.⁶⁴

Toch mogen we niet automatisch veralgemenen en zeggen dat de boeren altijd negatief werden beoordeeld in de Brugse moppen (cf. in de Leuvense moppen waren er ook grapjes die de boeren in een positief daglicht stelden). We hebben enkele moppen gevonden waarin de boer wel degelijk slim en kritisch naar voren komt. Meestal is dit in een situatie tegenover iemand van de hogere “klassen”. Een mooi mopje beschrijft de relatie tussen een boer en zijn “Proprietaris”. “*Den aenhouder verwint. Een boer by syn Proprietaris komende, om iets van hem oft door hem te verkrygen, of schoon verscheyde mael van d’handt gewesen, bleef evenwel aenhouden, sonder te willen wegh gaen. Den Propietaris toornigh wordende, dede hem een regen van stock-slaegen op den huylt vallen. Den Boer seyde: Mynheer als gy alle requesten alsoo apostilleert, kont gy sekerlyck wel het gelt van eenen Secretaris spaeren; maer laet daerom niet te doen ’t gone ick versoecke: syn gedult overwon den Proprietaris, en hy kreeg wat hy vraeghde.*”⁶⁵

Naast de boeren komen de kleine zelfstandige, geneesheren, barbiers etc. ook veelvuldig voor in de Brugse moppen van de 18de eeuw. We delen deze deelgroep op in twee categorieën.

Tabel 2	Positief		Negatief		Totaal	
	n	%	n	%	n	%
1. Ambachten ivm voedsel en drank	1	20	4	80	5	24
2. Andere ambachten	8	50	8	50	16	76

62 “*Nieuwen Brugschen Comptoir Almanak*”, Tot Brugge By Petrus Parain, in de Breydel-straeete, 1787.

63 “*Nieuwen Brugschen Comptoir Almanak*”, Tot Brugge By Petrus Parain, in de Breydel-straeete, 1787.

64 “*Nieuwen Almanach*”, Tot Brugge, By J. en F. Beernaerts, in de Breydel-straeete, 1747.

De ambachten i.v.m. de verdeling van voedsel en drank, zoals de waard, bakker, molenaar, etc. komen heel weinig voor in de moppen in de Brugse almanakken van de 18de eeuw, slechts vijf maal. Wanneer ze dan toch vermeld werden, was dat met negatieve connotatie. Zo is er de zeer lange mop over een molenaar en een bakker die zonder werk vielen omdat het al lang niet meer waaide. Ze sluiten een pact met de duivel, dat ze voor 25 jaar wind voor hen alleen zouden krijgen. De andere bakkers en molenaars kregen voor 25 jaar geen wind meer, zodat hun productie stil lag. Zelfs na deze periode van alleenrecht, sluiten de voornoemde twee een akkoord om de duivel te vermoorden, zodat ze voor altijd op die wind konden rekenen.⁶⁶ Hun winstbejag en gierigheid zijn zeer groot, want ze proberen zelfs heer en meester over de duivel te zijn. Dit mislukte echter.

De "andere ambachten" krijgen wat meer aandacht met 16 vermeldingen. Hun waardering is fiftyfifty wat betreft de verhouding tussen de positieve en de negatieve kwalificaties die de moppen aan hen geven. Vooral de kleermaker of "kleer-kooper" wordt weeral bespot voor zijn bezetenheid door het geld. In de Leuvense moppen was dit ook het geval. We geven een voorbeeld van een "kleer-kooper" die wordt bedrogen door twee guiten, die misbruik maken van zijn winstbejag. De 2 jongelingen worden weer voorgesteld als een spiegel voor het foutieve gedrag van de man.⁶⁷

Andere beroepen, die net zoals in de Leuvense moppen negatief werden gewaardeerd, zijn de apothekers en de geneesheren. Hun winstbejag en onkunde wordt ook in de Brugse grappen bespot. Van beide beroepen troffen we een voorbeeld.⁶⁸

Over de barbiers hebben we niet veel moppen gevonden. In het voorbeeld hieronder wordt dit beroep alleszins negatief beoordeeld. De barbier drijft zo erg de spot met een boer die zich wou laten scheren dat hij vertrekt. Maar we moeten deze interpretatie onder voorbehoud formuleren, want de boeren waren in de 18de eeuw een geliefkoosd onderwerp van spot. Het zou dus kunnen dat de 18de-eeuwse lezer deze mop als positief voor de barbier interpreteerde.

"Een seker barbier had eenige gasten in syn kamer, wanneer' er een plompen

65 Ibidem.

66 "Den Nieuwen Brugschen Almanach", Tot Brugge, By P. van de Kerckhove, 1807.

67 "Nieuwen Almanach", Tot Brugge, By de Weduwe De Moor en Zoon, in de Philipsstok-straet, 1802. Zie bijlage 2 (klucht nr.3).

68 "Nieuwen Brugschen Almanach", Tot Brugge, By Petrus Parain, woonende in de Breydel-straete, 1797 en "Nieuwen Brugschen Comtoir Almanach", Tot Brugge, By de Weduwe van R. Beernaerts woonende in de Breydel-straete, 1795.

*Boer in quam, en vroeg waer is den meester barbier. Hier op begonnen al te lachen, en gaven hem een roomer wyn in de vuyst dien hy helder uyt dronk. Met een stonder een van de gasten op, die geen barbier was, deed hem ook een doek aen den hals, en begon hem te scheeren, dat hem de traenen langs de wangen liepen, en hy zyn tanden liet blinken als een hond, als men hem een braeven stok toont: over dese klucht lachten de andere; dat sy by kan onder den voed vielen, dog den boer kont 't niet langer heerden, maer zey, meester gy moet een braeve roe hebben, want schraapt my ellendig, en even eens als ik een vaerken waer, dat in de frog ligt, het doet my slapperments seer. Dog den scheerder vertrooste hem hy sou sig maer wat stil houden, 't sou nu wel haest gedaen zyn en goot hem een geheel bekken vol kout water over zyn bakhuis, over welcken onverwachten waterval den boer soodaenig verschrikte, dat hy aenstondts opsprong en sey wat D... is dat, ik ben hier gekomen om my te laeten scheeren en niet om my te baden; nam hier zyn hoed, en stapte met zyn half geschoren baerd ten huysse uyt. Deze water-val was niet van Terni, maer van Navi.”*⁶⁹

Een andere groep uit de tabel bestaat uit de ambtenaren, intellectuelen en kooplui. In de moppen in de Leuvense almanakken werd deze groep zeer negatief beoordeeld. Dit had vooral te maken met de negatieve visie op het centrale gezag, in casu de rechtbanken en hun magistraten. In de Brugse moppen werd er ook gespot met de manke werking van het gerecht. Bijgevolg komen de ambtenaren ook negatief naar voren in de grappen. De advocatenhumor komt in de Brugse kluchten ook aan bod, zij het in mindere mate dan in de Leuvense moppen. Als voorbeeld verwijzen we naar een mop waarin de ijdelheid en hoogmoed van de advocaten op de korrel wordt genomen.⁷⁰

De “laagste standen”, groepen 4 en 5 in de tabel, vertegenwoordigen samen een kleine 20 % van het totaal aantal vermelde maatschappelijke posities. De knechten en meiden werden in 3 gevallen positief en slechts in één mop negatief gewaardeerd. Deze groep had vooral de functie om de hogere standen te compromitteren. De mop kon op die manier zijn moraliserende functie vervullen. We hebben dit aspect al besproken voor de moppen in de Leuvense almanakken uit de 18de eeuw. Wat ook tot uiting kwam in een mop is de relatie tussen de meester en zijn knecht. De bedoeling van de grap is de

69 “*Nieuwen Almanach*”, Tot Brugge By de Weduwe van Franciscus Beernaerts, in de Breydel-straete, 1769.

70 “*Den vermaekelyken Brugschen Almanak*”, Tot Brugge By Cornelis De Moor, in de Philipsstok-straet, 1774.

trouwheid van de knecht en zijn respect voor de meester aan te tonen.⁷¹

De groep van de marginalen en gehandicapten vertegenwoordigt 15% van het totaal aantal vermeldingen van beroepen en maatschappelijke posities in de moppen van de Brugse almanakken uit de 18de eeuw. De waardering is voor circa 50% positief. De functie van de bedelaar of kreupele van een zedenles te geven aan een hoger geplaatste persoon komt minder aan bod in de Brugse grappen. Er wordt meer gelachen om hun handicap, die soms aanleiding geeft tot komische scènes. Een voorbeeld daarvan is het misverstand van enkele Zwitserse soldaten die wel zeer behulpzaam zijn.⁷²

Besluit

Hoe meer de achttiende eeuw vorderde, hoe meer succes en populariteit de moppen in de Brugse almanakken genoten. We hebben dat kunnen opmaken uit de grafieken met de evolutie van het aantal moppen in de almanakken van de 18de eeuw. De vergelijking met de Leuvense almanakken toont aan dat voor die stad de kluchten reeds vroeger voorkwamen (vanaf 1725) dan in de Brugse, waarin de moppen pas vanaf 1750 verschijnen. Naast de traditie van de ernstige Brugse comptoiralmakken, zal de toevalsfactor daarin wel een rol gespeeld hebben. Het staat in ieder geval vast dat er een "boom" van grappen is geweest op het einde van de 18de eeuw en in het begin van de Franse overheersing. Het is merkwaardig dat omstreeks het midden van de Franse periode de grappen bijna verdwenen in de Brugse almanakken. We hebben hiervoor geen éénduidige verklaring gevonden, alleen de vaststelling dat vanaf circa 1805 de almanakken een meer moraliserend en didactisch karakter kregen. De factor van de invloed van de Verlichting kunnen we in deze tendens slechts gedeeltelijk aanhalen, vermits deze ideeën aanvankelijk slechts de hogere klassen bereikten. De kluchtalmakken uit de Franse Tijd waren daarentegen eerder bestemd voor de middenklassen. Verder onderzoek omtrent dit fenomeen, zal hierin duidelijkheid moeten scheppen.

Via de inhoudsanalyse van de grappen in de Brugse en de Leuvense almanakken uit de 18de eeuw hebben we het lachen en spotten van

71 "Nieuwen Almanach", Tot Brugge, By de Weduwe De Moor en Zoon, in de Philipsstok-straet, 1799. Zie bijlage 2 (klucht nr.4).

72 "Nieuwen Almanach", Tot Brugge, By J. en F. Beernaerts, in de Breydel-straete, 1747.

het volk proberen te vatten. De gehekelde thema 's lagen vooral in de sfeer van het gezin. De familiale relaties kwamen in al hun aspecten aan bod in de grappen. De verhouding man-vrouw of het huwelijk was een geliefkoosd onderwerp van spot in de moppen. Het meest werd er gelachen met de tirannieke vrouw in relatie met de brave man of pantoffelheld. Mannen die hun vrouw niet in toom konden houden, werden altijd bespot, vooral omdat de regel was dat de vrouw haar plaats moest kennen, namelijk ondergeschikt aan de man en volledig in functie van het huisgezin. Wanneer zij niet gehoorzaamde aan haar man, dan was een flinke rammeling een noodzakelijke remedie. Anderzijds werd de mishandeling van de vrouw streng afgekeurd in de moppen.

Het overspel had ook zijn plaats in de moppen. Er werd vooral gewezen op overspelige vrouwen, die door hun aangeboren wulpsheid de mannen in verleiding brachten. De persoon die hier op de korrel werd genomen, was vooral de "hoorndrager". In de lijn van de bovenvernoemde moraal, werden de mannen, van wie hun vrouwen bedroog, fel uitgelachen. De omgekeerde situatie, overspel gepleegd door de man, kwam minder voor in de moppen. Blijkbaar werd het niet als abnormaal beschouwd: Het feit dat de grappen in de Brugse en Leuvense almanakken dit niet, of toch zeer weinig, hekelden versterkt deze gedachte. De "dubbele standaard" zorgde er immers voor dat overspel voor de man meer geoorloofd was, terwijl dit voor de vrouw het verlies van haar "eerbaarheid" betekende. Toch hebben we, vooral in de Brugse almanakken, moppen aangetroffen waarin de hoerenloper of "koekoekschieter" bespot werd. Zou dit wijzen op een veranderende houding tegenover de dubbele standaard? Om een verantwoorde conclusie te maken, beschikken we echter over te weinig aanwijzingen.

Op de seksualiteit in de moppen berustte, zowel binnen als buiten het huwelijk, een taboe. Meer dan verdeckte grappen, die de seksualiteit enkel suggereren, hebben we niet gevonden. Het seksueel taboe moest duidelijk nog doorbroken worden in de kluchten van de Leuvense en Brugse almanakken van de 18de eeuw. De enige allusies op seks zouden de wellustige en wulps vrouwen kunnen zijn, die met hun schoonheid de man in verleiding brachten. Maar expliciet kwam het seksueel genot niet aan bod in de grappen.

De visie over de vrouw in de moppen was uitgesproken negatief. We hebben dat reeds aangehaald bij het huwelijk, dat in de kluchten aangezien werd als een muizenval waarin de tirannieke, "boose" vrouw de man gevangen hield. Een typisch beeld in de grappen over

de vrouw is de vergelijking met de duivel. Veelal werd ze gezien als een woeste "duyvelinne", die uitblonk in het roddelen en kwaad stoken. De traditionele "vrouwen-haat" leefde dus nog voort in de grappen van de Brugse en Leuvense almanakken van de 18de eeuw. De beschrijvingen van oude, lelijke, boertige en "onnosele" vrouwen in de kluchten vervolmaakten dit beeld. In de enkele gevallen dat ze verwezen naar de schoonheid van de (jonk)vrouwen, werd dit negatief beoordeeld, in de vorm van een waarschuwing aan de jonge mannen voor de verleiding van de vrouw. Het is belangrijk voor ogen te houden dat de visie over vrouwen bepaald werd vanuit een mannenwereld of een mannelijk burgerbeeld. We vermoeden dan ook dat de kluchten vooral onder mannen werden verteld.

Het beeld van de jeugd was eerder ambigu. De fratsen van de kinderen werden enerzijds geapprecieerd en kluchtig bevonden, maar anderzijds mocht de deugnieterij niet ontaarden in delinquentie en een gebrek aan respect voor volwassenen. De moppen over de jeugd dienden eigenlijk als spiegel voor de volwassenen, ze hadden een moraliserende functie. In de moppen over opvoeding werden de kinderen in hun eigen aard erkend. Het gezegde "de waarheid komt uit de kindermund" werd dan ook al enkele malen toegepast in de grappen. Maar de strenge hand van de ouders moest een feit blijven, anders zouden hun jonge kinderen ontaarden. Een goede opvoeding was belangrijk, het verleende de ouders immers een zekere status. Het negatieve beeld over de jeugd in de moppen slaat vooral op de wat oudere adolescenten. Hun ontluikende gevoelens rond liefde en seksualiteit werden in veel kluchtjes gehekeld. Door het seksueel taboe traden er dan ook problemen op inzake de seksuele voorlichting. Het feit dat de jeugd veel aan bod kwam, kan er op wijzen dat veel moppen door jongeren doorverteld werden.

De visie op wereldlijke en kerkelijke gezagsdragers was ambigu. De lokale gezagsdragers, de magistraten van de rechterlijke macht, werden uitgesproken negatief benaderd in de grappen. Het gerecht werd er afgeschilderd als zwak, beïnvloedbaar en onrechtvaardig. Omkoperij en laks optreden werden afgekeurd. Het waren vooral veroordeelde dieven die kritiek en spot spuiden (cf. de galgenhumor). Andere ambtenaren zoals de baljuw, de procureur en de hogere standen werden misprezen in de grappen om hun hoogmoed en negatieve houding ten opzichte van boeren. De boer trad dan op als persoon, die hen op hun plaats moest zetten. Anderzijds spraken de moppen zich positief uit over de vorst, in de kluchtige verhaaltjes over Keizer Karel. Deze grappige vertelsels dienden even-

eens tot spiegel van bedriegers en vleiers. De kerk en haar gezagsdragers werden ook bespot in de grappen. Vooral de predikanten kregen het te verduren omwille van hun onkunde om te preken. In de Brugse kluchten waren het eerder "anders-gelovigen" waarmee werd gelachen. De grappen dreven de spot met hun geloofsbeginselen, waardoor de personen in kwestie in een belachelijk daglicht terechtkwamen.

Het geloof in het bovennatuurlijke begon duidelijk te tanen in de grappen in de almanakken van de 18de eeuw. Lichtgelovige personen, die meestal geloof hechtten aan de verschijning van geesten of de duivel, werden uitgelachen. Het belachelijk maken van bijgeloof situeert zich in een tijd van groeiende secularisatie, waar de natuurfenomenen op grond van rationele principes werden verklaard. Het geloof in heksen, exorcisme, "levende doden", etc., was in de grappen dan ook te wijten aan pure onwetendheid. Het geloof in de middeeltjes van kwakzalvers onderging een soortgelijke evolutie. Kwakzalvers werden als bedriegers en belachelijke figuren aangekondigd in de kluchten van de Brugse en Leuvense almanakken. De kluchtige remedies hadden dan ook niets te maken met serieuze raadgevingen i.v.m. een ziekte, maar hadden (opnieuw) een moraliserend karakter. Op een andere manier dienden ze ook om de spot te drijven met de geneesheren, die in de kluchtige remedies als incompetent werden aangezien. Toverij was het toppunt van onwetendheid. Wie hier nog in geloofde maakte zich ronduit belachelijk. Het feit dat er niet veel grappen over dit thema spreken, versterkt de gedachte dat niet veel personen nog geloofden in toverij. Vonden de grappenmakers het de moeite niet meer om daarover te spotten? Anderzijds was het nog levendig, vermits er kluchten over verteld worden.

In het onderzoek naar de kwalificaties, die in de moppen aan personen werden toebedeeld, was er een overwicht van de mannelijke vermeldingen. Bij de mannen was er slechts een licht overwicht van negatieve karaktertrekken. Bij de vrouwen was de balans duidelijk negatief. Het beeld van de onvolmaakte vrouw, werd hier nog maar eens bevestigd. De menselijke gebreken die doorprikt werden, waren voor de man de drankzucht, geldzucht en gierigheid, luiheid, lichtgelovigheid, etc. en voor de vrouw de onbeschaafdheid en onzedelijkheid. De positieve eigenschappen van de man waren het kluchtig en amusant zijn, wat natuurlijk inherent aan de moppen is, een kritische geest, liefdadigheid en ijver. Voor de vrouw werden er bijna geen positieve kwalificaties aangestipt in de moppen van de

Brugse en Leuvense almanakken. Er is dus een duidelijk verschil tussen de twee geslachten. Voor de man situeren de kwalificaties zich vooral in de arbeidsfeer, voor de vrouw daarentegen hebben ze meer betrekking op de seksualiteit, weliswaar impliciet, en de cultuur. Dit gegeven zou kunnen wijzen op een burgerlijk element. In de middenklassen was de ijver, en het streven naar rijkdom een hoog aangeschreven deugd voor de man. Het *“het noyt leegh te syn dan in 't slaepen”* was een van stelregels, die de grappen lieten uitschijnen. Dit gebeurde ook met het oog op het weerstaan aan de verleidingen van het leven, zoals de vrouwen, de drank en de luiheid. Maar de moraal, die altijd een plaats kreeg in de moppen, was zich te houden aan de gulden middenweg. Matigheid werd al evenzeer geprezen als de arbeid zelf. Vandaar het wijzen op gebreken als gierigheid aan de ene kant en luiheid aan de andere kant van de weg. Niet alleen in het arbeidsethos, maar ook bijvoorbeeld in het drankverbruik moest men de middelmaat houden. De lotgevallen van de ontelbare dronkaards in de grappen bewijzen dit. Deze “bakbeesten” of “slempbroeders” raakten steevast op het verkeerde pad.

Vermits de grappen zoveel belang hechtten aan werken en geld verdienen, werden de figuren in de moppen meestal met hun beroep aangeduid. De beroepen die in de moppen gehekeld of geprezen werden, verwijzen voor het grootste deel naar de middenklassen. Kleine zelfstandigen, barbiers, geneesheren, etc. Rekening houdend met de moraliserende functie van de kluchten, kan dit er op wijzen dat juist deze middenklasse de doelgroep (publiek) van de moppen was. De boeren kregen het meeste aantal vermeldingen, zowel in de moppen van de Brugse als de Leuvense almanakken. Deze groep werd overwegend negatief beoordeeld als zijnde “onnoosel” en lichtgelovig, maar toch vonden we moppen waarin ook slimme boeren en boerinnen aan bod kwamen. De mop ging dan over de relatie tussen een boer en iemand van de hogere klasse, waarbij de hoogmoed van de laatste werd gehekeld. Er waren beroepen die altijd negatief geschetst werden in de grappen: de kleermakers (die reeds in de 17de eeuw een kwalijke reputatie hadden), de advocaten, de bakkers en de molenaars. Er werd ook veel gelachen met de “doctors”, alhoewel ze een groot aanzien genoten, werd hun onkunde in de moppen gehekeld. Een beroep dat eerder ambigu werd benaderd zijn de barbiers, die nu eens positief, dan eens negatief uit de moppen te voorschijn komen. Een groep die nauw aansluit bij de deze middengroep zijn de intellectuelen en ambtenaren. De houding tegenover deze groep is uitgesproken negatief. Vooral de

“philosophes” konden niets beters doen dan bedriegen en kwaad stoken. De magistraten werden reeds negatief beoordeeld in de context van het corrupte gerecht.

Het lezerspubliek van de Brugse almanakken bestond vooral uit de middenklassen: geschoolde ambachtslui en -meesters, kleine en middelgrote kooplui en gegoede boeren. Hun waarden en normen werden weerspiegeld in de moppen. De moraal die in de Brugse kluchten van de tweede helft van de 18de eeuw naar voren komt, toont aan dat er reeds indicaties van een burgerlijke mentaliteit aanwezig zijn.

BIJLAGE 1: ONDERZOCHE BRUGSE ALMANAKKEN

Rijksarchief Brugge:

Den NIEUWEN BRUGSCHEN COMPTOIR ALMANACH voor het Jaer ons Heeren Jesu Christi 1734. Gecalculeert op den Meridiaen van Brugghe door Meester Lucas van den Lande Mathematicus. Tot Brugghe, Bij Jacobus Beernaerts Drucker 's Landts van den Vrijen. (C. 387 15)

NIEUWEN ALMANACH voor het Jaer ons Heeren Jesu Christi 1747. Gemaect en gecalculeert op den Meridiaen van Brugghe door Meester Lucas van den Landen. Tot Brugghe, Bij J. en F. Beernaerts, in de Breydelstraete in S. Xaverius. (C. 387 17)

NIEUWEN BRUGSCHEN ALMANACH voor het Jaer Ons Heere Jesu Christi 1791 Gemaect en gecalculeert op den Meridiaen der seventhien Provintien door Mr. Don Stivelio. Tot Brugghe, bij Martinus de Sloovere, in de Vlaeming-straet. (C. 387 30)

Stadsarchief Brugge:⁷³

ALMANACK ofte STERRE-RAEDINGE voor het Schrickeljaer ons Heere 1764. Gegist en afgemeten op de hoogte van Brugghe. Astrologus. Tot Brugghe, bij Jan-Baptist Macqué, in de Breydelstraete, in 't sweerd.

ALMANAK voor het Schrickel-Jaer ons Heere Jesu Christi 1764. Gemaect ende gecalculeert op den Meridiaen van Brugghe, En d'omliggende Landen door Mr. Don Stivelio. Tot Brugghe, Bij Martinus de Sloovere, Boekdrucker op de Kuypersplaets.

ALMANAK voor het Jaer ons Heere Jesu Christi 1766. Gemaect ende gecalculeert op den Meridiaen van Brugghe, En d'omliggende Landen door Mr. Don Stivelio. Tot Brugghe, Bij M. De Sloovere.

NIEUWEN ALMANACH voor het jaer ons Heere Jesu Christi 1767. Gemaect en gecalculeert op den Meridiaen van Brugghe door

73 De almanakken staan in de leeszaal in chronologische volgorde, ze zijn beschikbaar voor publieke lezing. Daarom is een vermelding van een vindnummer niet nodig in de bibliografie.

Meester Lucas van den Lande. Tot Brugge, Bij de weduwe van P.J. in de Breydel-straete in S. Augustinus.

NIEUWEN ALMANACH voor het Jaer ons Heere Jesu Christi 1769. Gemaekt en gecalculeert op den Meridiaen van Brugge door Meester Lucas van den Lande. Tot Brugge, Bij de Weduwe van Franciscus Beernaerts, Boekdruckster van sijne Deal. Hoodweerdigheid, in de Breydel-straet.

Den VERMAEKELIJKEN BRUGSCHEN ALMANAK voor het Jaer 1774. onder den naem van Verrezen Snaek, Verciert met d'uytlegging der twaelf Naem-Maenden des Jaers, Voorzeggingen, verscheyde Klugtjens en Liedekens, gerievig voor alle persoonen. Tot Brugge Bij Cornelis De Moor, Boekdrukker, in de Philipsstokstraet.

VERMAEKELIJKEN ALMANACH voor het jaer 1793 Niet min gerievig als noodzaekelijk, om dat het in zig bevat het gene dienstig is voor alle Persoonen 't zij groot of kleyn van staet, die begeerig zyn om den loop van het geval te bespiegelen. onder de naam van Loterius De Snaek Gecalculeert op den Meridiaen van Brugge. Tot Brugge, Bij Conelis De Moor.⁷⁴

NIEUWEN ALMANACH voor het Jaer... der Fransche Republieke; waerbij gevoegt is den Gregoriaenschen-Stijl. Voor het Jaer.. Benevens Den Politieken-Staet van het Departement der Leye. Tot Brugge, bij deWeduwe De Moor en Zoon, in de Philipsstok-straet, 1799, [1801, 1802].⁷⁵

74 Deze almanak staat niet vermeld in de studie van Depraetere, *Brugse almanakken 1683-1850*. Waarschijnlijk werd deze kluchtalmanak later toegevoegd aan de collectie van het Stadsarchief.

75 Ook de almanak voor het jaar 1799 werd niet opgenomen bij Depraetere, o.c. Voor het jaar 1801 is het titelblad verdwenen, maar voor de rest loopt deze almanak parallel met die van 1802. De verschillende jaartellingen tijdens de Franse Overheersing gaven enigszins problemen voor de almanaktitels, bij voorbeeld: *Nieuwen Almanach voor het jaer Thien en het begin van het jaer Elf der Fransche Republieke. Voor het jaar 1802. Benevens...*

Stadsbibliotheek Brugge:⁷⁶

Den VERMAEKELIJKEN BRUGSCHEN ALMANAK voor het Jaer... Onder den Naem van Verrezen Snaek, Gemaekt en gecalculeert op den Meridiaen van Brugge, en d'omliggende landen, Gerievig voor alle Persoonen. Tot Brugge bij Cornelis De Moor, 1777, [1779, 1780], (n°4/682), [1781] (n° 4/681).

De VERMAEKELIJKEN ALMANAK voor het Jaer... gerievig voor alle Persoonen 't zij groot of klein van staet die begeerig zijn om den loop van 't geval te bespiegelen, onder den Naem van den Hervormden Lotterius De Snaek. Gemaekt en gekalkuleert, Meridiaen van Brugge, Op-gesteld ten koste van den koper. Tot Brugge, bij Cornelis De Moor, in de Philipsstok-straet, 1782, [1783, 1784], (n° 4/683).

Den NIEUWEN BRUGSCHEN ALMANAK Voor het Jaer ons Heere Jesu-Christi 1786 Gekalkuleert door Mr. Jan van Vlaanderen. Tot Brugge bij Cornelis De Moor, Boekdrukker in de Philipsstok-straet. (n° s/158)

NIEUWEN BRUGSCHEN COMPTOIR ALMANACH Voor het Jaer Ons Heere Jesu Christi 1787. Gemaekt en gecalculeert op den Meridiaen van Brugge, Door Meester Lucas vanden Lande. Tot Brugge Bij Petrus Parain, Boek-drukker in de Breydelstraete. (n° 8/503)

NIEUWEN BRUGSCHEN COMPTOIR ALMANACH Voor het Jaer Ons Heere Jesu Christi 1795. Gemaekt en gecalculeert op den Meridiaen van Brugge, Door Meester Lucas vanden Lande. Tot Brugge, bij de Weduwe R. Beernaerts, woonende in de Breydelstraete. (n° 8/504).

NIEUWEN BRUGSCHEN ALMANACH Voor het Jaer Ons Heere Jesu Christi 1797. Gemaekt en gekalkuleerd op den Meridiaen van Brugge. door Meester Lucas van den Lande. Tot Brugge, Bij Petrus Parain, woonende in de Breydel-straete.

76 De vindnummers van de Brugse almanakken in de Stadsbibliotheek vonden we via het register op auteursnamen. De almanakken werden gerangschikt volgens de beginletter van het hoofdwoord van de titel: zo zit *Den Vermaekelijken Brugschen Almanak* bij de letter V van de auteursnamen.

ALMANAK voor 't Jaer Ons Heere Jesu Christi 1798. Gemaect en gecalculeert op den Meridiaen van Brugge en d'omliggende Landen Door Mr. Don Stivelio. Tot Brugge, Bij Martinus De Sloovere, Boeckdrucker in de Vlaeming-straet. (8/507)

Universiteitsbibliotheek Gent:

Den VERMAEKELIJKEN BRUGSCHEN ALMANAK Voor het Jaer 1773 Onder den naem van Verrezen Snaek, Verciert met 12 belachelijke Eclipsen, Voorzeggingen, verscheyde Klugtiens en Liedekens gerievig voor alle personen. Tot Brugghe, Bij Cornelis De Moor, Boekdrukker, in de Philipsstokstraet. (116 T 42)

Den NIEUWEN BRUGSCHEN ALMANACH voor 't Jaer Ons Heere Jesu Christi 1807. Ik thoon den tijd en d'uer en dag. En logens als ik zulks vermag. Dienstig voor boeren en menschen van geheel de wereld, bevattende op de twelf maenden des jaers en zes ueren, maekende alle vier jaer eenen dag, welke zes ueren in bewaerenisse gehouden word in den Lollepote van Coba Zaegelippe, woonagtig in het verloot Vierslag, zegt over het verdronke Staenijzer in de koekebroodstraet, tot Patokke. Dezen Alamanach behelsende den Gregoriaenschen stil, doormingt met geestige en zeldzame klugten, Liedekens, Gedigtzelen en oude nieuwe gebakken maeren, & c. Tot Brugge, Bij P. van de Kerckhove. (116 T 44)

Koninklijke Bibliotheek Brussel:

NIEUWEN BRUGSCHEN ALMANAK Voor het jaer ons Heere Jesu Christi... Gemaect en gecalculeert op den Meridiaen van Brugge, door Meester Lucas van den Lande Waer bijgevoegt is het kluchtig leven van den jongen Jacke. Tot Brugge, Bij de Weduwe van Franciscus Beernaerts, in de Breydel-straete, 1783, [1785]. (18.8.11 II A 3)

Universiteitsbibliotheek Leuven:

BRUGSCHEN ALMANACH Voor het jaer Ons Heere Jesu-Christi 1815. Gecalculeert door Jan van Vlaenderen. Tot Brugge, uyt de Drukkerije van Jan Bogaert en Zoon. (Z. 36 16)

BIJLAGE 2: VIER BRUGSE KLUCHTEN

Klucht nr. 1:

“Morbleu juffrouwen by de Turken verkoopt men de vrouwen, maer 't gaet een kleyn bryzelken beter in Vrankryk. Ziet daer is een monsterken van die koopmanschap. Mynheer de B. Geemplooyeerden der Zee-magt in Vrankayk [Vrankryk], stierf sedert 4 jaeren en liet eene weduwe agter met dry dogters. D'oudste dogter zeer schoon zynde was 16 jaeren oud; de tweede 10 en de derde 8, en deze twee stonden hunne zuster in schoonheyd niet te wyken. Maer die menschen konden kwaelyk met het werk hunner handen bestaen om te leven; vervolgens konde de Moeder aen haere dogters de noodige inspanninge niet bezorgen, dees aegtbaere vrouw vertrouwde al haere droefheyd aen eene vriendinne die een Comptoir hield der Koninglyke Loterie, in eene der voornaemste stads deelen van Parys. Die Curaliste ontfong met het meeste mededoogen dees droeve vertrouwing, en beloofde aen de Moeder van alles in 't werk te leggen, dat 't inbeelding haer kon ingeven, om hun uyt den nood te trekken, in welke zy verzugteden. Inderdaed die vriendinne kwam 's morgens by deze vrouwe met een vreugdig gelaet, en stelde haer met een lachende mine dees reden voor. Ik vleye my, zeyde ze, van u haest uyt dees schrikkelyke gesteltenis te trekken. D'ermoed is het grootste kwaed; zy maekt de ziele kragteloos, zy maekt ons van alle man haetelyk: men moet dan wat het kosten mag, de zelve zien te verjaegen. Gy hebt dry dogters die overschoon zyn: 't is dan redelyk dat men van hun eenen geld-schat maeke. Ik bringe u een plan dat ik gemaekt hebbe, en dat zekerlyk den goeden uytval zal voords-brengen. De Moeder vol blydschap vloog haere vriendinne aen de pen [den] hals en betuygde haer hoe ongeduldigh dat zy was om den middel van haere vertroosting te vernemen. Hoord zeyde de licht-geestige vrouwe, hoord my stillekens aen, en gy zult eyn-digen met my te verwonderen. Dan trok zy een geschrift uyt haeren zék by nae in dezer voegen:”Mevr. De B. heeft 3 dogters d'oudste is in den gelukkigen ouderdom des houwelyks: 't is een schoone rooze die begint te ontsluyten, en van welke veel liefhebbers hun zouden willen vercierien. Men zal'er het groot lot mede maeken, van eene Loterie onder den tytel van “Loterie de Cithère”. Zy zal bestaen uyt 500. Briefkens van eenen Louis d'or ieder: ik zal dézelve in 't heymelyk uytgeven met de hulpe van twee mynner vriendinnen, en voor onze onkosten en goede zorgen zullen wy met 24 fransche stuyvers voor ieder briefken geloond worden. Myne zorgen zyn genomen voor d'uytgave. Onze Witte brood gasten en onze zeer vette en zoo nieuwsgerige vrekkaers als de joffers van de nieuwe mode zullen hun hier in willen associeëren, want niets kost hun als het op hunne dertele vermaeken aenkomt. Zy zyn maer gespaerzaam als het ongelukkige aengaet. Als al de briefkens zullen uytgegeven zyn, men zal

eenen dag aenwyzen, op welken alle de geassocieerde hun in de witte boriere konnen laeten vinden. Zy zullen getuygen zyn van de getrouwigheyd der trekking. De jonge persooene die het ontwerp van alle de wenschen is, zal op eenen Troon tusschen haere twee zusters geplaets worden; en alle dry zullen zy cierlyk gekleed zyn. De jongste zal de N^o trekken, en op d'uytkomst der gelukkige Numero zullen de trompetten geblaezen worden en de Moeder zal zelfs haere dogter aen den geenen, die het Lot treft aen-bieden. Maer om de verliezers te vertroosten en hun nog de zoetigheyd der hoop te geven men zal aen elken bezitter van een briefken eene proemie van assurance voor de volgende trekking verleen, in welke de tweede dogter het groot Lot zal zyn. Doch zy zullen verpligt zyn de proemie te voeden met 24 st. te maende. Zoo haest de tweede 15 jaeren oud zal wezen, zal men wederom beginnen en als zy zal getrokken zyn, de proemien zullen als voor gevoed worden, tot als de derde den zelven ouderdom zal bereykt hebben; om vereenigd te worden met den genen, op wie het lot valt. De dry jonge dogters zullen nauwkeuriglyk bewaerd worden en de beste opvoeding bekomen." Mevr. De B. stond hier over geheel verpletsd en verwierp zulks met schrik door haere gekwetste teerheyd. Maer dees gevaerlyke vriendinne maekte zoo een verschrikkende denkbeeld der armoede, dat zy op d'aerdigheyd van het ontwerp begon te denken. Zy zeyde haer ook dat men by die gelegendheyd een etablissement aen d'oudste bezorgde; en dat zy by middel der proemien met d'andere twee gemakkelyk konde leven en hun eene uytgezonderde opvoeding konde doen geven. De Moederlyke teerhertigheyd zoude de verleyding verworpen hebben maer de vreeze van d'ontwerpen haerer teerhertigheyd ongelukkig te zien, deed haer een gedagt aen nemen dat haer in alle andere gelegendheden zoude ontsteld hebben. Deze nooyt gehoorde Loterie is bedektelyk getrokken; en de jonge dogters zyn gelukkig en deugdzaam. Wat zegt gy hier van papa?"⁷⁷

Klucht nr.2:

"SNAEKEN-DORP. Den 4 Augusti heeft zig laeten zien binnen de Princelyke Stad Brussel eene uytmuntenden konstenaer, met naem Petit Jean die volgen zyn zeggen, wondere dingen te wege konde brengen, hy liet door trommel-slaegen syne noyt gehoorde konsten weten; maer een van de byzonderste, lust my aen U-L. te verhaelen, het welke zig opgeeft in dezer voege, dat hy den tyd van twee dagen de bejaerde lieden, door eenige geheyme wetenschappen konde jong maeken: 't gerugt van deze wonder daed, hadde weynige uren tyds heel die Hoofstad doorlopen, waer door zig een groot getal oude wyven, op het alder-

77 "Nieuwen Brugschen Comptoir Almanak", Tot Brugge By Petrus Parain, in de Breydel-sraete, 1787.

spoedigste 't synen huize hun lieten vinden, die hy op den dag daer naer, ten 8 uren zeer vriendelyk begroete: maer elk moest schriftelyk synen naem en ouderdom in syn handen geven, gelyk sy ook allegaer met veel liefde pleegden, op deze rolle waeren onder ander te lezen

Antonette Klok, oud 101 jaeren

Mari Stoel-voet, oud 89 jaeren

Urseltje Binne-werk, oud 94 jaeren

Veronica Schudde-gat, oud 69 jaeren

Mevrouw de weduwe van den Baron

Van Smullegem, oud 93 jaeren

Regina Ojvaer, oud 87 jaeren

Na dat deze nu al volgens zyn zeggen 'sanderendaegs kwaemen, beklaegde zig dezen doorslepen vogel, om dat hy alle briefkens verlooren hadde, en dat hy niet anders konde oordeelen, of zy mosten hem van den eenen of den anderen ontdraegen of geroest zyn: immers dat het noodzaekelyk was, dat ze hem opnieuw haere naemen en ouderdom moesten ter hand stellen, en onder andere zeyde hy haer tot na reden, dat eene van haer; te weten de oudste, tot asschen moste verbrand worden, en dat dezen asschen benevens eenige kruiden, dit wonderbaer werk uytleverde. Hola, dag een yder van deze, gaet het zoo, ik ben messchien de oudste, ik zal wat minder jaeren op myn briefken stellen: doen nu dien snoden gast die Nieuw-naem-register hadde, haelde hy het eerste wederom aen den dag, zeggende daer by dat hy het wederom gevonden hadde, maer daer was een groot onderscheyd, want op de eerste liste, stond Antonette Klok 101 jaer oud, en op de tweede liste maer 49 jaeren, en zoo was het met al d'ander, waer op den guytege, gy zyt allegaer verpligt my te betaalen, dewyl gy volgens u eygen handschryft, door myn toedoen veel jonger geworden zyt, deze klugt veroorzaekte een groot gelag, en men konde daer uyt bespeuren, hoe dat de wyven altyd betragten jong en schoon te zyn. Madame Slingerbeen zulks hoorende verhaelen, geloofde vastelyk dat zoo een zaek konde ten uytvoer gebragt worden, heeft dien Konstenaar in haer huys ontboden, op belofte dat hy hem om syne koste niet zoude beklagen, deze zeer oude verroeste weduwe, hebbende maer eenen neus, en bovendien haer zelven veel laetende voorstaen (daer sy nogtans niet bekwaem is van eenen spaenschen anker te konnen overbyten) begonde haere redenen in deze voege, kond gy my (zeyde sy) begaefden man doen veranderen in eene schoone frissche dogter, of wel beter, in eenen jongman, zonder my te minken, ik zal u voor ider jaer dat ik 't zal genieten, geven thien persissie zak-pistolen, en nog meer indien gy zulks kont uytwerken bovendien sy beloofde al haer kleen lynwaet te geven, om baenst daer of te branden, en dat sy al haer kanten, die nogtans heel dierbaer waeren,

en onschattelyk zyn, zal laeten dienen, om te bespannen rondom de bosschen en de velden, van den genen die deze cure of operatie zal konnen te wege brengen. Maer alle haere pogingen zyn vrugteloos geweest; iemand deze gewenste vriendschap, haer willende doen, kan zig laeten vinden by den Drukker dezer, den welken de voordere conditien zal vooren lezen, zoo in geschrift als in gedrukt. ”⁷⁸

Klucht nr. 3:

“Gelyk de groote, en niet de kleyne steden eygen zyn tot het bedryven van alle ongemeyne bewerkingen tot het bekomen van geld, dus begaven zig twee doortrapte guytten nae de stad van Londen. Zy beraemden wat hun te doen stond, en kwamen over een in de volgende streek. Den eenen verkleede zig in eenen Krygsmann, nam een kleyn schildereytjen mede en begaf zig nae het huys van eenen kleeerkooper, waer op hy eyschte vier guldens geleend te worden, om in den tyd van dry dagen wederom te lossen. Het stuksken van goeden schyn zynde, was den Kleeer-kooper gewillig om zynen eysch te voldoen. Den Soldaet vertrok aenstonds, hem beveelende daer zorge voor te dragen. Des anderen dags reed zynen maet in eene koets, gekleed als eenen Heer, voorby het huys van den gemelden Kleeer-kooper, en schielyk stil staende, sprong hy uyt de koets. Den winkel intreedende, nam hy het schilder stuksken in de hand, en begon het zeer hoog te pryzen, zeggende dat zulk een stuksken noyt gezien en was, dat het ten alderminsten honder en vyftig guinéees weerd was, en dat hy de zelve somme gewilliglyk zoude betaeld hebben, indien hy het stuksken wilde verkoopen. Zeer geerne, Mynheer, zeyd den geldzugtigen Kleeer-kooper, zoo het my toebehoorde het zoud u langen tyd voor dien prys geworden zyn. Wel vriend, antwoordde den Heer, koopt het aen wat prys het zy. Ik zal het u betaelen, daer neem vyf guinéen op d’hand en ter proef; waer over hy zeer vergenoegd was, zeggende ik zal’er voor zorgen; en den Heer wees hem zyne wooning aen, en den numero die hy in het hotel bekleedde, en vertrok. Dry dagen daer naer kwam den soldaet wederom, leyd zyne vier guldens op de tafel, en vroeg zyn schildereytjen wederom. Vriend, zeyd den Kleeer-kooper, zoud gy my het willen verkoopen? Verkoopen! Zeyd den anderen, gy zoud’er de weerde niet willen afbetaelen. Ik zoud, hernam den Kleeer-kooper, wilt gy’er thien guinées voor hebben? Neen, antwoordde den soldaet, ik gae’er myn geluk uyt haelen, myne fortuyn is gemaakt. Vervolgens wierd hy met thien guinées gelyk verhoogd tot hy eyn-delinghe op honderd kwam. Den soldaet liet het’er hem voor, den Kleeer-kooper was blyde van te moogen honderd guinées betaelen, hopende nog vyftig guinées daer op te winnen. Den soldaet vertrok met het geld, en den Kleeer-kooper ging nog van den zelven dag met het stuksken nae het hotel van den gewaenden Heer, maer zocht te vergeefs den heelen dag om hem te vinden; want noch het

hotel, noch den naem van den Heer en had nooyt gehoord geweest, noch en was'er niet. Den Kleeer-kooper wanhopig over het verlies ende bedrog, begaf zig by eenen schilder om het stuksken te laeten schatten, welkers schatting zes schellingen was. Overal vertelde hy zyn geval door spyt, en elk zeyde dat den Kleeer-kooper misschien wel verstand had van oude kleederen, maer van geen schilder-werken." ⁷⁹

Klucht nr. 4:

"In een zeker stad, alwaer den Billiard een der grootste exercitien is, waeren twee speelders, den eenen was een Makelaer en den anderen een Milor, die malkanderen uytgedaegd hadden om een somme van vyftig Guineés te spelen in het by-zyn van een menigte volk en Punsch-baezen, het spel eyndigt synen loop tot ongeluk en verlies van den Makelaer; den Milor genereus zynde, betaelt het gelag van hun beyde, terwylen den Makelaer gansch desperaet nae huys liep om syn geld te haelen, den knegt synen meester bedroeft ziende, vraegde hem de oorzaak, die hem alles vertelde; den knegt gaet uyt met haeste en komt aenstonds terug met twee mannen die hy in de kamer brengt van synen meester en zegt ziet Mynheer hier zyn twee getuygen, wilt gy mynen raed volgen, ik zal al uw geld doen wederom winnen met nog zoo veel daer by; den Heer den fynen geest kennende van synen knegt, confenteert alles. Komt Mynheer zegt hy, stekt uw broek af en houd die vast, ik zal daer braef in schyten in presentie van deze getuygen, doet hem wederom goed aen, en gaet wederom nae het Caffé-huys, betaelt uw 50 Guinees aen den Milor en houd u zeer tristig over uw verlies, plasseert u dan met uw agterste nae het vier om u te warmen, zoo zal die frico van onder uytloopen: elk zal zeggen dat gy over uw verlies van schrik in uw broek gescheten hebt, en gy zult wedden het contrayen wy zullen u volgen als getuygen. Den makelaer in het Caffé-huys komende betaelt zyn schuld en doet zoo als zyn knegt hem gezegd hadde: ider een begon zyn neus te nypen en te zeggen dat het zoo stonk den Milor zels by den Makelaer staende ziet naer den gront en zegt het is U-L. Mynheer die in u Broek Gescheten hebt van schrik over u verlies, den Makelaer zegt neen en hout staen dat hy zulks niet gedaen heeft, den Milor vraegt hem op een wedding van honderd Guinees zulkx wort aengegaen, het gezelschap geeft den Makelaer verlooren om dat zy zaegen uyt zyn broek loopen, maer de getuygen die den knegt kwaemen voor het sigt en zeyde Mynheeren myn Meester is gewonnen volgens de wedding, ik zels hebbe in Mynheer zyn broek gescheten maer hy niet, in prefentie van deze twee getuygen en dus moet de weddinge aen myn Meester betaelt worden den Milor zulks goed kennende gaf de vyftig

79 "Nieuwen Almanach", Tot Brugge, By de Weduwe De Moor en Zoon, in de Philipsstok-straet, 1802.

...und die ...

Kinder ...

...und die ...

...

Bronnen voor de geschiedenis van West-Vlaanderen op het Rijksarchief te Brugge. Bekende en onbekende toegangen.

M. Vandermaesen^o

De inhoudelijke rijkdom van de bescheiden bewaard op het Rijksarchief te Brugge kan moeilijk overschat worden. In principe is elk bestand, geïnventariseerd of niet, in de leeszaal raadpleegbaar. Op dit ogenblik staan zelfs meer dan 200 inventarissen en toegangen ter beschikking. Toch blijft een groot deel van die rijkdom ongebruikt in de rekken staan. Onbekend is blijkbaar onbemind. Daarom meenden we langs deze weg de lezers warm te maken voor de talrijke nog onaangesneden onderzoeksmogelijkheden. We richten ons hier naar onze abonnees, vorsers aan universiteiten, bibliotheekbezoekers, genealogen, heemkundigen, kortom, al wie belangstelling heeft voor de geschiedenis van het graafschap Vlaanderen en West-Vlaanderen in het bijzonder.

Toegegeven, tot voor kort beschikten potentiële lezers - historici, genealogen, heemkundigen - over een eerder gering aantal gepubliceerde inventarissen. Voor het overige moesten ze zich behelpen met getypte en handschriftelijke inventarissen en lijsten die uitsluitend in de leeszaal raadpleegbaar waren. Bovendien dateerde een aantal van die toegangen nog uit de 19de eeuw, waren ze opgesteld in het Frans, waren ze slechts overdrachtslijsten of weerspiegelden niet eens de werkelijke inhoud van het bestand. We denken hier aan het zogenaamde 'Oud Kerkarchief' of de enigmatische 'Cumulus ecclesiasticus'. Ook was het bondige 'Archievenoverzicht' uit 1974 voorbijgestreefd. Want intussen hadden heel wat stukken een nieuwe bestemming gekregen onder een geëigende benaming zoals enkele reeksen omlopers uit de 'Aanwinsten'. Het archief van de kasselrij Ieper en van de deelgemeenten werd in 1993 in bewaring gegeven aan het Stadsarchief te Ieper. Bedrijfsarchieven waren overgebracht naar het Rijksarchief te Beveren. Dit werd dan weer gecompenseerd door belangrijke aanwinsten zoals het archief van A. Van Acker, het familiearchief Lippens, het ambtelijk en persoonlijk archief van J. F. Maes, o.a. regeringscommissaris voor de bevoorrading in Onbezet België (1914-1918), notariële archieven, enz. En waarom ook niet

^o Werkleider Rijksarchief Brugge

een aantal getypte inventarissen van bijv. familiearchieven, lijsten en steekkaartenreeksen in de leeszaal plaatsen? De actualisering en uitgave van al die toegangen werd een eerste prioriteit. In samenhang is een nieuw 'Archievenoverzicht' in voorbereiding dat zijn erg verouderde voorganger uit 1974 zal vervangen¹.

Geen wonder dus dat dit mooie bronnenmateriaal bij gebrek aan adequate en gemakkelijk verkrijgbare toegangen zolang ongebruikt bleef. Sinds een zestal jaren evenwel stimuleert de Algemeen Rijksarchivaris de beschikbaarheid van toegangen op alle fondsen en archieven op het Rijksarchief, hetzij door wetenschappelijke inventarisatie, hetzij door publicatie van gecontroleerde en hertaalde toegangen 'in beperkte oplage'. Om deze nieuwe zoekmogelijkheden aan een zo breed mogelijk publiek bekend te maken bieden wij hier een overzicht van alle toegangen op bestanden bewaard op het Rijksarchief te Brugge.

Voorliggend overzicht verwijst naar een dubbele reeks inventarissen en toegangen in de leeszaal van het Rijksarchief te Brugge. Wetenschappelijke inventarissen (met inleiding, bibliografie, enz.) en nog niet bewerkte toegangen dragen de referentie *INV*-nummer, en de 'toegangen in beperkte oplage' de referentie *TBO*-nummer. Het volledige bibliografische adres volgt in bijlage. Alle toegangen zijn verkrijgbaar op het Rijksarchief te Brugge of kunnen besteld worden op het Algemeen Rijksarchief te Brussel.

Gewestelijke overheidsinstellingen

Aangezien het neerleggen van archief bepaald wordt door de vestiging van de zetel van instellingen en besturen, of de woonplaats van families en particulieren binnen het ambtsgebied van het Rijksarchief kon het Rijksarchief te Brugge geen archief ontvangen van een hoger administratief niveau dan dat van prinselijke leenhoven, kasselrijbesturen, gevolgd door de Franse hoofdbesturen in West-Vlaanderen (het Leiedepartement) (1795-1815), de Provinciale Staten van West-Vlaanderen (1815-1830) en het provinciebestuur van West-Vlaanderen.

¹ *Het Rijksarchief in de Provinciën. Overzicht van de Fondsen en Verzamelingen. I: De Vlaamse Provinciën*, Brussel, 1974. Voor het Rijksarchief te Brugge zie p. 103-146. Een nieuw 'Archievenoverzicht' is in voorbereiding

Prinselijke leenhoven

De leenhoven van de Burg van Brugge, van de Burg van Veurne, en van de Zaal van Ieper ontstonden in de 12de eeuw in de hoofdplaatsen van de kasselrijen als afsplitsing of decentralisatie van de bevoegdheden van de 'curia comitis', de grafelijke raad en het centrale leenhof van Vlaanderen. Deze kasselrijleenhoven bezaten een administratief-fiscale en juridische bevoegdheid nl. de registratie van de vorstelijke lenen en de inning van de hieraan verbonden rechten, de controle op de administratie en het beheer van heerlijkheden en lenen, en de behandeling van geschillen terzake. Inventarissen zijn beschikbaar voor het leenhof van de *Burg van Brugge* (TBO 15), van de *Burg van Veurne-Ambacht* (TBO 109), en de *Zaal van Ieper* (INV 27).

Het Brugse Vrije

Voor het archief van het Brugse Vrije kon men reeds gebruik maken van de inventarissen van E. Vanden Bussche, zowel van een reeks *oorkonden* (1180-1772) (INV 14, te raadplegen op microfilm TBO 166) als van een reeks *registers* (INV 15, 16). Bij de samenstelling van zijn inventaris putte deze zonder schroom uit bestaande bestanden van het Vrije, zoals de '*bundels van het Vrije*'. Ontdaan van oorkonden en registers bleef een verzameling over van briefwisseling, dossiers, bundels en pakken inzake alle aspecten van bevoegdheid van het kasselrijbestuur. Zelfs een summier beeld van hun inhoud kan aanzetten tot onderzoek (TBO 142). Ook de verzameling '*Brugse Vrije: Sanders*', genoemd naar Eugène Sanders, bediende op het Rijksarchief te Brugge van 1878 tot 1901, vormt een belangrijke aanvulling. Ze bestaat uit registers, omslagen en losse stukken hoofdzakelijk behorend tot het archief van het Vrije, maar ook van de kasselrijen Ieper, Veurne, Waasten, stad en leenhof van de Burg van Brugge, parochies, heerlijkheden enz. in West-Vlaanderen, en zelfs bescheiden uit de 19de eeuw (TBO 141). Nochtans behoren de *boedelbeschrijvingen of 'staten van goed'* tot de door genealogen meest geraadpleegde bronnen. Zij werden in de 19de eeuw ondergebracht in afzonderlijke reeksen en bieden een schat aan informatie inzake de sociale en economische toestand van de betrokken gezinnen. Het archief van het Brugse Vrije alleen bevat ca. 48.000 van dergelijke documenten. Voortaan zijn alfabetische toegangen beschikbaar op de *eerste reeks* (TBO 108, te vergelijken met de handschriftelijke inventaris INV 20), *tweede reeks* (INV 108bis, TBO 157), *derde reeks* (TBO 112) en *vierde reeks* (TBO 113), aangevuld met een inventaris van afslui-

tende rekeningen bij de boedelbeschrijvingen van de tweede reeks (*TBO 117*). We herinneren nog even aan de overige bestanden uit het archief van het Vrije: de zogenaamde 'trriage van het Vrije' (1500-1799) (*INV 62*), een reeks *procesbundels*, hoofdzakelijk m.b.t. het Vrije, geordend op naam der partijen (1535-1752) (*INV 117*), een verzameling dossiers en losse stukken aangelegd door *A. van Zuylen* en door hem geordend per onderwerp (1477-1796) (inventaris in voorbereiding), en een reeks registers van de *Bevolkingstelling 1748* (te raadplegen op microfilm *TBO 166*; een lijst van de betrokken gemeenten in *INV 98*). Men vergeet evenmin de nog ongeordende maar in principe raadpleegbare bestanden zoals *procesbundels en stukken* (ca. 242 m.), 'trriage van het Vrije' (18 m.), bescheiden van de zogenaamde 'Oostenrijkse periode' die in werkelijkheid gerechtelijke vooronderzoeken zijn uit de 18de eeuw (15 m.), en bescheiden met uiteenlopende inhoud (29 m.). Tenslotte kwamen losse maar niet onbelangrijke bescheiden betreffende het Vrije terecht in verzamelingen zoals de *Oorkonden met blauw nummer* (*TBO 144*) en *Aanwinsten* (*INV 38*).

Stad en kasselrij Veurne

Specifieke historische en institutionele omstandigheden hebben ertoe geleid dat de administratieve en gerechtelijke diensten en archieven van de stad én kasselrij Veurne tijdelijk een eenheid van beheer kenden. De gevolgen hiervan zijn nog steeds merkbaar in de huidige indeling van het kasselrijarchief waarin reeksen 'stadsregisters' afwisselen met 'landsregisters'. Van volgende bestanden zijn voortaan toegangen beschikbaar: *registers* (1429-1796) (*TBO 129*), *kasselrijrekeningen* (1488-1785) (*TBO 130*), 'staten van goed', ca. 38500 nrs. (1500-1795) (*TBO 95-107*), *oorkonden* (*TBO 88*). Hiernaast wachten nog ca. 40 m. *procesbundels* op een eerste onderzoek. Zoals voor het Brugse Vrije verwijzen we evenens nog naar de 'Oorkonden met blauw nummer' (*TBO 144*) en de 'Aanwinsten' (*INV 38*).

Generaliteit van de Acht Parochies

De Generaliteit van de Acht-Parochies is minder gekend als administratieve en juridische omschrijving. Het gebied bezat een zeer feodale inslag en was sinds het begin van de 14de eeuw slechts als 'contribuante' fiscaal met de kasselrij Veurne verbonden. De Generaliteit omvatte omvatte de parochies en heerlijkheden van Elverdinge, Vlamertinge, Watou, Noordschote, Zuidschote, Reningelst, Loker en

Waasten. Van 1759 tot 1795 was het gebied een volwaardige kasselrij. Een deel van het archief (1065-1794) bleef een afzonderlijk bestand vormen (*INV 96*), een ander deel (1532-1793) vindt men terug tussen de registers van de stad en kasselrij Veurne (*TBO 129*).

Kasselrij Ieper

Het archief van de kasselrij Ieper, met name de *1ste, 2de, 3de en 5de reeks*, werd in 1993 op het stadsarchief te Ieper in bewaring gegeven. Niettemin kan men op het Rijksarchief te Brugge de betrokken bestanden op microfilm raadplegen (*TBO 166*). De inventarissen van elk van deze reeksen staan nog steeds ter beschikking (*INV 27, TBO 114*). De *4de reeks* omvatte archieven van lokale schepenbanken en bleef op het Rijksarchief. Zij wordt verder besproken (*INV 27*). Het *Bos van Houthulst* was van oudsher een vorstelijk, later nationaal domein met afzonderlijk beheer. Het archief bleef op het Rijksarchief te Brugge (*INV 27*).

Franse Hoofdbesturen

Het archief van de Franse Hoofdbesturen (*INV 82*) kreeg er drie 'aanvullende reeksen' bij (*TBO 134, 138, 139*). De verzameling bevolkingsregisters voor de jaren 1814-1816 vindt men nu terug in de tweede reeks.

Provinciale Staten van West-Vlaanderen

Bevoegdheden en werking van de Provinciale Staten van West-Vlaanderen vonden een neerslag in de moeilijk uit te roeien benaming van 'Modern archief'. In de jaren '80 werden *vijf reeksen* geïnventariseerd (*TBO 6, 7, 8, 9, 10*), meer recent nog voorzien van een *aanvullende reeks* (*TBO 135*). Tot de periode 1815-1830 behoort ook het archief van de *Zuidnederlandse Ridderschappen van West-Vlaanderen* (*INV 67*).

Provincie West-Vlaanderen

Het Rijksarchief te Brugge bewaart het archief van de Provincie West-Vlaanderen tot 1875. Voor de periode 1875-1940 kan men terecht op het Provinciearchief te Brugge. Volgende bestanden maken deel uit van het provinciearchief: *1ste Afdeling* (*TBO 164*), *2de Afdeling* (*TBO 165*), *3de Afdeling* (*INV 73, 74*, in bewerking voor de periode 1830-1850), *4de Afdeling* (*TBO 11, 133*), en op alle afdelingen een *aanvul-*

lende reeks (TBO 136). In het archief van de eerste afdeling vindt men dossiers inzake wetgevende, provinciale en gemeentelijke verkiezingen, de ingekomen politieverlagen, werking van de geneeskundige dienst, militie, burgerwacht en brandweer. In de tweede afdeling vindt men die terug betreffende het beheer en het personeel van kerkfabrieken en weldadigheidsinrichtingen, begrotingen en rekeningen van steden, gemeenten en kerkfabrieken, landloperij, bedelarij, enz. De derde afdeling beheerde o.a. infrastructuur (wegenaanleg, waterwegen), herstelling van openbare gebouwen, landbouw, enz. De vierde afdeling tenslotte was bevoegd voor het onderwijs. De afgezonderde kaarten worden omwille van hun formaat bewaard in een reeks *Provinciekaarten (TBO 12)* die moeten geraadpleegd worden op microfilm (*TBO 150*). Verder zijn er nog een reeks *militieregisters (TBO 13)* en kleinere bestanden van bestuurlijke diensten in West-Vlaanderen rond de oorlogsperiode 1914-1918 zoals het 'Archief De Panne. Onbezet België' (*TBO 86*), *Dienst Verwoeste Gewesten (TBO 145)* en de *Dienst Repatriëring (TBO 128)*. Het bestand 'Onbezet België (1914-1918)' betreft in wezen bescheiden van het provinciaal bestuur zoals het nog functioneerde in dit deel van het land. Men herkent hierin een aantal duidelijke bevoegdheden zoals de voogdij over de gemeentelijke administraties, benoemingen, loopbaan, vergoedingen van personeel, controle op de boekhouding van de gemeenten en de Burelen van Weldadigheid. Het zal niet verwonderen dat dossiers betreffende militielichtingen, openbare en militaire veiligheid (censuur op briefwisseling, verkeer in militaire zones), hospitalen en medische bijstand, opeisingen en betalingen door de geallieerde legers, en evacuaties van burgerbevolking aan het IJzerfront in dit bestand de doorslag geven. Het provinciebestuur trad op als toezichthoudende overheid bij de *Provinciale geneeskundige commissie van West-Vlaanderen (1818-1910) (INV 66)*.

Hoofdwaterschoutsambt Oostende

Rekening gehouden met het ambtsgebied plaatsen we hier het Hoofdwaterschoutsambt te Oostende, betrokken bij de behandeling van ongevallen en incidenten met vissersvaartuigen (*TBO 90*).

Plaatselijke overheidsinstellingen

Heerlijkheden

Archief van aanzienlijke territoriale heerlijkheden zoals dat van het Land van Wijnendale of de Proosdij van Sint-Donaas kreeg een plaats naast dat van kleinere domeinen zoals de baronie van Male of de heerlijkheid Tillegem bij Brugge. De heerlijkheid van de *Proosdij van Sint-Donaas* was reeds toegankelijk (*INV 93*) en de inventaris voor *Wijnendale* (*INV 84*) kan worden aangevuld met een lijst van Staten van goed, die gekend staat als '3de reeks' in de Staten van goed van het Brugse Vrije (*TBO 112*). In afwachting van een grondige controle en uitgave is alvast een getypte verzamelinventaris van kleinere heerlijkheidsarchieven aanwezig in de leeszaal (*INV 47*): o.a. *Merkem*, *Sint-Joris-ten-Distel*, heerlijkheid en parochie *Ardoorie*, proosdij *Hertsberge*, heerlijkheid en parochie *Koolskamp*, baronie en heerlijkheid *Male*, heerlijkheid *Vyve*, heerlijkheid van *Praat* en parochie *Oedelem*, heerlijkheid *Sijsele*, heerlijkheid *Tillegem*, heerlijkheid *Oostkamp*, heerlijkheid en parochie *Lichtervelde*. Het archief van de heerlijkheid van *Praat* en de parochie *Oedelem* beschikt tevens over een uitgegeven inventaris (*INV 83*). Er is een nadere toegang op de *processen van de heerlijkheid Lichtervelde* (*INV 118*). Van het omvangrijke archief van de *parochie en heerlijkheid Ardoorie* is nog maar een fractie geïnventariseerd nl. een aantal registers (*TBO 167*) en een reeks staten van goed (*TBO 94*). Staten van goed, hoofdzakelijk van de heerlijkheid *Sijsele*, werden destijds verzameld door *Gilliodts* (*TBO 87*). Men vergeet echter niet dat heel wat archief en stukken van en over heerlijkheden nog terug te vinden zijn in de hoger vermelde kasselrijarchieven, en verder in de gemeentearchieven en de verzamelingen 'Oorkonden met blauw nummer' en 'Aanwinsten'.

Parochies en gemeenten

Het archief van de voormalige 'parochies' (zoals de gemeenten in het ancien régime heetten) werd meestal samen met hedendaags gemeentearchief door gemeentebesturen bij het Rijksarchief in bewaring gegeven. Het omvangrijk oud archief van de steden *Blankenberge* (*INV 85*), *Nieuwpoort* (*INV 80*) en *Tielt* (*INV 29bis*) was reeds geïnventariseerd. Het hedendaags archief van *Nieuwpoort* staat nu ook voor onderzoek open (*TBO 131*). Het detail van de gemeentearchieven (van *Aartrijke* tot *Zuierenkerke*) die reeds over

een toegang beschikken vindt men in bijlage. We verwijzen hier slechts naar de nummers: *TBO 45-81*, 1 dl.; *111*; *143* en *158*, en *INV 30*, *31*, *32*, *33*, *34*. Al te vaak vergeet men hierbij nog de talrijke akten verleden voor schepenen van Brugge en bewaard onder de 'Oorkonden met blauw nummer', en de *charters van de Burgerlijke Godshuizen te Nieuwpoort (TBO 91)*. Toen de Franse administratie vanaf 1797 de archieven van afgeschafte instellingen zoals kasselrij- en heerlijkheidsbesturen opeiste bracht men ook delen van parochie/gemeentearchieven over naar de griffies van de nieuw opgerichte rechtbanken van Brugge, Ieper en Veurne. Meestal ging het om de zogenaamde *schepenarchieven* d.w.z. bescheiden opgemaakt uit hoofde van de rechterlijke bevoegdheden van de schepenbank (vrijwillige en criminele rechtspraak). Men vindt er voor de kasselrij- en Veurne (*TBO 109*), Ieper (*TBO 114*) en het Brugse Vrije (*INV 15*, *16*). Hieronder rekenen we ook een aantal registers van gerechtelijke procedure van de Brugse schepenbank evenals protocollen van enkele klerken van de Brugse vierschaar (*TBO 119*). Bij de overdracht van het archief van de kasselrij Waasten naar het Rijksarchief te Doornik bleef het parochie- en heerlijkheidsarchief van de (Vlaamse) gemeenten Dranouter, Kimmel, Nieuwkerke, Wijtschate en Wulvergem te Brugge (*TBO 115*). De omvang van de bewaarde bestanden kan wisselen van 1 (één) tot 2000 nummers. Bovendien wacht nog ongeveer 80 m. archief van gemeenten en heerlijkheden op inventarisatie.

Polder- en Wateringbesturen

Polder- en wateringbesturen nemen als publiekrechtelijke instellingen een bijzondere plaats in in West-Vlaanderen. Als een van de weinige overleefden zij bijna ongewijzigd de Franse revolutionaire periode en zijn ook nu nog steeds werkzaam. Omvangrijke archiefbestanden bleven bewaard, met bescheiden en informatie vanaf de 14de eeuw, meestal echter vanaf de 16de eeuw. Het gehele fonds der polder- en wateringarchieven werd opnieuw geïnventariseerd, geordend en hernummerd. De formele afwerking van de inventaris is op korte termijn voorzien, maar de bescheiden zijn volledig raadpleegbaar. De rekeningen van de *watering van Veurne-Ambacht* blijven een afzonderlijk bestand vormen (*TBO 130*) evenals de *verzameling kaarten en plannen van de watering van Blankenberge (INV 114, te raadplegen op microfilm TBO 148)*.

Ook ambachts- en gildenorganisaties kwamen in 1795 voor op de Franse lijst van af te schaffen instellingen. Zeer vlug en blijkbaar zonder grote problemen kon de departementele overheid de hand leggen op belangrijke delen van het Brugse ambachtenarchief en naar een nieuwe bewaarplaats laten overbrengen. Dit fonds raakte verdeeld tussen het Stadsarchief en het Rijksarchief waar, opgesplitst per ambacht, telkens een reeks oorkonden ('met blauw nummer') (*TBO 144*) en registers berusten (*INV 83*).

Als overheidsorgaan (tot 1875) rijken de *Kamers van Koophandel* (Brugge (1622-1876), Oostende (1797-1875), Ieper en Diksmuide (1817-1876)) in hun archief informatie aan over de rol van deze instellingen in de economische ontwikkelingen van de streek (*TBO 116*). Het meer recente archief van de *Provinciale Kamer van Ambachten en Neringen* vormt hierop een complement (zonder toegang).

Kerkelijke instellingen

We wijzen vooraf nog even op de ingrijpende gevolgen die de Franse revolutie gehad heeft op de kerkelijke instellingen en hun archief in onze streken. Abdijen, kloosters, enz. werden in 1797 afgeschaft - sommige zelfs eerder onder Jozef II - en hun archief aangeslagen. Het concordaat tussen Kerk en Staat van 1802 en de erop volgende wet op de kerkfabrieken van 1809 voerde een nieuw wettelijk en juridisch kader in. De archiefwet van 1955 en haar uitvoeringsbesluiten lieten de bewaring toe van archieven van kerkfabrieken op het Rijksarchief. Hierna volgt een overzicht van toegangen in een 'traditionele' hiërarchische, reguliere en seculiere 'volgorde'.

Bisdommen

In het fonds met de eerder fantaisistische benaming 'Nieuw kerkarchief' kregen de daarin opgenomen archiefvormers hun eigen bestaansreden nl. het oude *Bisdom Doornik* (*TBO 121*), het *Bisdom Brugge* (*TBO 123*) en het oude *Bisdom Ieper* (*TBO 122*). Voor het *Bisdom Brugge* dat in 1834 heropgericht werd beschikken we over begrotingen en rekeningen (19de-20ste eeuw) (*TBO 127*).

Kapittelkerken

Als belangrijke kapittelkerken vermelden we die van *Sint-Donaas te Brugge* (TBO 124) en *O.-L.-Vrouw te Brugge* (INV 91, INV 92, TBO 125, TBO 153, kaarten en plattegronden te raadplegen op microfilm TBO 153).

Abdijen, kloosters en priorijen

De afschaffing van abdijen en kloosters door Jozef II en de Franse revolutionairen leidde een stroom van in beslag genomen archieven naar de departementele schiftings- en bewaarplaatsen, vervolgens naar het Algemeen Rijksarchief te Brussel. In de loop van de 19de eeuw werden geleidelijk delen van dit Kerkarchief geïnventariseerd wat het bestaan verklaart van verzamelingen als *Oud Kerkarchief* (TBO 156), *Afgeschafte kloosters* (TBO 120), *Cumulus ecclesiasticus* (TBO 168, en onderwerpslijst TBO 137). Conservator D'Hoop (1864-1866) bracht documenten, hoofdzakelijk van kerkelijke aard, samen in een verzameling die achteraf de naam van zijn samensteller kreeg nl. de *Verzameling D'Hoop* (TBO 118). Zoals in de 19de eeuw helaas gebruikelijk werden de oorkonden uit hun oorspronkelijk bestand verwijderd en bijeengebracht in de verzameling 'Oorkonden met blauwe nummers', hetzij in de reeks 'Mannenkloosters', hetzij bij de 'Vrouwenkloosters' (TBO 144). Toch bleven enkele kloosterarchieven als individueel bestand bewaard: de oorkonden van de *abdij van Nonnenbosse* (INV 64), van de *priorij van Sint-Bertijns te Poperinge* (INV 100) en van de *abdij van Zoetendale te Maldegem* (INV 108, oorkonden), de *abdij van Oudenburg* (INV 83) en het *klooster van de Zwartzusters in Ieper* (TBO 85). Inzake het klooster der *Jezuïeten te Brugge* raadplege men TBO 5 waarbij we opmerken dat de regesten bij de oorkonden van deze instelling opgenomen werden als 'blauw nummer' maar als bestand 'Oorkonden Jezuïeten Brugge' een eigen leven leiden (TBO 144).

Kerkfabrieken

Oud en hedendaags archief van kerkfabrieken is raadpleegbaar: (INV 38; 39; 39bis; TBO 17-28, 1 dl.; TBO 29-44, 1 dl.; 126, 140, 1 dl.) en in het bijzonder die van de *Sint-Jacobs*-, *Sint-Walburga* en *Sint-Annakerk te Brugge* (resp. INV 88 en 89, 90, 110). De O.-L.-Vrouwekerk kreeg hoger als kapittelkerk een vermelding. Enkele kerkarchieven bezitten nog geen toegang.

Notariaat

De verzameling akten en minuten van Westvlaamse notarissen gaat terug tot het begin van de 17de eeuw. Ook zij zijn een dankbare bron voor de studie van bezitsstructuren en familiegeschiedenis. Een eerste gedeelte van dit fonds, het 'Oud Notariaat', omvat notariële akten van voor de Franse hervorming; een tweede gedeelte, onder de benaming 'Gedeponeerd Notariaat', groeit nog steeds aan en wordt geordend op naam van de overdragende titularis van de minuten en hun jaarlijkse repertoria. Volgens de huidige wettelijke beschikkingen - Archiefwet en Wet op het Notariaat - is een notaris verplicht de minuten van zijn voorgangers na 75 jaar neer te leggen op het Rijksarchief waaronder hij ressorteert (*TBO 132*, supplement *TBO 161*).

Families en particuliere personen

Archieven van families en personen genieten - volkomen onterecht - veel minder belangstelling. Nochtans bieden zij vaak een opmerkelijke toegang tot de leefwereld, de invloed en de bezitsstructuren van een meestal goeude sociale groep waartoe de Westvlaamse adel en de stedelijke burgerij behoorde. Een actief beleid van prospectie en overtuiging kan leiden tot de neerlegging van de archieven van belangrijke nationale en regionale politici. Deze archiefsectie kende de jongste jaren een zekere aangroei.

Het fonds der familiearchieven op het Rijksarchief te Brugge omvat een doorlopend genummerde reeks, het zogenaamde *Algemeen Familiefonds* (*INV 60, 61*). Nochtans vindt men hier heuse archiefblokken in terug zoals dat van de familie *le Bailly* (1218-1844; 969 inventarisnummers), afkomstig uit Atrecht en sinds de tweede helft van de 17de eeuw gevestigd te Brugge. De familie is in West-Vlaanderen evenwel beter bekend onder haar 19de eeuwse naam *le Bailly de Tillegem*, naar de gelijknamige heerlijkheid Tillegem te Sint-Michiels (Brugge). Haar leden bekleedden vanaf de 16de eeuw tal van openbare functies in de centrale instellingen en in de schepenbanken van Brugge en van het Vrije. Andere familiearchieven van enige omvang binnen dit familiefonds dragen bekende en minder bekende namen: *Van Hamme* (midden 16de eeuw-1853), *de Coullemont* (begin 16de eeuw-1816), *Ysenbrandt* (16de eeuw-1810), *Blommaert* (17de-19de eeuw), *de Baenst* (15de-18de eeuw), *de Hooghe de la Gaugerie* (16de-19de eeuw), *de Penaranda de Franchimont* (18de eeuw) enz.

Ook afzonderlijke familiearchieven beschikken nog meestal over niet gepubliceerde inventarissen (*INV 62: van der Beke de Cringhen, Kervyn de Lettenhove, de Haerne, Piers de Raveschoot, Hoys*). Het belang van familiearchieven kan niet onderschat worden. Zo waren de leden van de belangrijke Oostendse redersfamilie Hoys actief in de internationale handel en financiële wereld van de 18de en 19de eeuw. Afkomstig uit Spanje vestigde zij zich wellicht in de 15de eeuw te Duinkerke van waaruit ze omstreeks 1660-1670, na de afstand van de stad aan Frankrijk, naar Oostende overkwamen. De familie had vertakkingen te Brugge, Gent, Cadix, Rotterdam en Wenen. Het archief bevat een omvangrijke briefwisseling met grote handelshuizen in heel Europa. Een complement van dit bestand berust in de universiteitsbibliotheek te Gent. Andere bestanden zijn: *de Renesse-Breidbach (INV 116)*, *de Thibault de Boesinghe (INV 63)*, *van der Gracht d'Eeghem (INV 68)*, *van Zantvoorde (INV 70)*, *De Bast (INV 71)*. In de nabije toekomst zal meer aandacht gaan naar de publicatie van inventarissen van familiearchieven, zoals dit sinds kort gebeurde voor de families *Lippens (INV 111, TBO 154)*, *de Maere d'Aertrycke (TBO 147)*, *van Remynghe de Voxvrie (TBO 110)*, *de Genellis (TBO 155)*, *de Salmon de Labarre (TBO 159)*, het '*depot Hooreman*' (*TBO 162*). We laten opmerken dat een deel van het archief van de *familie Adornes en van de Jeruzalemstichting (INV 86, 87)* op het Rijksarchief berust, een ander deel op het Stadsarchief te Brugge.

Sommige zogenaamde familiearchieven blijken bij nader onderzoek eerder verzamelingen of zelfs bedrijfsarchieven te zijn. In het eerste geval gaat het bijvoorbeeld om de memorabilia betreffende het korps jagers-verkenneren te Brugge, nagelaten door *L. Deleu (TBO 93)*, of de documenten betreffende het Veurnse, verzameld door *De Spot*, aalmoezenier bij de Belgische zeemacht (zonder toegang).

Belangrijke bestanden wachten nog op ontsluiting zoals die van de families *de Peellaert, de Pierpont, Gillès de Péligny*. Het archief *de Schietere de Lophem* is op dit ogenblik in bewerking. Een gelijknamig bestand, misschien van een andere tak van deze familie, bezit reeds een toegang (*TBO 92*).

Onder de *politici met nationale of regionale uitstraling* verwijzen we naar het persoonlijk en politiek archief van de socialistische voorman *Achille Van Acker (1898-1975) (INV 107)*. De voornaamste delen van dit archief betreffen het privé-leven van A. Van Acker en zijn optreden als politicus. In het eerste deel gaat het om briefwisseling, nota's en aantekeningen, en stukken inzake de aankoop van boeken en zijn activiteiten als boekhandelaar en uitgever (1925-1941). In het twee-

de deel treft men de bescheiden aan betreffende het openbare leven van A. Van Acker. In een chronologische orde weerspiegelen zij de evolutie van zijn politieke loopbaan. Komen aan bod zijn politieke activiteiten als parlementair, quaestor, gemeenteraadslid te Brugge, en zijn diverse ministeriële functies, en per chronologische schijf een aantal dossiers geordend naar trefwoord inzake diverse politieke onderwerpen zoals de amnestiewetten, de RMZ en verkiezingen. Andere bescheiden bieden een blik op zijn activiteiten in de vakbeweging, de socialistische partij en de coöperatieve beweging te Brugge. Bijzondere aandacht ging naar de stukken inzake de koningskwestie en het paleis. Het eigenlijk archief werd aangevuld met een catalogus van bescheiden die Van Acker als privaat persoon verzamelde (*TBO 160*). Een ander voorbeeld is het archief van *Jean-François Maes* (1873-1957), katholiek volksvertegenwoordiger, arrondissementcommissaris te Veurne en burgemeester te Merkem (inventaris in voorbereiding). Het zal onmisbaar blijken bij de studie van de sociale en economische gevolgen van de Eerste Wereldoorlog voor de plaatselijke bevolking in onbezet België. Als koninklijk commissaris voor de bevoorrading van de burgerbevolking, gevestigd te Roesbrugge, legde hij een uitgebreide briefwisseling aan met de provinciale overheid, gemeentebesturen en particulieren.

Hiernaast beschikt het Rijksarchief te Brugge over de archieven van een bijzondere categorie van particuliere personen, nl. *landmeters uit de 19de en 20ste eeuw*. Omwille van hun beroep en functies waren zij de bewaarders en zelf verzamelaars van grote aantallen 'omlopers'. Dit zijn pre-kadastrale documenten die binnen een bepaald territorium (watering, gemeente, kerkelijke parochie of heerlijkheid) perceelsgewijze opmetingen en lokalisatie van gronden in een bepaalde volgorde weergaven met de meestal geactualiseerde vermelding van de gebruikers. De oudste omlopers dateren uit de 15de eeuw en werden vaak gebruikt als basis voor latere gelijkaardige registers. In combinatie met de kaartenverzamelingen zijn zij van onschatbare waarde voor de landschapsgeschiedenis, bezitsstructuren op het platteland en in de kleine steden, de agrarische geschiedenis, de evolutie van de wegeninfrastructuur, de hydrografie, de toponymie en de topografie. Deze bestanden dragen nog steeds de naam van hun laatste eigenaar of van de deponent: *Vincent* (16de-18de eeuw) (*TBO 1*), *Peper* (16de-18de eeuw) (*TBO 2*), *K. Mestdagh* (17de-19de eeuw) (*TBO 3*), *Van Sieleghem* (15de-18de eeuw) (*TBO 4*). De inventarissen van de omlopers *E. Jonckheere* (15de-18de eeuw) en *P. Gilliodts* (15de-19de eeuw) zijn in voorbereiding. In 1926 verwierf het Rijksarchief te Brugge de

verzameling 'Kaarten en plannen Mestdagh' uit de nalatenschap van K. Mestdagh, landmeter te Brugge. Deze had zelf reeds zijn studie verrijkt met de kaarten van zijn overleden collega's L.F. Van de Pitte, J.F. Mabesoone, F. D'Hauw, L. Lucq en J.-F. De Leyn (*INV 81, 81bis*; te raadplegen op microfilm *TBO 152*). Tot de categorie van ambtelijke archieven behoort ook dat van *architect Ch. De Wulf uit Ruiselede* (1ste helft 20ste eeuw) (zonder toegang).

Als archieven van privaatrechtelijke instellingen vermelden we nog het *krankzinnigengesticht Sint-Dominicus* (*INV 62*) en dat van de *Centrale der Metaalbewerkeren te Brugge* (zonder toegang).

Verzamelingen

Hieronder verstaat men een genummerd bestand van individuele bescheiden of groepen bescheiden met uiteenlopende inhoud en omvang, van een blad tot een omvangrijk register, doch zonder onderling structureel verband. Enkele hebben hun ontstaan "te danken" aan de aanvankelijke toepassing van het vormcriterium - oorkonden op perkament, registers - om archief te ordenen, zelfs na het sinds 1851 voorgeschreven herkomstbeginsel. Andere zijn het gevolg van een inventariseringspoging die onvoltooid bleef omdat de auteur de dienst verliet. Materiële reïntegratie van die stukken in hun oorspronkelijk fonds is intussen onmogelijk. Het raadplegen van deze verzamelingen is een noodzaak voor tal van onderzoeksthema's.

Sommige verzamelingen dragen nog steeds de naam van hun samensteller. De bescheiden in het *Fonds D'Hoop* (1420-1831), naar conservator Félix-Henri D'Hoop (1864-1868), maakten ooit deel uit van de archieven van de Kartuizers en Kartuizerinnen te Brugge, de abdijen van Sint-Andries en Oudenburg, van heerlijkheden of van stedelijke schepenbanken (*TBO 118*). Andere voorbeelden zijn het *Fonds Sanders-Vrije* (15de-18de eeuw) (*TBO 141*) of de *Schifting Van Zuylen* (in bewerking). Andere stukken met vermeend 'uitzonderlijk belang' vonden een plaats in de *Découvertes* (1100-1835) (*INV 46*, handschriftelijk), de *Cumulus ecclesiasticus* (1291-1824) (*TBO 168*). De *Mélanges généraux* (1092-1797) werden een verzamelbestand van losse akten betreffende kasselrijen en parochies in West-Vlaanderen (gedeeltelijk geïnventariseerd, *INV 119*).

De beruchte verzameling van meer dan 12000 'Oorkonden met blauw nummer' (1065-1812) werd aangelegd door Edward Gaillard, adjunct-conservator van 1885 tot 1896, en later nog aangevuld. Gaillards beschrijvingen op losse steekkaarten zijn nu geordend naar instel-

ling, chronologisch gerangschikt en ingebonden in 41 delen (*INV 120*). Een beschrijvende lijst van de voorkomende instellingen is een handige sleutel op deze verzameling (*TBO 144*). De 'Verzameling Aanwinsten' (11de-19de eeuw), één der inhoudelijk rijkste bestanden, is het ultieme verdomhoekje voor elk archiefdocument. Ze groeide sinds meer dan 100 jaar langzaam aan naarmate een verworven stuk niet in een aanwezig of nieuw te maken bestand kon geïntegreerd worden. De volledig herwerkte inventaris met zakenregister en indices op persoons- en plaatsnamen is ter perse. Tot aan het verschijnen van dit werk kan men zich voor een indruk van de inhoud van de Aanwinsten behelpen met indices op plaatsnamen (*TBO 82*) en persoonsnamen (*TBO 83*).

Verschillende verzamelingen van kaarten en plannen zijn eveneens vormgebonden maar kunnen hun bestaan en afzonderlijke berging rechtvaardigen op grond van de buitengewone afmetingen van de stukken. *Kaarten en Plattegronden* (16de-20ste eeuw) bevat materiaal uit kerkelijke archieven, polder- en wateringarchief, gemeente-, heerlijkheids- en familiearchieven (*TBO 14, INV 113*, te raadplegen op microfilm *TBO 151*). De verzameling *Provinciekaarten* (19de eeuw) bracht stukken samen uit hoofdzakelijk de Derde Afdeling van het provinciebestuur, bevoegd voor o.a. infrastructuur en subsidiëring van herstellingswerken aan openbare gebouwen (*TBO 12*, te raadplegen op microfilm *TBO 150*). Ook het bestuur van de Watering van Blankenberge bouwde een omvangrijke verzameling kaarten en plattegronden op (te raadplegen op microfilm: *TBO 148*). Pro memorie vermelden we hier nogmaals de verzameling *Kaarten en Plattegronden Mestdagh* (*INV 81*, te raadplegen op microfilm *TBO 152*).

De *Kadastrale Atlas van West-Vlaanderen*, gepubliceerd door *P.C. Popp* in 1840, is stricto sensu geen archiefbestand doch een publicatie van perceelsgewijze plannen van elke gemeente met bijhorende alfabetische legger van eigenaren, met vermelding van oppervlakte, gebruik en belastbaar inkomen van elk perceel. Niettemin verdiende hij hier een vermelding omdat het Rijksarchief hiermee een zeldzaam vrij volledig exemplaar van deze uitgave (kaarten én leggers) bezit en deze 'Kaarten Popp' documentalistisch op voet van gelijkheid met de andere kaartenverzamelingen behandelt (*TBO 89, 146*; te raadplegen op microfilm *TBO 149*).

Onder de verzamelingen vormt 'Helion' een buitenbeentje. Blijkbaar genaamd naar een voormalige veilingzaak bevat dit bestand losse akten i.v.m. goederenbezit in West- en Oost-Vlaanderen (16de-17de eeuw) (*INV 101*).

Microfilms

Het grootste deel van de hierboven vermelde archieven kan in origineel in de leeszaal van het Rijksarchief geraadpleegd worden. Nochtans leidt beschadiging door te frequente raadpleging van bepaalde originelen ertoe dat in de toekomst steeds meer bestanden uitsluitend op microfilm zullen raadpleegbaar zijn. Dit geldt reeds voor de verzamelingen *parochieregisters* vanaf het begin van de 17de eeuw tot 1795 (INV 112), en *registers van de burgerlijke stand* van 1795 tot 1900 (INV 37) die een primaire bron zijn voor genealogisch onderzoek. De originele parochieregisters en tafels werden aanvankelijk in de jaren '70 gefotokopieerd. Men beëindigde het project toen de letter K bereikt werd (INV 79). De reeks afschriften van parochieregisters van het Brugse Vrije m.a.w. de 'registers van het Plattelandse en het Appendantse' (1754-1795) zijn eveneens verfilmd (lijst in voorbereiding). Andere bestanden op microfilm: *Kaarten en plattegronden van de watering van Blankenberge* (TBO 148), *Kaarten Popp* (TBO 149), *Provinciekaarten* (TBO 150), *Kaarten en plattegronden* (TBO 151), *Kaarten en plattegronden Mestdagh* (TBO 152), *Kaarten en plattegronden uit het hedendaags archief van de O.-L.-Vrouwekerk te Brugge* (TBO 153), *Kaarten en plattegronden uit het archief van de familie Lippens* (TBO 154). Naast kaarten en plattegronden eveneens *Oorkonden Brugse Vrije, Kasselrij Ieper 1ste-5de reeks, parochieregisters oorspronkelijk bewaard op het Rijksarchief te Kortrijk, sommige Notariële minuten, Bevolkingstelling 1748* en de *bevolkingsregisters* voor zover die in individuele gemeentearchieven op het Rijksarchief te Brugge berusten (TBO 166). Deze reeks zal op korte termijn aangroeien met films van o.a. de *cartularia en kanselarijregisters van Vlaanderen* (14de-15de eeuw), bewaard in de 'reeks B' (voormalige Rekenkamer van Vlaanderen) op de Archives départementales te Rijsel en in 1952-1954 een eerste maal gekopieerd in opdracht van het Nationaal Fonds voor Wetenschappelijk onderzoek.

Publicaties

Naast de ontsluiting van de bestanden bewaard op het Rijksarchief te Brugge waren ook de toezichthoudende en educatieve opdrachten van de dienst aanleiding tot diverse publicaties. *Van Poortersloge tot Rijksarchief. Een gebouw met inhoud te Brugge (15de eeuw-1995)*, Algemeen Rijksarchief, Brussel, 1995, red. VANDERMAESEN M., biedt een geschiedens van het gebouw en zijn bewoners, de groei van het Rijksarchief te Brugge en een typologie van de bewaarde archie-

ven. De inspecties van de gemeente- en O.C.M.W.-archieven in de gerechtelijke arrondissementen Brugge, Ieper en Veurne waren aanleiding tot de voorstelling van de inspectierapporten: NUYTTENS M., *Het gemeente- en O.C.M.W.-archief in het gerechtelijk arrondissement Ieper. Inspectierapport*, Algemeen Rijksarchief, [Publ. 1784], Brussel, 1993; NUYTTENS M. en VANDERMAESEN M., *Het gemeente- en O.C.M.W.-archief in het gerechtelijk arrondissement Veurne. Inspectierapport*, Algemeen Rijksarchief, [Publ. 1785], Brussel, 1993; NUYTTENS M. en VANDERMAESEN M., *Het gemeente- en O.C.M.W.-archief in het gerechtelijk arrondissement Brugge. Inspectierapport*, Algemeen Rijksarchief, [Publ. 1830], Brussel, 1993. Van de hand van ROOSE B. verscheen een wetenschappelijk dossier rond *De Brugse Kartuizen 14de-18de eeuw*, Algemeen Rijksarchief, [Publ. 2452], Brussel, 1996, n.a.v. de gelijknamige tentoonstelling op het Rijksarchief te Brugge. NUYTTENS M. stelde een *Repertorium van de abdijen en kloosters in West-Vlaanderen* op, Algemeen Rijksarchief, [Publ. 2613], Brussel, 1998, en een bijdrage over *Het archief van de hospitaalcongregaties*, Algemeen Rijksarchief, [Publ. 2368]n Brussel, 1996. In de reeks publicaties van het Rijksarchief verscheen eveneens D'HOOGE C., *De huizen van het Zuidproosse te Brugge, van ca. 1400-1920*, (enkel verkrijgbaar bij het Rijksarchief te Brugge), Brussel, 1997.

BIJLAGE

TOEGANGEN IN BEPERKTE OPLAGE, door HUYS E.²

1. *Inventaris van de omlopers van de verzameling Vincent*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 1, 1992, s.p.
2. *Inventaris van de omlopers van de collectie Peper*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 2, 1992, s.p.
3. *Inventaris van de omlopers van de verzameling Mestdagh*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 3, 1992, s.p.
4. *Inventaris van de landboeken van de collectie Van Sieleghem*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 4, 1992, s.p.
5. *Inventaris van het archief van de Sociëteit van Jezus te Brugge*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 5, 1992, 110 p.
6. *Inventaris van het archief van de provincie West-Vlaanderen, modern archief, 1ste reeks*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 6, 1992, 70 p. (met concordantielijst).
7. *Inventaris van het archief van de provincie West-Vlaanderen, modern archief, 2de reeks*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 7, 1992, 199 p.
8. *Inventaris van het archief van de provincie West-Vlaanderen, modern archief, 3de reeks*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 8, 1992, s.p., (met concordantielijst).
9. *Inventaris van het archief van de provincie West-Vlaanderen, modern archief, 4de reeks*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 9, 1992, s.p., (met concordantielijst).
10. *Inventaris van het archief van de provincie West-Vlaanderen, modern archief, 5de reeks*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 10, 1992, 264 p.
11. *Inventaris van het archief van de provincie West-Vlaanderen, 4de afdeling*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 11, 1992, s.p.
12. *Inventaris van de verzameling provinciekaarten*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 12, 1992, s.p.

2 Educatief medewerker bij het Rijksarchief te Brugge.

13. MERTENS J., *Inventaris van de militieregisters van West-Vlaanderen*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 13, 1992, s.p.
14. *Inventaris van de verzameling van kaarten en plans*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 14, 1992, s.p.
15. *Inventaris van het archief van het leenhof van de Burg van Brugge*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 15, 1992, XVII, 59 p.
17. *Inventaris van het archief van de kerkfabriek te Aartrijke*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 17, 1992, 9 p.
18. HUYS E., *Inventaris van het archief van de kerkfabriek te Alveringem*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 18, 1992, 10 p.
19. *Inventaris van het archief van de kerkfabriek te Beernem (2de zending)*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 19, 1992, 3 p.
20. BAMBUST-DECLERCK M., *Inventaris van het archief van de kerkfabriek te Damme*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 20, 1992, 8 p.
21. MERTENS J., ZOETE A., *Inventaris van het archief van de kerkfabriek te Dudzele*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 21, 1992, 21 en 15 p.
22. *Inventaris van het archief van de kerkfabriek te Egem*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 22, 1992, 1 p.
23. *Inventaris van het archief van de kerkfabriek te Elverdinge*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 23, 1992, 1 p.
24. DE SMET J., BAMBUST-DECLERCK M., *Inventaris van het archief van de kerkfabriek te Gistel*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 24, 1992, 3 p.
25. *Inventaris van het archief van de kerkfabriek te Gistel (2de zending)*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 25, 1992, s.p.
26. BAMBUST-DECLERCK M., *Inventaris van het archief van de kerkfabriek te Heist*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 26, 1992, 8 p.
27. DANHIEUX L., MERTENS J., *Inventaris van het archief van de kerkfabriek te Hoeke (1ste en 2de zending)*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 27, 1992, 7 p.

28. MERTENS J., *Inventaris van het archief van de kerkfabriek te Ichtegem*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 28, 1992, 3 p.
29. BAMBUST-DECLERCK M., DANHIEUX L., *Inventaris van het archief van de kerkfabriek te Knokke (+ addendum)*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 29, 1992, 7 p.
30. DE SMET J., DANHIEUX L., *Inventaris van het archief van de kerkfabriek te Lissewege*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 30, 1992, 25 p.
31. DANHIEUX L., *Inventaris van het archief van de kerkfabriek te Mannekenvere*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 31, 1992, 1 p.
32. ZOETE A., *Inventaris van het archief van de kerkfabriek te Oostkerke (Brugge)*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 32, 1992, 16 p.
33. *Inventaris van het archief van de kerkfabriek te Pervijze*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 33, 1992, 1 p.
34. MERTENS J., *Inventaris van het archief van de kerkfabriek te Proven*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 34, 1992, 2 p.
35. *Inventaris van het archief van de kerkfabriek te Schuiferskapelle*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 35, 1992, 1 p.
36. BAMBUST-DECLERCK M., MERTENS J., *Inventaris van het archief van de kerkfabriek te Sint-Kruis (+ addendum)*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 36, 1992, 8 p.
37. BAMBUST-DECLERCK M., MARECHAL J., *Inventaris van het archief van de kerkfabriek te Sint-Michiels*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 37, 1992, 8 p.
38. BAMBUST-DECLERCK M., DANHIEUX L., *Inventaris van het archief van de kerkfabriek te Slijpe*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 38, 1992, 9 p.
39. DE VOS J., MERTENS J., *Inventaris van het archief van de kerkfabriek te Stene*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 39, 1992, 14 p.
40. MERTENS J., *Inventaris van het archief van de kerkfabriek te Voormezele*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 40, 1992, 2 p.
41. *Inventaris van het archief van de kerkfabriek te Wervik*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 41, 1992, 2 p.

42. BAMBUST-DECLERCK M., DE SMET J., MERTENS J., *Inventaris van het archief van de kerkfabriek te Westkapelle*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 42, 1992, 11 p.
43. *Inventaris van het archief van de kerkfabriek te Wulvergem*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 43, 1992, 2 p.
44. *Inventaris van het archief van de kerkfabriek te Zevokote*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 44, 1992, 4 p.
45. *Inventaris van het gemeentearchief van Aartrijke*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 45, 1992, 26 p.
46. *Inventaris van het gemeentearchief van Adinkerke*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 46, 1992, 1 p.
47. *Inventaris van het gemeentearchief van Alveringem*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 47, 1992, 1 p.
48. *Inventaris van het gemeentearchief van Bekegem*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 48, 1992, 2 p.
49. *Inventaris van het gemeentearchief van Bulskamp*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 49, 1992, 1 p.
50. *Inventaris van het gemeentearchief van Eernegem*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 50, 1992, 1 p.
51. *Inventaris van het gemeentearchief van Egem*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 51, 1992, 2 p.
52. *Inventaris van het gemeentearchief van Elverdinge*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 52, 1992, 1 p. (overgebracht naar het stadsarchief van Ieper).
53. ROMBAUTS W., *Inventaris van het gemeentearchief van Ettelgem*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 53, 1992, 21 p.
54. *Inventaris van het gemeentearchief van Gistel (Ancien Régime en hedendaagse periode)*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 54, 1992, 5 p.
55. *Inventaris van het gemeentearchief van Gistel (hedendaagse periode)*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 55, 1992, 5 p.
56. *Inventaris van het gemeentearchief van Hoogstade*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 56, 1992, 1 p.
57. *Inventaris van het gemeentearchief van Kanegem*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 57, 1992, 1 p.
58. *Inventaris van het gemeentearchief van Koekelare*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 58, 1992, 4 p.

59. *Inventaris van het gemeentearchief van Leisele*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 59, 1992, 1 p.
60. *Inventaris van het gemeentearchief van Leko*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 60, 1992, 1 p.
61. *Inventaris van het gemeentearchief van Lichtervelde (Ancien Régime, hedendaagse periode)*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 61, 1992, 14 p.
62. *Inventaris van het gemeentearchief van Lichtervelde (hedendaagse periode)*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 62, 2 p.
63. *Inventaris van het gemeentearchief van Lo (stad)*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 63, 1992, 12 p.
64. *Inventaris van het gemeentearchief van Middelkerke*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 64, 1992, 1 p.
65. *Inventaris van het gemeentearchief van Oeren (Ancien Régime)*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 65, 1992, 3 p.
66. *Inventaris van het gemeentearchief van Oeren (hedendaagse periode)*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 66, 1992, 7 p.
67. *Inventaris van het gemeentearchief van Oostduinkerke*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 67, 1992, 1 p.
68. *Inventaris van het gemeentearchief van Oudenburg*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 68, 1992, 3 p.
69. *Inventaris van het gemeentearchief van Roesbrugge-Haringe*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 69, 1992, 1 p.
70. *Inventaris van het gemeentearchief van Ruiselede*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 70, 1992, 1 p.
71. *Inventaris van het gemeentearchief van Sint-Rijkers*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 71, 1992, 2 p.
72. *Inventaris van het gemeentearchief van Slijpe*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 72, 1992, 4 p.
73. *Inventaris van het gemeentearchief van Snaaskerke*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 73, 1992, 3 p.
74. *Inventaris van het gemeentearchief van Stene*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 74, 1992, 1 p.
75. *Inventaris van het gemeentearchief van Vinkem (Ancien Régime)*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 75, 1992, 1 p.

76. *Inventaris van het gemeentearchief van Vinkem (hedendaagse periode)*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 76, 1992, 6 p.
77. *Inventaris van het gemeentearchief van Wingene*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 77, 1992, 3 p.
78. *Inventaris van het gemeentearchief van Woumen*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 78, 1992, 1 p.
79. *Inventaris van het gemeentearchief van Zandvoorde (Oostende)*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 79, 1992, 2 p.
80. *Inventaris van het gemeentearchief van Zedelgem*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 80, 1992, 4 p.
81. *Inventaris van het gemeentearchief van Zwevezele*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 81, 1992, 3 p.
82. *Index op plaatsnamen in de verzameling Aanwinsten*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 82, 1992, 86 p.
83. *Index op persoonsnamen in de verzameling Aanwinsten*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 83, 1992, 162 p.
84. MERTENS J., *Inventaris van het archief van de watering van Stampershoek (Ancien Régime, nieuwste tijd)*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 84, 1992, s.p.
85. DANHIEUX L., *Inventaris van het archief van het klooster van de Zwartzusters te Ieper*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 85, 1992, 6 p.
86. BAKKER C., *Inventaris van het archief De Panne, onbezet België*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 86, 1992, s.p.
87. *Fonds Gilliodts, staten van goed, boedelbeschrijvingen van de heerlijkheid van Sijsele, letter B*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 87, 1992, s.p.
88. *Inventaris van de oorkonden van de kasselrij Veurne*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 88, 1992, s.p.
89. *Catalogus van de verzameling kaarten Popp, arrondissement Brugge, Veurne, Ieper en Kortrijk*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 89, 1992, 8 p.
90. MERTENS J., *Inventaris van het archief van het Hoofdwaterschoutsambt te Oostende*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 90, 1992, 22 p.
91. *Inventaris van de charters van de Burgerlijke Godshuizen te Nieuwpoort*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 91, 1992, s.p.

92. TANGHE G., *Inventaris van het archief De Schietere de Lophem*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 92, 1992, 10 p.
93. MARECHAL J., *Inventaris van de archiefstukken, foto's en drukwerk uit de nalatenschap Louis Deleu te Brugge, betreffende het korps jagers-verkenners aldaar*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 93, 1992, 9 p.
94. TANGHE G., *Inventaris van de staten van goed van Ardoois*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 94, 1992, s.p.
95. *Indices op de staten van goed van de kasselrij Veurne: deel I, A-Blondeel P*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 95, 1992, p. 1-223.
96. *Indices op de staten van goed van de kasselrij Veurne: deel II, Blondeel Princken-Clynckemaille Jan*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 96, 1992, p. 234-492.
97. *Indices op de staten van goed van de kasselrij Veurne: deel III, Clynckemaille Adrianeken- De Coninck Jaecques*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 97, 1992, p. 500-740.
98. *Indices op de staten van goed van de kasselrij Veurne: deel IV, De Coninck Jaecques-De Molder Policarpus*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 98, 1992, p. 750-979.
99. *Indices op de staten van goed van de kasselrij Veurne: deel V, De Molder Policarpus-De Wulf Adriaen*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 99, 1992, p. 1000-1229.
100. *Indices op de staten van goed van de kasselrij Veurne: deel VI, De Wulf Adriaen- Goudtsmid Isabelle*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 100, 1992, p. 1250-1494.
101. *Indices op de staten van goed van de kasselrij Veurne: deel VII, Goudtsmid Jacobus-Lambrecht Marie-Pieternelle*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 101, 1992, p. 1500-1746.
102. *Indices op de staten van goed van de kasselrij Veurne: deel VIII, Lambrecht Marie-Pieternelle-Matsaert Jacobus*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 102, 1992, p. 1750-1994.
103. *Indices op de staten van goed van de kasselrij Veurne: deel IX, Matsaert Jacobus-Platteeuw Joannes Baptiste*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 103, 1992, p. 2000-2240.

104. *Indices op de staten van goed van de kasselrij Veurne: deel X, Platteeuw Joannes Baptiste-Slove Janneken*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 104, 1992, p. 2250-2494.
105. *Indices op de staten van goed van de kasselrij Veurne: deel XI, Slove Janneken-Vanden Berghe Marie Magdaleene*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 105, 1992, p. 2500—2743.
106. *Indices op de staten van goed van de kasselrij Veurne: deel XII, Vanden Berghe Marie Pietronelle*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 106, 1992, p. 2750-2980.
107. *Indices op de staten van goed van de kasselrij Veurne: deel XIII, Van Slype Valentin-Zweertvaegher Marie-Catherine*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 107, 1992, p. 3000-3295.
108. *Inventaris van de staten van goed van het Brugse Vrije, 1ste reeks*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 108, 1992, s.p.
109. *Inventaris van het archief van het leenhof van de Burg van Veurne-ambacht.- Inventaris van archieven rakende de parochies van de kasselrij Veurne*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 109, 1992, s.p.
110. *Inventaris van het familiearchief van Renynghe de Voxvrie*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 110, 1992, 67 p.
111. ZOETE A., *Inventaris van het gemeentearchief van Zande*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 111, 1992, 73 p.
112. *Inventaris van de staten van goed van het Brugse Vrije, 3de reeks*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 112, 1992, 205 p.
113. *Inventaris van de staten van goed en rekeningen van het Brugse Vrije, 4de reeks*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 113, 1992, s.p.
114. *Inventaris van het archief van de kasselrij Ieper, reeks V*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 114, 1992, s.p.
115. *Inventaris van het archief van de kasselrij Waasten (gemeenten behorende tot de provincie West-Vlaanderen), Dranouter, Kemmel, Nieuwerkerke, Wijtschate, Wulvergem*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 115, 1992, 11 p.
116. *Inventaris van het archief van de Kamers van Koophandel*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 116, 1992, s.p.

117. TANGHE G., *Inventaris van de rekeningen bij de staten van goed van het Brugse Vrije, 2de reeks*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 117, 1992, s.p.
118. *Inventaris van het archief van de verzameling D'Hoop*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 118, 1993, 89 p.
119. *Inventaris van het archief van de verzameling Stad Brugge*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 119, 1993, 24 p.
120. *Inventaris van het archief van de verzameling Afgeschafte Kloosters*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 120, 1993, 43 p.
121. *Inventaris van het archief van het bisdom Doornik (nieuw kerkarchief)*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 121, 1993, 8 p.
122. *Inventaris van het archief van het bisdom Ieper (nieuw kerkarchief)*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 122, 1993, 9 p.
123. *Inventaris van het archief van het bisdom Brugge (nieuw kerkarchief)*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 123, 1993, 70 p.
124. *Inventaris van het archief van Sint-Donaas (nieuw kerkarchief)*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 124, 1993, 70 p.
125. *Inventaris van het archief van Onze-Lieve-Vrouw te Brugge (nieuw kerkarchief)*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 125, 1993, 37 p.
126. DANHIEUX L., *Inventaris van het archief van de kerkfabriek van Eernegem*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 126, 1993, 15 p.
127. *Inventaris van het archief van het bisdom Brugge, 19de-20ste eeuw (nieuw kerkarchief)*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 127, 1993, 16 p.
128. *Inventaris van het archief van de Dienst Repatriëring*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 128, 1993, 9 p.
129. *Inventaris van de registers van de stad en kasselrij Veurne en de Generaliteit van de Acht Parochies (met supplement)*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 129, 1993, s.p.
130. *Inventaris van de rekeningen van de kasselrij Veurne en rekeningen van de watering van Veurne-Ambacht*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 130, 1993, s.p.

131. LESAGE X., *Inventaris van het modern archief van de stad Nieuwpoort*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 131, 1994, 115 p.
132. *Inventaris van de notariële minuten berustend op het Rijksarchief te Brugge*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 132, 1994, 224 p.
133. VANRENTERGHEM V., *Inventaris van het archief van de provincie West-Vlaanderen, vierde afdeling (1830-1875)*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 133, 1994, 183 p.
134. ROOSE-MEIER B., *Archief Franse Hoofdbesturen, 1797-1815; aanvullende reeks*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 134, 1994, 12 p.
135. ROOSE-MEIER B., *Inventaris provinciaal archief, 1815-1830 (modern archief); aanvullende reeks*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 135, 1994, 33 p.
136. ROOSE-MEIER B., *Archief van de provincie West-Vlaanderen, 1830-1875; aanvullende reeks*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 136, 1994, 53 p.
137. CHEVALIER P., *Toegang op de Cumulus Ecclesiasticus*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 137, 1994, 22 p.
138. ROOSE-MEIER B., *Leiedepartement, tweede aanvullende reeks: bevolkingsregisters (1814-1816) en addenda*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 138, 1995, 13 p.
139. ROOSE-MEIER B., *Leiedepartement, derde aanvullende reeks: bevolkingsregisters (1814-1815)*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 139, 1995, 8 p.
140. *Inventarissen van archieven van kerkfabrieken, supplement 1: Aarsele, Dadizele, Kanegem, Lissewege, Reninge, Ruislede, Tielt, Wingene, Zwevezele*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 140, 1995, 51 p.
141. HUYS E., *Inventaris van de verzameling "Brugse Vrije: Sanders"*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 141, 1995, 80 p.
142. HUYS E., *Inventaris van de verzameling "Brugse Vrije: Bundels"*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 142, 1995, 77 p.
143. *Inventarissen van gemeentearchieven, supplement 1: Aarsele, Avekapelle, Bekegem, Booitshoeke, Dadizele, De Panne, Diksmuide, Kaaskerke, Klerken, Oostkerke (Diksmuide), Oudekapelle, Pervijze, 's Heer Willemskapelle, Sint-Pieters-Kapelle, Watou, Westkerke*,

- Wilskerke, Wulpen, Zerkegem*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 143, 1996, 112 p.
144. VANDERMAESEN M., *Inventaris van de verzameling oorkonden met blauw nummer*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 144, 1996, 116 p.
145. HUYS E., *Inventaris van de verzameling "Verwoeste Gewesten"*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 145, 1996, 10 p.
146. HUYS E., *Inventaris van de verzameling kadastrale leggers*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 146, 1996, 15 p.
147. VANDERMAESEN M., *Inventaris van het familiearchief De Maere d'Aertrycke*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 147, 1996, 22 p.
148. MOENAERT D., *Inventaris van microfilms van de verzameling Kaarten en Plattegronden van de watering Blankenberge*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 148, 1996, 36 p.
149. MOENAERT D., *Inventaris van microfilms van de verzameling kaarten Popp*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 149, 1996, 16 p.
150. MOENAERT D., *Inventaris van microfilms van de verzameling Provinciekaarten*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 150, 1996, 64 p.
151. MOENAERT D., *Inventaris van microfilms van de verzameling Kaarten en Plattegronden bewaard op het Rijksarchief te Brugge*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 151, 1996, 127 p.
152. MOENAERT D., *Inventaris van microfilms van de verzameling Kaarten en Plattegronden Mestdagh*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 152, 1996, 297 p.
153. MOENAERT D., *Inventaris van microfilms van de verzameling Kaarten en Plattegronden uit het hedendaags archief van de kerkfabriek van O.-L.-Vrouw te Brugge*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 153, 1996, 8 p.
154. MOENAERT D., *Inventaris van microfilms van de verzameling Kaarten en Plattegronden uit het archief van de familie Lippens*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 154, 1996, 6 p.
155. HUYS E., *Inventaris van archief van de familie De Genellis*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 155, 1997, 13 p.

156. NUYTTENS M., *Inventaris van de verzameling Oud Kerkarchief*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 156, 1997, 163 p.
157. TANGHE G., *Inventaris van de staten van goed van het Brugse Vrije, 2e reeks*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 157, 1997, 369 p.
158. MOENAERT D., *Inventarissen van gemeentearchieven, supplement 2: Aarsele, Dadizele, Geluwe, Kanegem, Ruiselede, Tielt, Wingene, Zwevezele*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 158, 1997, 21 p.
159. *Archief van de familie Salmon de Labarre*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 159, 1998, 31 p.
160. NUYTTENS M., *Catalogus van de archiefbescheiden verzameld door A. Van Acker*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 160, 1998, 75 p.
161. *Supplement van de inventaris van de notariële minuten en een overzicht van de verzameling microfilms van de notariële minuten berustend op het Rijksarchief te Brugge*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 161, 1998, 17 p.
162. MERTENS J., *Inventaris depot Hooreman*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 162, 1998, 10 p.
164. *Beknopte inventaris van het archief van de provincie West-Vlaanderen, 1ste afdeling, (1830-1874)*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 164, 1998, 9 p.
165. *Beknopte inventaris van het archief van de provincie West-Vlaanderen, 2de afdeling, (1830-1874)*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 165, 1998, 63 p.
166. MOENAERT D., *Toegang op de verzameling microfilms bewaard in het Rijksarchief te Brugge (Charters Brugse Vrije; Kassebrij Ieper, 1ste-5de reeks; Microfilms van P.R. komende van het Rijksarchief te Kortrijk; Notarile akten; Telling 1748; Bevolkingsregisters)*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 166, 1998, 56 p.
167. HUYS E., *Inventaris van het archief van de heerlijkheid en parochie Ardooië*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 167, 1998, 24 p.
168. NUYTTENS M., *Inventaris van de verzameling Cumulus Ecclesiasticus*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in Beperkte Oplage, nr. 168, 1998, 239 p.

OVERZICHT VAN DE INVENTARISSEN.

- *14. VANDEN BUSSCHE E., *Inventaire des archives de l'État à Bruges. Section première, Franc de Bruges, T. I, Chartes*, Brugge, 1881, XXVI-425 p.
- *15-16. VANDEN BUSSCHE E., *Inventaire des archives de l'État à Bruges. Section première, Franc de Bruges, T. II, Registres*, Brugge, 1884, XXVIII-752 p. (2 gefotocopieerde delen).
- *20. *Inventaris van de staten van goed van het Brugse Vrije, Iste reeks*, Rijksarchief te Brugge, s.d., s.p. (handgeschreven).
- *27. *Inventaris van het archief van kasselrij Ieper en het bos van Houthulst*, Inventaris van de kasselrij Ieper, Brugge, s.d., s.p.
- *29bis. OSTYN R., *Inventaris van het gemeentearchief Tielt, bewaard in het Rijksarchief Brugge*, Tielt, 1990, 179 p.
- *30. *Inventarissen van gemeentearchieven: Beernem, Blankenberge, Bredene, Damme, Dudzele, Heist, Hoeke, Ichtegem, Jabbeke, Klemskerke, Koolkerke, Lissewege, Loppem, Mariakerke, Moere, Moerkerke, Oedelem, Oostkamp (gemeente, kanton), Oostkerke, Ramskapelle, Reninge, Ruddervoorde, Sijsele, Sint-Joris-ten-Distel, Stalhille, Uitkerke, Vlissegem, Waardamme, Westkapelle, Woesten, Zerkegem, Zuienkerke*, Inventarissen van gemeentearchieven van het Rijksarchief te Brugge, Brussel, 1964-1966, I-III, 3 dln in één band.
- *31. *Inventarissen van gemeentearchieven: Assebroek, Izenberge, Rumbleke, Sint-Michiels, Wenduine*, Inventarissen van gemeentearchieven van het Rijksarchief te Brugge, Brussel, 1968, IV, 86 p.
- *32. *Inventarissen van gemeentearchieven: Brielen, Gijverinkhove, Izenberge (2de zending), Leffinge, Moere (2de zending), Pollinkhove, Proven, Reninge (2de zending), Sint-Andries, Snellegem, Wulveringem, Zande, Zarren*, Inventarissen van gemeentearchieven van het Rijksarchief te Brugge, Brussel, 1974, V, 323 p.
- *33. *Inventarissen van gemeentearchieven: Ettelgem, Houtave, Keiem, Lampernisse, Meetkerke, Steenkerke, Zevekote*, Inventarissen van gemeentearchieven van het Rijksarchief te Brugge, Brussel, 1980, VI, 181 p.
- *34. WARLOP E., *Inventaris van het gemeentearchief van Loker*, Brussel, 1965, 38 p.
- *37. MOENAERT D., *Toegang op de verzameling microfilms van de registers van de burgerlijke stand (periode ca. 1800 tot ca. 1900)*

- bewaard in het Rijksarchief te Brugge, Brussel, 1998, 271 p. (Rijksarchief Brugge, inventarissen nr. 37).
- *38. *Inventarissen van archieven van kerkfabrieken: Adinkerke, Bekegem, Beveren-Roeselare, Bredene, Brugge/Sint-Gillis, Bulskamp, Dudzele, Eernegem, Ettelgem, Gistel, Houtave, Keiem, Klemskerke, Koolskamp, Lapscheure, Ledegem, Lissewege, Loppem, Meetkerke, Moerkerke, Oedelem, Oekene, Oudenburg, Ramskapelle (Brugge), Schore, Snellegem, Uiterkerke, Waardamme, Wenduine, Westkapelle, Westkerke-Roksem, Zedelgem, Inventarissen van archieven van kerkfabrieken van het Rijksarchief te Brugge, Brussel, 1964-1967, I-IV, 4 dln in één band.*
- *39. *Inventarissen van archieven van kerkfabrieken: Beernem, Bekegem (2de zending), Brielen, Dikkebus, Gits, Hoogstade, Jabbeke, Kemmel, Klemskerke (2de zending), Koolkerke, Kortemark, Lampernisse, Leffinge, Leisele, Leke, Nieuwkerke, Nieuwmunster, Oostende (Sint-Petrus, Sint-Paulus), Oostkamp, Oostkerke (Diksmuide), Oostvleteren, Oudekapelle, Pollinkhove, Roeselare (Sint-Michiels), Ruddervoorde, Sint-Jacobs-Kapelle, Slijpe, Snaaskerke, Stalhille, Stene, Stuivekenskerke, Vlissegem, Westkapelle, Westvleteren, Wilskerke, Woumen, Zande, Zandvoorde (Oostende), Zuienkerke, Inventarissen van archieven van kerkfabrieken van het Rijksarchief te Brugge, Brussel, 1968-1969, V-VI, 2 dln in één band.*
- *39bis. NUYTTENS M., *Inventaris van het archief van de kerkfabrieken van Blankenberge, Handzame, Watou, Zerkegem, Brugge, s.d., 4 p. (onuitgegeven).*
- *46. *Inventaris van de verzameling "Découvertes", Brugge, s.d., 39 p. (handgeschreven, franstalig).*
- *47. *Inventaris van de heerlijkheden: "Seigneuries diverses", Ardoois, Hertsberge, Koolskamp, Leke, Male-Vijve, Praet en Oedelem, Sijsele, Tillegem, Oostkamp en Lichtervelde, Inventaris van het archief van heerlijkheden, Brugge, s.d., s.p. (getypt).*
- *60. *Inventaris van de verzameling Familieearchief, dl I, Brugge, s.d., 169 p. (handgeschreven, nederlands- en franstalig).*
- *61. *Inventaris van de verzameling Familieearchief, dl II, Brugge, s.d., 95 p. (handgeschreven, nederlandstalig).*
- *62. *Inventaris van de verzameling Familieearchief: van der Beke de Cringen, van Remynghe de Voxvrie, Kervyn de Lettenhove, de Maere d' Aertrycke, de Haerne, Piers de Raveschoot, Hooreman, in: Inventaris van de verzameling Familieearchief, dl III, Brugge, s.d., 60 p.*

- Inventaris van het archief van het krankzinnigen gesticht Sint-Dominicus te Brugge*, in: *Inventaris van de verzameling Familiearchief*, dl III, Brugge, s.d., p. 41-43.
- Inventaris van het archief "Triage van het Vrije"*, in: *Inventaris van de verzameling Familiearchief*, dl III, Brugge, s.d., p. 51-53.
- *63. *Inventaris van het familiearchief de Thibault de Boesinghe*, s.l., s.d., 51 pp (getypt).
- *64. *Inventaris van het archief van de abdij van Nonnenbossche*, Brugge, s.d., s.p. (handgeschreven, franstalig: fotokopie).
- *66. *Inventaris van het archief van de provinciale geneeskundige commissie van West-Vlaanderen*, Brugge, s.d., 2 p.
- *67. *Inventaris van het archief van de Zuidnederlandse Ridderschappen van de provincie West-Vlaanderen*, Brugge, 1 p. (getypt).
- *68. *Inventaris van familiearchief van der Gracht d' Eeghem*, Brugge, s.d, 5 p. (getypt).
- *70. *Inventaris van familiearchief van Zantvoorde*, Brugge, s.d, 2 p. (getypt).
- *71. *Inventaris van familiearchief De Bast*, Brugge, 1982, 1 p. (getypt).
- *73. *Inventaris van het archief van de provincie West-Vlaanderen, 3de afdeling*, Brugge, s.d., 2 dln (handgeschreven, franstalig: fotokopie).
- *74. *Inventaris van het archief van de provincie West-Vlaanderen, 3de afdeling en provinciekaarten*, Brugge, s.d., 2 dln (handgeschreven, franstalig: fotokopie).
- *79. DANHIEUX L., MARECHAL J., MERTENS J., *Inventaris van de verzameling parochieregisters in fotokopie: tafels en registers*, s.l., s.d., s.p.
- *80. VAN WERVEKE L., *Inventaris van het archief van het oud regime van de stad Nieuwpoort*, s.l., 1937, 190 p.
- *81. DEWITTE R., *Catalogue des cartes et plans de la collection Karel Mestdagh*, Tongeren, 1935, 308 p.
- *81bis. *Inventaris van de kaarten en plannen van de verzameling Mestdagh*, Brugge, s.d., s.p.
- *82. DE SMET J., *Inventaris van het archief van de Franse Hoofdbesturen van West-Vlaanderen, 1794-1814*, Brussel, 1951, 246 p.
- *83. YERNAUX J., *Inventaire sommaire des archives de l' abbaye d' Oudenbourg, conservées aux archives de l' Etat à Bruges*, s.d., 8 p.
VAN DEN HAUTE C., *Inventaire sommaire des archives des corporations de la ville de Bruges, conservées aux archives de l' Etat à*

Bruges, s.l., s.d., 21 p.

VAN ZUYLEN VAN NYEVELT A., *Inventaire sommaire des archives de la Baronnie de Praet et de la paroisse d' Oedelem, conservées aux archives de l' Etat à Bruges*, 1910, 8 p.

- *84. DE SMET J., *Inventaris van het archief van het Land van Wijnendale en zijn toebehooren*, Tongeren, 1934, 99 p.
- *85. COLENS J., *Inventaris van de oude archieven der stad Blankenberge*, Brugge, 1894, 130 p.
- *86. GEIRNAERT N., *Het archief van de familie Adornes en de Jeruzalemstichting te Brugge, I: inventaris*, Brugge, 1987, 203 p.
- *87. GEIRNAERT N., *Het archief van de familie Adornes en de Jeruzalemstichting te Brugge, II: regesten van de oorkonden en brieven tot en met 1500*, Brugge, 1989, 222 p.
- *88. ROMBAUTS W., *Het oud archief van de kerkfabriek van Sint-Jacob te Brugge (XIIIde-XIXde eeuw), deel I: inventaris*, Brussel, 1986, 169 p.
- *89. ROMBAUTS W., *Het oud archief van de kerkfabriek van Sint-Jacob te Brugge (XIIIde-XIXde eeuw), deel II: regesten*, Brussel, 1986, 391 p.
- *90. ROMBAUTS W., *Inventaris van het archief der kerkfabriek van Sint-Walburga te Brugge (XIIIde-XXste eeuw)*, Brussel, 1977, 182 p.
- *91. VANDERMAESEN M., *Inventaris van het oud archief der kerkfabriek van Onze-Lieve-Vrouw te Brugge*, Brussel, 1984, 418 p.
- *92. VANDERMAESEN M., *Inventaris van het hedendaags archief der kerkfabriek van Onze-Lieve-Vrouw te Brugge*, Brussel, 1986, 58 p.
- *93. MARECHAL J., *Inventaris van het archief der Proosdij van Sint-Donaas te Brugge*, Brussel, 1960, 82 p.
- *96. *Inventaris van het archief van de Acht Parochies van Veurne-Ambacht*, s.l., s.d., 71 p. (handgeschreven, nederlands- en franstalig; fotokopie).
- *98. *Lijst van de gemeenten van de telling van 1748*, Brugge, s.d., 2 p.
- *100. D'HOOP F.H., *Cartularium. Recueil des chartes du prieuré de Saint-Bertin à Poperinghe et de dépendances à Bas-Warneton et à Couckelaere*, Bruges, 1870, 324 p.
- *101. *Inventaris van de verzameling "Helion"*, s.l., s.d. (fiches in portefeuille).
- *107. NUYTTENS M., *Inventaris van het archief Achille Van Acker (1898-1975)*, Brussel, 1994, 339 p. (Rijksarchief Brugge, inventarissen nr. 31).

- *108. *Inventaris van oorkonden van de abdij Zoetendale te Maldegem, s.l., s.d., 5 p. (getypt).*
- *108bis TANGHE G., *Inventaris van de staten van goed van het Brugse Vrije, 2de reeks*, Rijksarchief te Brugge, 1985, 369 p.
- *110. VANDERMAESEN M., *Inventaris van het archief van de Sint-Annakerk te Brugge (1234-1935)*, Brussel, 1996, 81 p. (Rijksarchief Brugge, inventarissen nr. 32).
- *111. NUYTENS M., *Inventaris van het archief van de familie Lippens (1701-1986)*, Brussel, 1996, 74 p. (Rijksarchief Brugge, inventarissen nr. 33).
- *112. MOENAERT D., *Toegang op de verzameling microfilms en microfiches der parochieregisters van het Rijksarchief te Brugge*, Brussel, 1996, 289 p. (Rijksarchief Brugge, inventarissen nr. 34).
- *113. HUYS E., *Catalogus van de verzameling kaarten en plannen van het Rijksarchief te Brugge*, Brussel, 1996, 220 p. (Rijksarchief Brugge, inventarissen nr. 35).
- *114. HUYS E., *Catalogus van de verzameling kaarten en plannen van de watering van Blankenberge*, Brussel, 1996, 213 p. (Rijksarchief Brugge, inventarissen nr. 36).
- *116. *Inventaris van het archief van de familie de Renesse-Breidbach*, Brugge, 1959, s.p.
- *117. *Inventaris van procesbundels en andere omschrijvingen*, Brugge, 1979, s.p.
- *118. *Nadere toegang op processen van de heerlijkheid Lichtervelde*, Brugge, s.d., 103 p.
- *119. *Inventaris van de verzameling "Mélanges Généraux"*, Brugge, s.d., 4 delen (ingebonden steekkaarten).
- *120. *Inventaris van de verzameling "Charters Blauwe Nummers"*, Brugge, s.d., 41 delen (ingebonden steekkaarten).

Boekbesprekingen

JAN DUMOLYN, *De Brugse opstand van 1436-1438*, Heule, UGA, 1997, in -8°, 381 blz. Standen en Landen, CI

De studie van J. Dumolyn over deze Brugse opstand is zeer belangrijk gezien hij – dank zij de uitstekende bronnen, het studiemateriaal en de steun van prof. dr. Marc Boone – een primaire geschiedenis van deze Brugse revolutie heeft geschreven. Hij had de beschikking over een ganse reeks authentieke verhalende bronnen die zijn rapport een serieuze en exacte basis verschaffen. De kroniek van Jan van Dixmude (Dits de Cronicke...) met andere gelijkaardige uitgaven die met de hogergenoemde nauw verwant waren, bewijst duidelijk dat waarschijnlijk een Bruggeling een deel van deze kroniek heeft geschreven. Dat de Ieperling Olivier van Dixmude de Brugse politiek in zijn “Merkwaardige Gebeurtenissen...” nauwkeurig vermeld, kan wel aanvaard worden gezien hij als stadsschepen regelmatig de vergaderingen van de Staten van Vlaanderen moet bijgewoond hebben, waar over de Brugse opstand gediscussieerd werd. Naast enkele buitenlandse kronieken worden deze verhalen met de voorhanden zijnde officiële documenten onderzocht om de juistheid van de kronieken te controleren en eventuele tekorten aan te vullen. De beperktheid van het ambachtelijk archief is oorzaak dat bepaalde details i.v.m. de opstandelingen niet kunnen opgelost worden. Wel had de auteur een collectie prosopografische fiches samengesteld, waarop familiale en functionele gegevens van een groot aantal Bruggelingen genoteerd waren.

Het eerste gedeelte van de studie behandelt een aantal decennia die aan de opstand voorafgaan. De hierbij geleverde inlichtingen bieden een uitzonderlijke verzameling gegevens, die aanleiding tot de opstand zullen geven. De crisis in de textielnijverheid wordt nauwkeurig bewezen door de daling van het aantal weerbare mannen in het stedelijk leger. Er is echter een groei van andere ambachten. De vreemde kooplieden trekken weg uit Brugge, zodat de uitgebreide Brugse luxenijverheid een groot deel van haar grondstoffen kwijtraakt. De groei van de Brabantse jaarmarkten is tevens oorzaak van de achteruitgang van de Brugse handel. Intussen wordt het antagonisme tussen Brugge en Sluis en het Vrije oorzaak van de heretogelijke ontevredenheid over de Brugse houding. Het Brugse stapelrecht werd reeds in de 14de eeuw door Sluis overtreden, wat

natuurlijk de commerciële burgerij aantastte. Het Brugse Vrije was een felle concurrent van de Brugse textielnijverheid en de enorme groei van de buitenpoorters was oorzaak van een fiscale crisis van het Vrije. Daarbij wenste het Vrije op te treden in het Vlaamse leger als derde lid vóór Ieper. Intussen was Brugge het slachtoffer van verscheidene weversopstanden als gevolg van de economische en politieke onderdrukking. Daarnaast is er de centraliserende politiek van de Bourgondische hertogen, die bv. Sluis tegen Brugge zullen beschermen. Het Calfvel van 1407 omvat een aantal artikels die uiterst nadelig zijn voor de Brugse schatkist. In 1411 had de stad immers een schuld van 77.768 pond parisis.

Het tweede gedeelte start met het beleg van Calais in juli 1436, dat beëindigd wordt wanneer Gent zich op 28 juli terugtrekt. Het Brugse leger treedt Brugge niet binnen maar blijft kamperen te Sint-Baafs tussen 2 en 12 augustus 1436. De gestelde eisen in verband met Sluis worden niet aanvaard en het is meteen duidelijk dat de opstand van circa anderhalf jaar start. De rebellen arresteren het vroegere stadsbestuur en zijn van mening deze te defenestreren. De Scutelare manoeuvreert om zonder moord zijn tegenstrevers buiten spel te zetten. Intussen proberen buitenlandse handelaars en Dominicanen bij de hertog te Damme de vrede te herstellen, waarmede de eerste fase van de opstand beëindigd wordt. Deze vrede is echter illusoir omdat de economische toestand niet verbeterd was. Een onderzoek te Sluis wordt verboden. Brugse buitenpoorters moeten issuwerecht aan het Vrije betalen ; het Brugse stapelrecht te Sluis wordt beperkt. Nieuwe radicalisatie te Brugge veroorzaakt in april 1437 een crescendo van de revolte, waardoor vele Brugse notabelen de stad ontvluchten. De textielambachten zijn opnieuw de voornaamste bedreiging. De hertog moet ook de stad ontvluchten, maar wil haar opnieuw in bezit nemen dank zij een economische druk. Het overleg in juli 1437 is een diplomatieke mislukking. Een overeenkomst tussen Brugge en Gent is de basis van een Vlaamse burgeroorlog in de tweede helft van 1437. Toch wijzigt zich de houding van Brugge, waarbij aanvaard wordt dat de relatie Brugge-Sluis moet geregeld worden door een hertogelijk verdict dat tot stand komt in Arras op 4 maart 1438. Intussen krijgt de pestepidemie in 1438 vrij spel te Brugge, waarbij de bevolking daalt van 35.000 naar 29.800 inwoners. De nieuwe schepenbank van 5 april 1438 veroordeelt 45 radicale dekens tot onthoofding. De auteur heeft een lijst samengesteld met genealogische en sociale gegevens. Het resultaat van de hogerge-noemde vrede heeft echter een reeks zware devaluaties van de

Brugse voorrechten veroorzaakt.

Het derde deel onderzoekt de geografische verspreiding van de Brugse opstand. Naast het totale Vrije treden ook een aantal satelietstadjes als deelnemers op zoals Oostburg, Aardenburg, Gistel, Oudenburg, Blankenberge en Oostende. Vooral deze laatste stad was zeer bezorgd over een mogelijke Engelse invasie. Door een belangrijk aantal steden en gemeenten werd daarenboven steun verleend aan de opstandelingen, waarbij ook de kasselrijen Veurne en Kortrijk betrokken waren.

Daarna volgt een theoretische studie over het ontstaan van de collectieve actie van de rebellen. Wie waren de leidende figuren? Als model worden de werken van Fourquin, Tilly en Czok gebruikt. De opstand is geen directe strijd tussen het patriciaat en de ambachten. De Brugse elementen die aan de basis van de opstand liggen, zijn zeer omvangrijk: crisis van de exportindustrie, financieel conflict tussen de hertog en de stad, verlies van Brugse privileges te Sluis en het Vrije als vierde lid van Vlaanderen. Een deel ervan wordt in de eerste decennia van de 15de eeuw opgelost o.m. een heropbloei van de textielnijverheid. Deze sector had zich versterkt en was in 1436 in staat de leiding van de opstand te nemen. Tenslotte verschaffen een viertal tabellen een uitgebreid cijfermateriaal in verband met de gegevens in de tekst, bv. de vond als basiseenheid van de Brugse militie, waar alle ambachten en zestendelen een vast aantal weerbare mannen moeten leveren.

Samen genomen is de studie van deze opstand uitermate gedetailleerd en worden de collectieve acties en de gevolgen nauwkeurig bestudeerd. Het boek zal zeker als model bij de andere Vlaamse opstanden in de 15de eeuw gebruikt worden.

O. Mus

F. VANHEMELRYCK, *Het gevecht met de duivel. Heksen in Vlaanderen*. Davidsfonds, Leuven, 1999, 304 p. ISBN 90-5826031-3. Prijs: 980 BF.

Sinds 1980 verschenen verscheidene studies over de hekserij. Het was een goed idee de resultaten van veel onderzoek te verzamelen en te kneden tot een wetenschappelijke synthese voor een breed publiek. Historici schrijven ten slotte geen geschiedenis voor zichzelf of voor een kleine kring: uiteindelijk moet het grote publiek geïnformeerd worden. De auteur was niet onvoorbereid. In 1982 publiceerde hij een eerste synthese over het onderwerp met als titel *Heksenprocessen in de Nederlanden*, toen ook al door het Davidsfonds

uitgegeven (Leuven 1982, 231 p.). Toen stelde de auteur dat vele vragen nog onbeantwoord bleven en voegde er bescheiden maar terecht aan toe dat het boek slechts een eerste synthese, een status quaestionis kon brengen, "in afwachting dat grondige en erudiete studies over plaatselijke situaties het beeld van de heksenvervolging in de Nederlanden verder vervolledigen". Dat is intussen gebeurd. De vergelijking tussen de bibliografie vermeld in het boek van 1999 met deze van 1982 bewijst dat het jongste boek op een veel bredere basis kon steunen. Veel instructiever nog is de vergelijking tussen beide inhoudstafels: ze toont aan dat de auteur zijn onderwerp nu veel breder heeft aangepakt. Het nieuwe boek telt XII hoofdstukken. De eerste twee tonen aan dat magie en hekserij ook in de Oudheid en de Middeleeuwen (de Bourgondische tijd) voorkwamen. Toch werden deze praktijken pas echt gevaarlijk onder Karel V en nog veel meer onder Filips II en de aartshertogen (hfdst. III). Alle volgende hoofdstukken zijn meer thematisch opgevat. Achtereenvolgens komen aan bod: de rechters en de procedure (IV), de duivel, de sabbat en de demonologie (V), de misdrijven en het portret van de heks (VI en VII), de strijd tegen de Boze (VIII), hekserij in relatie tot seksualiteit en antifeminisme (IX en X), het einde van de repressie (XI) en de vele hypothesen ter verklaring (X).

Het is onmogelijk zo een breed opgezette studie op één bladzijde samen te vatten. We beperken ons tot enkele zaken die ons het meest getroffen hebben en tot een algemene beoordeling. De auteur trachtte een totaalbeeld op te hangen. Met dat doel voor ogen geeft hij in bijlage een *Voorlopige lijst van heksen waarvan bekend is dat zij terechtgesteld werden*. De lijst vermeldt per provincie de plaats, de datum en de naam van het slachtoffer, van 1532 tot 1684. Het gaat in totaal over een tweehonderd vijftig bekende dodelijke slachtoffers op het grondgebied van het huidige Vlaanderen. De auteur beseft dat de lijst nog niet volledig is: niet alle procesbundels zijn onderzocht en misschien zijn er enkele gevallen aan zijn aandacht ontsnapt. Ook zijn niet alle procesbundels bewaard gebleven. Toch ziet het er niet naar uit dat het aantal dodelijke slachtoffers nog serieus zal toenemen. Het aantal is in elk geval aanzienlijk veel kleiner dan de duizenden waarover men vroeger sprak. Uit deze lijst blijkt ook dat het onbetwistbaar hoogtepunt in Vlaanderen ligt tussen 1593 en 1615.

Een kaart van plaatsen in Vlaanderen waar heksen werden terechtgesteld toont aan dat vooral de huidige provincies Antwerpen en Brabant van deze epidemie relatief gespaard bleven, terwijl Oost-

Vlaanderen, West-Vlaanderen en Limburg een relatief hoge tol betaalden. In West-Vlaanderen betreft het de volgende plaatsen (van noord naar zuid): Oostende, Brugge, Oudenburg, Nieuwpoort, Kortemark, Veurne, Tielt, Wakken, Ingelmunster, Harelbeke, Ieper, Voormezele, Anzegem, Menen, Heestert, Moen, Mesen en Helkijn. De meeste slachtoffers vielen te Veurne, maar ook Brugge en Nieuwpoort telden er vele.

Er bestonden in Vlaanderen, zoals ook elders in Europa, grote regionale verschillen. Sommige gebieden in Vlaanderen werden er nauwelijks door beroerd. De houding van de plaatselijke rechters en hun vertrouwheid met het demonologisch gedachtegoed waren van doorslaggevende aard.

De auteur beschouwt (zoals anderen voor hem) de ordonnantie van Filips II van 1592 als doorslaggevend voor de vervolging. Het kan best want vanaf 1593 namen de processen en terechtstellingen spectaculair toe. In 1596 en in 1606 wordt er door de overheid boven-dien opnieuw naar verwezen. Ik had gehoopt dat de auteur wat dieper zou ingegaan zijn op de vraag: hoe is die ordonnantie precies tot standgekomen? Wie nam het initiatief, welke was de rol van de Antwerpse oud-schepen Baxius en wat heeft Filips II er precies mee te maken? Uit mijn beperkt onderzoek (na het verschijnen van het boek) blijkt dat Baxius, een geobsedeerde heksenjager en een individu van dubieus allooi, wellicht dé grote verantwoordelijke is voor de ordonnantie van 1592. Dat blijkt uit een oud maar op archiefbronnen gesteund artikel van L. Galesloot (*Le procès d'une sorcière au village de Casterlé, 1565-1571*, in: *Messagier des sciences historiques*, 1869, p. 350-351: algemene inleiding, ook over de latere wetgeving). Vermits Baxius de Geheime Raad nog op 15 juni 1592 trachtte te overtuigen van de noodzaak van een strenge ordonnantie die al op 20 juli verscheen, lijkt het onwaarschijnlijk dat de tekst van de ordonnantie door Filips II was goedgekeurd. Prof. H. De Schepper (KU Nijmegen), dé specialist van de Collaterale Raden in die periode, bevestigde ons dat ordonnanties en plakaten, die in de Nederlanden steeds op naam van de soeverein Filips II werden afgekondigd, geregeld te Brussel tot stand kwamen zonder voorafgaand overleg met de koning van Spanje. De Schepper is overigens van mening dat een verzoek tot de vorst om een soortgelijke regelgeving goed te keuren, aan het hof te Madrid op onbegrip zou zijn gestoten, want in Spanje was heksenvervolging op bevel van de hoge overheid onbekend. In de bestaande literatuur wordt zonder verdere toelichting en dus wel erg ongenueanceerd gesproken over 'de ordonnantie van Filips II'. De stokoude man had er vrij wel zeker niets mee

te maken.

Conclusie: F. Vanhemelryck bezorgde zijn lezers op het goede moment een zeer boeiende en wetenschappelijk verantwoorde synthese. De auteur is er zich van bewust dat het onderwerp nog niet volledig uitgeput is. Hij zal ook graag toegeven dat men over sommige interpretaties van mening kan verschillen. Dat belet niet dat het hekserijfenomeen nu veel beter bekend is dan pakweg twintig jaar geleden. Het is een illustratie van de grote vooruitgang van de wetenschappelijke historische kennis tijdens de tweede helft van deze eeuw. Om te besluiten formuleer ik nog twee wensen: 1) dat er voor het Franstalige landsgedeelte een analoge synthese zou geschreven worden 2) dat, voor wat Vlaanderen betreft, een volledige lijst van alle bekende heksenprocessen zou samengesteld en gepubliceerd worden, en dus niet alleen van de terechtgestelde slachtoffers (zoals nu het geval is). Want, zoals F. Vanhemelryck schrijft: "Slechts een minderheid werd tot het vuur veroordeeld" (p. 293).

Michel Cloet

C. LIS en H. SOLY (eds.), *Werelden van verschil. Ambachtsgilden in de Lage Landen*, Brussel, VUBPRESS, 1997, 333 blz.

Het onderzoek rond de voormalige ambachtsgilden heeft in het verleden heel wat aandacht genoten. De 19de-eeuwse geschiedschrijvers voerden de ambachten graag op als de hoekstenen van de zogenaamde democratische revolutie van de 14de eeuw. Tevens werden de sociale verhoudingen binnen het ambachtelijk bestel voorgesteld als een ideaalbeeld van sociale harmonie, in tegenstelling tot de kapitalistische uitbuiting van de arbeiders na de industriële revolutie. Sinds enige tijd sprak deze politiek-ideologische benadering echter niet meer aan en zat de studie van de ambachtsgilden wat in het slop. Inmiddels werden de geschetste voorstellingen door een nieuwe generatie van historici tot hun ware betekenis teruggebracht. Onder meer J.P. Sosson heeft met zijn studie over de Brugse bouwvakambachten in de 14de en 15de eeuw (door ons besproken in de Handelingen CXV, 1978, p. 224-227) de economische en sociale verhoudingen binnen de ambachtelijke samenleving in een nieuw daglicht geplaatst.

Tijdens het laatste decennium beleeft men een ware heropleving van het onderzoek rond de ambachtsgilden. De invalshoeken zijn veranderd en de vraagstellingen vernieuwd. Sociaal-economische en cul-

tureel-ideologische aspecten van wat men vroeger "het corporatisme" noemde, komen daarbij veel meer aan bod. Een groeiend aantal publicaties, individuele of collectieve, en een frequentere behandeling op internationale congressen geeft daar blijk van. Een belangrijke stem in dit kapittel wordt gevormd door het duo Catharina Lis en Hugo Soly, beide hoogleraar aan de Vrije Universiteit Brussel. Na hun eerdere publicatie *Werken volgens de regels. Ambachten in Brabant en Vlaanderen 1500-1800* (Brussel, VUBPress, 1994), in feite een bundel artikels van diverse auteurs, publiceerden zij thans een nieuwe verzamelbundel onder de titel *Werelden van verschil. Ambachtsgilden in de Lage Landen*. Met dit boek willen zij bijdragen tot het teniet doen van wat zij noemen "de mythologisering van de ambachtsgilden" die in het verleden is ontstaan. Eén van de belangrijkste mythes waarmee ze willen afrekenen is deze van het uniforme gildenwezen, waarbij men ervan uitgaat dat de ambachtsgilden in de verschillende landen van het middeleeuwse en vroegmoderne Europa bijzonder veel gemeenschappelijke kenmerken hadden. Lis en Soly betogen dat er eigenlijk nooit iets heeft bestaan als "het" gildenwezen, want het ging in feite om een wereld van verschillen. Of "werelden van verschil" (het hangt er maar van af waar je het meervoud legt), zoals de overigens bijzonder sprekende titel van het boek luidt.

Daarom ook gaan de editors ervan uit dat het belangrijk is de verscheidenheid binnen het ambachtswezen te bestuderen, zowel tussen de ambachtsgilden onderling als in tijd en ruimte. In dezelfde gedachtengang vinden zij het dan ook geen bezwaar dat de opstellen in hun bundel van zeer uiteenlopende aard zijn, integendeel: het doet recht aan de veelzijdigheid van het onderzoeksgebied en biedt bouwstenen voor vergelijkende studie. De negen bijdragen samen bestrijken dan ook de hele Nederlanden en de volledige periode van de 13de tot de 19de eeuw. Daarbinnen is er evenwel een grote variatie in de behandelde onderwerpen, periodes en gebieden of plaatsen. Toch hebben de editors een poging gedaan om de artikels in drie thema's in te delen, wat dan wel wat geforceerd overkomt.

Dit doet echter geen afbreuk aan het belang van de verschillende bijdragen. De eerste, geschreven door de editors zelf, biedt het breedste spectrum van de hele bundel. Zij schetst de ambachtsgilden van de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden in de 15de tot 18de eeuw in vergelijkend perspectief. Het artikel is bedoeld als een algemene introductie op de bundel en betreft de hoofdgedachten van de andere bijdragen in het betoog. Het gaat na in welke mate de gang-

bare opvattingen door de nieuwe onderzoeksresultaten moeten worden bijgestuurd. Een van de belangrijkste vaststellingen is dat men niet meer kan volhouden dat de corporatieve organisaties in hoofdzaak belangenverenigingen waren van kleine zelfstandige producenten die (mede) dankzij de steun van de lokale overheden kapitalistische ontwikkelingen gedurende lange tijd zouden hebben kunnen afremmen. Met andere woorden: de scherpe scheidingslijn tussen handelskapitalisme en ambachtelijke bedrijfsvoering moet worden verlaten.

In het tweede artikel bespreken P. Lourens en J. Lucassen de oprichting en ontwikkeling van de ambachtsgilden in Nederland van de 13de tot de 19de eeuw. Specifiek is hier het onderscheid in de ontwikkeling tussen de periode vóór en de periode na de Reformatie. Precies tijdens de periode van de Republiek deed zich, in het zog van de ontplooiing van het handelskapitalisme, de grootste groei voor van de ambachtsgilden. Vervolgens behandelt P. Stabel de ambachten en textielondernemers in kleine Vlaamse steden tijdens de overgang van Middeleeuwen naar Nieuwe Tijd. Hij verwerpt de traditionele pejoratieve benadering van het ambachtswezen in die periode (overreglementering die remmend werkte) en benadrukt de dynamiek van het economisch leven die de ambachtsmonopolies wist te doorbreken.

In zijn artikel "Prêt-à-porter, gender en gezondheid" onderzoekt H. Deceulaer de veelvuldige betekenissen van huiszoekingen bij kleermakers en oudekleerkopers in het laat-16de-eeuwse Antwerpen. Hierin dringt hij niet alleen door in de organisatie van de kledingproductie, maar ook in de denk- en leefwereld van de ambachtslieden in de stedelijke samenleving. Ook hier worden tendensen van onderaanneming en doorbreken van de ambachtelijke kaders vastgesteld. Ook de volgende auteur, B. Panhuysen, gaat ervan uit dat het onjuist is de organisatievorm van de ambachtsgilden onverenigbaar te achten met de principes van de moderne markteconomie. De bedoeling van zijn artikel over de Amsterdamse en Haarlemse kleermakersgilden en hun concurrenten, de in- en uitsluiting van mededingers op de lokale afzetmarkt in de 17de en 18de eeuw, is na te gaan op welke wijze het gilde zijn monopolie op de lokale afzetmarkt poogde te handhaven. De daarbij gebruikte methoden waren in de eerste plaats gericht op het zo klein mogelijk houden van de groep potentiële aanbieders.

J. Dambruyne, die het heeft over "Rijkdom, materiële cultuur en sociaal aanzien", bestudeert de bezitspatronen en investeringsstrate-

gieën van de Gentse ambachten omstreeks 1540. Hij bespreekt hun investeringen in ambachtshuizen, godshuizen, kapellen, gronden en renten en stelt op dat gebied grote verschillen vast tussen de diverse ambachten: sommige beschikten over een uitgebreid patrimonium, andere hadden nauwelijks bezittingen. De meeste investeerden in een ambachtshuis van grote waarde, dat naast zijn praktische functie ook een sociale rol vervulde en een uiting was van prestige. Het volgende artikel is van A.K.K.L. Thijs en gaat over communicatie via religieuze drukgrafiek in het preïndustriële corporatisme in Brabant en Vlaanderen. Gildenvaantjes, gildenblazoentjes en offerprenten hadden tot doel te communiceren met de buitenwereld, prestige af te dwingen, het groepsgevoel aan te scherpen en de individuele devotie mogelijk te maken.

Onder de titel "Zonder twijfel dat waarschijnlijk ..." behandelt M. Jacobs ambachtelijke geschiedenissen in de Zuidelijke Nederlanden aan het einde van het "oude regime". Aan de hand van de antwoorden op de algemene enquêtes van 1761 en 1784 en het verhaal van de Brugse kroniekschrijver Van Walleghem uit 1787 en volgende jaren gaat de auteur na hoe de ambachten hun verleden of wat ze ervan kenden gebruikten om hun legitimiteit aan te tonen. Het laatste artikel is eveneens gebaseerd op geschriften van de ambachten zelf, meer bepaald de rekesten van de gilden aan de Amsterdamse magistraat tussen 1748 en 1791. M. Prak trekt uit deze "retoriek" besluiten voor "Individu, corporatie en samenleving". De gilden beschouwden zich als een bevoorrechte klasse in de maatschappij en zagen hun voorrechten constant bedreigd worden door buitenstaanders.

A. Vandewalle

L. FRANCOIS (red.), *De Boerenkrijg. Twee eeuwen feiten en fictie*, Leuven, Davidsfonds, 1998, 200 blz.

Niet altijd slagen onderzoekers erin om vernieuwende bevindingen opgedaan bij de rechtstreekse confrontatie met bronnenmateriaal in archieven bij een breed publiek ingang te doen vinden. De *Historische Reeks* van het Davidsfonds en nu meer speciaal het voorliggende boek heeft, gezien zijn grootschalige oplage, uitvoering en inhoudelijke aanpak, alles mee om dit wel te realiseren.

Samensteller professor Luc François van de Universiteit Gent bundelde de resultaten van drie thesisstudenten over de Boerenkrijg en van een seminarieoefening omtrent de beeldvorming in de geschied-

schrijving rond dit gebeuren. Hij vulde deze aan met achtergrondartikels die de opstand tegen het Frans bewind in een nationaal (de Zuidelijke Nederlanden) en internationaal perspectief plaatsen. Het Leiedepartement, de rechtsvoorloper van de provincie West-Vlaanderen en nog gedetailleerder het kanton Tielt komen daarbij uitvoerig aan bod.

Kort samengevat bewijst de bundel dat - afwijkend van vroegere voorstellingen en mythevormende beweringen van onder meer J. De Smet en A. Lowyck betreffende het Leiedepartement - de Boerenkrijg vooral gedragen werd door dagloners en ambachtslieden. De opstand manifesteerde zich in armere agrarische gebieden, waar een breuk ontstaan was tussen de bevolkingsdruk en de mogelijkheden van de landbouw en/of de huisnijverheid. In min of meer geïsoleerde groepjes richtten de verzetsstrijders zich vanaf 10-11 oktober in het Scheldedepartement en vanaf 24-25 oktober in het Leiedepartement ongeveer gelijktijdig, maar toch ongecoördineerd tegen kleinere lokaliteiten op het platteland. Naast een algemene mistevredenheid omtrent het heersende regime, was de conscriptie of de inschrijving voor de verplichte militaire dienst de directe aanleiding voor de rebelle.

Het boek valt uiteen in drie wel te onderscheiden delen. Eerst wordt een referentiekader in beeld gebracht. Luc François beschrijft zelf de politieke en economische ontwikkelingen gedurende de jaren 1795-1799 in de Franse republiek, met de nadruk op de Zuidelijke Nederlanden. Gita Deneckere behandelt op basis van een literatuurstudie de collectieve plattelandsacties gedurende de Franse tijd waartoe de Boerenkrijg behoorde. Vermeld worden : de boerenopstanden van 1789, de *Vendée* (1793-1796), de *Chouannerie* (1793-1799), de *Klöppelkrieg* in Luxemburg (1798), de dienstweigering en desertie in het algemeen vanaf 1795-1796. Philippe Raxhon en Jean-Clément Martin schetsen aan de Boerenkrijg gelijkende opstanden in het departement van de Ourthe en in Frankrijk zelf. De vertaling uit het Frans van deze twee laatste stukken is wel nogal letterlijk geschied. Gevolg is dat de Nederlandse versies van het boek geregeld overladen en bijwijlen zelfs bombastisch overkomen. Ze bevatten overdadig lange zinsconstructies met onnodig veel bijstellingen. Overigens tracht Martin zodanig veel namen en feiten (dan nog veelal onverklaard) binnen de hem toegemeten krappe ruimte te verwerken, dat zijn artikel zonder grondige voorkennis vrijwel niet te begrijpen is. Ook navolgende passage klinkt merkwaardig : "... een bezoeker die door de koning wordt benoemd, staat aan het hoofd van

elk van de vier arrondissementen van de Midi" (blz. 51).

Voor het tweede boekdeel gewijd aan de Boerenkrijg in de Zuidelijke Nederlanden tekenen Johan Buyck (kanton Tielt), Annelies Lernout (Leiedepartement) en Olivier Van Rode (Scheldepartement). In een inleidend hoofdstukje verklaren zij hun onderzoeksmethode. Zij confronteren daarbij voortdurend de beeldvorming in de reeds beschikbare literatuur met de eigenlijke archiefbronnen. Voor hun archiefonderzoek zelf hebben zij een indringende en kritische vragenlijst opgesteld, die uniform te verwerken antwoorden oplevert.

De eindrapporten van hun ondernemingen zijn sterk vernieuwend en beperken zich niet alleen tot een feitenrelaas. Zij handelen ook over de verspreiding, intensiteit, oorzaken en doelstellingen van de opstand, over de herkomst en organisatie van de opstandelingen en over de uiteindelijke repressie. Bijzonder verhelderend bij de woordelijke bewijsvoering en uiteenzetting zijn de ondersteunende tabellen en grafieken. Minder interessant dan weer is het wat al te breed uitgesponnen verhaal over de juridische repressie van Tielt. Verder zal een meer geoefende lezer zich, vooral in het hoofdstukje over Tielt, storen aan het weinig uitgewerkte voetnotenapparaat. Ook mochten de teksten van het tweede boekdeel iets meer doorwrocht en correcter geformuleerd geweest zijn. Voor verbetering vatbare woordkeuze : geconceptualiseerd (blz. 55), meevolgers (blz. 58), niet veel aan te zijn geweest (blz. 59), bleef ... van de opstand bewaard (blz. 62), enz. Dit laatste is natuurlijk detailkritiek.

Spijtiger voor een boek dat populariserend wil zijn, is het volledig ontbreken van relevant illustratiemateriaal bij de eerste twee delen. Nochtans hebben recente tentoonstellingen zoals "Vrijheid, Gelijkheid en Broederlijkheid in West-Vlaanderen, 1792-1799" in het Provinciaal Hof te Brugge, "De Boerenkrijg 1798" in het Cultureel Centrum De Warande te Turnhout en "Van brigand tot held. Franse hervormingen en Boerenkrijg" in het Stedelijk Museum Hof van Busleyden te Mechelen bewezen dat heel wat visueel belangwekkende stukken te vinden zijn. Zeker zou de opname van enig eigentijds kaartenmateriaal - zoals bijvoorbeeld de departementskaarten uitgegeven door Maillart et Soeur (1799-1800) of de *Atlas national de France* (1799-1800) - tot een beter begrip van bepaalde tekstpassages bijgedragen hebben. En waarom naast de waardevolle tabellen en grafieken bijvoorbeeld ook geen verspreidingskaart van de opstand in het Schelde- en Leiedepartement ingelast?

Het derde boekdeel tenslotte over 200 jaar geschiedschrijving betref-

fende de opstand is van de hand van Beatrijs Baelde, Maarten Bresseleers, Sofie Descamps, Sofie Geschier, Thijs Lambrecht en Christophe Verbruggen. Vooral na Consciencies *De Boerenkrijg* (1853), dat gezien moet worden in het kader van de ontluikende Vlaamse beweging, verscheen het thema van de rebellie geregeld in de fictionele en wetenschappelijke literatuur. Met de herdenkingsfeesten van 1898 kende de literaire productie een absoluut hoogtepunt. Onder impuls van het Davidsfonds werd toen het beeld gecreëerd van boerenkrijgers die streden voor "godsdienst en vaderland". Heel terecht merkt het schrijverscollectief op dat de historiografie eigenlijk meer vertelt over de auteurs en hun leefomstandigheden dan over hun onderwerp (de strijd van 1798). Het collectief slaagt er op een verdienstelijke wijze in om een vrij ruime keuze aan artikels en boeken over de opstand te situeren en te projecteren tegen de veranderende politieke en maatschappelijke context (veranderingen onder invloed van de Vlaamse beweging, de tegenstelling liberalen - katholieken, het nationalisme, de Duitse bezettingsregimes, enz.). Een mogelijke kritiek kan hier zijn dat sommige weerhouden werken heel uitvoerig aan bod komen, terwijl andere vrij cryptisch en laconiek afgehandeld worden (een voorbeeld van dit laatste is *Het kerkboekje van Dictus-oome* van Ernest Claes - blz. 167). In een afzonderlijk hoofdstukje wordt de beeldvorming bij de schoolgaande jeugd beschreven. Hiervoor bestudeerde het collectief de verzameling schoolboeken en de reeks *Vlaamse Filmkes* van de Historische Onderwijscollectie van de Universiteit Gent. Dit afsluitende stukje beperkt zich tot het louter descriptieve en zoekt niet naar verklaringen, nuances of naar een situering in de tijd van de besproken boekjes; er wordt zelfs geen onderscheid gemaakt tussen werkjes voor het officieel en het vrij onderwijs.

Opmerkelijk bij het derde boekdeel zijn de nu wel vrij rijkelijk aangebrachte illustraties. Er werd daartoe een keuze gemaakt uit de 19de en 20ste-eeuwse beeldhouw-, schilder- en tekenkunst betreffende het thema. En deze keuze onderschrijft volkomen de stellingen die verwoord werden in de tekstuele bijdragen.

De enkele voormelde kritische bedenkingen doen zeker niets af aan de uiteindelijke waarde van het boek : het brengt een coherent en vernieuwd beeld over de Boerenkrijg van 1798. Het boekwerk verdient een ruime verspreiding in vele Vlaamse huisbibliotheken en bij vele Vlaamse lezers, ook bij de minder historisch geïnteresseerden. Het beeld over de opstand gevormd in de school- en jeugdijaren of

door voorbijgestreefde literatuur die in het collectief Vlaamse geheugen opgeslagen ligt, is immers dringend aan correctie toe.

J. Vannieuwenhuysse

H. STYNEN, *De onvoltooid verleden tijd. Een geschiedenis van de monumenten- en landschapszorg in België, 1835-1940*, Brussel, Stichting Vlaams Erfgoed, 1998, 418 blz.

Op 5 februari 1999 werd in het Gravensteen te Gent het boek voorgesteld van Herman Stynen "De onvoltooid verleden tijd. Een geschiedenis van de monumenten- en landschapszorg in België, 1835-1940"¹. Het boek bevat de "quasi ongewijzigde" tekst van zijn doctoraal proefschrift (KU Leuven, 1990) waarvan de titel echter nauwkeuriger de inhoud omschreef, nl. "Een eeuw zorg voor monumenten en landschappen in de periode 1835 tot 1931. Een onderzoek naar de werking van de Koninklijke Commissie voor monumenten en landschappen in de periode 1835 tot 1931". Het gaat inderdaad essentieel om een geschiedenis van de KCML. Verenigingen die zich om het monumentaal en landschappelijk patrimonium hebben bekommerd en een grote rol in de bewustmaking van de publieke opinie hebben gespeeld, zoals de Vereniging voor Natuur- en Stedeschoon en de Vlaamse Toeristenbond komen maar zijdelings aan bod. Dit is eveneens het geval met stedelijke monumentencommissies en oudheidkundige verenigingen (bv. te Gent). Een figuur als prof. dr. ir. Stan Leurs wordt enkel vermeld als leerling van prof. dr. R. Maere.

In het boek wordt voor het eerst een grondige geschiedenis geschetst van een commissie die niet enkel veel tegenstand kende van buitenaf (centrale en lokale administraties, kerkfabrieken), maar ook in eigen rangen veel geruzie heeft gekend (o.a. pro en contra neo-gotiek, centrale commissie tegen briefwisselende leden).

Stynen begint zijn verhaal bij de vroege besluiten uit de Franse en Nederlandse tijd. In 1835 werd de KCM opgericht en in 1850 met provinciale comité's uitgebreid. In 1912 kwam er een afdeling "landschappen" bij, een niet zo vanzelfsprekende samenhang die men in de meeste landen niet kent.

1 H. Stynen was sinds 1993 voorzitter van de KCML ; hij overleed op 30 april. Van hem zijn nog verschenen : H. Stynen, G. Charlier en A. Beullens, *15/18. Het verwoeste gewest. Mission Dhuicque* (1985) en H. Stynen, G. Charlier, M. Ryckaert, J. Rau, *Brugge her-zien* (1986).

Voor de geschiedenis van de commissie heeft de auteur terecht geopteerd voor een chronologische aanpak en niet voor een thematische benadering (bv. restauratie, inventarisatie). De studie is een voorbeeldig werkstuk, bijzonderlijk tot aan de Eerste Wereldoorlog. Daarna betreedt Stynen meer bekend terrein en na de langverwachte wet van 1931, die in ongewijzigde staat nog tot in 1972 in voege is gebleven, lijkt de auteur o.i. last te hebben van de "ontnuchtering" die trouwens ook de titel is van het eerste hoofdstuk van de epiloog.

Al met al zal het boek een basiswerk blijven voor de geschiedenis van de KCML en veel van haar leden. De auteur heeft trots het grote aantal feiten van allerlei aard – principiële, administratieve, menselijke – een leesbaar verhaal neergeschreven waarin ter verduidelijking kenmerkende gevallen uitvoeriger worden belicht, zoals bv. de rel rond J. Weale en zijn polemische "Mémoire sur la restauration des monuments en Belgique" uit 1861. Het is spijtig dat belangrijke studies die in die tussentijd, tussen opstel (1990) en publicatie (1999) verschenen zijn, niet meer geconsulteerd en verwerkt werden (bv. voor Weale : de door de Koninklijke Academie bekroonde en in 1991 uitgegeven biografie van de Brugse Engelsman door L. Van Biervliet). Een welkome bijlage is de lijst met biografieën van leden waardoor een eerbiedwaardige commissie a.h.w. een menselijk gelaat krijgt. In de bijlage met wetten en besluiten had de Nederlandse tekst van het besluit uit 1824 en van de wet uit 1931 niet mogen ontbreken.

Dat er bij de overvloed aan materiaal ook wel eens een foutje tussenglijpt, ken men licht begrijpen. Dat we er hier enkele aanstippen zou Herman zeker niet kwalijk hebben genomen, integendeel.

p. 116. Van J. Gailliard, *Inscriptions funéraires...* zijn niet twee, maar drie delen verschenen (3. S. Walburga, 1867).

p. 215. De akwarel van E. Jonckheere uit 1913 is geen suggestie voor wegenbeplanting, maar toont – zoals het onderschrift zelf zegt – een bestaande weg te Retranchement (Zeeuws-Vlaanderen).

p. 33. De kerk van *Woerden* in West-Vlaanderen (1835) ?

Het is jammer dat heel veel bibliografie uit de voetnoten niet is opgenomen in de lijst van publicaties (p. 395-410), wat heelwat zoekwerk zou hebben bespaard.

L. Devliegher

R. VAN LANDSCHOOT, *Kapelaan Verschaeve, biografie*, Lannoo, Tielt en Perspectief, Uitgaven Gent, 1998, 490 blz.

Nadat de op de vlucht geslagen en ter dood veroordeelde Cyriel Verschaeve op 8 november 1949 in Oostenrijk was overleden, verenigden zich enkele van zijn vrienden met de bedoeling zijn naam als schrijver, dichter, Vlaams voorman en "denker" in eer te houden. Dit waren dan in de eerste plaats Martha Van de Walle, die zijn exclusieve uitgever was geweest en voor hem grote bewondering had en de Oostrozebeekse vrijgezellen Jozef en Maria Lootens, die er door een bijzonder milde schenking en de oprichting van een *Jozef Lootensfonds* voor zorgden dat kon worden werk gemaakt van het bijeenbrengen van een Verschaevearchief en van het onderzoek naar leven en werk van de priester-dichter.

De leiding van de vereniging berustte weldra bij de abt van Steenbrugge, dom Eligius Dekkers en bij de jonge selfmade historicus Romain Van Landschoot. Beide waren uit het "goede Vlaamse hout" gesneden, zodat zij de initiatiefnemers die al een dagje ouder werden, vertrouwen konden inboezemen en de hoop konden geven dat voor Verschaeve een *monumentum aere perennius* zou worden opgericht. Beide waren evenwel ook integere onderzoekers die naar de waarheid zochten en die *sine ira et studio*, zelf en met medewerking van anderen, de persoon, de gedachten en het werk van Verschaeve aan een kritisch onderzoek onderwierpen. Het resultaat hiervan was nogal verrassend en beantwoordde waarschijnlijk niet aan wat de initiatiefnemers verwacht hadden. Het is, noch op literair, noch op politiek, noch op menselijk vlak een eerherstel voor de verguisde Vlaamse voorman geworden.

Terwijl de jaren vijftig en zestig vooral gewijd werden aan de heruitgave van het *Verzameld Werk* ("geen tekstkritisch en wetenschappelijk verantwoord uitgangspunt") en aan het hersamenstellen van het archief, werd vanaf 1970 in stijgende mate over Verschaeve onderzoek verricht, wat resulteerde in talrijke colloquia en in een eigen tijdschrift, *Verschaeviana*. Er werd vooral ook overgegaan tot de heruitgave van de meest controversiële politieke geschriften van Verschaeve, zijn *Oorlogsherinneringen* (1915-1918) en zijn *Oorlogsgedenkschriften* (1944-1946).

Voor de kritische heruitgave van de *Oorlogsgedenkschriften* betekende een mijlpaal. Men had die tekst weliswaar in het *Verzameld Werk* opgenomen, maar er een derde uit weggelaten. De ongezuiwerde uitgave toonde natuurlijk aan waarom dit was gebeurd.

Verschaeve kwam hier immers, in een tekst die hij nochtans pas na de nederlaag schreef, als een onvervalste nazi uit naar voor, met een grenzeloos vertrouwen in Hitler en in Himmler. Met die laatste had hij trouwens nog op 26 Juli 1944 een uitgebreid onderhoud.

De biografie

Na al het voorbereidend onderzoek brak het ogenblik aan om te concluderen en zette Romain Van Landschoot zich aan het schrijven van de "definitieve" biografie. Het is de synthese geworden van alle uitgevoerd onderzoek en van een jarenlange vertrouwdheid met de man en met zijn denken en doen.

Verschaeve komt er vooral uit naar voor als een naïeve en eigenlijk niet al te schrandere idealist, die stilaan een soort "Vlaams geweten" werd, althans in de ogen van het meest extreme deel van de Vlaamse beweging. Ook al bleef hij meestal zeer voorzichtig tegenover het kerkelijk gezag (hij had onder meer de manie om onder pseudoniemen te schrijven), moest zijn evolutie onvermijdelijk leiden tot de extreme collaboratie waar hij zich na 1940 in stortte. Van Landschoot schrijft: "In zijn verhouding tot de nazi-ideologie, had de kapelaan de grenzen van het toelaatbare ver overschreden" en beaamt de uitspraak van openbaar aanklager Egied Strubbe dat Verschaeve "een misdadige bedrijvigheid tegen eigen land en volk" had doorgevoerd.

De biografie gaat natuurlijk over meer dan over de cruciale oorlogsjaren. Het lange leven van de kapelaan wordt uitgebreid behandeld, met zijn activiteiten achter het front tijdens de Eerste Wereldoorlog en met zijn literaire en politieke activiteiten tijdens het interbellum. Een thans volkomen voorbijgestreefd wereldbeeld wordt hierbij geschetst evenals een maatschappelijke omgeving die het mogelijk maakte dat een eenvoudige en wat wereldvreemde priester van te lande werd opgetild tot "der geistige Führer Flandrens" en dat dan ook zelf nog ging geloven.

Een somber eindoordeel

Over de literaire kwaliteiten van Verschaeve is de auteur vernietigend. Hij sluit zich aan bij "de scherpe en distantiërende uitspraken" van kunsthistoricus Jozef Muuls die in 1951 brandhout maakte van de esthetische opvattingen en kunstopstellen van Verschaeve en bij Albert Westerlinck die het reactionaire en ouderwetse van zijn literatuur onderstreepte. Zelf oordeelt hij dat Verschaeve onvoldoende

taalbeheersing bezat en een stijl ontwikkelde die gebukt ging onder retorische bombast, zodat zijn literair werk niet bestand is gebleken tegen de ontwikkelingen van na 1945. "Geen enkel onderdeel van de ongetwijfeld veelvuldige bedrijvigheid van de priester-dichter had voldoende intrinsieke kunstwaarde" besluit Van Landschoot. Alleen een overwaardering vanwege een aantal Vlaamse katholieke lezers tijdens het interbellum maakte dat hij een tijd de onverdiende reputatie van een groot schrijver kreeg.

Over de politieke activiteiten is Van Landschoot genuanceerd. Gedurende veertig jaar vocht Verschaeve "voor wat in zijn visie absoluut noodzakelijk was: een natuurlijke zelfstandigheid". De wijze waarop hij het deed acht Van Landschoot evenwel voor veel kritiek vatbaar. Vooreerst was het hoofdzakelijk gestoeld op een "katholiek-integralistische" zienswijze die zelfs toen al erg ouderwets aandeed. "Het streven naar een zelfstandig Vlaanderen werd dus heel sterk beperkt door de afwezigheid van een sociaal-economische component bij de maatschappelijke, culturele en politieke ontwikkeling én door de verengende grenzen van een steeds meer exclusiever optredend etnisch nationalisme. Bovendien compromitteerde hij deze zelfstandigheidsdroom door een volstrekt af te keuren collaboratie tijdens de Tweede Wereldoorlog." Zijn ideaal van een onafhankelijk Vlaanderen ontaardde tot de uitroep "Am Ende unseres Kampfes muss den Grossgermanischen Reich stehen".

De episode van de collaboratie en de toenadering tot het nazisme, heeft een zware schaduw geworpen over het ganse leven van Verschaeve en hem volledig en blijvend in diskrediet gebracht. Hij werd ter dood veroordeeld, op basis van een rekvisitoor dat werd uitgesproken door de vooraanstaande Bruggeling en historicus, Egied Strubbe. Hij werd vervolgd noch veroordeeld omwille van zijn Vlaams idealisme, dat in het vonnis niet ter spraak kwam, maar om de grondige ontsporing in zijn gedachtewereld. "Verschaeves poging om een verzoening tot stand te brengen tussen de katholieke kerk en het nationaal-socialisme, om in de gevaarlijke bezettingssituatie op het ideologische vlak zo goed als kansloos een Diets ideaal te formuleren, om de strijd tegen het Russisch communisme eenzijdig te enten op een door nazi-Duitsland beheerst Europa, hebben velen in de collaboratie bevestigd of naar het oostfront gedreven", concludeert Van Landschoot.

In de rechts-extreme Vlaamse hoek doet men al lang pogingen om Verschaeve te doen doorgaan als een slachtoffer van de "Belgische", anti-Vlaamse repressie en hem te rehabiliteren. Zijn zware, zoniet

criminele vergissingen blijven evenwel een feit en zoals Van Landschoot het droog noteert: "Het valt niet te verwachten dat in het alsmaar scherper wordend onderzoek naar de gronden van het activisme en de collaboratie, het oordeel over de kapelaan van Alveringem milder wordt".

Ernstig, uitstekend gedocumenteerd en op onderkoelde toon heeft de auteur een levensverhaal opgesteld dat als definitief mag worden beschouwd en waarin hij, genuanceerd en met oog voor verzachtende omstandigheden, tot onontkoombare besluiten is gekomen.

Andries Van den Abeele

PERSONALIA

In memoriam A. Janssens de Bisthoven. – Op 2 december van dit jaar overleed te Brugge dr. Aquilin Janssens de Bisthoven (° Den Haag 14 november 1915), ere-hoofdconservator van de Brugse Stedelijke Musea en sinds 1968 bestuurslid van ons Genootschap.

Toen A. Janssens de Bisthoven in 1954 te Brugge benoemd werd tot Directeur voor schouwburg, kunst en cultuur, was het Brugse kunstpatrimonium geen onbekende voor hem. Als diensthoofd in het Archief en Centraal Laboratorium van de Belgische Musea (ACL) had hij in de jaren 1951-1953 de fotografische inventarisatie van de drie rechterlijke kantons Brugge met grote deskundigheid geleid en tot een goed einde gebracht. In 1951 publiceerde hij samen met stadsarchivaris R. Parmentier, het eerste deel van de groots opgezette reeks, het Corpus van de Vlaamse Primitieven, gewijd aan het Brugse Groeningemuseum. In hetzelfde jaar schreef hij zijn eerste artikel in onze Handelingen dat meteen voor beroering zorgde in het toen nog kalme Brugse kunstmilieu. In deze bijdrage hekelde hij scherp de recente restauratie door C. Leegenhoeck van Gerard Davids schilderij *De Transfiguratie* in de O.-L.-Vrouwekerk.

In 1949, tien jaar na de grote Memlingtentoonstelling, werd door het Brugse stadsbestuur, samen met het Ministerie van Openbaar Onderwijs, de draad van grote tentoonstellingen terug opgenomen met een tentoonstelling over G. David, in 1951 gevolgd door de "Fiamminghi e Italia" en in 1953 door "Het portret in de oude Nederlanden". Toen A. Janssens de Bisthoven het jaar daarop naar Brugge kwam, was kunstschilder L. Reckelbus conservator van het Groeningemuseum, dat toen nog het Stedelijk Museum voor Schone Kunsten heette. Hij was heel verwonderd dat er nu een echte beroepsconservator werd aangesteld en hij vroeg zich af waarmee die nieuwkomer zich wel zou bezig houden. Er was toch een modern ingericht museum met een vermaarde collectie evenals een goede catalogus (door E. Hosten en E. Strubbe) en het Ministerie van Onderwijs zorgde voor grote tentoonstellingen. Toen op 1 januari 1955 de verzameling van het in 1865 opgerichte Oudheidkundig Genootschap (Société Archéologique) in Gruuthuse in het bezit van de Stad kwam, stond de nieuwe directeur voor een eerste uitdaging : een wegens geldgebrek verwaarloosd museum volgens eigentijdse normen herinrichten en aantrekkelijk maken voor een breed publiek.

Daarnaast wilde hij ook tentoonstellingen organiseren. Als onderwerp voor zijn eerste realisatie koos hij voor een minder bekende Brugse kunstperiode, nl. de 18de eeuw en voor drie Brugse kunstenaars J. Garemijn, H. Pulinx en P. Pepers. Met behulp van E. Dhanens en L. Devlieghe kregen die drie niet enkel een tentoonstelling maar ook een oeuvre-catalogus.

Deze tentoonstelling zou door vele andere worden gevolgd, o.m. van de vele aanwinsten die de musea onder zijn bewind kwamen verkrijgen.

In datzelfde jaar 1955 ging ook de opgraving door op de site van de gesloopte Sint-Donaaskerk. Hij was niet enkel één van de initiatiefnemers van het archeologische onderzoek, maar hij volgde trouw het verloop van de werken en kwam bijna elke dag ter plaatse en zorgde voor de bewaring van de vondsten.

Bovenal echter ging de inventarisatie van het eigen museumbezit hem ter harte, misschien nog een gevolg van zijn gedrevenheid uit zijn tijd bij het ACL, waarvan hij o.m. een omvangrijke verzameling steekkaarten bewaarde. In 1958 gaf hij dr. H. Pauwels de opdracht een nieuwe catalogus van het Groeningemuseum te maken. Deze voorbeeldige catalogus verscheen in 1960 en zou maar vanaf 1979 door deelcatalogi worden vervangen.

Over zijn wetenschappelijke bedrijvigheid in de Brugse musea publiceerde hij regelmatig in verscheidene tijdschriften. In onze Handelingen schreef hij enkele bijdragen en talrijke recensies.

A. Janssens de Bisthoven heeft zich ook intens bekommerd voor het architecturaal patrimonium van zijn stad. Hij pleitte – o.m. in de Stedelijke Commissie voor Stedenschoon – voor verantwoord eigentijds bouwen in Brugge, wat hem in conservatieve kringen niet altijd in dank werd afgenomen.

Luc Devlieghe

In memoriam G. Dalle. - Ons bestuurslid Godgaf/Dieudonné Dalle (° 19 juli 1920) overleed op 27 augustus van dit jaar. In 1959 doctorerde hij aan de RU Gent met een verhandeling “De bevolking van Veurne-Ambacht in de 17de en 18de eeuw”, een studie die bekroond werd door de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België en in 1963 uitgegeven.

Enkele jaren later, in 1970 werd hij bestuurslid van ons Genootschap. Hij volgde trouw de bestuursvergaderingen ; hij was een man van weinig woorden en luisterde monkelend naar wat anderen zegden. Op 5 december 1994 was hij voor de laatste maal aanwezig op de bij-

eenkomst van het bestuur. Daarna is hij stilaan weggedeemsterd, waar hij "zijn lijden leed en diep zijn woord in mist vergeleed" zoals F. Florizoone het in zijn afscheidsgedicht op het doodsprentje treffend en gevoelvol neerschreef.

In 1990 verscheen een huldeboek "Getuigen in polderklei" met bijdragen van een twintigtal vrienden-historici.

In ons tijdschrift handelen zijn artikels over zijn uitverkoren studiegebied, de Westhoek : demografie, onderwijs, taal, landbouw, de Veureuse Boeteprocessie. Ook een tiental boekbesprekingen getuigen van zijn brede belangstelling.

Hij stond ook op de bres voor de studie en de bescherming van het cultureel patrimonium van zijn streek. Dit kwam o.m. tot uiting door zijn werking in de Gidsenkring en in het provinciaal comité van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen.

Luc Devliegher

In memoriam Luc Danhieux. - Op 4 februari 1999 overleed Lucien Danhieux in het Academisch Ziekenhuis te Gent. Hij werd geboren te Ukkel op 22 juni 1923 en is aan onze lezers bekend als archivaris bij het Rijksarchief te Brugge. Hij studeerde aan de universiteit te Gent in 1946 af als licentiaat in de wijsbegeerte en letteren, groep geschiedenis, en slaagde in 1949 in het examen van kandidaat-archivaris. Vooraleer archivaris te worden was hij hulpoperator bij de Regie der Luchtwegen, leraar geschiedenis aan het Atheneum te Zottegem en studiemeester aan de Athenea te Ronse en te Gent. In 1953 trad hij in dienst bij het Rijksarchief, waar hij na een stageperiode te Brussel, zijn hele verdere loopbaan te Brugge werkzaam was. Ik leerde Luc kennen toen hij studiemeester was te Gent en ik van hem een strafwerk kreeg. Later ontmoette ik hem opnieuw toen ik als student in het Rijksarchief te Brugge werkte, waar wij nog later elkaar opnieuw als collega's ontmoetten. Toen leerde ik ook de familie beter kennen en werden wij zowat vrienden ten huize van elkaar. Bijna twintig jaar werkten wij samen en deelden bijgevolg heel wat goede en minder goede momenten, heel wat herinneringen.... Ik herinner mij hoe wij in vele opzichten van elkaar verschilden, maar toch ook weer veel gemeenschappelijks hadden. Ik beschouwde Luc als een intelligent persoon en dat hielp ongetwijfeld mee om een goede verstandhouding te doen ontstaan. Alhoewel wij ieder op ons stuk vrij beginselvast waren, konden wij vrij goed relativeren. Dit heeft ons vaak tot vrij filosofische maar ook tot zeer gezellige

gesprekken gebracht. Verschil van mening stond nooit appreciatie in de weg. Luc was zeer belezen en had een zeer goede talenkennis wat hij graag liet blijken en waarop hij fier was. Dat hij zijn schrandereid ook bij studenten graag etaleerde, bracht hem ertoe de studenten met raad en daad bij te staan, zelfs soms langer en meer dan zij zelf wensten. Zij kloegen er dan over dat zij werden “beziggehouden”. Maar steeds was Danhieux bereid om te helpen bij het ontcijferen van teksten en de heuristiek van documenten. Ontelbaar zijn de – ook gerenommeerde – historici die, vooraleer over te gaan tot publicatie hun tekst of hun voorgenomen tekstuittgave door Luc lieten nalezen. Hij hield ervan de mensen in het algemeen en de lezers in het bijzonder te observeren en was een scherp, kritisch en bewust waarnemer. Hij was begrijpend voor gebreken en tekortkomingen maar had het dan weer moeilijk met hen die hij als dom of hardleers beschouwde. Eigenlijk valt het te betreuren dat Luc er nooit toe kwam zijn “memoires” – het zouden ongetwijfeld “eigenzinnige” memoires geweest zijn – over zijn werkkring te publiceren.... Maar ongetwijfeld vond Luc het reeds voldoende dat te publiceren waartoe hij ambtshalve min of meer gehouden was.

In 1957 werd zijn *Inventaire de la Jointe des Monnaies* gepubliceerd, later te Brugge gevolgd door inventarissen van Gemeentearchieven en Kerkfabrieken. Op historisch vlak waren bij voorkeur rederijkers, schuttersgilden en historische demografie het voorwerp van zijn belangstelling, maar bij gelegenheid trokken ook volkskunde, visvangst en zeevaart zijn aandacht. Hetzelfde geldt voor numismatiek. Hij verzorgde gedurende een tiental jaar de Boekenschouw, de toen jaarlijks verschijnende lopende historische bibliografie van ons tijdschrift, was lid van het “Berek” van Biekorf en van de Koninklijke Marine Academie van België en van de “Société de démographie historique” te Parijs. Hij werkte ook binnen het kader van de gekende demografische school van de Cambridge universiteit in Engeland. Ook in het Belgische Instituut te Rome kon hij als “fellow” beschouwd worden. Zowel te Rome als te Londen en te Cambridge bracht hij min of meer lange studieperiodes door.

Literatuur : *Bio-bibliografisch Repertorium van het Wetenschappelijk Personeel* (o.red.v. H. Coppens), Brussel, 1981, blz. 45-48 ; *Het Rijksarchief in België – Les Archives de l'Etat en Belgique 1796-1996* (o.l.v. H. Coppens en R. Laurent), Brussel , 1996, blz. 304-307.

J. Mertens

ALGEMENE GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

Licentiaatsverhandelingen Geschiedenis betreffende het oude graafschap Vlaanderen en de provincie Oost- en West-Vlaanderen

Universiteit Gent (1999)

ANSEEUW Henk, *De brouwerij "Halve Maan" in Brugge* (R. Van Eenoo).

BEELAERT Wim, *Vijf eeuwen Vastenavond in de Carnavalstad Aalst, 1432-1940* (R. Van Eenoo).

BRYN Klaartje, *Misdaad in Gent van 1585 tot 1610. Enkele aspecten van een stedelijke samenleving vanuit het perspectief van de criminaliteit* (H. Soly).

CAECKAERT Heidi, *Leven van de wind ? De sociaal-economische studie van de molenaars in het Meetjesland, de Oudburg en Gent, XVIe tot XIXe eeuw* (C. Vandenbroeke).

DE CONINCK Kathy, *Livinus en Jozef-Johannes De Potter-D'Indoye. Gentse lijnwaadhandelaars in de 18de eeuw* (J. Everaert).

DE GROOTE Marleen, *Strandvondsten in de Bourgondische tijd. Een bijdrage tot de sociaal-economische geschiedenis van de Vlaamse kust (1384-1448)* (M. Boone).

DESCAMPS Sofie, *Tielt : bezette stad tijdens de Eerste Wereldoorlog* (R. Van Eenoo).

DE SMET Katrien, *Vrouwencriminaliteit in het Land van Aalst (1385-1515)* (M. Boone).

DE SMET Sylvie, *Sociaal-economische analyse van een beroepsgroep : de Gentse boekdrukkers (1470-1700)* (C. Vandenbroeke).

DE VliegHER Ruth, *Desertie bij Oostendse Oost-Indiëvaarders in vergeleken perspectief (18de eeuw)* (J. Everaert).

DIEPVENTS Philippe, *Bewogen tijden van immobiliteit : demografisch onderzoek naar de seizoensschommelingen van de huwelijksluitingen in Oost-Vlaanderen (1600-1800)* (C. Vandenbroeke).

GRYSON Bryan, *Een historisch-demografische studie van de kassebrij Ieper in de 17de en 18de eeuw* (C. Vandenbroeke).

GYSELINCK Sophie, *De smokkelhandel in het Land van Waas in de 18de eeuw* (H. Soly).

LAGET Sigrid, *Het vrije schippersambacht in Gent in de achttiende eeuw. Een sociaal-economische verkenning* (H. Soly).

LAMBRECHT Thijs, *Landbouwershandboeken en sociaal-economische geschiedenis. Een terreinverkenning. Casus : Ter Hoyen tijdens de 18de eeuw*

(E. Thoen).

MASIL Steven, *In dienst van Kerk en Grens. Politieke, sociale en economische knelpunten in de geschiedenis van de Wervikse grensarbeiders (1900-1939)* (R. Van Enoo).

MERTENS Dries, *Criminaliteit in het Land van Aalst in de 18de eeuw (1700-1792)* (H. Soly).

MEULEMEESTER Barbara, *Drie Brugse armenscholen in de achttiende eeuw* (H. Soly).

MOERMANS Katrien, *De culturele expressies van de leden van de Raad van Vlaanderen (1419-1477). Een verkennende prosopografische studie* (M. Boone).

RAMAN Stephanie, *Een prosopografie van de suppoosten van de Raad van Vlaanderen in de tweede helft van de achttiende eeuw* (H. Soly).

ROELS Sophie, *De Bijloke in de branding : de werking van het Bijlokehospitaal te Gent, 1560-1630* (H. Soly).

SCHEPENS Tineke, *Het begrafenisritueel tijdens de achttiende eeuw te Gent* (H. Soly).

SOENS Tim, *Rentmeesters, tollenaars en de anderen. Een onderzoek naar de beheerders van het grafelijk domein in Vlaanderen (1372-1404)* (M. Boone).

VAN BAUWEL Annelies, *Subcultuur of traditioneel patroon ? Een genderonderzoek naar de materiële cultuur van de Gentenaars uit de tweede helft van de achttiende eeuw* (H. Soly).

VAN DEN BERGHE Michiel, *Het landschap te Lissewege. Historische geografie en bezitsstructuren op basis van het archief van de wateringgen (16^e-18^e eeuw)* (E. Thoen).

VAN DEN BORRE Chris, *Prijzen, lonen en levensstandaard in Brugge en omgeving tijdens de 14^e en het begin van de 15^e eeuw* (E. Thoen).

VAN DER HAEGEN Natasja, *Inventarisatie en evolutie van de Driesen op het kaartblad Gavere-Oosterzele* (E. Thoen).

VAN DER HERTEN Greet, *Een onderzoek naar de materiële leefwereld in een plattelandsgemeenschap. Casus : Melsele in de 17^e en de 18^e eeuw* (E. Thoen).

VAN DOORNEVELDT Wendy, *Laat de kinderen tot ons komen : kinderopvang als onderdeel van een sociale politiek in de lange 19^e eeuw. Een onderzoek met de nadruk op Gent* (C. Vandenbroeke).

VAN LOOCK Stijn, *Toerisme in Middelkerke, 1945-1995* (R. Van Enoo).

L. François

Katholieke Universiteit Leuven (1999)

BEKAERT Joris, *Geschiedenis, Multimedia en Educatie in Vlaanderen: Een onderzoek van het Maerlantproject, het museum 'In Flanders Fields' te Ieper en het museum 't Ename te Ename* (R. De Keyser).

DEPOORTER Sigrid, *De doorgaande waarheden in West-Ieperambacht tijdens de 15de eeuw* (E. Van Ermen).

DUFRAIMONT Griet, *Cultureel leven en cultuurspreiding in Kortrijk tijdens het interbellum* (J. Tollebeek).

HEYLEN Steve, *De jonge Aloïs Van de Vyvere (1871-1911), een biografie* (J. De Maeyer) (geboren te Tielt, werkzaam te Tielt en te Gent).

MATTHYS Els, *Onlusten te Ieper in 1303 en 1304. De rol van een interne stedelijke opstand in het democratiseringsproces van een grote Vlaamse industriestad* (J. Goossens).

MICHÄEL-WASHINGTON SERRUYS, *Oostende en de Oostendse Compagnie. Het Economisch Effect van koloniale Zeehandel op een Zuid-Nederlandse Havenstad tussen de Spaanse en de Oostenrijkse Successieoorlog (1713-1754)* (E. Buyst).

VAN BAELEN David, *Vlaams volksoproer in de achttiende eeuw. Een studie aan de hand van het archief van de Raad van Vlaanderen* (F. Vanhemelryck).

VAN DAEL Isabel, *Koninklijke Academie voor Schone Kunsten te Kortrijk. Een geschiedenis van 1760 tot 1944* (J. Tollebeek).

VEYS Annelies, *Leven en werk van Baron Philippe Kervyn de Volkaersbeke (1815-1881)* (J. Tollebeek) (geboren te Sint-Niklaas, actief in het Gentse).

Zie ook de brochure *Samenvattingen van licentiaatsverhandelingen en proefschriften in 1998 aangeboden in de Studierichting Geschiedenis van de KU Leuven*, Leuven 1998. (Nr. 12 in deze reeks uitgegeven door het departement Geschiedenis en de vereniging Historici Lovanienses). Ook te consulteren via een website van de faculteit Letteren van de KULeuven (<http://millennium.arts.kuleuven.ac.be/verhandelingen/>).

M. Cloet

Kantelend archiefbeeld. - Hieronder enkele bedenkingen uitgesproken bij de voorstelling op 11 december 1999 van het doctoraal proefschrift van collega Maurice Vandermaesen, samen met ondergetekende in 1979 benoemd als assistent bij het Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën.

“Het is zonder meer een vaststaand feit dat de archiefwereld de afgelopen twintig jaar een grondige metamorfose heeft ondergaan ; we kunnen zonder meer spreken van een **kantelend archiefbeeld**. Naar mijn aanvoelen lagen een aantal factoren aan de basis van de wijzigingen die zich aftekenden : 1. De groeiende tendens om in iedere provincie te komen tot een sluitend netwerk van archieven, waardoor het aantal stedelijke en gemeentelijke archiefdiensten de laatste jaren sterk is toegenomen. Waar de Rijksarchieven en enkele grote stadsarchieven vroeger vrijwel een monopoliepositie bezaten is thans ook in heel wat kleinere steden en gemeenten meer belangstelling voor het archief ontstaan ; zeker in de provincie West-Vlaanderen tekent zich op dit gebied een positieve evolutie af ; 2. Een verdere of een andere vorm van decentralisering, concreet vertaald in het sluiten van een contract tussen het Rijksarchief en een aantal steden en gemeenten, waardoor een aantal belangrijke archiefbestanden op lokaal en regionaal niveau aan deze steden en gemeenten in bewaring werden gegeven . Het vergt heel zeker bij een aantal betrokkenen een grondige mentaliteitswijziging, maar een verdere samenwerking tussen de onderscheiden openbare archiefdiensten lijkt me hoe dan ook aangewezen ; 3. Het groeiend bewustzijn bij een aantal administraties, bvb. de Vlaamse provincies, dat het archief het best wordt bewaard op het niveau van de archiefvormer zelf, waarbij het vanzelfsprekend van het grootste belang is dat alle archiefvormers en hun bevoegdheden zo goed mogelijk in kaart worden gebracht. Dit lijkt me een tendens die in de toekomst nog verder door wetteksten of decretale besluiten zal worden geconcretiseerd. De rijksarchivaris zal hierdoor moeten breken met een seculaire traditie als bewaarder van een hele reeks openbare archiefbescheiden, maar eerder dienen op te treden als een soort go between bij de archiefvormers. De alsmaar toenemende inspectieopdrachten zijn hiervan allicht nog maar een voorbode ; 4. De confrontatie die dient aangegaan te worden met het beheer van elektronische archieven ; dit is een wijziging van formaat, waar we straks nog verder op terugkomen ; 5. De problematiek van de bewaring en vernietiging, die zich op een steeds meer acute wijze stelt. Hoe langer hoe meer blijkt dat een individuele archivaris of een select groepje archivariissen niet in staat is om algemeen aanvaarde selectiecriteria uit te vaardigen; dit probleem, zoals vele andre trouwens, dient hoe langer hoe meer op internationaal niveau te worden aangekaart ; 6. De evolutie van de archiefwetenschap zelf, waarbij steeds weer wordt gezocht naar nieuwe en meer verfijnde methodes voor

het ordenen en beschrijven. De discussies zijn volop aan de gang om te komen tot een internationale standaard voor archiefbeschrijvingen (ISAD G) en de tijd is dus definitief voorbij dat de redactie van een inventaris de allerindividueelste expressie van een allerindividueelste emotie was. Kortom, van de archivaris wordt heel veel soepelheid en inlevingsvermogen verwacht en om toekomstgericht te werken dient hij zich voortdurend bij te scholen. De prestatiedruk is zonder meer ook enorm toegenomen.

Zonder de minste twijfel veroorzaakte de informatica de meest ingrijpende wijzigingen, niet alleen in ons vakgebied, maar ook op breedmaatschappelijk vlak, en, het moet gezegd, veelal zijn de geavanceerde technologieën een zegen voor de maatschappij ; denken we alleen maar aan de enorme vooruitgang die is geboekt op het gebied van de geneeskunde. Maar dit alles mag geen reden zijn om het verleden de rug toe te keren. We mogen het verleden niet vergeten, niet om er ons amechtig aan vast te klampen, maar om onze wortels niet te verliezen, zodat we nooit vergeten en beseffen waar we vandaan komen en derhalve ook meer gericht onze keuzes voor morgen kunnen maken. Om de woorden van de Duitse diplomaat en schrijver Friedrich von Schlegel te citeren : “Een historicus is een naar het verleden gekeerde profeet “.

Het spreekt vanzelf dat een archiefdienst een sleutelfunctie vervult voor een betere kennis van ons verleden. Een archiefdienst is de beheerder van ons papieren verleden. Het is evident dat het beheren van een archivalisch patrimonium helemaal geen passieve taak mag zijn, maar dat het daarentegen op een actieve manier dient te worden aangepakt. De eerste en primordiale taak van een archiefdienst is door inventarisatie de bronnen beschikbaar te stellen voor het historisch-wetenschappelijk onderzoek. Een archiefdienst dient dit onderzoek te stimuleren en er zelf ook een centrale rol in te vervullen.

Spijtig genoeg moeten we vaststellen dat deze stelling niet door alle archivariissen wordt onderschreven en dat het belang van het klassieke inventarisatiewerk en van het historisch-wetenschappelijk onderzoek naar onze smaak al te weinig aan bod komt in de opleidingen archivistiek die zowel op universitair niveau als door de provinciale instanties worden aangeboden. Daar wordt zeer sterk de nadruk gelegd op de problematiek van de automatisering en het toepassingsgebied van de elektronische archieven. Men acht de tijd gekomen om bruggen te slaan naar de administratieve wereld. De archivaris moet zijn vertrouwde terrein verlaten en ietwat spottend heb-

ben sommigen het over de strijd tussen de schone en het beest. Uiteraard mag het belang van de automatisering niet worden onderschat en uiteraard was het belang van registratuerdiensten en dynamisch archief aan een ernstige opwaardering toe. Maar het gevaar dat door een overwaardering hiervan het kind met het badwater wordt weggegooid is zeer reeël. De bereidheid om ons op de elektronische snelweg te begeven moet er zijn, maar laat ons toch a.u.b. behoedzaam zijn voor de spookrijders. We mogen ons niet laten verleiden door de sirenenzang van valse profeten, die de finaliteit van het archiefwerk uit het oog verliezen : we zijn er niet ten dienste van de administratie, maar ten dienste van het wetenschappelijk onderzoek. Sinds kort hebben archivariissen die geen gebenedijd woord Latijn meer kennen onze rangen vervoegd. Het gevaar bestaat dat men het op de duur normaal gaat vinden dat archivariissen geen paleografie meer kennen en niet de minste notie meer hebben van de klassieke hulpwetenschappen als sigillografie, chronologie, heraldiek of diplomatiek. Zulke archivariissen zullen perfect hun weg vinden in de moderne informatiestromen, maar de band met het verleden wordt op die manier volledig doorgeknipt. Lenen, schepenbanken, kasselrijen, nooit van gehoord. Gaan we deze richting uit, dan dienen serieuze vragen gesteld te worden bij de toekomst van ons beroep”.

Michel Nuyttens

Provinciaal archief West-Vlaanderen op eigen benen. - Op dinsdag 29 juni 1999 werd in het nieuw Bestuursgebouw van het Provinciehuis Boeverbos met enige luister een archiefovereenkomst ondertekend tussen de Provincie West-Vlaanderen en het Algemeen Rijksarchief. In de overeenkomst wordt bepaald dat de historische provinciale documenten die zich thans opgesplitst in de Rijksarchieven te Brugge en te Beveren-Waas bevinden, terug in bewaring gegeven worden aan de Provincie. Bovendien wordt vrijstelling verleend van de verplichting om provinciale bescheiden en dossiers neer te leggen in het Rijksarchief, zoals nog steeds door de verouderde Archiefwet van 1955 vereist wordt.

Met deze misschien wat ingewikkeld lijkende of wat vergezochte constructie wil de Provincie het gehele zelf gevormde archief vanaf zijn ontstaan in 1794 tot op heden in een optimaal uitgeruste bewaarplaats en onder één beheer samenbrengen. Bedoeling is om het op die manier gemakkelijker en eenvormiger te kunnen ontsluiten en het als één geheel aan de onderzoekers of andere belangstellenden

aan te bieden. Concreet zullen in oktober - december e.k. de dossiers uit Beveren-Waas die uit de periode 1875-1940 dateren, overgebracht worden naar het provinciaal archiefmagazijn in het Grootseminarie te Brugge, en binnen de twee jaar zullen de bescheiden uit het Rijksarchief te Brugge van de periode 1794-1875 eveneens opgenomen worden.

Zoals voormeld neemt het provinciaal archief van West-Vlaanderen een aanvang in 1794, in volle Franse bezettingstijd toen de arrondissements- en later departementsbesturen (als directe rechtsvoorlopers van de huidige Provincies) opgericht werden. Het bevat alle documenten en dossiers die de neerslag zijn van de activiteiten van de provinciale beleids- en bestuursorganen. Zo zijn er bijvoorbeeld de processen-verbaal van de Provincieraad en de notulen van de Bestendige Deputatie, de begrotingen en rekeningen, evenals de dossiers van de verschillende administratieve en technische Afdelingen of Diensten. Niet minder belangrijk zijn de bescheiden of bundels die ontstaan zijn ingevolge taken die van hogerhand toevertrouwd werden aan de Provincies. Voorbeelden daarvan zijn de indrukwekkende kaartenreeksen van de buurtwegen en de onbevaarbare waterlopen of nog de aanvraagdossiers voor gevaarlijke, hinderlijke en ongezonde bedrijven.

Het West-Vlaams provinciaal archief mag zelfs uniek genoemd worden, omdat een aantal gemeentelijke en andere lokale archieven - vooral dan in het zuiden van West-Vlaanderen - volledig verdwenen of vernietigd zijn ingevolge oorlogshandelingen in 1914-1918 of in 1940-1945. Enkel de documenten die uit hoofde van het administratief toezicht op de lokale besturen bij de Provincie (en dus in het provinciaal archief) terechtkwamen, bleven voor die Gemeenten bewaard.

Het archief is alle werkdagen van 9 tot 12 uur en van 13 tot 17 uur vrij raadpleegbaar op de provinciale Archiefdienst West-Vlaanderen in het Grootseminarie (Potterierei 72 te Brugge). Vanaf januari zal het archiefleeszaaltje in het Grootseminarie ook toegankelijk zijn op zaterdag (behalve in de maanden juli en augustus).

Literatuur :

J. VANNIEUWENHUYSE, Nieuwe bezems vegen doorgaans schoon. Naar een efficiënte archiefzorg en -beheer bij het Provinciebestuur West-Vlaanderen, in *Qui valet ingenio. Liber Amicorum aangeboden aan dr. Johan Decavele ter gelegenheid van zijn 25-jarig ambtsjubileum als stads-archivaris van Gent*, Gent, 1996, 489-502.

ID., Wie maaien wil, moet zaaien. De archiefpolitiek van het

Provinciebestuur West-Vlaanderen (ter perse).
Jaarverslagen betreffende de werking en de evolutie van de
Archiefdienst, in *Stand van het Bestuur in West-Vlaanderen* vanaf 1995-
Johan Vannieuwenhuysse

Overheidsarchieven in West-Vlaanderen. - Vele archieven van Gemeenten, OCMW's, Kerkfabrieken, Polders en Wateringen beschikken in onze provincie nog niet over een degelijke bewaarplaats en een goede ontsluiting. Nochtans zijn deze archieven op korte termijn interessant omdat ze het voor de gewone burgers mogelijk maken - mede in het kader van de openbaarheid van bestuur - hun rechten en plichten te achterhalen. Deze liggen vervat in bouwvergunningen, milieuvergunningen, bevolkingsboeken, burgerlijke stand, enz. Bestuurders en ambtenaren moeten ook de dossiers geregeld kunnen raadplegen omdat ze onder andere bestuurscontinuïteit verzekeren en precedentgevallen beschrijven. Op iets langere termijn worden de bescheiden dan belangrijk voor historische en andere navorsers, die het verleden van de hen omringende samenleving willen bestuderen.

Om naast de bestaande eigen provinciale Archiefdienst West-Vlaanderen ook een netwerk voor lokale overheidsarchieven mee te helpen uitbouwen nam het Provinciebestuur een aantal stimulerende beslissingen. Aan de provinciale School voor Bestuursrecht (SBR) werd in 1998-1999 een cursus "archiefbeheer" ingericht. Niet minder dan zestig ambtenaren belast met het documentenbeheer bij hun respectievelijke besturen schreven zich hiervoor in. Verder werd in 1999 een provinciale archiefconsulent aangeworven. Deze persoon is belast met de begeleiding van de lokale archiefdiensten en met concrete hulp bij de opstart van de inventarisering. Tenslotte keurde de Provincieraad een reglement goed dat het lokale archiefbeheer tijdelijk subsidieert. Nieuwe gemeentelijke of intergemeentelijke Archiefdiensten kunnen gedurende drie opeenvolgende kalenderjaren een financiële injectie verkrijgen. Deze bedraagt 50 % van de wedde van de nieuw aangeworven of nieuw aangestelde archivaris. Voorwaarden zijn dat deze archivaris de postuniversitaire archiefopleiding of de voormelde provinciale basis cursus met vrucht gevolgd heeft en dat de Gemeenten zelf voldoende personeel, geld en andere middelen ter beschikking stellen om het archiefbeheer degelijk te organiseren en ook na de drie subsidiejaren in stand te houden. Verder moeten de Archiefdiensten ook openbaar en toegankelijk zijn en dient de structuur van de gemeentelijke of intergemeentelij-

ke Archiefdienst duidelijk in contractuele overeenkomsten met andere lokale besturen (OCMW, kerkfabrieken, polders of wateringen) vast te liggen.

Inmiddels maken reeds zes Gemeenten gebruik van de subsidiëringmogelijkheid, met name Blankenberge, Diksmuide, Koksijde, Torhout, Wervik en Zedelgem. Gehoopt wordt dat ze de aanzet mogen zijn van een beweging die er uiteindelijk toe leidt dat West-Vlaanderen een sluitend netwerk van overheidsarchiefdiensten verkrijgt.

Johan Vannieuwenhuysse

Archivarissen bewijzen dat Vlaanderen en Zeeland meer dan burens zijn. - Op maandag 25 oktober 1999 was het provinciebestuur van West-Vlaanderen gastheer voor het zeventiende jaarlijkse Vlaams-Zeeuws Archivarissenoverleg. Bij die gelegenheid werd als Europese priméur een elektronische grensoverschrijdende Archiefgids voorgesteld die een indrukwekkend aantal sporen van het gemeenschappelijke verleden van Vlaanderen en Zeeland, in goede en slechte tijden, bekend maakt. De Euregio Scheldemond en diverse overheden uit Nederland en Vlaanderen steunden het project.

Tussen archivarissen uit de provincies Oost- en West-Vlaanderen, en Zeeland is een stevige traditie gegroeid om elkaar afwisselend in Vlaanderen en Zeeland te ontmoeten. Uitwisseling van kennis op vak-technisch gebied en bevordering van menselijke en professionele contacten staan telkens op de agenda. De deelnemers zijn afkomstig uit alle geledingen van het archiefwezen in de betrokken provincies, met name Rijksarchieven, Provinciale archieven, Stads- en Gemeentearchieven, O.C.M.W.-archieven, Waterschapsarchieven, archieven van kerkelijke en privaatrechtelijke instellingen.

Als bewaarders van ons geschreven verleden beseffen archivarissen beter dan wie anders dat de geschiedenis van Vlaanderen en Zeeland zeer verweven is. Zo maakte Zeeland bewester Schelde tot bij de militaire scheiding van de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden in 1588 deel uit van het graafschap Vlaanderen. In 1648 werd die vreemding staatkundig erkend. Toch bleven beide landsgedeelten meer dan vermoed op elkaar aangewezen, in samenwerking of in conflict.

Voor elke studie over die oudste periode is men vanuit Zeeland aangewezen op het Oost- en Westvlaamse archiefwezen. Instellingen zoals polders en waterschappen bleven, ongeacht die kunstmatige grens, doorwerken. Ook oude bezitsstructuren en rechten die stoel-

den op de bedijkingsinspanningen van grote Vlaamse abdijen bleven doorbestaan. Hiervoor is men dan vanuit Vlaanderen van het Zeeuwse documentatiemateriaal afhankelijk. De archivariissen vonden het hoog tijd de beschikbare informatie voor alle belangstellenden bereikbaar te maken.

Die grensoverschrijdende samenwerking kreeg daarom gestalte met de voorstelling van een 'Vlaams-Zeeuwse Archiefbronnengids' op CD-ROM. Hierbij horen een handleiding en historische inleiding. Het is het eerste archiefproject van die aard in Europa en werd gerealiseerd dank zij een zelden geziene internationale co-financiering: de Euregio Scheldemond in het kader van het Interreg II-programma, de Nederlandse en Vlaamse Ministeries van Cultuur, de provinciebesturen van Oost- en West-Vlaanderen, en Zeeland, het Algemeen Rijksarchief te Brussel en het Rijksarchief in Zeeland.

In opdracht van de vereniging en onder toezicht van een begeleidingsgroep zochten twee onderzoekers, de Vlaming John Baert en de Zeeuw Paul Van Dun, gedurende anderhalf jaar in een aantal openbare archiefbewaarplaatsen aan beide zijden van de grens naar bewijzen en sporen van dat gemeenschappelijke verleden. Het moest essentieel gaan om akten van informatief belang voor de 'overbuur'. Dit leverde een meer dan behoorlijke oogst op van 13000 beschrijvingen van archiefstukken en -reeksen zoals ze voorkomen in de beschikbare inventarissen en met rechtstreekse verwijzingen naar plaats- en persoonsnamen, toestanden en gebeurtenissen in Vlaanderen en Zeeland, van het jaar 1160 tot bijna op heden.

Vlamingen kunnen in de Zeeuwse archieven terecht voor ruime onderwerpen zoals de Scheldevaart en de positie van Middelburg als voorhaven van Antwerpen, de Nederlandse reactie in Zeeland op de Belgische Opstand in 1830 en volgende jaren, of de registratie en opvang van de talloze Belgische vluchtelingen in Zeeuwse gemeenten in 1915-1920. Minder gekend zijn de archieven betreffende de garnizoensgemeenten in de forten Lillo en Liefkenshoek (1681-1786), de registers met inschrijving van Vlamingen als nieuwe poorters te Vlissingen (vanaf 1469) en Hulst (vanaf 1715), het archief van de oude heerlijkheid Beveren (Waas) in het gemeentearchief te Veere, of nog de industrialisering en grensarbeid, smokkel, postdiensten vanaf 1650, grensoverschrijdend stoomtram- en treinverkeer vanaf 1850, enz.

Zeeuws-Vlamingen zullen ontdekken dat het nog bewaarde bestuurlijk en administratief archief van hun regio tot 1600 in de Rijksarchieven van Brugge en Gent berust. Opvallend is nog de rol

van kerkelijke instellingen en gegoede families bij de inpolderingen en grondontginning, de onafgebroken bezorgdheid tegen zeedoorbraken en de noodzakelijke dijkwerken. De gids beschrijft een schat aan kaartenmateriaal van 1550 tot heden o.a. inzake de fortengordel aan de grens tussen de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden.

In een periode van steeds meer beschikbare vrije tijd en mobiliteit verneemt een potentieel ruim publiek nu dat een grote hoeveelheid gemeenschappelijke cultuurbronnen nog sluimert in tal van archiefbewaarplaatsen. Met deze gids mikt de projectgroep op o.a. culturele en toeristische diensten, organisatoren van tentoonstellingen, diensten voor landschappen en monumenten, educatieve projecten in het onderwijs, genealogen, onderzoekers van streekgeschiedenis, enz.

De projectgroep voorziet bovendien een regelmatige actualisering van de informatie ten behoeve van de intekenaars via een elektronische nieuwsbrief.

De Vlaams-Zeeuwse Archiefbronnengids is beschikbaar op CD-ROM en kan besteld worden bij het Rijksarchief te Middelburg, Sint-Pieterstraat 38, NL - 4331 EW Middelburg. Prijs: 350 BEF+port en evt. wisselkosten. Contactadres voor Vlaanderen: Vandermaesen M., p.a. Rijksarchief Brugge, Academiestraat 14, 8000 Brugge.

M. Vandermaesen

Kaarten van Vlaanderen. - De jaarlijkse tentoonstelling in het vroegere abtsgebouw te Oudenburg was dit jaar gewijd aan de cartografie van het graafschap Vlaanderen. De kaarten van Vlaamse en buitenlandse cartografen, waren voor een groot gedeelte afkomstig uit de omvangrijke verzameling van ons medelid Jozef Bossu.

De kaart van het Brugse Vrije door P. Pourbus. - De Brugse schilder Pieter Pourbus werkte van 1562 tot 1571 aan het opmeten, uittekenen en schilderen van een grote kaart van het Brugse Vrije. Op het einde van de 16de eeuw was de kaart in slechte staat geraakt door het af- en oprollen voor consultatie door de administratie en in 1597 werd P. Claeissens opgedragen er een kopie van te maken. De nieuwe kaart, voltooid in 1601, en 614 cm breed en 361 cm hoog, was een getrouwe kopie die dan ook geen rekening hield met de veranderingen die ondertussen in het landschap hadden plaats gevonden, zoals bv. het in 1583 ontstane Lapscheurse gat. Van de oorspronkelijke kaart van Pourbus bleef enkel een fragment over van 322,5 cm

breedte en 151 cm hoogte, d.w.z. minder dan 1/4. Beide kaarten, eigendom van de Provincie West-Vlaanderen, hangen uit in het Brugse Stadsarchief. In 1852 werd een lithografische reproductie van de kaartkopie gemaakt, samen met een lijst van de meeste plaatsnamen die op de kaart voorkomen.

De grootte en de toestand van de beschildering van de twee kaarten maken een vlotte consultatie ervan niet zo gemakkelijk. Een goed hulpmiddel waren reeds de detailfoto's die het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (ACL) in 1947, 1951 en 1952 vervaardigde. Aangezien de kleuren een belangrijke rol spelen in de weergave van dijken, waterlopen, wegen en begrenzingen bleef een fotografische uitgave in kleur toch wenselijk. Dit is nu gebeurd door een samenwerking van de Universitaire Pers Leuven en Canaletto Alphen aan de Rijn, met medewerking van het Ministerie en de stad. Als inleiding op de kaartenuitgave worden in een meegaande publicatie een aantal wetenschappelijke bijdragen gebundeld die met de kaarten verband houden. Er zijn technische artikels en andere die meer historisch gericht zijn. M. Ryckaert behandelt de geschiedenis en de organisatie van het Brugse Vrije, de opdrachtgever van deze unieke kaarten. P. Huvenne belicht de ontstaansgeschiedenis van de oorspronkelijke kaart en situeert ze in het cartografisch werk van Pourbus. E. Tahon bespreekt de kopie door P. Claeissens. A. Verhulst bestudeert uitvoerig de landschappelijke elementen en hun geschiedenis, wat in veel gevallen een echte streekgeschiedenis insluit¹.

De lange lijst van plaatsnamen werd overgenomen van de lithografie uit 1852 alhoewel op p. 46 geschreven staat dat de "publicatie van 1852 slechts een onvolledige bron is, die in elk geval grondig moet worden herwerkt". Zal het nu nog jaren wachten zijn op een goede toponymische lijst die rechtstreeks van de kaarten is gekopieerd?

Het cartografisch gedeelte bevat twee bladen A en B met het kaartfragment van Pourbus, 32 bladen (op 50% van de grootte) van de kopie van Claeissens en een reproductie van de lithografie uit 1852. De reproductie van beide kaarten is geen gemakkelijke taak. Op verscheidene plaatsen is de verf verdwenen en de structuur van het doek zichtbaar geworden. Daardoor zijn sommige plaatsnamen en gebouwen gedeeltelijk onleesbaar geworden.

1 Verhulst schrijft (p. 39) dat op de twee kaarten de oude afgeplatte dijken die geen waterkerende functie meer hadden als rode wegen zijn geschilderd. In het opschrift op de Claeissenskaart staat echter dat de wegen een kastanjebruine kleur hebben en de begrenzingen van akkers een rode. Het is echter dikwijls moeilijk de twee kleuren van elkaar te onderscheiden.

Opmerkelijk is dat de kleurenreproductie van het originele kaartfragment in het werk van A. Verhulst, *Landschap en landbouw in Middeleeuws Vlaanderen* (Brussel, Gemeentekrediet 1995) van veel betere kwaliteit is dan de bladen A en B en dan ook beter bruikbaar is.

Luc Devlieghe

Parochies in het bisdom Terwaan. - Zoals de titel aangeeft, valt dit repertorium uiteen in twee delen. Het eerste deel geeft een gedetailleerd overzicht van alle elementen die belangrijk zijn voor de oudste geschiedenis van de 90 parochies die tijdens de dertiende eeuw de dekenijen Veurne en Ieper vormden. Voor de veertiende eeuw komt dit overeen met de dekenijen Diksmuide, Ieper, Poperinge en Veurne. Het gaat maximum om een twaalfstal gegevens, nl. de eerste vermelding van het toponiem en de eerste vermelding van een term die informatie geeft over de kerkelijke situatie ; de betekenis van het toponiem ; de patroonheilige van de kerk met de eerste vermelding ; de resultaten van archeologische opgravingen ; de bezitter van de bidplaats of parochie met de oudst mogelijke datum die dit bezit bewijst ; de bezitters van de tienden en de verschuivingen in dit bezit ; de moederparochie ; de dekenij ; de andere bidplaatsen die binnen de parochie lagen of de kapelanijen die er gesticht werden ; indien er voldoende gegevens bekend zijn volgt hun verwerking ; de verdere literatuur en ten slotte de bekende namen van de parochiegeestelijkheid.

Het tweede deel (met het repertorium van de bidplaatsen van het bisdom Terwaan) is minder uitgebreid en is bedoeld als werkinstrument om snel enkele basisgegevens terug te vinden. Dit betekent ook dat er geen notenapparaat is. Voor 565 bidplaatsen worden volgende elementen vermeld : de plaatsnaam, de patroonheilige, de eerste vermelding, de dekenij (zoals vermeld in de pouillés) en de bezitter. Een eerste bijlage somt alle patroonheiligen op en de parochies waar ze werden vereerd. Een tweede bijlage somt de bevestigingsprivilegies op. Kapittels en abdijen vroegen aan de paus, soms ook aan de bisschop, om hun bezittingen en rechten te bevestigen, wat zij dan ook deden. Deze oorkonden vormen de voornaamste bron om bidplaatsen op het spoor te komen voor die periode waarvoor geen pouillés voor handen zijn.

Al is het belang van de studie een stuk breder, o.m. omdat hier prachtig vergelijkingsmateriaal ter beschikking is, het zal de lezer duidelijk zijn dat deze publicatie een onmisbaar instrument is voor

de lokale geschiedenis van een belangrijk deel van West-Vlaanderen. Marc Carnier, *Parochies en bidplaatsen in het bisdom Terwaan voor 1300. Een repertorium van de parochies van de dekenijen Veurne en Ieper en een overzicht van alle bidplaatsen van het bisdom* (Algemeen Rijksarchief, Studia, 78), Brussel, 1999, 412 p. Bestelnummer 2832, 650 BEF.

Griet Marechal

Graaf Lodewijk van Nevers. - Tijdens zijn jaarvergadering op 11 december 1999 die doorging op het Stadsarchief te Brugge stelde het Genootschap een nieuwe publicatie voor in de reeks 'Bronnen en bijdragen tot de Vlaamse geschiedvorsing'. Als nummer 6 verscheen de doctoraalstudie van Maurice Vandermaesen onder de titel *De besluitvorming in het graafschap Vlaanderen tijdens de veertiende eeuw. Bijdrage tot een politieke sociologie van de Raad en van de raadsheren achter de figuur van Lodewijk II van Nevers (1322-1346)*, (RUG, 1977), 3 dln., 591-542-244 blz., Brussel, 1999. Dank zij de aanmoediging en de steun van dr. E. Persoons, Algemeen Rijksarchivaris, zag de publicatie het licht. We stellen het werk hier kort voor.

Regeren was ook in de middeleeuwen geen gemakkelijke opgave. Landvorsten zoals de graven van Vlaanderen lieten zich bijstaan door raadsheren en andere medewerkers die beslissingen voorbereidden of beïnvloedden. De auteur analyseert haarfijn de omgeving van graaf Lodewijk van Nevers (gehuwd met Margareta, dochter van koning Karel IV van Frankrijk) die in 1322 als knaap van 18 jaar zijn grootvader Robrecht van Bethune in een roerig vorstendom opvolgde. We maken kennis met raadsheren en hovelingen, hun familiale achtergrond, opleiding en kwalificaties, hun werk en specialisaties. Beelden van politiek en passie aan een harde hofwereld ontrollen zich: complotten en afrekeningen tussen familiale clans, Lodewijks opdringerige schoonfamilie te Parijs en in Bourgondië, de politieke inmenging van Frankrijk in Vlaanderen, opportunisme en sympathieën met Zannekin en Van Artevelde, enz. We zien duistere figuren aan het werk zoals biechtvader Artaud Flote, abt van Vézelay, die hekserij niet zou geschuwd hebben om graaf Lodewijk tot impotentie te brengen en die van zware corruptie met belastinggeld werd beschuldigd. Gelukkig kon Lodewijk van Nevers ook steunen op een kern van trouwe raadsheren en administratoren die ondertussen een doeltreffend centraal regeerapparaat uitbouwden. De Gentse opstand onder Van Artevelde onderbrak even dit proces van moder-

nisering waarna graaf Lodewijk van Male op de ingeslagen weg verder ging.

Voorliggende studie is het resultaat van een geduldige speurtocht in binnen- en buitenlandse archieven, en de raadpleging van een ruime bibliografie. De originele verwerking van dit omvangrijke bronnenmateriaal leverde op zichzelf reeds enkele boeiende hoofdstukken op over de werking van de Vlaamse kanselarij en de interpretatie van de toenmalige administratieve woordenschat. Politiek was toen ook een zaak van persoonlijke aanwezigheid. Graaf Lodewijks verplaatsingen en residenties waren duidelijk niet steeds een pretje. De zes maanden die hij in strenge gevangenschap in het kille Brugse Steen doorbracht waren voor iemand van zijn stand wellicht een record in de Vlaamse geschiedenis. Naast het eigenlijke betoog levert de auteur enkele omvangrijke bijlagedelen. In individuele notities krijgt men alle beschikbare informatie, archiefverwijzingen en bibliografie over de 127 personen die zich ooit 'raadsheer' van Lodewijk van Nevers mochten noemen. Een afzonderlijk deel bevat meer dan 1800 regesten of inhoudelijke beschrijvingen van oorkonden en akten die in grafelijke naam de kanselarij verlieten. Tenslotte is er het deel met het 'itinerarium' van graaf Lodewijk waarin men hem bijna dagelijks op al zijn verplaatsingen in Vlaanderen en in Frankrijk kan volgen. Inleidend vernemen we alles over middeleeuwse reiswegen en verplaatsingssnelheid.

Het boek kan besteld worden door overschrijving van 1500,- BEF + 250,- BEF portkosten (binnenland) op rekeningnr. 000-0107939-75 van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge. Leden van het Genootschap genieten 20% korting.

De pest in de Nederlanden. – Samen met grote stadsbranden waren besmettelijke ziekten in vroegere eeuwen rampen waarbij men zich onmachtig voelde. Een brand kon men eventueel nog bestrijden, maar ziekten moest men ondergaan en bang afwachten tot alles zou voorbij zijn, hopen op hemelse tussenkomst.

Een van die ziekten was de pest (*yersinia pestis*). Het 4de symposium in de reeks "Geschiedenis der geneeskundige wetenschappen" ingericht door de "Koninklijke Academie voor geneeskunde van België" was gewijd aan *De Pest in de Nederlanden* (21 maart 1998). Dit jaar verschenen de "handelingen" in de reeks "Dissertationes Series Historica", nr. 7.

Veel bijdragen hebben betrekking op de grote pestepidemie uit

1349-1351 ¹ en uit 1666-1668 ². Veel blijft nog in het duister. Is alles wel echte pest wat in de bronnen pest/pestilentie wordt genoemd ³ ? Is alle abnormale sterfte toe te schrijven aan de pest ? Waaraan is de verschijning van de pest in 1349 te wijten ? Hoe verdwijnt plots de pest ?

Aan de hand van de vele gepubliceerde geschiedenissen van gemeenten, van stads-, kerk- en hospitaalrekeningen en van (uitgegeven) kronieken moet het nu toch stilaan mogelijk zijn een synthese te schrijven over de pest in de Zuidelijke Nederlanden zoals dit in 1988 voor de Noordelijke Nederlanden is gebeurd ⁴.

Over de pestepidemie uit 1349-1351 zijn er in de symposiumbundel bijdragen over ooggetuigen, flagellanten en vervolging van de joden die dikwijls de schuld voor het uitbreken van de epidemie kregen. Zeer belangrijk is de vondst van een 3m-lange perkamenten rol met een flagellantenpreek en liederen in het Nederlands, die waarschijnlijk in 1349 in geselaarsprocessies werd meege dragen. Een uitgave ervan is in voorbereiding.

De bijdragen betreffende de epidemie uit 1666-1668 behandelen het tractaat van de in Diksmuide geboren Thomas Montanus (Jan van den Berghe, 1617-1685) die vanaf 1656 in Brugge werkzaam was. Zijn tractaat *Qualitas loimodea sive pestis Brugana anni MDCLXVI* (Brugge, L. Kerkchove, 1669) geschreven n.a.v. de epidemie te Brugge, wordt inhoudelijk vergeleken met het Parijse tractaat uit 1349 en *De epidemia* (3de kwart 15de eeuw) van Johannes de Vesalia.

Luc Devliegheer

- 1 Voor Brugge : G. MARECHAL, De Zwarte Dood te Brugge, in *Biekorf* 80 (1980), 377-392.
- 2 Voor Brugge : J. GELDHOF, De pestepidemie te Brugge 1665-1667, in *Biekorf* 75 (1974), 305-328.
- 3 De pest verscheen in 1347 in Zuid-Europa en kwam einde 1348 in onze gewesten aan. In de *Cronycke van den lande ende graefsecepe van Vlaenderen* door N. Despars (ed. J. De Jonghe, Brugge, 1838), II, p. 197 wordt in 1315 als gevolg van de hongersnood "een gruwelike ende moordadighe sterfte of pestilentie" gemeld.
- 4 Dit jaar verscheen nog een artikel van L. Van Acker, De pest te Ieper in de 17de eeuw, in *Biekorf*, 99 (1999), 266-275, waarin inzonderheid de epidemiën in 1636-1638 en 1666-1668 worden behandeld. In de *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge* 118 (1981), 131-132 is een Brugse ooggetuige van een pestepidemie van ca. 1600 aan het woord.

Colloquium: Tussen goden en duivels. Over religie en heksenvervolging.

Dit colloquium vond plaats in de lakenhalle te Ieper op 9 oktober 1999. Het was georganiseerd door het Nationaal secretariaat van het Davidsfonds (Leuven) en de Ieperse afdeling. Dat het onderwerp belangstelling wekt moge blijken uit de meer dan 250 deelnemers. Aanleiding was het verschijnen van het boek *Het gevecht met de duivel. Heksen in Vlaanderen* van de hand van prof. Ferdinand Vanhemelryck. Het colloquium vond plaats onder het voorzitterschap van prof. Jos Monballyu. Dat was beslist een goede keuze want niemand in Vlaanderen heeft zoveel heksenprocessen gelezen en bestudeerd als deze bekende rechtshistoricus. (Hij publiceerde een kernachtige synthese over de gerechtelijke aspecten van de heksenprocessen met als titel *Van hekserij beschuldigd. Heksenprocessen in Vlaanderen tijdens de 16de en 17de eeuw* (UGA, Kortrijk-Heule 1994, 128 blz.). De voorzitter opende de studiedag met een brede algemene probleemstelling. Ook werd elk van de vijf sprekers door hem voorgesteld en ingeleid. Dr. Dries Vansacker (assistent K.U.Leuven) wiens herwerkte licentiaatsverhandeling gepubliceerd werd als nummer 5 in de reeks *Vlaamse Historische Studies* met als titel *Hekserij in Brugge. De magische leefwereld van een stadsbevolking, 16de-17de eeuw* (Brugge, 1988), behandelde het thema *Hekserij: een Europees verschijnsel?* De spreker gaf eerst een chronologisch en vervolgens een geografisch overzicht. Hij onderscheidde een voorafgaande fase (ca. 1450-1480/85), een eerste vervolgingsfase (ca. 1480/85-1520/30) gevolgd door een relatieve rustperiode met de komst van de Reformatie (1520/30-1550/60), om te besluiten met een tweede bloedige vervolgingsfase (ca. 1550/60-1650). Deze fase was verweg de meest algemeen verspreide en eiste ook verweg het meest dodelijke slachtoffers. Nadien was de epidemie in de meeste regio's uitgeraast. De heksenhysterie was geen fenomeen uit de zogenaamde 'duistere' Middeleeuwen, maar uit de eerste helft van de Nieuwe Tijd. Vansacker lichtte vervolgens de geografische verspreiding toe aan de hand van geprojecteerde kaartjes. Hieruit bleek dat de hekserij inderdaad een Europees verschijnsel was, maar met heel wat verschillen. De bakermat en het kerngebied zijn te situeren in de duitssprekende regio's van West- en Westelijk Centraal Europa. Opvallend is dat Zuid-Europa vrijwel niet geteisterd werd. De meest frappante informatie betrof het aantal dodelijke slachtoffers: het werd in het verleden schromelijk overdreven.

Prof. Fernand Vanhemelryck hield het hoofdreferaat, hierbij verwijzend naar en steunend op zijn pas verschenen boek. We vatten zijn

betooft kort samen omdat in hetzelfde nummer een bespreking aan het boek is gewijd. Hij wees erop dat het geloof in heksen tot de oudste tijden teruggaat en dat de eerste bekende terechtstelling in Vlaanderen plaatsgreep tijdens de regering van Diederik van den Elzas (1128-1168). Tot in de eerste helft van de 16de eeuw bleef de repressie van toverij (heksery is een woord dat pas later werd gebruikt) 'eerder bescheiden'. De verklaring: toverij bezat in onze gewesten toen nog geen duidelijk demonologisch karakter. Het onbetwistbaar hoogtepunt van de vervolging in Vlaanderen ligt tussen 1593 en 1615. Toch was er een groot verschil tussen de verschillende streken in het huidige Vlaanderen. Veel hing af van de interpretatie van de rechters. De meeste slachtoffers waren weduwen of gehuwde vrouwen. Na 1665 was de heksenwaan in Vlaanderen nagenoeg voorbij.

Prof. em. Michel Cloet diende de algemene religieuze context van de heksenvervolging te schetsen en een antwoord te geven op de vraag: in welke mate heeft de Contrareformatie de heksery en heksenvervolging beïnvloed? Hij wees op de vanzelfsprekendheid van het geloof ('rien de plus naturel que le surnaturel') en op de nabijheid van God, de engelen en de heiligen maar ook van de duivel en zijn handlangers. In de magische wereld van weleer bestond er naast het officieel geloof, ook alomverspreid bijgeloof. Vervolgens werd de chronologie van de Contrareformatie in onze gewesten geschetst: een eerste, moeilijke start onder Filips II en een tweede, vliegende start onder de aartshertogen. Hij onderstreepte dat de heksenvervolging vóór de Reformatie en de Contrareformatie ontstaan is en dat ze naderhand in protestantse en katholieke landen even erg geweest is. Ze was dus algemeen christelijk en niet specifiek contra-reformatorisch. Hij toonde ook aan dat het hoogtepunt van de heksenvervolging (alvast in onze gewesten) niet samenviel met dat van de Contrareformatie (een stelling die H. Soly in zijn betoog beaamde). Het christelijk geloof en de demonologische auteurs boden het ideologisch substratum. De praktijk echter was in handen van het burgerlijk gerecht. De bisschoppen lijken een (zeer) gereserveerde houding aangenomen te hebben.

Prof. Marijke Gijswijt-Hofstra (Universiteit van Amsterdam) besprak de invloed van het protestantisme op de gerechtelijke vervolging van toverij. Samen met W. Frijhoff publiceerde ze een globale synthese voor Nederland onder de titel: *Nederland betoverd. Toverij en heksery van de veertiende tot de twintigste eeuw* (Amsterdam 1987). M. Gijswijt-Hofstra toonde aan dat de hier gestelde vraag niet simpelweg te

beantwoorden valt omdat er diverse soorten toverij waren en diverse soorten protestantisme. Enerzijds was er schadelijke toverij, al dan niet gecombineerd met demonologische elementen (pact en seks met de duivel, heksensabbat en allerlei vormen van rituele magie). Demonologische hekserij was een constructie van geleerden (theologen en juristen), specifiek voor de periode van de heksenvervolging. Aan groepsgewijze processen en de daarmee verhoogde vervolgingsintensiteit lag het demonologisch hekserijbegrip ten grondslag. De positie van het lutheranisme, calvinisme, anglicanisme, anabaptisme enz. ten opzichte van de staat ontwikkelde zich per gebied: verschillend variërend van staatskerk tot al dan niet vervolgte minderheidsgroep. Landen met een krachtige protestantse kerk vertoonden een uiteenlopende vervolgingsijver. Engeland met de anglicaanse kerk als staatskerk kende een relatief geringe vervolgingsintensiteit, net als de latere Republiek, waar de gereformeerde, calvinistische kerk een dominante positie verwierf. Schotland met een calvinistische staatskerk kende daarentegen een hogere vervolgingsintensiteit. Waar de lutherse kerk het tot staatskerk bracht, zoals in tal van Duitse landen en in Scandinavië, liep het vervolgingspatroon sterk uiteen. Kortom: een gevarieerd beeld.

Prof. Hugo Soly (VUB/UG) stond voor de moeilijkste opdracht (aldus de voorzitter en terecht). Hij diende te evalueren welke factoren in de vervolging een rol gespeeld hebben en in welke mate. Spreker begon zijn referaat met een citaat uit het boek van F. Vanhemelryck die stelt dat 'we voor een goed begrip van dit complex verschijnsel een beroep moeten doen op verschillende, uiteenlopende verklaringsgronden'. Daar was hij het mee eens. Het leek hem echter wel mogelijk verder te gaan dan te wijzen op het feit dat religieuze en politieke factoren een rol speelden, zonder daarom te vervallen 'in een systeendenken waarbij modellen ontwikkeld worden die gelden voor een plaatselijke situatie en vervolgens veralgemeend worden'. Dat wilde hij beslist vermijden. Monocausale verklaringen kunnen niet gegeven worden omdat ze niet bestaan. Hoe belangrijk politieke, cultureel-ideologische en sociale ontwikkelingen ook zijn, nooit volstaan ze op zich. De terechte conclusie was dan ook dat op het lokale vlak de contingentie van doorslaggevende betekenis geweest is.

Na de voordrachten maakte het publiek gebruik van de gelegenheid om vragen te stellen.

Uit gesprekken na afloop van het colloquium bleek dat aanwezige leraars/leraressen geschiedenis erg tevreden waren omdat ze kon-

den vertrekken met de overtuiging nieuwe kennis en nieuwe inzichten te hebben opgedaan die ze verrijkend, nuttig en bruikbaar achten.

M. Cloet

Iconografie over "Bezet België, 1914-1918". - Op 14 april had in het Rijksarchief te Brugge de opening plaats van de tentoonstelling "Bezet België 1914-1918. Tekeningen, prenten en foto's uit de oorlogsarchieven van het Algemeen Rijksarchief". Dr. M. Nuyttens, afdelingshoofd, hield er een belangwekkende toespraak waaruit het volgende wordt ontleend.

"De oorlogscollectie van het Algemeen Rijksarchief gaat terug tot de nadagen van de Eerste Wereldoorlog. Bij Koninklijk Besluit van 15 november 1919 werd op voorstel van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis een Commissie der Oorlogsarchieven ingesteld. Het betrof hier "een officiële instelling zonder winstgevend doel, waarvan de taak uitsluitend is, in het belang van het land, zoveel mogelijk documenten te bemachtigen, welke met den oorlog en de bezetting in verband staan. Zij tracht te verzamelen : geene voorwerpen, doch uitsluitelijk geschreven documenten, officeele of geheime drukwerken, gravuren, teekeningen, lichtteekeningen, postkaarten, schetsen, boeken, dagbladen, vlugschriften, plakbrieven, schimpschriften enzovoort verschenen in België, in de verbondene, vijandelijke of onzijdige landen". Onder de bezielende leiding van de voorzitter van de commissie, de eminente historicus Henri Pirenne, begon vanaf 1919 een ware kloppjacht op documenten met betrekking tot de oorlog en de bezetting. Er werd een oproep gedaan aan de bevolking om schenkingen te doen of de Commissie minstens op de hoogte te brengen van het bestaan van belangrijke particuliere verzamelingen. De Commissie slaagde er op deze manier in vele duizenden documenten samen te brengen over de meest diverse aspecten van het leven tijdens de Eerste Wereldoorlog. In 1928 werd de Commissie der Oorlogsarchieven afgeschaft en werden de door haar verzamelde documenten onder het beheer van het Algemeen Rijksarchief geplaatst.

Vanaf het begin werd in de oorlogscollectie een onderscheid gemaakt tussen de eigenlijke archieven, de drukwerken of de bibliotheek en de iconografische verzameling. Voor de tentoonstelling "Bezet België" werd door de samenstellers ervan nagenoeg uitsluitend uit deze laatste verzameling geput, een keuze die alleen maar kan worden toegejuicht. Het is inderdaad zo dat enkele aangrijpen-

de foto's of rake karikaturen beter dan archiefstukken de donkere bezettingsdagen kunnen oproepen. Inhoudelijk hebben de samenstellers ervoor geopteerd om in de tentoonstelling het eigenlijke militaire gebeuren (de loopgravenoorlog en het leven van de soldaten aan het IJzerfront) buiten beschouwing te laten en te focussen op een minder bekend aspect van de Eerste Wereldoorlog, namelijk het dagelijks leven in bezet België. In de tentoonstelling komen achtereenvolgens de volgende thema's aan bod : de verwoestende invasie, de massale vluchtelingenstroom die deze op gang bracht, de bevoorradingsproblemen waarmee de bevolking in de bezette gebieden te kampen had, het ijzere bezettingsregime, het activisme en tenslotte de aftocht van de Duitse soldaten en de bevrijding.

De tentoonstelling biedt een bonte mengeling aan tekeningen, prenten en foto's, schrijnende getuigenissen van diepe ellende, maar anderzijds ook signalen van verzet onder de vorm van spot en humor. Het gaat hier in de regel niet om erg hoogstaande kunst, hoewel de tentoonstelling ook werk brengt van gerenommeerde kunstenaars als Alfred Ost, Frans Masereel, Edgard Tytgat en Louis Raemaekers. Daarnaast worden de schijnwerpers ook gericht op minder bekend talent, zoals bv. René Barbier, tekenaar van een hele reeks spotprenten over het dagelijks leven te Brussel tijdens de grote oorlog.

Langs deze weg wil ik de samenstellers van de tentoonstelling, met name Kathleen Devolder en Bernhard Symoens van het Algemeen Rijksarchief van harte feliciteren voor het geleverde werk. Mijn dank gaat uiteraard naar de heer Algemeen Rijksarchivaris, die het Rijksarchief te Brugge de kans bood deze tentoonstelling gedurende een zestal weken te herbergen. Ik hoop van ganser harte dat we voor de tentoonstelling een groot aantal bezoekers over de vloer mogen krijgen. Van de gelegenheid maak ik gebruik nog een kleine suggestie te doen : het Rijksarchief te Brugge bezit naast een flink aantal bescheiden afkomstig van voornoemde Commissie der Oorlogsarchieven ook heel wat documenten die een interessant licht werpen op Onbezet België gedurende de periode 1914-18, zoals het pas ontsloten archief van de gewezen arrondissementscommissaris Jean-François Maes, die o.a. een vooraanstaande rol speelde in het Comité voor hulp aan de vluchtelingen in onbezet België en in het Commissariaat-Generaal van de regering in niet-bezet België voor de burgerlijke bevoorrading. Het is een aspect dat tot nu toe in de historiografie helaas te weinig aan bod is gekomen. Misschien doet zich ooit de gelegenheid voor om binnen afzienbare tijd ook over dit

aspect eens een tentoonstelling in te richten of tenminste de studie ervan terdege ter hand te nemen”.

Restaureren in de 19de eeuw. – In jg. 1996 gaf L. Van Biervliet op p. 232-234 een kort verslag van het restauratiesymposium “Negentiende-eeuwse restauratiepraktijken en actuele monumentenzorg” dat op 13-14 september 1996 te Leuven werd gehouden. De Handelingen van deze studiedagen werden in 1999 uitgegeven door het KADOC (264 blz.)¹. Als algemeen besluit zou men kunnen stellen dat omgang met het cultureel erfgoed een pragmatische aanpak vraagt en dat dit ook geldt voor de 19de eeuw. Ook i.v.m. 19de-eeuwse architectuur zal men moeten aanvaarden dat er evoluties zijn en dat niet alles het behouden waard is. Daarenboven zijn er in de 19de en 20ste eeuw ongelukkige restauraties gebeurd die toen reeds op kritiek werden onthaald – denk maar aan J. Weale – en die n.a.v. een nieuwe restauratie verbeterd zouden kunnen worden. Of zijn slechte restauraties nu ook reeds heilige huisjes geworden?

Liber amicorum R. Van Eenoo. – Na een lange en vruchtbare academische loopbaan bereikte ons bestuurslid professor Romain Van Eenoo het emeritaat. Hij was aan de Rijksuniversiteit Gent verbonden als student (1953), wetenschappelijk medewerker (1957), assistent (1960), werkleider (1969), docent (1972) en gewoon hoogleeraar (1973). Zijn oudstudenten, collegae en vrienden Jan Art en Luc François hebben *con amore* een uitgebreid itinerarium van de gevierde professor opgesteld. Een indrukwekkend palmares dat de inleiding vormt tot het vriendenboek in twee volumes dat aan Romain Van Eenoo bij zijn afscheid werd aangeboden. Het werk bevat niet minder dan vier en zestig bijdragen over de meest uiteenlopende onderwerpen van de nieuwste geschiedenis. Het probleem met vriendenboeken is soms dat hierin interessante bijdragen staan, die niet altijd gemakkelijk terug te vinden zijn. In deze optiek is het regelmatig publiceren van bibliografische repertoria – iets waar Romain Van Eenoo al bijna veertig jaar actief mee bezig is – een bijzonder nuttige bezigheid. Onder de talrijke bijdragen in het liber amicorum Van Eenoo vernoemen we in het bijzonder de artikels die Brugse of West-Vlaamse onderwerpen behandelen:

Marc Boone, *Van Heilig Bloed en Blanke Zwanen. Omgaan met het middeleeuws verleden in het Brugge van de 19de en 20ste eeuw, een historische wandeling.*

Jacques Mertens, *Eugène Stevens, een geboren West-Vlaming als journalist*

bij de *Tribune du Peuple*.

Marc Constandt, *Gelovigen in badpak. Katholieken en kusttoerisme 1860-1966*.

Luc Devliegher, *Het doksaal van de O.-L.-Vrouwekerk te Brugge tijdens de 19de eeuw*.

Boudewijn Janssens de Bisthoven, *Het ontworpen zeekanaal Zeebrugge-Antwerpen tijdens het interbellum*.

Liesbet Vandersteene, *Met gemengde gevoelens. De houding tegenover politieke vluchtelingen voor, tijdens en vlak na de Belgische revolutie. Portugese vluchtelingen in Brugge: 1829-1834*.

Jan Vermeersch, *Van Burgemeester Mamet tot Burgemeester D'Hondt. Een overzicht van de Blankenbergse politieke situatie voor de Eerste Wereldoorlog*.

Andries Van den Abeele, *Jan van Zuylen van Nyevelt de Gaesebeke of de ongewenste soldaat van Oranje*.

Nog andere artikels hebben gedeeltelijk betrekking op Brugge en West-Vlaanderen:

Reginald De Schrijver, *De onafhankelijkheidsverklaringen van negen Oostenrijks-Nederlandse provinciën: 1789-1790*.

Erik Thoen, *De twee gezichten van de Vlaamse landbouw en het probleem der "Wüstungen"*.

Frans-Jos Verdoodt, *Bisschopsbenoemingen op het einde van de negentiende eeuw in België. Een onderzoek naar het besluitvormingsproces in de rooms-katholieke Kerk*.

Sven Vrielinck, *Boerenbedrog. De volkstelling van het jaar VIII in de Belgische departementen*.

Urbain Vermeulen, *Beeldvorming over de Eerste Internationale in de Belgische burgerlijke pers (1865-1869)*

Daarnaast komen nog bijdragen voor van bestuursleden van ons genootschap (Griet Marechal en Ludo Valcke) en van andere West-Vlamingen (Michel Baelde, Yvan Vanden Berghe, etc).

De diversiteit van de behandelde onderwerpen is uiteraard zeer groot, even groot als de vriendenkring van de gevierde. Ze werden door de redacteurs in groepen ingedeeld: archief- en bronnenstudies – historiografie – internationale betrekkingen – pers – Vlaamse beweging – nationale politiek – regionale geschiedenis – groepen – figuren. Een kaleidoscoop van wat momenteel in brede kringen van historici voorwerp van studie uitmaakt en derhalve een boek dat nog vaak door velen zal worden geraadpleegd.¹

Andries Van den Abeele

1 Jan ART en Luc FRANCOIS (red.) *Docendo discimus. Liber amicorum Romain Van Eenoo*, Gent, 1999, 2 dl., 1146 blz.

PLAATSELIJKE GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

Waar is de tijd in Brugge ? - In 1997-1999 verscheen in 21 maandelijkse afleveringen "Waar is de tijd. Brugge. 2000 jaar Bruggelingen en hun rijk verleden", een rijk geïllustreerde "geschiedenis" van de stad, uitgegeven door Waanders te Zwolle. Het boek telt 512 blz. en ca. 1300 afbeeldingen (volgens een folder). De voorzitter van de redactie is ons bestuurslid A. Van den Abeele.

In een tijd dat nogal wat geschiedenissen over Brugge verschijnen, is dit een wat ongewoon verhaal geworden. In de 21 afleveringen worden evenveel onderwerpen behandeld en dit telkens door één of twee auteurs. Verscheidene themata zal men tevergeefs in andere werken over Brugge zoeken. De nadruk ligt voornamelijk op de beschrijving van gebeurtenissen uit het dagelijkse leven : beroep en vrije tijd, onderwijs en handel, godsdienst en ziekte, feesten en misdaad, vreemdelingen en transport ; ze vormen een kleurrijk schilderij van het wel en wee van de Bruggeling. Door die formule komt men in een aflevering dikwijls niet tot een afgerond geheel en blijft men steken bij een reeks leuke en pittoreske verhaaltjes. Ongewoon is ook het groot aantal illustraties die het boek tot een echt kijkboek maken. Jammer dat nauwkeurige referenties bij schilderijen en prenten ontbreken en dat in het register de verwijzing naar de afbeeldingen op een eerder ongewone manier gebeurt en soms zelfs ontbreekt.

Archeologie in Zeebrugge. - Op het toekomstige bedrijventerrein van Toyota in de Zeebrugse achterhaven werd een verkennend archeologisch onderzoek verricht door het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium (IAP) en de Stedelijke Archeologische Dienst van Brugge. Er werden o.m. afvalkuilen en veldovens van middeleeuwse baksteenproductie onderzocht. In de nabijheid lagen de stedelijke steenbakkerijen van Ayshove (cfr. ook onze *Handelingen* 116, 1979, p. 273-280).

14de-eeuwse muntschat te Kortrijk. - Archeologisch onderzoek tijdens de restauratie van huis nr. 35 in het Begijnhof te Kortrijk bracht onder de brandlaag van 1382 een ingegraven biconische beker (steengoed uit Langerwehe) aan het licht waarin zich 12 gouden Engelse munten (tussen 1351 en 1377) bevonden. De geïllustreerde publicatie over de vondst bevat ook een overzicht van alle bekende Kortrijkse muntschatvondsten. (Ph. Despriet, T. Goddeeris en L.

Beekmans, *Kortrijk 1382. Muntschat uit het Begijnhof*. (Uitgave nr. 42 van de Archeologische Stichting voor Zuid-West-Vlaanderen 1999).

Afscheid J.A. Trimpe Burger als conservator museum Aardenburg. – Op zaterdag 10 juli organiseerde het gemeentebestuur van Sluis-Aardenburg het symposium “Aardenburg van alle tijden”. Dit symposium werd aangeboden aan oud-provinciaal archeoloog ir. J.A. Trimpe Burger, ter gelegenheid van diens afscheid als conservator van het Gemeentelijk Archeologisch Museum te Aardenburg.

Niet alleen voor het Archeologisch Museum te Aardenburg, maar voor de archeologie in het algemeen in Aardenburg en omstreken deed J.A. Trimpe Burger pionierswerk. Onder zijn leiding vonden er verscheidene opgravingen plaats.

J. Jongepier (Provinciaal Archeologisch Centrum Zeeland) sprak over “De steentijd van Aardenburg en omstreken”, H. Thoen (Rijksuniversiteit Gent) over “De Romeinse castella te Aardenburg en Maldegem”. “Landschap, bewoning en burgen rond Sincfal en Scheldemonding in de vroege Middeleeuwen” was het onderwerp van P.A. Henderikx (Universiteit Amsterdam). De chronologisch oplopende reeks voordrachten werd afgesloten door B. Hillewaert (Stedelijke Archeologische Dienst Brugge) met “Een koekoeksei is ook maar een ei... of enkele bedenkingen over de interpretatie van Laatmiddeleeuws import aardewerk in de Zwinstreek”.

Na deze bonte mengeling van Aardenburgse historie uit “alle tijden” bracht het gezelschap een bezoek aan het archeologisch museum en de tentoonstelling “Goden, godinnen en heiligen”.

Yann Hollevoet

Galbert en Karel de Goede. - Op 15 juni werd in het Brugse Stadsarchief een nieuwe uitgave voorgesteld van de vertaling door B. Demyttenaere van Galberts “De moord op Karel de Goede”. R. Van Caenegem schreef een historische inleiding en L. Devliegher situeerde het verhaal in het toenmalige Brugge. Het Davidsfonds te Leuven treedt op als uitgever.

Toen de eerste uitgave van dit werk in 1978 door het Mercatorfonds werd uitgegeven in een luxueuse editie was het de wens van de auteurs dat er ooit een goedkope uitgave voor een ruimer publiek zou verschijnen. Voor die nieuwe uitgave hebben de auteurs hun tekst grondig nagelezen en waar nodig bijgewerkt of herschreven. Als illustratiemateriaal werd ditmaal gekozen voor prenten betreffen-

de Karel de Goede, tekeningen van de voorromaanse Sint-Donaaskerk en de Dom te Aken en voor enkele kaarten.

Op de voorstelling van het boek plaatste hoofdarchivaris André Vandewalle de gebeurtenissen rond de moord op graaf Karel de Goede in hun historische context.

“In de vroege ochtend van 2 maart 1127, een mistige en koude woensdag, werd in de Brugse Sint-Donaaskerk graaf Karel de Goede met enkele welgemikte zwaardsteken gedood. Dit ene feit, die koele en berekende moord, is in de annalen van de Brugse en de Vlaamse geschiedenis als geen ander feit bekend gebleven. Waarom, kan men zich afvragen. In de eerste plaats omdat Galbert van Brugge er een gedetailleerd ooggetuigenverslag van heeft neergeschreven, dat nu nog in boekvorm kan worden uitgegeven, en dit in een voor een ruim publiek leesbare vorm. Galbert was – als ambtenaar bij het grafelijk hof in Brugge – een bevoorrechte observator en bovenal een journalist-avant-la-lettre, die de feiten haarscherp kon analyseren en ze bovendien in een boeiend relaas kon neerschrijven.

In de tweede plaats is er echter het onmiskenbare historische belang van de beschreven gebeurtenissen [...] De plaats Brugge kreeg toen, als gevolg op deze dramatische gebeurtenissen, naar alle waarschijnlijkheid voor het eerst een stadskeure en een eigen schepencollege. Die stadskeure was het gevolg van een overeenkomst met Willem Clito, de nieuwe graaf en opvolger van Karel de Goede, die ze eerst moest goedkeuren vooraleer men hem als graaf wilde aanvaarden. Door die keure ging de stad zich voortaan juridisch onderscheiden van het omringende platteland, want tot op dat ogenblik was Brugge gewoon een onderdeel geweest van de kasselrij Bruge en was de Brugse bevolking – net als de bewoners van het platteland eromheen – juridisch en bestuurlijk ondergeschikt geweest aan de kasselrij-schepenen. De kasselrij was een administratieve onderverdeling van het graafschap Vlaanderen, met aan het hoofd een burggraaf, en opgericht op het einde van de 10de eeuw. De vroegste vermelding van de kasselrij-schepenen dateert uit 1094. Die kasselrij-schepenen zetelden in de burcht in Brugge. Maar in 1127 kwam er dus een tweede schepenbank bij in Brugge, één die nu specifiek en uitsluitend voor het stadsgebied bevoegd was. Sindsdien zetelden er twee van elkaar onafhankelijke colleges van schepenen naast elkaar op de Burg. Toevallig bevinden wij ons hier vandaag in het vroegere schepenhuis van het Brugse Vrije, het Landhuis eigenlijk dat het kasselrijbestuur in het begin van de 16de eeuw liet optrekken in vervanging van de vroegere gebouwen die het hier al betrok.

De keure van 1127 en de erkenning van een eigen schepenbank verleenden dus aan Brugge en zijn bewoners een statuut dat hen duidelijk onderscheidde van de omgeving en dat hen juridisch tot een volwaardige stad maakte. Tot dan toe kon men eigenlijk slechts spreken van een centrum Brugge in de kasselrij. Maar dat centrum was toch al een hele tijd aan het groeien. Na de wat duistere fase tussen de 5de en de 8ste eeuw, waarvan we niet weten wat er van de pre-stedelijke bewoningskernen uit de Gallo-Romeinse tijd geworden is – hoewel het toch wel waarschijnlijk is dat er enige bewoning op het grondgebied van de latere stad is blijven voortbestaan – na die duistere Merovingische periode dus, komt Brugge in de tweede helft van de 8ste of toch zeker in de 9de eeuw weer aan de oppervlakte. Brugge was toen naar alle waarschijnlijkheid de hoofdplaats van de “Vlaanderen-gouw”, zoals het gebied rond Brugge en Oudenburg toen genoemd werd. Ook werd er in de eerste helft van de 9de eeuw, in het kader van de verdediging tegen de invallende Noormannen, in Brugge een eerste burcht gebouwd, op de plaats die nu nog steeds de Burg (met –g dan) genoemd wordt. Rond die tijd werden ook de omstandigheden voor een uitbouw van de Brugse nederzetting tot een handelsplaats van betekenis opnieuw gunstiger. Door stormvloed werden de getijdengeulen in de kustvlakte tussen Brugge en de zee dieper uitgeschuurd of ontstonden er nieuwe, zodat de bereikbaarheid van Brugge per schip verbeterd werd. We speken trouwens terecht over “Brugge” in die tijd, want de naam “Brugge” komt dan voor het eerst tevoorschijn in teksten en op munten die teruggevonden zijn.

Het is duidelijk : halfweg de 9de eeuw was Brugge al een plaats van betekenis, en die betekenis zou van dan af alleen maar groeien. De graven van Vlaanderen hadden er hun residentie gevestigd en bestuurden van hieruit hun territorium. Graaf Arnulf I bouwde in de 10de eeuw de Brugse burcht zelfs uit tot een machtscentrum met bijna keizerlijke allure. Hij liet er ook de burchtkerk optrekken, gewijd aan Sint-Donaas (en oorspronkelijk ook aan O.-L.-Vrouw), en stichtte er een bijhorend kapittel. Voor de Sint-Donaaskerk inspireerde hij zich voornamelijk op de paltskapel van Aken, gebouwd door Karel de Grote, wat eens te meer zijn hoge waardigheid moest onderstrepen. Dat Brugge de plaats was die graaf Arnulf koos voor dit opvallende machtsvertoon, maakt op een niet mis te verstane wijze duidelijk welke vooraanstaande positie deze plaats inmiddels had verworven.

Nog wat later, kort na het jaar 1000, zijn er tekenen dat Brugge ook

op commercieel gebied een grote faam aan het verwerven was. De toegankelijkheid als havenstad was toen opnieuw verbeterd door enkele stormvloeden. In het Engelse *Lofdicht op koningin Emma* uit 1040-1042 wordt verteld hoe schepen vanuit Engeland rechtstreeks tot in de onmiddellijke buurt van Brugge konden zeilen. Volgens dezelfde bron vertoefden er toen in Brugge al een groot aantal handelaren en kon men er allerlei kostbare verbruiksgoederen te koop vinden. Er was ook reeds een talrijke bevolking, want naast de Sint-Donaaskerk – die voorbehouden was aan de graaf en zijn omgeving – waren toen reeds twee stadsparochies uitgebouwd, respectievelijk rond de Sint-Salvators- en de Onze-Lieve-Vrouwekerk. Beide zijn zelfs ouder dan de Sint-Donaaskerk, en gaan terug tot de tweede helft van de 9de eeuw. Zij ontvoogdden zich van hun moederparochies, Sint-Salvators van Snellegem en O.L.-Vrouw van Sijsele, respectievelijk vóór 1086 en in 1116.

Op die manier was Brugge in het begin van de 12de eeuw, toen de gebeurtenissen rond de moord op Karel de Goede zich afspeelden, reeds een belangrijk centrum van bewoning, van handel en van bestuur. De stadsrechten die het toen verkreeg waren slechts een consolidatie van een gegroeide toestand, hoogstens een promotie tot volwaardige stad en een erkenning als hoofdplaats van handel en bestuur in Vlaanderen.

Maar Brugge zou het nog veel verder schoppen, en in de kortste keren uitgroeien tot een wereldcentrum, in de eerste plaats een economisch wereldcentrum. Slechts enkele jaren na de Karel-de-Goede-episode, in 1134 namelijk, brak de grote stormvloed door de Vlaamse kust die tot de vorming van het Zwin aanleiding gaf. Van dan af zou de handel in Brugge de wind in de zeilen heben, figuurlijk maar ook letterlijk. De opbloei van de lokale nijverheid volgde in hetzelfde spoor, net zoals de uitbouw van de stad als politiek machtscentrum, de sociale emancipatie en de opbloei van het kunst- en cultuurleven. Het oudste centrum van cultureel en geestelijk leven op enig niveau was trouwens precies de Sint-Donaaskerk. De proost van Sint-Donaas leidde toen niet alleen het kapittel van kanunniken, maar was ook kanselier van Vlaanderen en stond zo aan het hoofd van alle grafelijke klerken en beambten. Onder hen bevond zich ook ene Galbertus, kanunnik van Sint-Donaas en grafelijk secretaris, de schrijver van het unieke dagboek over de moord op Karel de Goede en daarmee een ster aan het firmament van de Europese cultuurgeschiedenis”.

Uit de daarop volgende toespraak van L. Devliegher lichten we het volgende. “Het unieke, helaas onafgewerkte dagboek van de geletterde Galbert is een eersterangs getuige van al wat zich heeft afgespeeld voor en na de verraderlijke moord op graaf Karel de Goede in de hier vlakbij gelegen Sint-Donaaskerk op 2 maart 1127. Galbert was grafelijk ambtenaar en misschien kanunnik van deze grafelijke kerk, waarvan de proost – hoofd van het kanunnikenkapittel – in 1089 tot kanselier van Vlaanderen en hoofd van de grafelijke administratie was benoemd. Galbert kende de vrienden van de graaf, en eveneens de samenzweerders en hun medestanders. Hij volgde nauwgezet de opvolgingsstrijd voor de grafelijke troon. Galbert (c. 35) noteert hoe hij midden het tumult en de vele huisbranden, de gebeurtenissen op wastafeltjes neerschreef en moest wachten tot de gevechten enigszins geluwd waren om zijn nota’s te kunnen ordenen en overschrijven. Het verhaal van de feiten en de kritische observatie en commentaar van Galbert werpen een boeiende blik op de toenmalige samenleving die met zijn ruzies, intriges, veten en misdaden niet veel verschilt van onze tijd. Mensen blijven mensen.

Het was een reeds lang gekoesterde wens dat dit uniek relaas van deze Brugse ambtenaar in zijn moedertaal, het Nederlands zou worden vertaald, eigenlijk een hertaling naar de taal waarin hij zijn dagboek had gedacht.

Van het dagboek van Galbert is geen eigentijds hs. bekend ; er is zelfs geen middeleeuws hs. tot ons gekomen want de oudste handschriften dateren pas uit de 16de-17de eeuw. Een nu verloren hs. uit de 12de eeuw werd gebruikt door de Bollandisten voor de uitgave van Galberts dagboek in de *Acta Sanctorum* (1668), die door H. Pirenne als basis werd genomen voor zijn uitgave uit 1891. Enkele decennia geleden speelde Nicolas Huyghebaert, monnik in de abdij van Zevenkerken en docent te Louvain-la-Neuve, met de gedachte een nieuwe Latijnse uitgave te verzorgen. Zijn drukke bezigheden, o.a. aan het West-Vlaamse *Monasticon* hebben dat echter verhinderd, maar hij heeft de opdracht doorgegeven aan een Amerikaans historicus Jeff Rider door wiens toedoen in 1994 een nieuwe uitgave het licht zag in het bekende *Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis*. Helemaal onvertaald is Galberts werk echter niet gebleven. Van het eerste gedeelte ervan – tot hoofdstuk 37 – bleef een 15de-eeuwse Franse vertaling (in een 16de-eeuws hs.) bewaard, dat in de hierboven vermelde tekstuitgave van Rider naast de Latijnse tekst werd afgedrukt. Uit de 19de eeuw stammen twee Franse vertalingen die echter veel te wensen overlaten en niet meer bruikbaar zijn. De eer-

ste verscheen in 1825 in Parijs en is van de hand van François Guizot, de tweede werd gemaakt door een bekende Bruggeling Joseph Octave Delepierre en verscheen in 1830.

Meer dan een eeuw later had, buiten Vlaanderen, een belangrijke gebeurtenis op het vertaalfront plaats. In 1960 publiceerde James Bruce Ross bij de Columbia University Press te New York een uitstekende Engelse vertaling met een uitvoerige historische inleiding en een uitgebreid kritisch apparaat. Er volgden heruitgaven in 1967 en 1982, wat wijst op het belang dat de wetenschappelijke wereld hecht aan het verhaal van de Brugse "notarius".

Maar nog altijd kon men Galberts verhaal niet in diens moedertaal lezen, alhoewel een Nederlandse vertaling reeds lange tijd door velen werd gewenst. Wie weet hoevelen ervan hebben gedroomd dit te doen en hoevelen eraan zijn begonnen. Een priester, A. Geertsom, voltooidde een vertaling in een nogal ouderwets en stroef Nederlands, die echter voor publicatie bij het "Genootschap voor Geschiedenis te Brugge" niet werd aanvaard door de toenmalige redactiesecretaris prof. Egied Strubbe.

In 1974 poogde prof. Raoul Van Caenegem een Vlaamse uitgeverij warm te maken voor een reeks *Middeleeuwse geschiedschrijvers in Nederlandse vertaling*, maar het voorstel werd, helaas, afgewimpeld. Dat men de meeste antieke Griekse en Latijnse schrijvers in het Nederlands kan lezen, maar niet onze eigen Latijn schrijvende auteurs, lijkt iedereen normaal te vinden.

Uiteindelijk is er, 18 jaar na de vertaling door Ross, de vertaling van Bert Demyttenaere gekomen, in een luxueuse uitgave van het Mercatorfonds. Terzelfdertijd verscheen ook een Franse vertaling door prof. Jean Gengoux ".

Voornoemde Demyttenaere hield daarna een enthousiaste voorlezing uit het dagboek van Galbert. Na het dankwoord door schepen Yves Roose overhandigde Katrien de Vreese namens de Davidfonds-uitgeverij de eerste exemplaren.

De lancering van Galbert van Brugge in Nederland. - Het dagboek van Galbert van Brugge over de moord op de Vlaamse graaf Karel de Goede in 1127 en de nasleep daarvan, mag zich in Vlaanderen in een grote belangstelling verheugen, maar is in Nederland nauwelijks bekend. In een poging hier verandering in te brengen vond op donderdagavond 14 oktober jl. in het Vlaams Cultuurhuis de Brakke Grond te Amsterdam de officiële presentatie in Nederland van het boek *De Moord op Karel de Goede* plaats. Deze inleiding op en vertaling

van Galberts werk werd geïntroduceerd door Herman Pleij, die enkel moderne associaties bij de Middeleeuwen in het algemeen en het werk van Galbert in het bijzonder besprak en maakte. Aansluitend las Albert Demyttenaere, de vertaler van Galberts dagboek, enkele passages uit zijn vertaling voor. De presentatie werd afgesloten door Fernand Vanhemelryck, de voorzitter van het Davidsfonds.

Naast deze presentatie was er op 15 oktober een symposium georganiseerd aan de Universiteit van Amsterdam met als titel "Galbert van Brugge en de aanvang van de Nieuwe Tijd in de twaalfde eeuw". De dag werd geopend met een lezing door Jeff Rider, de verzorger van de wetenschappelijke uitgave van Galberts werk. Hij gaf een voorproefje van zijn nieuwe boek over Galbert als historicus dat komend voorjaar zal verschijnen, door de totstandkoming van Galberts werk uit de doeken te doen. Eén van de opmerkelijke zaken aan Galberts geschrift is de vorm. Het is namelijk het enige dagboek dat we uit de Middeleeuwen kennen, en is bovendien in een welhaast journalistieke stijl geschreven. Volgens Rider is deze vorm niet toevallig, maar het resultaat van verschillende momenten in het ontstaansproces van het werk. In eerste instantie zou Galberts achtergrond als klerk van de kanselarij ertoe geleid hebben dat hij dagelijks snel korte notities maakte van de gebeurtenissen van die dag en van wat hij hoorde over eerdere gebeurtenissen. Toen hij in een later stadium deze notities herwerkte, zou hij een strikt chronologische volgorde hebben aangehouden vanuit de wens om zo min mogelijk de structuur te verstoren van Gods werk zoals geopenbaard in de loop der gebeurtenissen. Dit is een opvatting over geschiedschrijving die ook bij andere middeleeuwse auteurs te vinden is. Hoewel zijn werk hoogst origineel is, was Galbert volgens Rider geen genie. De originaliteit van zijn werk zou enerzijds het gevolg zijn van het feit dat geen andere twaalfde-eeuwse chroniqueur zulke ingrijpende gebeurtenissen van zo dichtbij heeft meegemaakt. Anderzijds zou meegespeeld hebben dat Galbert weliswaar een geschoold klerk was, maar geen erudiet, en derhalve nauwelijks kennis had genomen van ander historiografisch werk. Rider gaf hiermee een aannemelijke verklaring voor de vorm van Galberts werk, maar kon desondanks de verwondering over diens oorspronkelijkheid toch niet wegnemen.

De overige sprekers richtten hun aandacht op verschillende aspecten van de twaalfde-eeuwse samenleving zoals die door Galbert beschreven wordt. Wim Blockmans behandelde de stad als toneel van handeling en de opkomst van de stedeling als medespeler in het politie-

ke gebeuren. Met name Blockmans opmerkingen over de openbaarheid van (rituele) handelingen zoals beschreven door Galbert waren interessant. De markt, waar alle sociale groepen samen kunnen komen, blijkt het toneel van bepaalde handelingen.

Vervolgens wees Albert Demyttenaere op de haast obsessieve aandacht voor eer en schande in Galberts samenleving. Eer en schade blijken niet enkel verbonden te zijn aan individuen maar minstens zo sterk aan groepen. Dit leidt bij Galbert zelfs tot een notie van “de eer van het land”, waarbij het land wordt verstaan als het territorium van het graafschap Vlaanderen met zijn inwoners. Hieruit en uit “De lofzang op Vlaanderen” van Petrus Pictor blijkt dat er reeds rond 1100 in Vlaanderen een nationaal gevoel bestond, dus eeuwen vóór de tijd die normaliter onder de loep wordt genomen door historici van het nationalisme.

Piet Leupen belichtte het optreden van de Franse koning in de opvolgingsperikelen na de moord op Karel de Goede. Hij signaleert bij Galbert termen voor de koninklijke autoriteit die ontleend zijn aan de keizerlijke waardigheid, en leidt daaruit af dat in het begin van de twaalfde eeuw aan het Franse hof opvattingen bestonden over het soevereine gezag van de koning, die pas een halve eeuw later door juristen en theologen verwoord werden. Een probleem bij deze interpretatie is hoe Galbert, een klerk uit Brugge, in aanraking kan zijn gekomen met deze termen, en of hij zich überhaupt bewust was van de ideeën die achter die termen zouden hebben gestoken.

Als laatste spreker analyseerde Raoul Van Caenegem, die de inleiding op *De Moord op Karel de Goede* heeft geschreven, enkele beschrijvingen van Galbert waaruit blijkt hoe het recht werd gebruikt als middel om politieke doelstellingen te verwezenlijken. Hij eindigde met een interpretatie van de pogingen van graaf Karel om de macht van de clan van de Erembalden te breken door hun oorspronkelijke juridische status van horigen voor het voetlicht te brengen. Dit was voor de Erembalden aanleiding om de moord op Karel te beramen. Van Caenegem concludeerde dat de pogingen van de graaf strikt juridisch gezien weliswaar rechtvaardig waren, maar in sociaal opzicht uiterst onrechtvaardig aangezien de Erembalden reeds lang (onder andere door Karel zelf) als vrijen behandeld waren.

Wolfert van Egmond

Leven en dood van een kathedraal. - In het leeggehaalde Gruuthusemuseum werd een tentoonstelling gehouden over de in 1799 gesloopte Sint-Donaaskerk (11 november 1999-30 januari 2000). Een honderdtal kunstwerken uit de vroegere kathedraal en plannen van de opgravingen uit 1955 en 1987-1989 werden getoond. Het *Museumbulletin* van de Brugse stedelijke musea, 19 (1999) afl. 4-5 bevat de tentoonstellingscatalogus en enkele essays die dieper op de onderwerpen ingaan : iconografie van Sint-Donaas (S. Vandenberghe), de opgravingen (H. De Witte), de architectuur (L. Devlieghe), iconografie van de kerk (W. Leloup), de slooping (A. Vandewalle), de kerk als cultureel centrum (N. Geirnaert), bischoppen-mecenas (E. Tahon), boekenbezit (L. Vandamme).

Het huis "De Patience" (of beter "Baefshuus" ?) te Brugge. - Na het eerste cahier in de reeks "Brugse huizen" gewijd aan het geboortehuis van Guido Gezelle in de Rolweg, verscheen nu het tweede cahier, ditmaal over het door zijn muurschilderingen (ca. 1400) bekende huis "De Patience" (Spinolarei 2). De brochure werd op 22 december in het Brugse stadsarchief voorgesteld¹.

In zijn begroeting wees hoofdarchivaris A. Vandewalle erop dat het huizenonderzoek één van de belangrijkste taken van de vzw Levend Archief is geworden, en terecht, omdat in een historische stad als Brugge elk huis met zijn bewoners dikwijls een lange geschiedenis achter de rug heeft².

Het onderzoek van het merkwaardige huis en de resultaten ervan werden toegelicht door R. Gerard, lid van de werkgroep die het huis bestudeerde en medewerker aan het cahier. Niet enkel de geschiedenis van het gebouw en van de opeenvolgende bewoners werd grondig bestudeerd, maar alles werd in een ruimere context bekeken. In casu komt men hier in contact met een belangrijke handelswijk en zijn verscheidene activiteiten.

Het doorgedreven onderzoek heeft toch niet alle vragen kunnen oplossen. Wat was de oorspronkelijke functie van het huis ? Wie liet de muurschilderingen maken ? In "De huizen te Brugge" (2de uitgave, 1975) hebben we op p. 379 een beschrijving gegeven van de oude voorgevel (met afb. 888) ; het benedengedeelte van de gevel is gemetseld met baksteen van 30 x 15 x 7 cm. Zou dat eventueel een

1 Op die bijeenkomst werden door Y. Kemel ook twee huizenrapporten voorgesteld: Nieuwe Gentweg 100 en Twijnstraat 13-15.

2 De werkgroep "huizen-geschiedenis" van Levend Archief wordt deskundig geleid door Jan D'hondt.

restant kunnen zijn van het in 1347 vermelde "willems fultiers
huus"³ ? Luc Devliegheer

Middeleeuwse verzamelhandschriften. – Charles Van Hulthem (1764-1832) bezat het belangrijkste verzamelhandschrift met middel-nederlandse teksten, in het begin van de 15de eeuw te Brussel ontstaan. Na de dood van Van Hulthem werd het door de Belgische Staat aangekocht voor de Koninklijke Bibliotheek. Het bevat in vers en proza meer dan 200 teksten : toneelspelen, gebeden, rijmspreuken, liefdesbrieven, samenspraken, liederen, fabels, enz. Voor de 14de eeuw is het de belangrijkste literaire bron. In de Koninklijke Bibliotheek werd van 9 april tot 22 mei een tentoonstelling gewijd aan het handschrift en zijn geschiedenis, aan de laatste eigenaar en aan andere verzamelhandschriften.

P. Alamire (ca. 1470-1536) en zijn handschriften. - De uitzonderlijke tentoonstelling "De schatkamer van Alamire" (Leuven, Predikherenkerk, 25 september-5 december) was opgebouwd rond het leven van Petrus Alamire (Petrus Imhoff) die op het einde van de 15de eeuw vanuit Nürnberg naar de Zuidelijke Nederlanden kwam. Hij was o.a. componist en hoofd van een handschriftenatelier. De handschriften die hij vervaardigde voor vorsten (voornamelijk voor het Bourgondische en Habsburgse Hof), rijke burgers en kerkelijke broederschappen zijn verlucht met prachtige miniaturen, hoofdzakelijk in de stijl van de Gent-Brugse school waarvoor hij beroep zal gedaan hebben op de beste miniaturisten. De hs. bevatten profane en religieuze muziek van de bekendste Vlaamse polyfonisten. Veel van deze muziek zou zonder de hs. van Alamire onbekend zijn gebleven.

Een 40-tal hs. werden getoond in de hoofdbeuk van de kerk, w.o. het koorboek van Filips de Schone en Johanna van Castilië, het koorboek van Maximiliaan van Oostenrijk, het koorboek van Mechelen, het Chansonnier van Margaretha van Oostenrijk.

In de zijbeuken van de kerk kwamen andere aspecten aan het licht. In de noordelijke zijbeuk werd de historische achtergrond van het leven van Alamire uitgebeeld ; in de zuidbeuk werd de Vlaamse polyfonie (componisten, genres, eerste drukken) behandeld. Daar waren ook de vier stemboeken van het liedboek van de Bruggeling Zegher

3 In "... an die hofstede waer willems fultiers huus up staet.... " is geen sprake van een hofstede (hoeve) van W. Fultier(s), maar van een perceel grond waarop zijn hof/huis staat.

van Male uit 1542 te zien (Kamerijk, Bib. Mun., nrs. 125-128). In het door het Davidsfonds uitgegeven tentoonstellingsboek zijn een drietal iconografische notities opgenomen : over Onze-Lieve-Vrouw-van-Zeven-Weeën, over de Hostie-boom en over de Tota pulchra-voorstelling. Ze zijn van de hand van de in 1999 overleden prof. dr. M. Smeyers van de KU Leuven van wie het Davidsfonds in 1998 het standaardwerk "Vlaamse miniaturen van de 8ste tot het midden van de 16de eeuw" uitgaf, een boek dat voor lange tijd het basiswerk voor de geschiedenis van acht eeuwen Vlaamse miniatuurkunst zal blijven. Deze notities in de Alamire-catalogus zijn een stille hulde aan de geleerde die zo toch nog aanwezig was in een tentoonstelling waarin miniaturen een vooraanstaande plaats innamen, en dat in de kerk waar prof. Smeyers het jaar voordien de gedenkwaardige Dirk Bouts-tentoonstelling had ingericht.

L.D.

J.L. Vives. – Na de kritische edities van de *Opera Omnia* van Erasmus, de Yale-editie van Thomas Morus, de *Iusti Lipsii Epistolae* (KAWLS, Brussel, sinds 1978 o.l.v. wijlen A. Gerlo) startte o.l.v. C. Matheeusen in 1987 een kritische editie *Selected Works of J.L. Vives*, waarvan nu reeds 6 delen voorliggen (Deel 4 : "De subventione Pauperum" is nog in voorbereiding). Delen 6 (1996) en 7 (1998) bevatten de "De Institutione Feminae Christianae" (Brill., Leiden-Boston-Keulen). De tekstkritische editie is van de hand van C. Matheeusen, de vertaling van C. Fantazzi.

Het hoeft geen nader betoog dat een kritische tekstuutgave noodzakelijk was gezien de vele banale drukfouten in de Opera-editie bij N. Episcopius (Bazel, 1555) en de foute lezingen in de acht delen Greg. Majansius (Valencia, 1782-1787 ; reprint Gregg Press, Londen, 1964) die niet meer beantwoorden aan wat vandaag de norm is. "De Institutione Feminae Christianae" – waarvan in 1544 te Augsburg een geïllustreerde Duitse vertaling van Chr. Bruno verscheen – behandelt in drie boeken de drie stadia van het vrouw zijn : ongehuwd, gehuwd en weduwe, en was opgedragen aan Catharina, de Engelse koningin die Vives en Morus tegen Hendrik VIII verdedigden (Het werd hetzelfde jaar, 1524, op een haastige manier "vervolledigd" door "De Officio Mariti" op vraag van Alvaro de Castro uit Burgos).

Hierin beschrijft Vives o.m. zijn schoonmoeder Clara Cervent en haar toegewijde zorg voor Bernard Valldaura te Brugge gedurende zeven jaar van ziek zijn ; schrijft hij over zijn moeder Blanca, over

Maria van Bourgondië, alle prototypes van vrouw zijn, net als Catharina van Aragon en haar dochter Mary, aan wie het werk was opgedragen ; over de echtgenote van Guill. Budé (Lib. 2, cap. 36, 39, 40, 51, 54, 60). Het verwijt van Erasmus dat hij te direct teruggreep naar realia – ook uit de eigen familiekring – blijkt dan niet waar J. Vives (bv. in Lib. 2, cap 139) het lot van de vrouw beschrijft *quae Brugis duos filios indulgentissime ac proinde corruptissime adversus patris voluntatem educarat...* De één werd onthoofd, de ander gehangen *cum haec ederem*, terwijl ik dit boek uitgaf. Nazicht in het *Verluydbouck 1490-1537* toont alleen Jan Sparre (die op 6 okt. 1523 wordt onthoofd) die aan dit type beantwoordt, zonder dat die broer wordt vermeld (fol. 140v). Wanneer hij dan, in zijn betoog dat dicht bij het ideaal van Tertullianus staat, zegt dat de vrouw in afzondering, onderschikking en zelfopoffering haar leven moet doorbrengen, duidt hij dadelijk de steden Firenze, Genua, Burgos, Londen en Rouen aan als centra waar de ouders de *artes quaesturias* – het geld verdienen – stellen boven de *artes sacras* (Lib. 2, cap 141). De editie volgt van dichtbij de editie Mich. Hillenius van Hoochstraten (Antwerpen, 1524) met oog voor de varianten door Vives later zelf aangebracht.

A. Dewitte

1648. - In de vorige jg. hebben we ten onrechte geschreven dat in Vlaanderen geen herdenking werd gewijd aan de Vrede van Münster en de daaruit voortkomende betreurenswaardige scheiding der Nederlanden. Aangezien Sluis in het vroegere graafschap Vlaanderen ligt, dient hier het symposium “350 jaar Vrede van Westfalen (1648)” te worden vermeld, dat de Heemkundige Kring West-Zeeuws-Vlaanderen samen met de Geschied- en heemkundige kring Sint-Guthago op 21 november 1998 heeft gehouden in het stadhuis te Sluis. De sprekers, de professoren Lademacher, De Schepper en De Kraker belichtten verscheidene aspecten van de Vrede, o.m. deze op bestuurlijk, geografisch en religieus gebied in de grensstreek tussen de Zuidelijke Nederlanden en Zeeuws-Vlaanderen.

Retabel van Oplinter. – Als nr. 1 van een nieuwe reeks *Scientia Artis*, uitgegeven door het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium verscheen de tweetalige publicatie “Het retabel van Oplinter”. Het betreft een monumentaal Antwerps gebeeldhouwd en geschilderd retabel uit het tweede kwart van de 16de eeuw, afkomstig uit de Sint-Genovevakerk te Oplinter en nu bewaard in de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel. De recente restauratie bood

de gelegenheid dit kunstwerk onder alle oogpunten grondig te bestuderen. Opmerkelijk is de goed bewaarde oorspronkelijke polychromie en vergulding van het beeldhouwwerk.

Interessant is ook het verhaal van geplande maar niet uitgevoerde restauraties en kopieën in de loop van de 19de eeuw. De Brugse architect W.C. Brangwyn, gevraagd voor de restauratie van het kerkkoor, heeft in 1866 gepleit voor een zeer voorzichtige aanpak: "J'insiste fortement que la restauration du retable soit seulement la nettoyage complet et la réparation, et qu'on place alors dans leur position respective les divers morceaux cachés dans d'autres parties de l'église" (p. 150). Uiteindelijk werd het retabel niet gerestaureerd maar in 1894 aan de Belgische Staat verkocht voor 7500 fr.

Een kleine opmerking. Op p. 54-55 lezen we dat de houthakker de geveld boom ter plaatse in het bos tot planken verzaagde en in blokken spleet. De houthakker die de boom omhakte was niet de zager die de planken uit de boom zaagde. Dat gebeurde immers niet in het bos waar de neergevallen boom op de grond lag midden takken en struikgewas, maar bij een zagerij/schrijnwerkerij. Daar werd de boom op een zaagstelling of boven een zaagput gelegd en werd er door twee mannen met een raamzaag tot planken verzaagd. Voor het verzagen tot blokken gebruikte men de trekzaag. De merken die men op sommige retabels aantreft zijn o.i. dan ook niet afkomstig van houthakkers, maar van houtzagers.

L.D.

CAPITA SELECTA VAN DE ACTIVITEITEN IN HET GEZELLE- JAAR 1999

De Vlaamse dichter Guido Gezelle (1830-1899) werd in 1999 uitgebreid "herdacht". Dit Gezellejaar werd gedragen door de drie Gezellesteden Brugge, Kortrijk en Roeselare en ondersteund door de Provincie West-Vlaanderen.

1. Tentoonstellingen

Guido Gezelle en zijn Loppemse relaties. - Bij de opening van het vernieuwde gemeentehuis en de uitleenpost van de Openbare Bibliotheek te Loppem was er een tentoonstelling rond Guido Gezelles contacten met de adellijke familie Van Caloen en de Loppemse pastoor Conrad Wyseur. B. Denys schreef de begeleidende brochure *Guido Gezelle en zijn Loppemse relaties*, Loppem, 1999.

E.D.

Langs de Mandelbeke. Guido Gezelle te Roeselare. - Deze tentoonstelling vond plaats in de omgeving waar Gezelle zelf ooit leerling (1846-1850) en leraar (1854-1860) was en bracht een synthese van de leef- en denkwereld uit deze niet altijd rimpelloos verlopen periode in het leven van de dichter. Na een uitweiding over Gezelles Roeselaarse periode in het algemeen en een beschrijving van de sociaal-politieke, economische en culturele situatie van de stad halverwege de negentiende eeuw zoemt de catalogus onder redactie van R. Boucqey, in op enkele belangrijke aspecten die Gezelles denken en handelen beïnvloedden. Zo komen o.m. nog aan bod: een hoofdstuk over de pedagogische schemerzone van Gezelles gemoedspedagogiek met hierin ook aandacht voor de aangroeiende kritiek op zijn missiewervingen, de problematische ontwikkelingen bij de Engelse internen en de mogelijke verbanden bij zijn overplaatsing naar Brugge in 1860. Uiteraard wordt aandacht besteed aan het fel opgang makende ultramontanisme als tegenpool voor het anticlericale liberalisme, alsook aan zijn vriendenkring van katholieke Engelsen in Vlaanderen en hun promotie van de neogotiek. Dat Gezelle lange tijd de wens koesterde ooit als missionaris naar Engeland te mogen vertrekken wordt behandeld in het hoofdstuk Engeland, Gezelles droom. Ook Gezelle als cultuurflamingant komt aan bod: uit zijn Roeselaarse poëstijd dateert immers zijn onverholven ambitie een christelijk-Vlaamse dichtersschool te leiden.

W.M.

Herinrichting van het Gezellemuseum. - Naar aanleiding van het Gezellejaar werd het Gezellemuseum volledig heringericht door prof. P. Couttenier van het Centrum voor Nederlandse Literatuurgeschiedenis (UFSIA), hierbij geassisteerd door conservator W. Le Loup en scenografe A. De Gheldere. Bij die gelegenheid schreef P. Couttenier eveneens een uitgebreide catalogus *Het Guido Gezellemuseum te Brugge* (Brugge: Stad Brugge, 1999). De documentatie werd samengebracht in een chronologisch-thematisch verband. Het thematische gedeelte belicht Gezelle als filoloog, anglofiel, politiek journalist, volksdidacticus, gelegenhedsdichter en lyricus. De catalogus bevat een beschrijving van de permanente tentoonstelling, voorafgegaan door een boeiende inleiding waarin voor het grote publiek nu ook eens de voorgeschiedenis van het Gezellemuseum uit de doeken wordt gedaan, alsook de ontstaansgeschiedenis van de belangrijke collectie boeken, autografen en documenten. Ook aan de omgeving van het museum wordt aandacht geschonken. Voor wie

informatie wil over de familie van Guido Gezelle of documentatie zoekt over de dichter zelf, biedt deze publicatie een antwoord. Evenals de nieuwe presentatie oogt ook deze boeiende gids bijzonder fraai. Een terechte realisatie voor één van de belangrijkste literaire musea uit ons culturele erfgoed.

W.M.

Reizen in den Geest. - De tentoonstelling *Reizen in den geest*, georganiseerd door de Centrale Openbare Bibliotheek Brugge nodigde de bezoeker uit op een wereldreis met Gezelles eigen boeken als reisgids. Men mag aannemen dat het restant van zijn bibliotheek, bewaard in de Brugse Openbare Bibliotheek, een getrouwe spiegel vormt van zijn belangstelling voor de hem omringende wereld. Op enkele overtochten naar Engeland en een paar uitstappen naar Frans-Vlaanderen na, ging Gezelle zelden op reis.

In de tentoonstelling, die in Brugge en Nijmegen te zien was, en de uitgebreide begeleidende catalogusteksten (Els Depuydt en Willy Muylaert) werd Gezelles interesse voor een stad, land, streek of werelddeel aangetoond door één of meer boeken uit zijn bibliotheek, aangevuld met brieven, drukwerk, poëziehandschriften, foto's en objecten. Zo blijkt dat de dichter niet enkel belangstelling had voor regionale culturen (Friesland, Frans-Vlaanderen, de Provence, Catalonië, Schotland) maar ook voor verre bestemmingen als Noord-Amerika en zijn indianencultuur, Argentinië, Noordwest-Indië, de Caraïben, de Arabische wereld, Turkije en het Ottomaanse Rijk, Afrika, enz. De boeken hieromtrent werden hem, soms na enige correspondentie, meestal door missionarissen bezorgd. Voor de anglofiel bleef Engeland het centrum van de wereld van waaruit Gezelle hoopte zijn missionarisideaal persoonlijk gestalte te geven. Bijgevolg werd de aanwezigheid van Engelse boeken in Gezelles bibliotheek grondig toegelicht vanuit verschillende invalshoeken: de invloed van het Oxford Movement, de Engelse taal- en letterkunde en zelfs de Engelse inspiratie van *Rond den Heerd*. Zijn belangstelling voor Nederland en Duitsland was dan weer eerder op literaire en romantisch-filologische basis geschoeid, terwijl zijn aandacht voor de door de Engelsen belaagde Ierse taal kadert in zijn aandacht voor de bedreigde katholieke culturen.

De catalogus, onder de redactie van Ludo Vandamme, bevat ook nog drie inleidende bijdragen die een algemeen inzicht in het omvangrijke catalogusgedeelte bieden. A. De Vos reconstrueerde de geschiedenis van Gezelles bibliotheek. De wereld van drukkers en uitgevers

rond Gezelle werd belicht door Andries Van den Abeele, terwijl Luc Vints een inzicht verschafte in de Belgische katholieke missiebeweging ten tijde van Gezelle.

Uit *Reizen in den geest* blijkt vooral dat de wereld naar Gezelle kwam via zijn boeken: hij las ze, maakte aantekeningen, verwerkte gegevens in zijn proza en poëzie, in zijn woordenverzamelingen en zijn artikelen.

W.M.

Tien reken en een toovertik. - Het boek *Guido Gezelle 1899-1999: tien reken en een toovertik* (Brugge: Stichting Kunstboek, 1999), van Johan Van Iseghem, met de medewerking van An De Vos, Karel Platteau, Lori van Biervliet, Julien Vermeulen en J.M. Westenbroek, verscheen naar aanleiding van de gelijknamige tentoonstelling in het Provinciaal Hof te Brugge van 28 augustus tot 28 november 1999. Het is niet zozeer een catalogus maar eerder een status questionis van de actuele Gezellestudie, bestaande uit vlot leesbare bijdragen als onderbouw voor de verschillende facetten van de tentoonstelling. Uit de diverse hoofdstukken komt de complexe mens Gezelle te voorschijn in het spanningsveld tussen de conservatieve priesterdichter en de modernistisch evoluerende negentiende-eeuwse maatschappij. Gezelles leraarschap, zijn vorming en literatuuronderwijs, zijn nooit aflatende belangstelling voor Engeland en voor de neogotiek, zijn tijdschrift *Rond den Heerd*, zijn filologische arbeid, zijn vertaalwerk e.d.m. geven een keurig totaalbeeld van de noeste en veelzijdige werker die Gezelle was.

W.M.

Gezelle en de scheurkalender. Op zoek naar het ontstaan van de dagblokkalender. - Het was de Brugse drukkerij Desclée-De Brouwer die Gezelle suggereerde een authentieke, voornamelijk christelijk geïnspireerde en volkskundige Vlaamse dagblokkalender samen te stellen, waarbij elk kalenderblaadje o.m. de kerkelijke feesten, volkskundige gegevens en een spreuk of gezegde vermeldde.

De tentoonstelling *Gezelle en de scheurkalender* (Museum voor Volkskunde, 4 sept.-27 nov. 1999) gaf een overzicht van verschillende scheurkalenders afkomstig uit de verzameling van Luc Strobbe uit Izegem, aangevuld met archiefmateriaal van het Antwerpse Gezellegenootschap en van het Gezellearchief uit de Stedelijke Bibliotheek te Brugge.

In de bijbehorende catalogus (Brugge: Stedelijk Museum voor

Volkskunde,1999) behandelt Luc Strobbe de geschiedenis van de blokkalender en er is eveneens een bijdrage van Jozef Boets over Gezelle en de spreuken. Het geheel wordt ingeleid door Willy Dezutter.

W.M.

Gezelle en Kortrijk. *'t Is al zoo van buiten, 't is al zoo van bin'*. - De Kortrijkse Openbare Bibliotheek koos de vernieuwde kapel van de Groeningeabdij als sfeervolle locatie om de bezoekers kennis te laten maken met de belangrijkste facetten van Gezelles leven en activiteiten tijdens zijn Kortrijkse periode. De sobere tentoonstelling *'t Is al zoo van buiten, 't is al zoo van bin'* gaf aan de hand van fotomateriaal, originele documenten en handschriften een duidelijk beeld van de duizendpoot die Gezelle wel was: onderpastoor van een Kortrijkse parochie, politiek journalist in de *Gazette van Kortrijk*, beschermheer van het Vlaamse culturele erfgoed, promotor van het Vlaams in Frans-Vlaanderen, neogoticus. Gezelle als taalkundige kwam er eveneens aan bod, met onder meer zijn filologische verzameling *De Woordentas*. Tot slot werd ook ingegaan op de poëtische heropleving die Gezelle te Kortrijk kende met de vertaling van Longfellow's *The song of Hiawatha*, de bundels *Tijdkrans* en *Rijmsnoer* en de gelegenheidspoëzie. Een laatste onderdeel concentreerde zich op de beeldvorming rond Gezelle en Gezelles blijvende waarde. De rijk geïllustreerde catalogus *'t Is al zoo van buiten, 't is al zoo van bin'* (Kortrijk: Openbare Bibliotheek, 1999) met J. Van Iseghem als eindredacteur, licht de tentoonstellingsonderdelen verder toe aan de hand van een tiental bijdragen.

E.D.

Sterk zij de penne. Kalligrafie en typografie met teksten van Guido Gezelle. - De Openbare Bibliotheek Brugge organiseerde in 1999 een internationale kalligrafie- en typografiewedstrijd op basis van teksten van Guido Gezelle. In het najaar waren de laureaten en 18 geselecteerde werken in de "Bieckorf" te bekijken. Bij de tentoonstelling hoorde een mooi doosje met kleurrijke reproducties van de bekroonde werken en Gezelles gedichten.

E.D.

De priester Guido Gezelle en het Engels Klooster. - De tentoonstelling in de stemmige pandgangen van het Engels Klooster kondigde het einde aan van het Brugse Gezellejaar. De omgeving, het fotoma-

teriaal en een diversiteit aan handschriften en documenten gaven de bezoeker een idee van de laatste levensmaanden van Gezelle en schetsen een beeld van de leefsfeer in een gerenommeerd pensioonaat aan het eind van de vorige eeuw. Aparte aandacht ging naar het archief (Gustave) Verriest dat in het Engels Klooster bewaard wordt. Net als de tentoonstelling concentreert de begeleidende catalogus *De priester Guido Gezelle en het Engels Klooster* (Brugge, Stad Brugge, 1999) met bijdragen van Jozef Boets, Piet Thomas, zuster Aline Hubain en Sybilla Goegebuer, zich eveneens op Gezelles benoeming tot directeur, zijn dagelijkse leven en godsdienstlessen, zijn laatste verzen en zijn uiteindelijke overlijden op 27 november 1899.

E.D.

2. Evenementen en diverse activiteiten

Guido Gezellearchief: inventarisatie- en preservatieproject. – De Brugse Openbare Bibliotheek bewaart behalve de handbibliotheek van Gezelle ook zijn omvangrijke papieren nalatenschap: poëziehandschriften, brieven, filologische notities en heel wat andere documenten die vorig jaar op menige Gezelle-tentoonstelling te zien waren. Om die adequaat te ontsluiten en op een veilige manier raadpleegbaar te maken, startte het Historisch Fonds van de Bibliotheek onder leiding van Ludo Van Damme in 1996 een inventarisatieproject op. Op dit ogenblik zijn de poëzie en belangrijke onderdelen uit het oeuvre in de inventaris opgenomen. De aandacht gaat nu naar de kolossale filologische verzameling en Gezelles correspondentie.

Om het broze negentiende-eeuwse materiaal optimaal te beschermen, worden alle stukken uit de verzameling zorgvuldig opgeborgen in zuurvrij mappen. Door een betere ontsluiting en een schaduwarchief op basis van fotografische of digitale weergaven wordt het fysiek hanteren van de originele documenten zoveel mogelijk beperkt.

Op de valreep van 1999 keurde het F.W.O. in het kader van het Max-Wildiersfonds een project goed van de Brugse bibliotheek in samenwerking met het Centrum Nederlandse Literatuurgeschiedenis van de UFSIA. Hierbij zouden inventaris, digitale facsimile-editie en teksteditie gezamenlijk aan het publiek aangeboden worden via internet.

E.D.

Communicatieproject: 'sterk zij de tale der woorden'. - Typisch voor het Gezellejaar 1999 was de combinatie met de moderne kunsten. De sti-

mulans ging hierbij vooral uit van het Brugse Cultuurcentrum dat al in 1998 een communicatieproject opstartte. Als overkoepelend leidmotief werd geopteerd voor het vers uit Gezelles poëzie “Sterk zij de tale der woorden!”, dat in een sobere zwart-wit-typografie zowel het straatbeeld (via vlaggen) als de huisstijl van alle Gezelleprojecten sierde. Tal van Bruggelingen beantwoorden de oproep om poëzie van Gezelle op zichtbare plaatsen van hun woning te bevestigen. Zo trok Gezelles poëzie als een spoor door de stad. Eén van de communicatie-initiatieven was de inlokering van het Gezellestandbeeld van Lagae op het Gezelleplein door Jan Verhaeghe. De koker bestond uit een witte kubus met een vijftal regels uit het begin van het gedicht *Ter inleidinge*. Dezelfde flard poëzie is nu nog te zien op de tuinmuur van het Gezellemuseum. De heraanleg van het Gezelleplein kaderde eveneens in dit project. Aansluitend hierop brachten een tiental hedendaagse tekstkunstenaars hun werk op openbare ruimtes in de Brugse binnenstad. De inleidende bijdragen in de begeleidende catalogus *@rtwords - @rtworks! Taal als beeld in de historische binnenstad* geeft een zicht op de artistieke achtergronden van het project. Werd Jespers’ Gezellestandbeeld ooit te controversieel geacht, dan zal Jan Fabres bronzen beeld “de man die vuur geeft” in de tuin van het Gezellemuseum in ieder geval een blijvende herinnering zijn aan de symbiose tussen Gezelle en de hedendaagse kunsten.

E.D.

‘Dichten.... wat is dichten dan?’. – Op uitnodiging van het Gezellecomité maakte de cineast Lieven Debrauwer een kortfilm. Acteurs als Jo Demeyere, Chris Lomme, Dora Van der Groen, Oswald Maes... vertolken er hedendaagse personages die fragmenten uit Gezelles poëzie brengen. Op de video van de film volgt een reportage van Jan Viaene die een kijkje achter de filmschermen neemt.

E.D.

Nocturnegebeuren ‘Dien avond en dien rooze’. – In groepjes van een twintigtal personen konden de deelnemers van de nocturnes op een verrassende manier kennis maken met Gezelle in het Klein Seminarie van Roeselare. Ze werden er rondgeleid door historische locaties als de Mandeldreef, het pronksalon, de pandgangen, de Augustijnenkerk, de klaslokalen, de priesterkamer, de bibliotheek, de refters, slaapzalen en kelders, de tuinen en feestzaal. In een regie van Bart Cafmeyer werd Gezelles leefwereld als leerling en priesterleraar aan het Klein Seminarie op poëtische wijze geëvoceerd. De

samenstellers verlieten met succes het pad van de klassieke geleide wandeling door op een heel gevarieerde manier gebruik te maken van voordracht, toneel, zang, rapmuziek, poppentheater, video, dia-projectie en andere technieken.

E.D.

Gezelles Woordentas. - Gezelle was reeds vanaf zijn studententijd een verwoed verzamelaar van woorden. De woorden en uitdrukkingen, spreuken en gezegden, sprookjes en legendes, liederen en kinderrijmpjes moesten hem ooit in staat stellen een woordenboek te publiceren dat zijn Vlaamse taal te boek zou stellen. Hiervoor legde hij stapels taalkundige fiches aan met verklaringen van woorden of taalvergelijkende notities. Tot de volks- en taalkundige verzameling behoort ook *Gezelles Woordentas*: 50 dozen, ongeveer 150.000 taalkundige fiches. Voor zijn taalkundige verzameling kon Gezelle rekenen op de hulp van heel wat "zanters". Zij stuurden hem massa's woorden op die zij in hun omgeving opvingen. Gezelle zelf gebruikte ook zijn eigen bibliotheek als hulp bij zijn verzamelwoede. Met een potlood in de hand onderstreepte hij tijdens de lectuur ijverig alle interessante woorden en citaten. Cordelia Van De Wiele, Gezelles secretaresse, schreef die dan plichtsbewust over op de fiches met de referenties naar het boek in de bovenhoek.

Van *Gezelles Woordentas* werd volop gebruik gemaakt voor het *Woordenboek der Nederlandse Taal* dat in 1998 werd afgesloten. De *Woordentas* was immers sinds 1961 in bruikleen te Leiden en werd op 20 mei 1999 overgedragen. Bij de overhandiging gaf onder meer Nienke Bakker een voordracht waarbij ze putte uit haar jarenlange studie van de *Woordentas*. Haar 50-jarige omgang met Gezelles woordenverzameling had reeds eerder geleid tot een aantal artikels die in *Gezelles Woordentas* (Stichting Internationaal Forum: Leiden 1998) verzameld werden. Ze behandelt hiermee een weinig ontgonnen terrein van de Gezellestudie: 1) de geschiedenis, inhoud en de ordening van de *Woordentas* 2) de relatie van Gezelle met het WNT 3) de bronnen in *Gezelles Woordentas* 4) de biechtstoel als taalkundige inspiratiebron voor Gezelle 5) Cordelia's Schuimwoordenlijst.

E.D.

Gezelle in de bloemen. - In de zomer van het Gezellejaar werd de dichter door de Stad Brugge ook letterlijk in de bloemen gezet. De indrukwekkende florale sculpturen van Kris Vanhemelrijck kondigden dit grootse gebeuren aan en waren tot september te zien aan de

belangrijkste invalswegen naar Brugge. Van 27 tot 30 augustus doken op diverse andere locaties in Brugge kleurige bloementapijten of -creaties op. De climax was de evocatie van een 19de-eeuws land- en tuinbouwlandschap op de Markt. De bezoeker kon er kuieren tussen landbouwgewassen, diverse waterpartijen, bloemen- en groentenmozaïeken en levende neerhofdieren. Het driedimensionale bloemenkunstwerk van Roger Raveel begon eveneens op het Marktpllein en vloeide uit naar de Belforthallen waar een reusachtige bloem bestaande uit honderden kleine bloemen het Gezellegedicht *De blomme* uitbeeldde.

E.D.

Uit de erfenis van Eugeen Van Oye. – Eind 1998 kon het Brugse stadsbestuur de hand leggen op een belangrijke verzameling Gezelledocumenten uit de nalatenschap van Eugeen Van Oye. De stukken die via zijn kleinzoon bij de Gentse privé-verzamelaar Jean De Coene (1932-1997) beland waren, omvatten onder meer brieven van Gezelle aan Van Oye en een aantal handschriften, met als blikvanger de autograaf van *Dien avond en die Rooze*. Ze vonden een onderkomen in het Gezellearchief van de Brugse Openbare Bibliotheek.

E.D.

Colloquium. Een eeuw Gezelle.– Op 19 en 20 november 1999 organiseerde het Centrum Nederlandse Literatuurgeschiedenis van de UFSIA i.s.m. het Guido Gezellegenootschap, de Koninklijke Vlaamse Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde en de Stad Brugge een wetenschappelijk colloquium rond de figuur van Gezelle. In een eerste luik werden Gezelles taalkundige activiteiten historisch gesitueerd, met aandacht voor de artistieke en politieke implicaties hiervan. Ook zijn nawerking in de Vlaamse Beweging kwam aan bod. Daarnaast werd de dichter Gezelle in zijn Europese en Nederlandse literaire context geplaatst. De laatste groep voordrachten behandelde de receptie van Gezelles poëzie met een vooruitblik naar de toekomst. De acta zullen verschijnen bij uitgeverij Peeters te Leuven.

E.D.

3. Studies in verband met Guido Gezelle

The song of Hiawatha. - Gezelle vertaalde reeds in 1856 de vijfde zang van Longfellow's *Song of Hiawatha*. Het indianenepos was gesne-

den brood in het pedagogisch-didactisch concept van het Klein Seminarie. Dit concept was zeer missiegericht en Gezelle zelf was verteerd door een onrealiseerbare missieroeping: de samenloop van deze elementen zorgden ervoor dat de "overdichting" met belangstelling gevolgd werd. Uiteindelijk verscheen de volledige vertaling in 1886 bij drukker Beyaert en onder de auspiciën van de Kortrijkse afdeling van het Davidsfonds.

Hoewel deze bundel bij het verschijnen stilletjes onthaald werd, gaf Gezelle er weerom blijk van zijn immens taalscheppingsvermogen en zijn inlevingsvermogen in de indianencultuur waarvan hij reeds getuigd had in 't Jaer 30 en in *Rond den Heerd*.

In zijn doctoraat *Gezelles groei in Kortrijk. Het belang van de overdichting van The Song of Hiawatha*. (Kortrijk : Uitgeverij Groeninghe, 1999) heeft Karel Platteau de wat bizarre genese van deze bundel gedetailleerd bestudeerd. Daarnaast wijst hij op het belang van de overdichting op fonologisch en morfologisch gebied. Bij het lexicaal onderzoek blijkt Gezelle vooral woorden uit zijn *Loquela* gebruikt te hebben. De metaforische reminiscenties liggen dan weer volledig in de lijn van zijn vorige bundels. Deze elementen droegen in hoge mate bij tot de taalverrijking en poëtische vaardigheid in de tweede bloei-periode van de dichter.

De auteur slaagde erin hieromtrent een allesomvattend beeld te vormen en aldus een substantiële bijdrage te leveren tot inzicht en begrip van Gezelles poëtica .

W.M.

Het geboortehuis van Guido Gezelle, Rolweg 64 in Brugge. in: Cahiers van Levend Archief v.z.w. Brugse Huizen. Nr.1 (juni 1999). - Onder impuls van het Brugse Stadsarchief onderzoekt de Werkgroep Huizengeschiedenis jaarlijks in verschillende projectgroepen de geschiedenis van een aantal Brugse huizen. Naar aanleiding van Gezelles jubileumjaar reconstrueerde een groep onder leiding van Jan D'hondt het verhaal achter Gezelles geboortehuis dat in de Rolweg te Brugge gelegen is. Het verhaal beschrijft de wisseling van eigenaars van de 15de eeuw tot 1999. Een laatste onderdeel behandelt de bouwfysische eigenschappen van het huis.

Van Iseghem J., Gezelle humorist. (Leuven: Davidsfonds/Clauwaert, 1999). - De schrijver brengt in deze studie de Gezelle van de *Kleengedichtjes*, de gelegenheidspoëzie en de pastiches onder de noemer van de humor: een Gezelle met aandacht voor de populaire

volkscultuur, de feestvierder, de satiricus en de eminente taalgeleerde met zijn feeling voor klankeffecten. De speelse Gezelle komt hier aan bod, die met kwinkslagen de indruk wekt te relativëren, maar tegelijkertijd de kleine kantjes van de mens aan de kaak stelt.

W.M.

Vantiëghem D., *Trage gaan en verre zien is het werk van wijze lien.*

Zoektocht naar Guido Gezelle in Brugge. (Brugge: Uitgaven

Westvlaamse Gidsenkring, 1999).- Na een biografisch overzicht

neemt de schrijver ons mee langs straten en pleinen waar Gezelle leefde en werkte of er ooit op bezoek kwam. Het werd een levendige gids die zeker zijn diensten zal bewijzen bij een literaire wandeling door de stad.

W.M.

Guido Gezelle: dichte buur en goede vriend. (Kortrijk: Ten Broele

Instituut v.z.w., 1999). - Is een bloemlezing van veertien gedichten

die Gezelle schreef voor de Kortrijkse zusters Paulinen in de periode 1874 – 1899. In de uitgebreide inleiding belicht Julien Vermeulen

Gezelles contacten met de klooster- en schoolgemeenschap van de zusters van de H. Vincentius a Paulo, waarbij hij zich vooral concentreert op de ontstaansgeschiedenis van de gelegenheidsgedichten.

Ook Gezelles rol binnen de Mariacongregaties en betrokkenheid met het klooster in zijn journalistieke geschriften komen er aan bod.

De gedichten werden meestal in de oorspronkelijke typografie afgedrukt en waar mogelijk begeleid van een facsimile van het handschrift. De publicatie is eveneens voorzien van minder gekend illustratiemateriaal uit diverse archieven.

E.D.

Themanummer “Gezelle” van Vlaanderen. - Het eerste nummer van

de achtenveertigste jaargang van het tijdschrift *Vlaanderen* opent met

een opstel van Piet Thomas die de recente Gezellestudie in kaart brengt. An De Vos belicht Gezelle en de zeventiende-eeuwse Zuid-

Nederlandse taal- en letterkunde. Johan van Iseghem toont aan hoe de dichter met zijn cynisch-spottende humor zijn politieke tegen-

standers te lijf ging in zijn krant *'t Jaer 30*. Julien Vermeulen analyseert Gezelles contacten met de Kortrijkse zusters Paulinen. Jan J.M.

Westenbroek toont aan hoezeer Gezelle geïnspireerd werd door Ruusbroec. Karel Platteau wijst op het grote belang van Gezelles poë-

tica bij zijn vertaling van *The Song of Hiawatha*. Tony Morren analy-

seert het recent gevonden gedicht "Keerselucht", terwijl Jozef Boets tenslotte het avondmotief benadert in Gezelles poëzie.

W.M.

Opstellen omtrent Guido Gezelle 1899-1999. – Het tijdschrift *Biekorf* bracht een hulde aan Gezelle met 9 bijdragen over uiteenlopende aspecten in verband met de dichter: Mijmeringen van C. D'haen over de invloed van Gezelle op haar leven, Gezelle als illustrator van *Rond den Heerd* (J. Huyghebaert), de relatie tussen Gustaaf Verriest en Gezelle aan de hand van het gedicht *Brief* (J.J.M. Westenbroek), de Leidse collectie Gezellebrieven (D. Geirnaert en R. Tempelaars), Hugo Verriest, Henri Rommel en de Nieuwe Tijd en Gezelles dood (R. Vanlandschoot), de ontstaansgeschiedenis van het Gezellemuseum (L. Van Biervliet), het Gezellearchief in de Openbare Bibliotheek Brugge (L. Van Damme), de Gezellestudie aan het Antwerpse Centrum Nederlandse Literatuurgeschiedenis (P. Couttenier) en de dood van Gezelle (C. Devyt).

E.D.

Els Depuydt en Willy Muylaert

ARTIKELN

-
- M. Carnier, *De middeleeuwse parochie in het graafschap Vlaanderen tijdens de volle middeleeuwen. Een overzicht.* 3-31
- O. Mus, *De localisatie van de Ieperse 12de-eeuwse vesting.* 33-101
- D. Thys, *De heffing van het superaratum in Vranckx Ambacht (gemeente Middelkerke) : De betekenis van enkele ruimtelijke gegevens op Testerep tussen de 9de en de 12 de eeuw.* 103-119
- L. Devliegher, *De Blijde Intrede van Prins Filips in Brugge in 1549.* 121-160
- J. Vanhoenacker, *Moppen in de Brugse almanakken uit de achttiende eeuw.* 161-211
- M. Vandermaesen, *Bronnen voor de geschiedenis van West-Vlaanderen op het Rijksarchief te Brugge. Bekende en onbekende toegangen.* 213-246

BOEKBESPREKINGEN

-
- J. Dumolyn, *De Brugse opstand van 1436-1438.* (O. Mus) 247-249
- F. Vanhemelryck, *Het gevecht met de duivel. Heksen in Vlaanderen.* (M. Cloet) 249-252
- C. Lis en H. Soly (eds.), *Werelden van verschil. Ambachtsgilden in de Lage Landen.* (A. Vandewalle) 252-255
- L. François, *De Boerenkrijg. Twee eeuwen feiten en fictie.* (J. Vannieuwenhuysse) 255-259
- H. Stynen, *De onvoltooid verleden tijd. Een geschiedenis van de monumenten- en landschapszorg in België, 1835-1940.* (L. Devliegher) 259-260
- R. Van Landschoot, *Kapelaan Verschaeve, biografie.* (A. Van den Abeele) 261-264

KRONIEK

265-316

GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS

Correspondentieadres : Bossuytlaan 59, 8310 Brugge
Postrekening : 000-0107939-75 Genootschap voor Geschiedenis, Brugge.

Het Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation», gesticht in 1839, heeft tot doel de geschiedenis van het oude graafschap Vlaanderen en van de provincie West-Vlaanderen te beoefenen en te bevorderen.

Het Genootschap geeft ieder jaar de «Handelingen» uit, waarin bijdragen over historische onderwerpen van allerlei aard opgenomen worden. Het tijdschrift in zijn huidige vorm is de voortzetting van :

- Annales de la Société d'Emulation pour l'histoire et les antiquités de la Flandre Occidentale : I (1839) - IV (1842).
- Annales de la Société d'Emulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre : V (1843) - LIV (1904).
- Annales de la Société d'Emulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre : LV (1905) - LXXVI (1933).
- Annales de la Société d'Emulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre. / Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis, gesticht onder de benaming «Société d'Emulation» te Brugge. Driemaandelijks tijdschrift voor de studie van geschiedenis en oudheden van Vlaanderen : LXXVII (1934) - CXV (1978).

Verder worden door het Genootschap ook afzonderlijke studies uitgegeven, o.m. in een reeks «Vlaamse Historische Studies». Hierin worden teksten van hoog wetenschappelijk gehalte, over onderwerpen die een brede belangstelling wekken, voorgesteld in een eigentijdse stijl en vorm.

Het lidmaatschap van het Genootschap kost jaarlijks 600,- BEF. Dit geeft recht op de toezending van de «Handelingen» en op deelname aan de activiteiten van het Genootschap. Bovendien bekomt elk lid een korting van 20% op de prijs van de jaargangen van het tijdschrift die voor zijn toetreding zijn verschenen, en op alle afzonderlijke uitgaven. Lid worden kan (met opgave van naam, adres en beroep) door overschrijving van de lidmaatschapsbijdrage op de bovenvermelde postrekening.

BESTUUR :

L. Devliegher (voorzitter), L. Valcke (secretaris), M. Ryckaert (adjunct-secretaris), M. Vandermaesen (penningmeester); M. Cloet, I. De Jaegere, B. Janssens de Bisthoven, D. Maréchal, G. Maréchal, J. Mertens, J. Monballyu, O. Mus, M. Nuyttens, P. Trio, L. Vandamme, A. Van den Abeele, C. Vandenbroeke, A. Vandewalle, P. Vandewalle, R. Van Eenoo en J. Vannieuwenhuyse.

ENKELE UITGAVEN NOG IN VOORRAAD

- Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, (vanaf 1929; ontbreken : 1939, 1-2; 1963, 1-3; 1975, 1-2; 1976, 1-4; 1977, 1-2), per jaargang 600 BEF
- A. Schouteet, *Een beschrijving van de Bogardenschool te Brugge omstreeks 1555 door Zeger van Male*. Brugge, 1960, in 8°, 225 blz. + 6 pl. 500 BEF
- L. Devliegheer, *Oorlogsdagboeken uit de streek tussen IJzer en Leie*. Brugge, 1972, in 8°, 247 blz. + 20 pl. 500 BEF
- A. Schouteet, *Stadsarchief van Brugge, Regesten op de oorkonden. 1089-1300*, 1973, in 8°, 217 blz (400 fr.). Tweede deel, 1301-1339, Brugge, 1978, in 8°, 362 blz. (600 fr.). Derde deel, 1340-1384, Brugge, 1979, in 8°, 352 blz. (600 fr.). Vierde deel, 1385-1420, Brugge, 1982, in 8°, 325 blz. (700,- fr).
Samen 2.300 BEF
- S. Vrielinck en R. Van Eenoo, *IJveren voor Geschiedenis. 150 jaar Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation» te Brugge*. Brugge, 1989, 182 blz. 850 BEF
- A. Schouteet, *Honderdvijftig jaar Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis, Analytische inhoud en registers, 1839-1988*. Brugge, 1991, 413 blz. 700 BEF
- E. Dhanens, *De iconografie der Van Eycks*. Brugge, 1982, 88 blz., ill. (VHS 1) 290 BEF
- K. Geerts, *De spelende mens in de Boergondische Nederlanden*. Brugge, 1987, 200 blz., ill. (VHS 4) 650 BEF
- D. Vanysacker, *Hekserij in Brugge. De magische leefwereld van een stadsbevolking, 16de-17de eeuw*. Brugge, 1988, 204 blz., ill. (VHS 5) 795 BEF
- K. Rotsaert, *Het daensisme in West-Vlaanderen*. Brugge, 1989, 254 blz., ill. (VHS 6) 950 BEF
- J. Sabbe, *Vlaanderen in opstand, 1323-1328. Nikolaas Zannekin, Zeger Janszone en Willem de Deken*. Brugge, 1992, 132 blz. (VHS 7) 850 BEF
- C. Vandenbroeke, *Hoe rijk was arm Vlaanderen? Vlaanderen in de 18e eeuw. Een vergelijkend overzicht*. Brugge, 1995, 168 blz. (VHS 8) 950 BEF
- K. Priem, *God of de keizer? Clerus en politiek te Brugge (1780-1802)*. Brugge, 1996, 184 blz. (VHS 9) 950 BEF
- G. Dupont, *Maagdenverleidsters, hoeren en speculanten. Prostitutie in Brugge tijdens de Bourgondische periode (1385-1515)*. Brugge, 1996, 244 blz. (VHS 10) 950 BEF
- L. Van Biervliet, *De brieven van W.H. James Weale aan Jozef A. Alberdingk Thijm, 1858-1884*. Brugge, 1991, 99 blz. 400 BEF
- L. Van Biervliet, *De relatie van W.H. James Weale met Jean Bethune. Brieveneditie*. Brugge, 1996, 173 blz. 400 BEF